dc_1898_21

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

TAKÁCS PÉTER

AZ ÁLLAMOK RENDSZERTANA ÉS TIPOLÓGIÁJA

ÁLLAMELMÉLETI ELEMZÉS

BUDAPEST, 2021

dc_1898_21

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó: Az értekezés célja és a kutatás módszere 1

I. ALAPFOGALMAK 7

1. Rendszerezés, típusalkotás, klasszifikáció 7
2. Rendszerezés és „rendszerben gondolkodás” 14
3. Az államok osztályozásának hagyományos kategóriái 24

II. AZ ÁLLAMFORMA ÉS AZ ARRA ÉPÜLŐ RENDSZER ÁTALAKULÁSA 27

1. Az államforma mint forma és az államforma mai fogalma 27
2. „Archiák” és „kráciák”, „izmusok” és „respublikák” 42
3. Kormányzás és kormányforma 49
4. A politikai és jogi rendszerező kategóriák születése a XVIII–XIX. században 63
5. XX–XXI. század: újfajta államok a hagyományos klasszifikációs rendben 75

III. AZ ÁLLAMTÍPUS ÉS A *MODERN ÁLLAM* PROBLÉMÁJA 89

1. Az államtípus mint a rendszerezés alapkategóriája 89
2. Főbb történeti államtípusok 92
3. A koncepcionális államtípusok 97
4. Az állam kétféle felfogása és ennek tipológiai következményei 110
5. A *modern állam* fogalma, kialakulása és főbb jellemzői 114

IV. EGY KLASSZIFIKÁCIÓS „REMAKE” KÍSÉRLETE (MÉLYFÚRÁSOK A RENDSZEREZŐ ELMÉLETEK TÖRTÉNETÉBEN) 133

1. A teokráciától az oligarchián át a maffiaállamig, és vissza 135
2. Egy különleges timokrácia: a harag és gyűlölet állama 154
3. Az államformák igazolhatósága és a középosztály apoteózisa 157

V. MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK, ROJALISTÁK ÉS REPUBLIKÁNUSOK 167

1. Monarchiák és köztársaságok 167
2. Monarchiák és köztársaságok között 175
3. Ugrás az újkor elejére: az államforma jelentőségének relativizálódása 194
4. A republikanizmusról 198
5. Magyar republikánusok és magyar köztársaságok 206

dc_1898_21

Előszó: Az értekezés célja és a kutatás módszere

A KUTATÁSI CÉL ◆ Az államok rendszerezése és tipológiája – amint azt már az államtan klasszikusa, Georg Jellinek megjegyezte[1] – az államtudomány egyik legrégibb témaköre. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket évszázadok, sőt évezredek óta elemzik – azok tehát alaposan és részletesen kidolgozottnak mondhatók. Ebből a szokásos feltételezések szerint az is következik, hogy a téma mai kutatója csak szerény célokat tűzhet maga elé. Ennek alapján a felhalmozott ismereteket csupán az elmúlt évek, esetleg évtizedek fejleményeivel kell kiegészítenie, hiszen egy-két tollvonás is elég ahhoz, hogy a megváltozott viszonyokhoz igazítsa a bevett ismereteket. Az ilyen feltételezéseket az is erősíti, hogy a téma immár csaknem két és fél évezredre visszanyúló folyamatos feldolgozásainak szerzői rendszerint hagyománytisztelők, és így vagy úgy, de kötődnek a korábban felhalmozott ismeretekhez. Az államok klasszifikációjával kapcsolatos elméletek ezért nagyobb történelmi távlatokban – bár változatosak és sokfélék – inkább állandóságukkal tűnnek ki, semmint változásaikkal. Az értekezés céljainak megfogalmazásakor ez ugyancsak szerénységre inti a kutatót.

Más összefüggések ugyanakkor egyenesen ellentmondanak a túl szerény célok kitűzésének. Hiszen az államok gyakorlata folyamatosan változik, ami próbára teszi a régi elméletek alkalmazhatóságát: „alapanyagot” ad új államtípusok megalkotásához, és alkalmat jelent új rendszerek felállítására is. Sőt, a gyakorlat tényei nem ritkán egyenesen kihívást jelentenek egy-egy elementárisan új államtípus, új tipológia vagy osztályozó rendszer bevezetésére, s néha a tematikus hagyománnyal semmilyen kapcsolatban nem álló elmélet megalkotására csábítanak. Ezt erősítheti, hogy a túl gyakori vagy túl jelentős, például a forradalmi változásokat a hagyományos rendszertanok keretében sokszor valóban nem lehet értelmezni, ami vitathatatlanul elméleti kihívást jelent, és sokakat arra csábít, hogy új kiindulópontokat keressenek, addig ismeretlen kategóriákat vezessenek be, vagy egyenesen új rendszertant alkossanak. Ők nem a régit akarják továbbfejleszteni, vagy ahogy ebben a kontextusban mondanák: toldozni-foltozni, hanem radikálisan szeretnék megújítani az elméletet.

A témakör feldolgozottságának, valamint az ebből eredő lehetőségeknek e kettős, sőt egyenesen ellentmondásos jellege – tartós *hagyományai* és viszonylag gyakori *revíziós igényei*, továbbá: az elemzéseknek egyfelől a szellemi *tradíciókhoz*, másfelől a folyamatosan *változó gyakorlathoz* kötődése – kétségkívül rejtélyes ellentmondás. Ennek bizonyára több oka van; én kettőt ismerek. Az egyik: a hagyomány követése, mellyel ezen a területen sokszor találkozunk, általában véve dicséretes ugyan, de könnyen reflektálatlanná teheti a gondolkodást. A hagyomány ilyenkor sablonná, sőt előítéletté válik, és aki a bevett sablonokban vagy előzetes ítéletekben bízik, az – John Stuart Mill fordulatával[2] élve – könnyen „elbóbiskol a vártán”: elnéz fontos dolgokat, és szinte biztosan tévedni fog. A másik: azt mindenki tudja, hogy a társadalom- és jogtudományok terén minden

[1] Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre* [1900]. Berlin, Verlag von O. Häring, [3]1914. 661.
[2] Vö. Mill, John Stuart: A szabadságról. In: Mill, J. S.: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Ford.: Pap Mária. Bp. Magyar Helikon, 1980. 86.

rendszerezés mögött értékekkel kapcsolatos állásfoglalások állnak, azt azonban sokan szem elől tévesztik, hogy ezek milyen következményekkel járnak az egyes elméletekre nézve – ideértve a sajátjukat is. Vagyis a tipológia és a rendszerezés területén nemcsak reflexióra van szükség, de folyamatos önreflexióra és saját elméletünk, sőt néha gondolkodásunk kritikai felülvizsgálatára is.

Akárhogy is legyen, a kutatás céljait illetően mindez, az itt ugyancsak felvethető tudományrendszertani szempontokkal[3] együtt, *két határmegvonást* jelentett az értekezés szerzője számára, aki az imént vázolt lehetőségeket tekintette – egy elcsépelt, ám heurisztikus értékéből gyakori használata miatt mit sem veszítő metaforával élve – az elméletalkotás Szküllájának és Kharübdiszének. Vagyis ezen értekezés célja *több* az elméleti hagyományok puszta összefoglalásánál és apró kiegészítéseinél, de *kevesebb* az államok teljesen új, a hagyományokkal szakító rendszertanának megalkotásánál.

S hogy mi van e kettő között? Nos, e disszertáció célja az, hogy azzal járuljon hozzá az államok tipológiájához és rendszertanához, hogy – a szóban forgó rendszertanok és tipológiák *értelmezésé*n és *belső logikájuk* megmutatásán túl – *gondozza* az azt kifejtő elméletekből előtűnő *kategóriák szemantikáját*.

De miért fontos e fogalmi rendszer szemantikája? – kérdezheti az alkotmányjogász, a politológus és az államtudós, ideértve az államok kérdéseit elemző szakjogászt is. Azért, mert a rendszerezés során használt kategóriáink egyfelől tények és tényleges folyamatok kifejeződései és reflexei, másfelől azonban – ha nem is minden, de sok esetben – legitimációs mechanizmusoknak is részei. Sőt, az egyes kategóriák, típusok és rendszerek elemzése során a legitimációs szempont gyakran a valós folyamatok megállapítása fölé keveredik, és megnehezítheti a tisztánlátást. Az értekezésnek így célja az is, hogy – ahol ez lehetséges – megmutassa az államrend egyes alakzatainak vagy az ezekre vonatkozó elméletek *legitimációs összefüggéseit*.

E két, az értekezés tematikus horizontjára is kiható, bár azt közvetlenül nem meghatározó cél mellett szem előtt tartottam egy harmadikat is, mely gyakorlati jellegű. Magyarázatot próbálok adni arra, hogy a hazai jog-, állam- és politikatudománynak, valamint a politikai és jogi közgondolkodásnak miért olyan rejtélyes, s egyenesen unikális az államformákhoz való viszonya. Ebben a viszonyban – mutat rá az értekezés több helyen – van valami „lebegő kettősség” és tisztázatlan ambivalencia. Hiszen ahol a „republikánusok nélküli köztársaságot” (1918/19) a „király nélküli királyság” évtizedei kö-

[3] A célok kitűzésekor a *tudományrendszertani szempontok* is szerénységre intenek. Hiszen – példának okáért – az államformatan számos vonatkozása alkotmánytani probléma, a kormányzati rendszerek elemzése az alkotmányjog és a politikatudomány határterületére tartozik, az államtípusok elemzése különböző társadalomelméletek része, az államok közjogi rendszeren túlmenő elemeit pedig a szociológia és politikatudomány vizsgálja. Így az államelmélet – s a disszertációban kifejtett elemzések e körbe tartoznak – legfeljebb az alkotmánytani, politikatudományi, szociológiai és társadalomtörténeti elméletek reflexióját nyújthatná, megteremtve e területek kutatói számára a gondolkodás kritikai kontextusát és ösztönözve önreflexiójukat. Ennél azonban szélesebb körű célokat is megfogalmazhatunk, ha – miként alább teszem – az államelmélet két további fontos lehetőségét is számba vesszük: az államrendszerek *legitimációs* kérdéseinek vizsgálatát és az államhoz kapcsolatos elméletek *szemantikai* problémáinak elemzését. – Pusztán a rend kedvéért ezek mellett megjegyzem még itt, hogy a disszertáció alcímében szereplő „államelmélet” tudományrendszertani szempontból az MTA *Tudományági nómenklatúrá*ja szerint (vö. az MTA honlapja, közzétéve 2017. október 17. 106809) a 09 01 01 sorszám alatt jelölt „Jog- és állambölcselet” elnevezésű tudományág „állambölcselet” részének megfelelője.

vették (1921–1944), ahol egykori monarchisták szavazataival vezettek be egy új köztársaságot (1946), amely aztán olyan népköztársasággá alakult, amely a nép uralmával köszönő viszonyban sem állt (1949–1989), vagy ahol egy másik köztársaság idején az állam reprezentációjának középpontjába egy szentnek mondott királyi korona került (1990–2006/2010), ami akár azt is jelezhette: többen olyan köztársaságot kívánnak kialakítani (2006/10-től), amelyet formálisan és hivatalosan nem lehet, vagy nem célszerű köztársaságként megnevezni, sőt, amely hangsúlyozottan nem-köztársaságként értelmezi önmagát… – nos, az ilyen hagyományokat állandósító társadalmi-politikai közegben az államformákkal és államtípusokkal kapcsolatos elméletek tisztázása, fogalmai szemantikájának gondozása és legitimációs hátterének feltárása alighanem az egyik legfontosabb tudományos feladat.

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK ◆ Az értekezés államelméleti jellegű, annak minden módszertani következményével, előnyével és hátrányával együtt. Az állam általános elmélete ugyanis *vegyes* módszertant követő tudomány, mely a vizsgált jelenségeket elsősorban jogi, társadalmi és politikai meghatározottságukban – magától értetődően jogtudományi, szociológiai, társadalomtörténeti és politikatudományi módszerekkel – ragadja meg, fogalomelemző, rendszertani és összehasonlító, illetőleg történeti keretben. Ez a módszertan az államok rendszertana és tipológiája terén is érvényes, és az értekezés érvényesíti az ezzel járó követelményeket.

A vegyes módszertan elkerülhetetlensége miatt a fő kérdés nem is az egyes módszerek mibenléte, alkalmazhatósága és azok helyes vagy tényleges arányai, hanem *(a)* e módszerek *tárgyi hatóköre,* ti. hogy akár az államformatanba, akár a tipológiába bevonjuk-e a politika kérdéseit, s ha igen, hogyan és milyen mértékben, *(b)* a módszerekkel részben összefüggő *elmélet-építés módja és startégiája*, valamint *(c)* a tudományos *objektivitás* adott területen elérhető *mértéke* és *módja*, figyelemmel a kutató állásfoglalásaira is. Ez három kérdés, és három, egymástól részben eltérő jellegű probléma: az első tudományrendszertani, a második kutatás-stratégiai, a harmadik tudományetikai és politikai jellegű.

Rendszertani tekintetben, vagyis azt illetően, hogy miként viszonyuljanak egymáshoz az állam- és a politikatudományok, két szempont vezetett. Az egyik az intézményorientált közjogi központú (vagyis a hagyományos államelméleti) megközelítés lehetséges megtartása mindaddig, amíg az nem vezet a tényekkel össze nem egyeztethető vagy üres megállapításokhoz, s „elengedése", amikor a folyamatokra, eszmékre, legitimációs eljárásokra és hasonlókra koncentráló politikatudományi elemzés hatékonyabbnak ígérkezik. A másik: annak elfogadása, hogy az újkorban a jelen felé haladva az utóbbi egyre dominánsabbá válik, miközben a rendszerezésben nem lesz kizárólagos.

A kutatás és az elmélelet-építés stratégiai kezelését illetően –, ahol is az analitikus, szintetikus, esetleg szinoptikus elméletképzési célok között kell választani – a rendszerezési és típusalkotási kérdésekben leggyakrabban az analitika módszere volt követhető. Ezt erősítette a kutatási cél is, ti. az elméletek szemantikájának gondozása és legitimációs képességeinek vizsgálata. Ez esetben ugyanis az analitika: fogalmak elemzése. S mivel a fogalmakat szavak révén fejtjük ki, a szavak elemzése nem „szőrszálhasogatás", hanem a nyelv és a valóság viszonyán keresztül az utóbbival való foglalatoskodás.

Fontos módszertani kérdés, hogy mennyiben, és miként biztosítható a kutatás eredményeként születő elmélet *objektivitása*. Ezt azért emelem ki külön is, mert az állam bármely elmélete, így klasszifikációja és tipológiája, nemcsak politikai tárgyú, de egyszersmind politikai értékeket megjelenítő elmélet, ahol a tudományos célú írásművek szerzőinek a politikához való viszonyával kapcsolatban már a *szándék* deklarálása is fontos, de legalábbis jelzésértékű lehet. Úgy vélem, ezen a területen két, egymásnak bizonyos mértékben ellentmondó követelménynek kell eleget tenni: helyes, ha a szerző nem köteleződik el *gyakorlati-politikai célok és érdekek* mellett, miközben felvállalja, hogy bizonyos *értékek* és *eszmék* mellett elkötelezett.

Mit jelent ez? Azt, hogy aki politikai tartalmú tárgyak, így az állam vagy a közjog kérdéseivel tudományos igénnyel foglalkozik, annak távol kell tartania magát a napi érdekekhez kötődő, pártpolitikai állásfoglalásoktól, és kerülnie kell a politizálást – e tevékenységnek mind a propagandista-ideológusi és hordószónoki, mind a fülbesúgó tanácsadói értelmében, hogy a bajkeverő szürke eminenciásokét már ne is említsem a jellegzetes értelmiségi politizálási módok közül. A napi politikai érdekekkel való kapcsolat kizárása annak a feltétele, hogy a szerző egyáltalán *tárgyszerűségre* törekedhessen. Másfelől viszont a politikai és közjogi tárgyakról szóló művek szerzőinek nem kell, sőt nem lehet *értékmentességre* is törekednie, valamilyen sosem megvalósítható „objektivitást" célként kitűznie, vagy ami rosszabb: ígérnie. Hiszen milyen érdektelen, sőt sivár vállalkozás lenne, már ha egyáltalán megvalósítható volna, egy érték-állásfoglalások nélküli államelmélet! Az értékek és eszmék melletti elköteleződés a szokásos napi vagy pártokhoz nem kötődő értelemben nem „politizálás" – annak ellenére sem, hogy mindig akadnak olyanok, akik általában véve vitatják ezt (például az értékek zsarnokságáról beszélnek, holott csupán bizonyos értékeket akarnak leértékelni), vagy „politizáló módon" viszonyulnak hozzá (így a viták során beskatulyáznak, sőt megbélyegeznek vagy listáznak másokat). Mindent összevetve: az elfogulatlanság igénye és a tárgyszerűségre törekvés nem követel teljes politika-mentességet is, s megfordítva: az érdekek szolgálatának és a pártpolitikának a kerülése önmagában még nem jelenti mindenféle politikai elköteleződés kizárását.

De végül is – kérdezheti ezek után bárki – melyek azok az értékek, amelyeket e disszertáció szerzője a tárgyszerűségre törekvés kiegészítéseként elő kívánt mozdítani. Válaszom: több ilyen is van, s ezek az értekezésből egyértelműek lesznek, egyet azonban kiemelek, és nevén is nevezek itt.

Ez a *mérsékeltség*, másként: a *szélsőségek kerülése*, ami szerintem az intellektuális *elfogulatlanságra törekvés* kiegészítése. Ennek végeredménye egyfajta „középút" szokott lenni, akárhogy is értsük ezt az egyszerűnek tűnő, bár nagyon bonyolult tartalmú kifejezést. Ezt még akkor is szívesen felvállalom, ha tudom: aki ezen az úton, vagyis középen jár, azt sokan – az elfogultak, a „felhevültek", a fanatikusok és a gyűlölködők – igen könnyen langyosnak tartják, és a bibliai fordulattal élve (vö. Jel. 3, 15–16.) kiköpik. A politikai „kiköpés" azonban némileg különbözik a bibliaitól: akivel ezt teszik, annak „csak" abban a sorsban kell osztoznia, amire két és fél évszázaddal ezelőtt David Hume, másfél évszázada pedig Eötvös József panaszkodott. „Néhányan azért gyűlölnek – írta egy levelében Hume, aki saját korában és társadalmi-szellemi közegében mindig kerülte a szélsőségeket –, mert nem vagyok *tory*, néhányan azért, mert nem vagyok

whig, néhányan, mert nem vagyok keresztény, s mind, mivel skót vagyok".[4] Mintegy száz évvel később ehhez hasonlóan nyilatkozott Eötvös is: „[a] legutóbbi években – fogalmazott az 1850-es évek elején – szokássá vált sárral dobálni mindazokat, akik mérsékelt nézetek mellett emelnek szót. A legszélsőségesebb pártok egyesülnek az azokkal szemben érzett gyűlöletben, akik közöttük állnak".[5] Nos, ha csak a középen állók és a középre tartók magánya a mérsékeltség ára, azt szívesen megfizetem. Ezt ugyanis a megismerés terén bőven ellensúlyozza, hogy akik középütt állnak, azok másoknál többet látnak, hiszen mindkét oldalra kitekinthetnek, sőt – Karl Mannheim közismert fordulatát felidézve, de azt tudatosan módosítva – „szabadon mozoghatnak"[6] a különböző álláspontok között.

Az érem másik oldalára persze az is fel van írva, hogy nem mindig, és nem minden vonatkozásban *lehet*, sőt nem is mindig *szabad* középen állni a szélső pontok között, és ezen a módon semlegesnek maradni. Vannak ugyanis olyan történelmi helyzetek, amikor a köztes pozíciók azért tolódnak el aránytalanul valamelyik szélső pont felé, mert az egyik oldalon túl messzire mentek, és valamilyen szempontból helytelen – téves, társadalmilag vagy erkölcsileg kifogásolható – eszméket fogadtak el. Ilyenkor a „közép" valójában nem is középen van a két szélső pont, például a jobb és a bal között, hanem a kiterjesztett és a dominánssá vált egyik véglet miatt a másik felé mozdul el. Ilyenkor a semlegességnek is mondott középen állás, vagy a szubjektív álláspontot elfojtó objektivitás ígérete már önmagában is a rossz oldal ügyének erősítése volna. Ilyenkor semmilyen állítólagos „objektivitás" érdekében nem szabad a közepet keresni, és ezt ki is kell mondani. Nemcsak arról van szó, hogy „a tolerancia nevében jogunk van nem tolerálni az intoleranciát", amit Karl Popper hangsúlyozott, hanem arról is, hogy „a tolerancia bűn, ha a gonosz megtűrését jelenti", ami Thomas Mann igazsága volt.[7] A szélsőséges helyzetekben egyértelműen el kell köteleződni a helyesnek tartott álláspont mellett, hisz ilyenkor a semlegesség, vagy az állítólagos „objektivitás" fedezéke mögé rejtőzés erkölcsi okokból is kifogásolható. Az ilyen esetekben ugyanis – mint Elie Wiesel fogalmazott –„a semlegesség az elnyomót segíti, nem az áldozatot,"[8] ezért helytelen, a fent leírt feltételek melletti elköteleződés pedig helyes.

[4] David Hume levele J. E. Mintóhoz; idézi Ludassy Mária: A természetes erények és a mesterséges igazság. In: David Hume: *Értekezés az emberi természetről.* Ford. Bence György. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 843.

[5] Eötvös József: *A XIX század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bp. Magyar Helikon, 1981. 2. kötet, 589.

[6] A szöveg itt Manheim „szabadon lebegő értelmiséggel" kapcsolatos elgondolásait parafrazálja. Vö. Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról* [1927/1984]. Ford.: Kiss Endre. Bp. Cserépfalvi, 1994. 100–102.

[7] Popper, Karl: *The Open Society and Its Enemies* [1945]. London, Routledge, 2012. 581. és Mann, Thomas: *A varázshegy* [1925]. Ford.: Szőllősy Klára. Bp. Magyar Helikon, 2. kötet, 117.

[8] Wiesel, Elie: *From the Kingdom of Memory. Reminiscences.* New York, Schocken Books, 1990. 231.

dc_1898_21

I. ALAPFOGALMAK

> Settembrini úr Hans Castorpnak: „[A kiadni tervezett sok kötetes mű] az emberi szenvedésnek valamennyi osztályát és fajtáját fogja tartalmazni, kimerítő és alapos rendszerezésben. Már hallom is ellenvetését: mit ér a szenvedéssel szemben az osztályozás, a rendszer, a felosztás! Én pedig azt válaszolom erre: rend és áttekintés az uralom kezdete, az ellenség [itt: a szenvedés] addig igazán félelmetes, amíg ismeretlen."
>
> Thomas Mann: *A varázshegy*[*]

1. Rendszerezés, típusalkotás, klasszifikáció

RENDEZÉS, RENDSZEREZÉS, ÉRTÉKELÉS ◆ A történelem során létezett több ezer[9] és a jelenleg létező csaknem kétszáz[10] állam jellemzőinek és működésének elemzését nagyban megkönnyíti, ha hasonlóságaikat és különbségeiket számba véve rendszerezzük őket. Ehhez először össze kell vetnünk főbb jellemzőiket, ami egyebek mellett azt igényli, hogy különböző csoportokat alakítsunk ki, s az egyes államokat azokba soroljuk be. A csoportképzés egyik legjellegzetesebb módszertani eszköze a típusalkotás.

A tipizálás a jelenségek bizonyos rendjének felfedezése vagy megalkotása, tehát azok rendezése révén lehetséges. A rendezés a dolgok közötti viszonyok gondolati megragadása, azaz leírása, egy rendező szempont érvényesítése révén. E tekintetben olykor, s helyesen, Ágoston évszázadokkal ezelőtti megállapítását idézik az államelmélet története vonatkozásában különösen számon tartott *De civitate Dei* című művéből. Eszerint a *rend* a hasonló és a különböző dolgok olyan elrendezése, amelynek során mindegyiket arra a helyre tesszük, ahová tartozik: *ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio*.[11] Mivel Ágoston még nem ismerhette a természet- és a társada-

[*] Thomas Mann: *A varázshegy*. Ford.: Szőllősy Klára. Bp. Magyar Helikon, 1969. 1. kötet, 166.

[9] A történelem során létezett államok számának megállapítása természetesen számos fogalom előzetes tisztázását igényli az államazonosságtól az államok megszűnésének módjain át az államutódlásig és tovább. Ezeknek egy minimális tudományos közmegegyezés alapján való tisztázhatóságát feltételezve és lexikonszerű végeredménnyel beérve lásd Truhart, Peter: *Historical Dictionary of States. – Lexikon der historischen Staatennamen. States and State-like Communities from Their Origins to the Present. – Staaten und staatsähnliche Gemeinwesen von den Ursprüngen bis zur Gegenwart*. München etc., K-G. Saur, 1996. A feladat nagyságát jelzi, hogy pusztán a létezett államok felsorolása és megnevezése 772 oldalt tesz ki a 872 oldalas kötetben.

[10] A ma létező államok pontos száma is felvet problémákat – elméleti és gyakorlati jellegűeket egyaránt. Az előbbiek megfogalmazását lásd Takács Péter: *Államtan* [I.]. *Az állam általános sajátosságai. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből*. Bp. BCE KTK, 2011. 7–8. A probléma általam kínált gyakorlati megoldását lásd Takács Péter: *A rózsa neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevéről és a magyar állam átnevezéséről*. Bp. Gondolat, 2015. 181–188. Az elméleti és gyakorlati problémák megoldásától függetlenül egyfajta konvenció, hogy – bizonyos módszertani megszorítások mellett – jelenleg 195 vagy 196 államról beszélhetünk.

[11] Vö. Szent Ágoston: *Isten városáról. De Civitate Dei*. 4 kötet. Ford.: Földváry Antal, Dér Katalin és Heidl György. Bp. Kairosz Kiadó, 2005–2009. A hivatkozott gondolat a XIX. könyv 13.1. pontjában olvasható. Az államok rendszerezése kapcsán idézi például Péteri Zoltán: Az államok rendszerezése. Ál-

lomtudomány közötti tudományrendszertani különbségtételt, mely csupán a legújabb időkben keletkezett, gondolatát azzal kell kiegészítenünk, hogy a társadalmi, így az állami jelenségek esetében a *rendező* szempont sok esetben *értékelő* szempont, vagy az *is*, ezért a rendezés nemcsak *leírás*, hanem *értékelés* is. Az államok rendszerezése esetén tehát nemcsak arra a helyre tesszük a dolgokat, ahová tartoznak, hanem – legalábbis részben és bizonyos feltételek mellett – mi határozzuk meg azt is, hogy mi hová tartozik, illetőleg hogy valami hová tartozhat.

Ez azzal függ össze, hogy az államoknak nincs ταξονομία-ja (taxonómiája), azaz egy egységes *előzetes* elv vagy minta által meghatározott és előzetesen kialakított hierarchikus kategóriák szerint létező osztályozása. Van viszont *szisztematikája* – amit a jogászok által művelt államtudományban gyakran *klasszifikáció*nak mondanak –, vagyis az elemző nézőpontjától és értékelésétől *is* függő osztályok szerinti rendszerezése.

Az államokat nem úgy rendszerezzük, ahogyan – példának okáért – a kémiai elemeket soroljuk be az azok periodikusan ismétlődő tulajdonságait leíró Mengyelejev-táblázatba, ahol a nem ismert, de elvileg biztosan létező elemek helye akár szabadon is hagyható. Az államokat úgy osztályozzuk, hogy rendszerező fogalmakat alkotunk, azokat alkalmazzuk a létező és létezett államokra, s ezek alapján alakítunk ki egy vagy több „táblázatot". E rendszereket *nem felfedezzük*, hanem tapasztalataink és már megszerzett ismereteink alapján kialakítjuk, vagyis *megalkotjuk*. Ezért van az is, hogy az ezzel kapcsolatos kategóriák és az azokra vonatkozó elméletek a szó szoros értelmében nem magyarázó-kifejtő jellegűek, bár lehet magyarázó erejük is, és kétségtelenül van rávezető, az igazságra való rátalálást segítő heurisztikus értékük.

Alább több ilyen osztályozó rendszert mutatok be és elemzek, előbb azonban röviden kitérek a tipizálás általános kérdéseire, a rendszerezés egyes kategoriális problémáira, valamint a rendszerezés és klasszifikáció fogalmi viszonyára.

TÍPUS ÉS TÍPUSALKOTÁS ◆ A tipológia a típusok tana és a tipizálás elmélete. Alapja az, hogy bizonyos egyedi jelenségek, melyek ezernyi módon különböznek egymástól, *közös alapformákkal* rendelkeznek, s így típusok, későbbi jelenségek „előképei" lehetnek, amelyek az időben „előre vetülhetnek", azaz megvalósulhatnak. A szó egy későbbi, s az állam- és jogtudományban jelentősebb értelmezése szerint a tipológia alapja az, hogy a konkrét jelenségek egy vagy több lényegesnek tekintett *közös tulajdonsággal* bírnak, melyeket alapul véve csoportokat alkothatunk, majd az egyedi jelenségeket ezekbe sorolhatjuk be.

A tipológia nemcsak elmélet, de egyben módszer is; s célja, jellege és alkalmazási köre attól a tudománytól függ, amelynek keretei között alkalmazzák. Ezért számos tipológia-elmélet létezik. Egyik legbonyolultabb területe a bibliai hermeneutika. Maga az elnevezés is ezzel kapcsolatos: a szó ugyanis a *typos*ból, az pedig τύπτειν (*tüptein:* ütni, nyomni, nyomot hagyni) és a τύπτο (*tüptó:* üt, beüt) szavakból származik, melyek egyebek mellett az egyediség és általánosság oly sokféle filozófiai konnotációjával bíró

lamtípusok és államformák. In: *Államtan. Digitális tankönyv kézirata.* 2. kötet. Szerk.: Takács Péter. Budapet, k.n. [gépirat], 2005. 1. (Elérhető az interten az Academia.edu és a WayBackMachine segítségével; sze.academia.edu). Lásd továbbá Péteri Zoltán: *Az államforma-elmélet alapkérdései*. Bp. Kandidátusi értekezés [gépirat], 1969.

(emberi) újjlenyomatra, valamint a másfajta konnotációkat hordozó „isteni ujjlenyomatra" is utalnak. Ez a tipológia „az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban olyan 'előképet', 'előrevetülést' vagy 'árnyékot' lát, amelyek majd az Újszövetségben teljesednek be; az egykori jelek, ígéretek és próféciák itt valósággá válnak, s így »betöltetnek«".[12] A tipológia ehhez hasonló okból játszik szerepet a keresztény műalkotások esztékiai elemzésében, ami nagyban hozzájárult az ikonológia kialakulásához is. Részletesen kifejtett területe a nyelvi tipológia (számos önálló részterülettel: morfológia, mondattani, szórendi, prozódikus tipológia), a szemiotika,[13] az antropológia és a pszichológia, ez utóbbi elsősorban a személyiségtípusok elméletével.[14] A tipológiának természetesen nagy jelentősége van a joggyakorlatban és a jogelméletben, általában pedig a jogtudományban,[15] s azt évszázadok, sőt évezredek óta művelik az államtudományokban is.

Maga a *tipizálás* kétféle tevékenységet jelent: típusok megalkotását és egyes jelenségek ezekbe való besorolását.

A tipizálás *mint típusalkotás* során elvonatkoztatunk az egyedi sajátosságoktól, s a dolgokat a valamilyen szempontból hozzájuk hasonló dolgok mellé soroljuk. Ennek során kiemelünk, általánosítunk és gyakran formalizálunk is. Ez utóbbi következtében – mint később látni fogjuk – sok elemző elsősorban olyan jegyek alapján alkot típusokat, amelyeket ma már nemcsak formai, de olykor *külsődleges* jellegűnek tartunk, míg mások a vizsgált tárgy szempontjából érdeminek vagy *szubsztantív*nak mondott, tartalmi értelemben vett típusokkal kísérleteznek. Ez számos tudományterületen megfigyelhető, s többnyire egymással párhuzamosan zajlik.[16] Az államtudomány terén ugyancsak jel-

[12] Fabiny Tibor: Előkép és beteljesülés. A tipológiai szimbolizmus a hermeneutika tükrében. In: *A tipológiai szimbolizmus. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*. Szerk.: Fabiny Tibor. Szeged, JATE Press, Ikonológia és Műértelmezés 4, 1998. 5.

[13] Lásd erről *Szemiotika és tipológia*. Szerk.: Balázs Géza és H. Varga Gyula. Budapest – Eger, Szemiotikai Társaság – Liceum Kiadó, 2007.

[14] A személyiségtipológiák szakirodalma széles körben ismert; kevésbé ismert viszont, hogy azoknak megvannak a jog világába átvetülő, olykor vitatott olvasatai is Ilyen például a bűnöző magatartás vagy a bűnöző személyiség típológiája (vö. Helfgott, Jacqueline B.: *Criminal Behavior. Theories, Typologies and Criminal Justice*. Thousand Oaks, Cal., Sage, 2008. és Garrison, Omar: *A Typology of Criminal Personality*. Bloomington, Xlibris [magánkiadás], 2011), vagy – s ez ritkább – egy személyiség típológia függvényében kifejtett jogelmélet. Ez utóbbihoz lásd Novak, Marko: *The Type Theory of Law. An Essay in Psychoanalytic Jurisprudence*. h.n. (Svájc), Springer, 2016. (a jungi elmélet jogra történő alkalmazásával).

[15] A tipológia és a tipizálás szerepéről lásd Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Bp. Napvilág, 1998. [2]2005. 127–128. és 159–161., valamint Szigeti Péter: Típusalkotás a jogban és a művészetben. *Ezredvég*. 28. évf. 2018/6. sz. 129–143. Lásd továbbá Karl Larenz: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin, Springer-Verlag, [4]1979. 443– 473., Isense, Josef: *Die typisierende Verwaltung. Gesetzesvollzug im Massenverfahren am Beispiel der typisierenden Betrachtungsweise des Steuerrechts*. Berlin, D&H, Schriften zum Öffentlichen Recht 288, 1976. kül. 26–39. Rövid összefoglalásként lásd Jachmann, Monika: *Die Fiktion im öffentlichen Recht*. Berlin, D&H, Schriften zum Öffentlichen Recht 742. 1998. kül. (a jogalkotói tipizálásról): 202–212. és (a jogalkalmazói tipizálásról, a fikciók vonatkozásában): 213–225., valamint Oesch, Matthias: *Differenzierung und Typisierung. Zur Dogmatik der Rechtsgleichheit in der Rechtsetzung*. Bern, Stämpfli Verlag, 2008.

[16] A pszichológia területén például a személyiség-típusok tanának immár több évezredes történetében azt látjuk, hogy az arcvonásokból (fiziognómia; Zópürosz), a koponyaformából (frenológia, F. J. Gall), vagy a testalkatból (W. H. Sheldon) kiindulva alkotott tipológiákat mintegy folyamatosan kísérik a temperamentumot (Hippokratész, Galenus), az idegrendszeri folyamatokat (I. Pavlov, H. Eysenck) vagy a

lemző, hiszen e szempontok alapján több eltérő kategoriális hagyomány alakult ki, de időben némileg „elcsúszott", sőt bizonyos fokig paradigmatikusan is elvált egymástól: az előbbi – amint azt majd részletezem – az *államforma* mai értelmezéseihez, az utóbbi az *államtípus* fogalmához vezetett.

A tipizálás *mint típusba sorolás* azt is jelenti, hogy a megismerés során az egyedi dolgokat – a megszerzett tapasztalataink alapján és kategóriarendszerünk függvényében – nem egyedi jelenségekként, hanem egy csoport tagjaként azonosítjuk, s ezzel hozzárendeljük a csoport más tulajdonságait is. Vagyis ezt azért tesszük, mert úgy gondoljuk, hogy ezzel többet tudunk ezen egyedi jelenségekről mondani, mint amit empirikusan megismertünk vagy másfajta úton kikövetkeztettünk.

A tipizálás a valóság elemzésének része, ami módszertani szemontból azért nagy jelentőségű, mert azt is kifejezésre juttatja, hogy a típus-fogalom nem az empirikusan megtapasztalható, „puszta tények" világaként felfogott társadalmi-politikai valóság része. Legyen ugyanis bármilyen gazdag is ez a világ, s szerezzünk róla bármilyen sok adatszerű ismeretet, a rá irányuló adekvát emberi figyelem nélkül vitathatatlanul „éjszakai sötétben" van, vagy fogalmazhatunk úgy is: a *Ding an sich*-hez tartozik. Az e tényekre irányuló emberi figyelemnek természetesen sokféle motívuma lehet, ami nemcsak a tipizálás céljait befolyásolja, hanem eljárásait és végeredményét is. Ezeket hely hiányában itt nem részletezhetem, pusztán annyit jegyzek meg, hogy az állam elméletében, miként a jogbölcseletben vagy a politikai filozófiában is, a típusalkotás elsősorban megismerési célokat szolgál – szemben az egyéb jogi-jogtudományi (jogdogmatikai), illetőleg politológiai területekkel, ahol az egy-egy gyakorlati művelet technikai előfeltétele, tehát praktikus célja van.[17] Például a jogalkotó azért tipizálja a magatartások bizonyos fajtáit, hogy elkerülhesse a kazuisztikát és „tipikus diszpozíciót" fogalmazhasson meg; a jogalkalmazó pedig azért sorol be egy magatartást valamilyen típusba, hogy eldönthesse, melyik normát kell alkalmaznia stb.

A típusok vagy *valóságos*, vagy *ideális* típusok. Az előbbi lehet átlagtípus, de lehet (már amennyiben a módszertani individualizmus körén kívül mozgunk) lényegtípus is, ami a gondolkodási struktúráinkban átvezet az ideális típushoz, ezért az ilyen típusalkotással szemben gyakori az esszencionalizmusra utaló (általában téves) kritika. Talán mondani sem kellene, de megjegyzem: az ideális típus nem ideáltípus és megfordítva: az ideáltípus nem ideális típus.

Az *átlagtípus*sal az egyes jelenségek előfordulásának statisztikai gyakoriságára utalunk, s az ilyen típusalkotás lényegében azt jelenti, hogy állást foglalunk a jelenség valószínű vagy várható, valamilyen értelemben és mértékben előre jelezhető előfordulásá-

lelki működést (C. Jung) alapul vevő, tehát a tartalmi alapú típustanok. Lásd ezekről Fodor László: *Bevezetés a pszichológiába*. Bp. Osiris, 1998. 242–253.

[17] Egy cél praktikusnak (gyakorlati jellegűnek) mondható akkor is, ha tudományos elemzést kíván. A jog területén jellegzetesen ilyen problémakör a szerződések tipizálása. Lásd erről Harmati Attila: Szerződéstípusok. In: *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia*. Főszerk.: Szabó Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1589–1602., Bíró György: Szerződéstípusok – a dare alaptípus az új Ptk-ban. In: *Tanulmányok dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Acta Jur. et Pol. Szeged. (Tom. LVIII. Fasc. 1–41.) 2000. 39–49. és Papp Tekla: *Szerződések tipizálása – atipikus szerződések*. MTA disszertáció [kézirat] 2020.

ról. Így felfogva az átlagtípus valójában normáltípus[18] vagy „gyakorisági átlag." A *lényegtípus* valamilyen eszmére, azaz fontos gondolatra, vagy eszményre, a valóságra vonatkozó helyes gondolatra tekintettel kialakított típus, tehát ideális típus. A lényegtípussal a típusalkotás során figyelembe vett jellemzők fontosságát nyomatékosítjuk, miközben – kimondva vagy kimondatlanul – egy eszményt is szem előtt tartunk. A lényegtípus többek között ezért különbözik a – széles körben használt, ám mégis egyedi értelemben vett, rögzített „technikai" jelentéssel bíró – ideáltípustól. A lényegtípus bizonyos értelemben ideális típus, de nem (a weberi technikai értelemben vett) ideáltípus.

Az *ideáltípus* a Max Weber által meghonosított értelemben egy elgondolt, s önmagában ellentmondásmentes összefüggés („gondolati kép" – ahogy fogalmazott), amivel szemléletessé vagy érthetővé tehetjük egy-egy jelenség sajátszerűségét. E gondolati kép, mint Weber megjegyezte, „a maga fogalmi tisztaságában a valóságban empirikusan sehol sem fordul elő", de az egyes valóságos esetek többé vagy kevésbé megközelítik azt, ezért *módszertani* segítséget jelent a valóság megértéshez. Módszertani szempontból Weber így jellemezte az ideáltípust: "ez a gondolati kép a történeti élet meghatározott vonatkozásait és folyamatait az elgondolt összefüggések önmagában ellentmondásmentes kozmoszává egyesíti… Az élet empirikus tényeihez való viszonya csupán annyi, hogy ha a valóságban valamilyen mértékben megállapítást nyer vagy feltételezhető az ebben a konstrukcióban elvontan ábrázolt összefüggésfajták… megléte, akkor pragmatikusan a magunk számára egy ideáltípusban szemléltethetjük s tehetjük érthetővé ennek az összefüggésnek a sajátosságát. Ez a lehetőség mind heurisztikusan, mind pedig a bemutatásban értékes, sőt nélkülözhetetlen is lehet. A kutatás szempontjából az ideáltipikus fogalom *a hozzárendelő ítélet iskolája*: nem 'hipotézis', de irányt kíván mutatni a hipotézisalkotásnak. Nem a valóság bemutatása, de egyértelmű kifejezési eszközöket kíván kölcsönözni a bemutatásnak… Mégpedig egyetlen vagy *néhány szempontot egyoldalúan felerősítve* és az ezekhez az egyoldalúan kitüntetett szempontokhoz illeszkedő – szétszórtan és elkülönülten, hol többé, hol kevésbé, hol meg egyáltalán nem meglévő – egyes jelenségek sokaságát önmagában egységes gondolati képpé egyesítve."[19]

Ebből az is következik, hogy ideáltípust csak akkor érdemes alkotni, ha annak révén a mögöttes elmélet valamely eleme hatékonyabban fejthető ki, mint nélküle, s heurisztikus ereje várhatóan megerősíti az elmélet hitelét. Az ideáltípusban Weber szerint fogalmakkal operálunk, melyek „olyan képződmények, melyekben az objektív lehetőség kategóriáját felhasználva megalkotjuk azokat az összefüggéseket, amelyeket *a valósághoz igazodó* és a valóságon iskolázott *képzeletünk adekvátnak ítél*. Az ideáltípus speciá-

[18] Az így felfogott normáltípusok – az angolszász jogi nyelvből elterjedt kifejezéssel – „sztenderd esetek". A normáltípusról mint *jogi standard*ról lásd Pokol Béla: *Jogelmélet. Társadalomtudományi trilógia II.* Bp. Századvég Kiadó, 2005. 121–125.

[19] Vö. Weber, Max: A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása" (1904). In: Max Weber: *Tanulmányok*. Ford.: Józsa Péter et al. Bp. Osiris 1998. 47–48. (Kiemelések csak itt.) Az ideáltípusról lásd – egyebek mellett – Csontos László: Max Weber a gazdaságelmélet módszertani alapjairól. Ford.: Nagy László Ábel. *Szociológiai Szemle*. 1997/4. sz. 3–18.

lisan ebben a funkciójában *kísérlet* a történeti individuumok, illetve egyes alkotórészeik genetikus fogalmakba foglalására.” [20]

A fentiekből első pillantásra is nyilvánvaló, hogy az ideáltípus mint módszertani eszköz úgy támogatja a *történeti megértés*t, hogy lehetővé teszi – a Weber idején igen befolyásos, ám általa sosem felvállalt – *historizmus* hibáinak elkerülését.

Abból, hogy az ideáltípus „gondolati kép” (*Gedankenbilder*) és „a valóságban empirikusan sehol sem fordul elő”, nem következik, hogy a szó szokásos értelmében ne lenne a lehetőségekhez mérten objektív. Sőt, Weber saját elméletének jellegzetes ideáltípusai (például: „racionális állam”, „karizmatikus uralom”, „formális-racionális jog” stb.) egy objektív társadalom-, állam- és jogelmélet lehetőségét ígérik. „A weberi ideáltípusok mármost éppen arra valók – fogalmazott egy elemzés szerzője –, hogy az egyes esetek világos és átfogó kategóriákkal legyenek leírhatók, de eközben ne tudják kibillenteni az értelmezést az objektivitás egyensúlyából.”[21] A „puszta tények” világaként felfogott társadalmi valóság látszólagos káoszát az ideáltípusokat hasznosító elemzés azáltal kerüli el, hogy egy „gondolati kép” révén rendezi e tényeket, de nem utal valamilyen „tökéletességre”, erkölcsi vagy más értelemben vett helyességre, eszményre stb. Az ilyen elemzések szerzői alighanem ezt tekintik saját „objektivitásuk” garanciájának. Ez jelenti egyben a weberi elmélet és a weberiánus kiindulópontokat vagy módszertant követő (s önmagukat komolyan vevő)[22] társadalom-, állam- és jogelméletek problémáját is.

Amennyiben a weberi értelemben vett „gondolati képet” nem pusztán elemzési, hanem értelmezési sémaként fogjuk fel, miként azt a fenomenológia képviselői teszik, úgy azok olyan „üres formák”, amelyek – amint Alfred Schütz fogalmazott az ún. *Inhaltserfülltheit* (kb. változó tartalommal való kitölthetőség)[23] kapcsán – a megismerő beállítódásától, élményeitől, viselkedésmódjaitól vagy kapcsolataitól függően különböző tartalommal töltődnek meg. Például: az egyik legismertebb államforma, a modern állam monarchiája ezen élmény- és értékvilág, illetőleg kapcsolati háló függvényében mást jelent egy rojalista számára, aki – tegyük fel a példa kedvéért – egy felszámolt királyság visszaállítására törekszik, és egy republikánus számára, aki – ugyancsak tegyük fel – tudatosan kíván valahol köztársaságot bevezetni, vagy ahol már bevezették, ott védi azt. S a monarchia mint forma egészen más tartalommal töltődik meg egy hagyományos alkotmányos királyságban (ahol – tegyük fel ezt is az értelmezés kedvéért – az uralkodó a kormányzati teendők ellátása mellett mintaadó életet él és fontos szociális feladatokat lát el) és az ún. média-monarchiákban, ahol a televízió love-sztorikkal és az anyakirálynő jótékonyságaival, az ellenzéki média pedig a trónörökös unokahúgának

[20] *Ugyanott*, 51.

[21] Vö. Takó Ferenc: Típusok a tükörben. Max Weber és a kínai patrimoniális bürokrácia. *Szociológiai Szemle*. 25. évf. 2015/2. sz. (73–89) 74.

[22] E különös fordulat arra utal, hogy az „ideáltípusra”, s még inkább az „ideáltipikusra” hivatkozó gyakori utalgatások az utóbbi évek hazai államelméleti szakirodalmában sok esetben csupán a tudományos(kodó) zsargon jelentés nélküli részei. Amikor például valaki ezt írja: „a ’vesztfáliai szuverenitás’ sokkal inkább tekinthető egy ideáltipikus elképzelésnek, semmint a realitás próbáját kiálló modellnek”, akkor az ilyen mondatokban az „ideáltipikus elképzelés” kifejezésnek semmi köze Weber ideáltípusához, s az adott kontextusban egyszerűen csak „ideálisat”, „eszményit”, esetleg „nem megvalósíthatót” jelent.

[23] Alfred Schütz: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die vestehende Soziologie*. Bécs, Julius Springer, 1932. 221–222. (új kiadásban: Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993. 271.)

szex-botrányaival kényezteti a tévénéző-alattvalóikat. Így aztán az *Inhaltserfüllteit*, pontosabban az adott viszonyok közötti *tényleges* tartalom-kitöltés *(Inhaltsfüllung)* egyszerre vezet teoretikus polémiákhoz és gyakorlati politikai harcokhoz.

RENDSZEREZÉS ÉS KLASSZIFIKÁCIÓ ◆ A rend kedvéért érinteni kell még, hogy államelméleti összefüggésben mi jellemzi a *rendszerezés* és a *klasszifikáció* (osztályozás) viszonyát. Van-e közöttük különbség egyáltalán? Fentebb úgy fogalmaztam, hogy az államoknak nincs *taxonómiá*ja, de van *szisztematikája,* amit a jogászok – az általuk követett államelméleti hagyományban – *klasszifikáció*nak mondanak. A kifejezést természetesen nemcsak a jogászok használják; de ők a rendszerezést előszeretettel nevezik klasszifikációnak. A dolog persze nem ennyire egyszerű, mert a kérdés megítélése nem csupán szakmai hagyomány függvénye.

A „klasszifikáció" elsősorban a jelenségeknek a nekik megfeleltetett fogalmak strukturált fogalomrendszerbe – kategóriákba – való besorolását, tehát valaminek egy már létező "rendszerbe illesztését" jelenti. Ez lehetővé teszi az irreleváns információk kiszűrését és a releváns információk megtartását.[24] Aki klasszifikál, az egy már létező rendszerbe sorol be valamit, s aki "az államok klasszifikációjáról" beszél, az elhalványítja annak lehetőségét, hogy a rendszer alkotott és alakítható, s hogy ugyanaz a jelenség – legtöbbször[25] – egy másik rendszer más kategóriáiba is besorolható volna. A rendszerezés ugyanis, mint fentebb említettem, nemcsak rendszerbe illesztést jelent, de a rendszer kategóriáinak megalkotását is.

A klasszifikáció során ugyanakkor mégiscsak elvesznek bizonyos információk, mert a kialakított rend miatt az adott kategóriával összefüggő más információkat fontosabbnak ítélünk, s általában úgy véljük: a kategóriák jellemzői között van olyan tulajdonság, amellyel az oda sorolt egyedek mindegyike rendelkezik, de a csoporton kívüliek közül egyik sem. Amikor rendszerezünk, akkor a dolog jellemzőit tekintjük elsődlegesnek, s a kategóriákét másodlagosnak; amikor klasszifikálunk, akkor a strukturált fogalomrendszer az első, s a dolog jellemzői közül egyik-másikkal nem kell foglalkoznunk. Ezért van az, hogy a rendszerezés során arra törekszünk, hogy lehetőség szerint kizárjuk az egy, vagy egynéhány elemet tartalmazó csoportokat (amint azt alább a „német állam" vagy „zsidó állam" mint államtípus példájával szemléltetni fogom), a klasszifikáció során viszont ezt nem tesszük. Az ennek során alkalmazott kategóriákból ugyanis „absztrakt osztályokat" is képezhetünk, amelyeknek egy absztrakciós hierarchia alsóbb szintjein más elemei (kategóriái) vannak, s elképzelhető, hogy a hierarchia legalsóbb szintjén – amit a rendszerezés-elméletekben „konkrét osztálynak" neveznek – már csak egy

[24] E probléma néhány szociológiai és adat-tudományi összefüggését lásd Csepeli György – Dessewffy Tibor: Big Data, mint a szociológiai megismerés új paradigmája. *Szellem és Tudomány*. 6. évf. 2015/1–2. sz. 173–188.

[25] Tudománytörténeti érdekesség, hogy ez a látszólag ártalmatlan probléma a klasszifikációs elméletek egyik érzékeny kérdését vetette fel. Émile Durkheim és Marcell Mauss híres, az osztályozás elemi formáit vizsgáló tanulmánya szerint, mely az ausztrál bennszülött törzsek osztályozási szokásait vizsgálta, a dolgok osztályozása az emberek (a társadalom, törzsön belüli) osztályozását reprodukálja, illetve tükrözi vissza. Vö. Durkheim, Émile – Mauss Marcel: Az osztályozás néhány elemi formája (1903). In: Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához.* Ford.: Ádám Péter. Bp. KJK, 1978. 253–333. Ezt a tudászociológiai tételt sokan (R. Needham, D. Bloor és mások) határozottan cáfolták, több-kevesebb sikerrel. Ezt a problémakört terjedelmi okból itt nem követhetem.

egyedi elemet tartalmaznak. Ezekre az elemekre csupán „rá lehet mutatni”, mint alább a “NER” példáján ugyancsak bizonyítom, ám ez a rámutatás csak akkor orientál a konkrét osztály jellemzői illetően, ha – miként egy rendes klasszifikációban – vannak fölötte álló, absztraktabb kategóriák is.

A klasszifikációhoz tehát egy már létező, többé-kevésbé elfogadott kategóriarendszerre van szükség, míg a rendszerezéshez nem feltétlenül, hiszen az nemcsak rendszerbe való besorolás, de rendszer-alkotás is.

2. Rendszerezés és „rendszerben gondolkodás”

RENDSZER ÉS GONDOLKODÁS ◆ A rendszerezésnek két jellegzetes elgondolása van, melyek azon az alapon különböznek, hogy miként értelmezzük a gondolkodás és a rendszer(ek) viszonyát.

Az egyik lehetőség az, hogy a rendszerezést elsődlegesen a megismerés – a világ gondolati konstrukciója és rekonstrukciója (bár sosem dekonstrukciója) – előfeltételének tekintjük. Ennek következményeit kiterjeszthetjük a rendszer-fogalomra is, s ez esetben – az elfelejtett, majd újra felfedezett zseni, Zalai Béla szavaival – azt mondjuk: „minden, ami egyáltalán elgondolható, szerkezetét tekintve befejezetlen rendszer.”[26] Ez azt jelenti, hogy *gondolkodni csak rendszerben lehet*, mert a gondolat csakis egy rendszerben nyer értelmet. Zalai kortársa, Hauser Arnold más vonatkozásban, ti. az esztétikai rendszerezés vonatkozásában így fogalmazta meg ugyanezt: „A rendszer minden jelentés, minden végiggondolható gondolat otthona; még pedig nem abban az értelemben, hogy a már eleve koncipiált gondolat valamely rendszer összefüggésébe lép be, hanem hogy amennyiben az egyáltalán elgondolható »értelmes« gondolattá lesz, mindig már egy rendszerből lép ki; a rendszer determinálja értelmét, sőt rendszerbeli beágyazottságánál fogva bír egyáltalán értelemmel.”[27] E feltételezés egyfajta transzcendentális idealizmust sejtet, ahol a rendszer teremti vagy közvetíti, esetleg nem teremti, de legalábbis lehetővé teszi az értelmet. Az első esetben („teremti”) a rendszer minden értelem *forrása* lesz, a rendszerezés pedig ennek létrehozása. A másodikban („lehetővé teszi”) a rendszer az értelem *otthona*. A rendszer az „önmagukban értelmetlen, mert megfoghatatlan, adottságok értelmessé vált rendje, *jelentésekké* vált adottságoknak törvényes összefüggése.”[28] E tétel modernizált változatát Niklas Luhmann fogalmazta meg, aki nemcsak azt állította, hogy a gondolat otthona a rendszer, vagy a gondolatokat megérteni csak rendszerben lehet, hanem azt is, hogy a léteznek rendszereket megértő rendszerek, sőt, még ennél is tovább menve azt, hogy rendszereket csak rendszerek képesek megérteni.[29]

[26] Vö. Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások*. [1913–14]. Szerk. és ford. Berényi Gábor. Bp. Gondolat Kiadó, 1984. 3. A sokáig kéziratban maradt mű eredeti, bár posztumusz megjelenése: *Allgemeine Theorie der Systeme*. Bp. MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum, 1982. Zalai elméletéhez lásd még Szilasi Vilmos: *A tudati rendszerezes elméletéről. Bevezetés*. Bp. Franklin, 1919.

[27] Hauser Arnold: *Az esztétikai rendszerezés problémája*. Bp. Franklin [Athenaeum klny.], 1918. 3.

[28] *Ugyanott*.

[29] Vö. Luhmann, Niklas: Rendszereket megértő rendszerek. In: *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Szerk.: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás. Bp. Ráció, 2005. 294–340.

A másik, az értelem képességeit illetően szkeptikusabb nézetet ezzel szemben egy kérdés fejezi ki legplasztikusabban: miért ne létezhetne „a koncipiált gondolat" anélkül, hogy egy rendszer összefüggéséből lépne ki, vagy abba lépne bele? Az értelemnek vagy a jelentésnek a rendszer nem forrása, hanem egy *lehetséges*, de nem szükségszerű *iránya*. Ehhez persze azt kell feltételezni, hogy a rendszerek vagy már eleve „ott vannak", tehát a gondolkodásunktól független valóság részei, vagy mi teremtjük őket, gondolataink (gyakran utólagos) rendezése végett. Azaz a rendszerek vagy *reális*ak: magában a valóságban léteznek, vagy *analitikus*ak: egy elmélet által elemzési célból megállapítottak. Akármelyiket válasszuk is, a rendszer a gondolatnak nem érvényességi feltétele.

Szerintem azok hajlanak a rendszert a gondolat érvényességi feltételének tekinteni (vagyis az itt elsőként említett álláspont elfogadására), akik az érvényességet egy magasabb szintű gondolat vagy eszme érvényéből vezetik le, vagy arra vezetik vissza, tehát hierarchikus gondolatrendszert alkotnak, amelynek csúcsán, vagy talapzatánál olyan princípium található, amely az egész rendszert képes megalapozni vagy függésben tartani, de jellege szerint maga nem tartozik a rendszerhez. Aki gondolatainak érvényességét önmagában is megalapozhatónak tartja, vagy kénytelen-kelletlen ugyan, de elfogadja azok fragmentáltságát, annak nincs szüksége ilyen princípiumra, és inkább az itt „szkeptikusabbnak" mondott nézetet fogadja el.

Ez azt is jelenti, hogy hogy az államok rendszerezése esetén a *rendszer* csak analitikus lehet. Még helyesebb talán így fogalmazni: az „államok rendszerezése" nem egy valódi rendszer valódi létrehozására, hanem – mint fentebb megjegyeztem – valamiféle gondolati rend kialakítására irányul. Ez állhat a jelenségek meghatározott kategóriákba történő besorolásában, de – mivel a rend (ταξις, táxisz) szabályosságot, s így törvényt (νομος-t, nomoszt) feltételez – lehet egy rend kialakítását megközelítő „rendteremtés", azaz rendezés is. Aki azonban erre törekszik, annak nem szabad elfelednie, hogy hogy a taxonómia követelményeit itt csak megközelíteni lehet, de nem elérni, s ezért *teljes* „rendteremtésre" még csak törekedni sem érdemes. A gondolkodás spontaneitása, kísérletező hajlama, tentatív jellege, sőt esetlegessége többet ér minden komplett és zárt rendszernél.

Amikor tehát az államokat rendszerezzük nem egy átfogó, mindenre kiterjedő rendszert[30] alkotunk, hanem állami és politikai rendszereket is tartalmazó rendet formáljuk meghatározott elvek szerint. Ennek során egyfelől rendszertani kategóriákat alakítunk ki a minősítéshez, másfelől minősítünk, s annak részeként értékelünk. Ám nem mindig ebben a sorrendben járunk el, hanem néha fordítva is: amikor azt látjuk, hogy valami nem illeszthető be a már létező kategóriákba, arra újat alkotunk, s csak utólag figyelünk a régi és az új illeszkedésére.

[30] Ilyen átfogó, mindenre kiterjedő értelemben rendszernek nevezzük – Ludwig von Bertalanffy nyomán – az egymással kölcsönhatásban álló, egy egészet alkotó s *működésükben az egész szabályai által meghatározott* vagy legalább *befolyásolt*, így a környezettől bizonyos fokig függetlenül működő elemek együttesét. Ebben az elemek minden olyan kapcsolata kölcsönhatásnak mondható, amelynek alapján valamely elem a rendszer részévé lesz, vagy az marad. A rendszer egyes elemei maguk felfoghatók önálló részrendszerekként. Vö. Bertalanffy, Ludwig von: Problems of General System Theory. *Human Biology*. 23. évf. 1951. 302–312., főleg pedig 336–345. (conclusion) és 346–361. (feedback and dinamic). Magyarul vö.: Bertalanffy, L. von: Az általános rendszerelmélet problémái. In: *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Kindler József – Kiss István. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. kül. 25–38.

Ezt egy példával szemléltetem. Ha azt kell eldöntenünk, hogy Carl Orff *Carmina Buranájának* mi a műfaja (kantáta, oratórium vagy színpadi játék?), s egyik meghatározást sem találjuk megfelelőnek, akkor létrehozhatunk egy új kategóriát is. Ezt attól függően alakítjuk ki, hogy mit tekintünk a többnyire énekelt, illetve zenekar révén előadott, de a szerző eredeti elképzelése szerint színpadi előadással, sőt „mágikus képekkel", s ennek részeként esetleg tánccal is kiegészített mű *jellegzetes* előadásának. A dolog bonyolult voltára tekintettel ilyenkor – a klasszifikáció és a rendszerezés viszonyáról mondott fenti megszorítás mellett – alkothatunk új kategóriát is (például *cantiones profanae*),[31] s nem kell tekintettel lennünk a már létező felosztásokra.

Ugyanezt az elvet államelméleti kontextusba helyezve az államok rendszerzése terén is találunk arra szemléletes példát. Ha az 1931-ben létező magyar állam államformáját kell meghatároznunk, akkor – a szokásos beidegződésekkel szemben – nemcsak két fő típus és annak változatai tehát mintegy 5 lehetőség közül választhatunk (*1a:* csaknem ezer éve létező királyság, *1b:* újonnan, azaz 1920-ban alapított királyság, valamint *2a:* köztársaság, *2b:* arisztokratikus köztársaság, *2c:* koronás vagy királyi köztársaság), de mondhatjuk azt is, hogy szerintünk az adott állam az adott időpontban király nélküli királyság volt. Ezzel azt is állítom, hogy a „király nélküli királyság" nem „fából vaskarika", ahogy azt néhányan szeretik mondani, hanem egy lehetséges önálló kategória az államforma-elméletek terén. Mint látni fogjuk, e sorok írója arra hajlik, hogy e kategóriát komolyan vegye, s azt állítsa, hogy amint – kivételes esetben – a monarchia is elmozdulhat a köztársaság felé, anélkül, hogy respublikává válna, úgy a köztársaság is megindulhat a monarchia irányába, függetlenül attól, hogy integetett-e már felénk rezidenciája erkélyéről egy „örökös köztársasági elnök" vagy az ötödik ciklusára újraválasztott pártfőtitkár. Vagyis egy rendszernek kivételes esetben lehetnek „vegyes", s ezért többé vagy kevésbé „formátlan" elemei is, amint arra még visszatérek.

A fentiekből az következik, hogy az államok rendszerezése során az új elméletek kidolgozóinak nem az általános rendszerelmélethez kell fordulniuk, hanem önálló rendszert célszerű kezdeményezniük. Ez nem jelenti, hogy az ebből eredő rendszerszemléletnek ezen a területen ne lenne semmilyen szerepe. Nyilvánvalóan van, ám ez többnyire csak abban áll, hogy korrigálja az egyéb szemléletmódok hatását egy konkrét állami vagy politikai rend minősítése során. Ha például valamely állami szerv átkerül egy másik módon működő rendszerbe, mondjuk az „alkotmányos demokrácia" alkotmánybírósága egy „tekintélyuralmi rendszer" részévé válik, akkor az – minthogy az állami szervek nem függetlenek környezetüktől – egészen más módon fog működni, mint korábban: az intézmény eredeti funkciói egy részének nem tesz, nem tehet eleget, miközben az alkotmányos rend homlokzata mögött, informálisan új feladatokat vállal fel. Ilyenkor joggal vetik fel, hogy az adott szerv, a neve ellenére, vajon alkotmánybíróság-e még, vagy pusztán – példának okáért – valamilyen alkotmánnyal is foglalatoskodó kormányhivatal. Ugyanez a szempont megvizsgálható az ügyészségek, az adóhatóságok

[31] Szerzője szerint a *Carmina Burana* műfaja „cantiones profanae", „cantoribus et choris cantandae comitantibus instrumentis atque imaginibus magicis", vagyis világi dalmű, szólóénekesekre és kórusokra, hangszerkísérettel és mágikus képekkel. Mivel Orff lényegében színpadi előadásra szánta, sokan (Giacomo Meyerbeer *Teolinda szerelmei* című „dramatikus kantátájához" hasonlóan) – s annak ellenére is, hogy a zenekritika az oratóriumok között ismerteti – „szcenikus kantátának" mondják.

vagy közpénzek elköltését ellenőrző számvevőszékek, sőt, a statisztikai hivatalok és bányahatóságok esetében is. S hogy még tovább menjek: egy új rendszerbe került állami szervek ilyen funkcióváltásával nem néznek szembe azok, akik nem állapítják meg, hogy egy uralkodónak a mediatizált királyságokban (vagy amint másutt nevezem: a „televíziós monarchiában") nemcsak államfői, hanem legitimációs, sőt ezen belül entertainment-funkciói is vannak. Akkor tud legitimálni, ha egyben szórakoztat is. Sőt, néhány monarchia ma már tulajdonképpen csak azáltal és azért létezik, mert évtizedekkel ezelőtt feltalálták a televíziót és a képrögzítést. Akik mindezzel nem néznek szembe, azok tévesen osztályoznak vagy a közjogi formák „kiüresedéséről", esetleg „kiürüléséről" beszélnek. Az általános rendszerelmélet ilyenkor sokszor azért hatékonyabb más nézőpontoknál, mert a jogpozitivista szemlélettel szemben, mely csupán az alkotmányokra és más törvények szövegére koncentrál, érvényre juttathatja a tényleges állami gyakorlat értékelését, funkcióinak megítélését, vagyis a szociológiai szempontokat. Ebből azonban nem következik, hogy ezeket a kérdéseket egy általános rendszerelmélet keretei között kell, vagy csak ott lehet vizsgálni.

A RENDSZERTANI KATEGÓRIÁKRÓL ◆ A fentiek alapján, de akár azoktól függetlenül is azt kell mondanunk, hogy az államok rendszerezése során nem az általános rendszerelméletet, hanem a más tudományok területén kialakult különböző *rendszerezés-elmélet*ek és *típustan*ok tanulságait kell hasznosítanunk. Ennek lehetséges indokai közül itt egyre utalok, mely szerintem – a rendszerekkel kapcsolatban fentebb hangsúlyozott szempontok mellett – a legfontosabb.

A rendszerezést előzetesen kialakított rendszertani kategóriák *(taxonok)* alapján végezzük, s nem mindegy, hogy ezek körét milyen részletesen állapítjuk meg. A jelenségek fejlődésével és differenciáltabbá válásával természetesen rendszerező kategóriáinkat is szaporítani kell, ám ezt nem tehetjük a végtelenségig. Vagyis egyfelől követni kell a tárgy jellegzetességeit és evolúcióját, másfelől egy bizonyos – nyilvánvalóan a tárgy sajátosságai által megszabott – ponton véget kell vetni az osztályok alosztályokra való felosztásának. Ezzel kapcsolatban a biológiai rendszerezés tanulságos lehet.

Ismert dolog, hogy a XVIII. századi svéd botanikus és orvos, Karl Linné az élővilágot két nagy „világra" bontotta (növényvilág, állatvilág), és öt rendszertani kategóriát használt. Ez az ismeretek fejlődésének egy későbbi szintjén nem bizonyult elégségesnek, mert így nem lehetett jól besorolni az egysejtűeket, a sejtmag nélkülieket, bizonyos gombákat és a baktériumokat. Ezért a későbbi zoológusok, biológusok és mikrobiológusok Ernst Haeckeltől Carl Richard Woese-ig terjedő sora mindig több és több rendszertani osztályozó kategóriát vezetett be. Az élő egyedi létezőket ma már rendszerint nyolc taxon –

faj (*species*),
nemzetség (*genus, tribus*),
család (*familia*),
rend (*ordo*),
osztály (*classis*),
törzs (*divisio*),
ország (*regnum),*
birodalom *(domén)*

– szerint minősítik, a közöttük létező lényeges eltérések szerint.[32] Ám egyfelől azt, hogy

mi minősül „lényeges különbségnek” (például, hogy a tulipán esetén a szirmok színe lényeges-e, s vajon a kék ide tartozhat-e), a kategóriáktól független szemlélő, a rendszerező dönti el. Másfelől, az osztályozó kategóriák túl részletesen kidolgozott rendszere is zavaró lehet, amennyiben oda vezet, hogy lesz olyan taxonunk, amelybe csak egyetlen egy esetet tudunk besorolni.[33]

Nos, egy részletező rendszert, vagyis egy igazi ταξονομία-t az államtudomány terén – ahol a faj egyben típus, vagy altípus – márcsak azért sem tudunk követni, mert azt, amiből csak egy, vagy egynéhány van, nem szokás önálló típusnak tekinteni, legyenek bármilyen fontosak is jellegzetességei. A részletező osztályozó kategóriák használata különböző altípusok kialakítására ösztönöz – például: a tekintélyuralmi állam és az autoriter politikai rendszer kategóriáját manapság szívesen osztják fel olyan altípusokra, mint versengő hibridrendszer, választási autokrácia, személyes diktatúra, szultanizmus, és így tovább –, ám a túlzottan aprólékos, sosem befejezett és lezárt felosztások meggyengítik az alapkategória, adott esetben a „tekintélyuralmi állam” vagy az „autoriter politikai rendszer” heurisztikus értékét, s ezzel intellektuális erejét.

Ezzel ellentétes, végeredményét illetően mégis hasonló eredményt hoz az a klasszifikációs szempontból ugyancsak kifogásolható törekvés, amelynek alapján egy meghatározott államrendet vagy/és politikai rendszert egyáltalán nem minősítenek osztályozó kategóriákkal, vagyis nem sorolnak semmilyen *classis*ba, *divisió*ba, *genus*ba vagy *familiá*ba, hanem csak egy *egyedi* névvel jelölik meg. Róla beszélve nem a típust nevezik meg (nem sorolják típusba), sőt még az erre való törekvést is kerülik, s csak egyetlen, konkrét elnevezéssel utalnak rá. A legújabb magyar politikai-állami rendszerre például azt mondják: „NER”.[34] Ez nem azért furcsa, mert a szó mesterkélt, így a kifejezés

[32] A legújabb nómenklatúrák, például a 2011-ben elfogadott ún. Melbourne Code (*International Code of Nomenclature for algae, fungi, and plants.* Botanical Congress Melbourne. Szerk.: J. McNeill, 2011) ezek mellett már egy kilencediket is megkülönböztetnek: ez a fajon *(species)* belüli eltérés: az alak (*forma*). Ezt persze nem alakzatként kell elgondolnunk; ide sorolható például a virágok esetén a szirmok színe is. Ezt azért jegyzem meg, mert a főszövegbeli példában a kék szín azokra a vitákra utal, hogy – eltekintve a kéknek tűnő, de sötétlila árnyalatú, továbbá a mesterséges technológiával beszínezett szirmok eseteitől – létezhet-e természetes módon kék színű tulipán. Ennek taglalásába itt értelemszerűen nem folyok bele. Megjegyzem viszont, hogy minden taxonnnak lehetnek alcsoportjai is: például *subfamilia, infrafamilia,* vagy *tribus, subtribus, forma, subfroma* stb.

[33] Ezt az utóbbi esetet állattani példával jól meg lehet világítani. A kondorkeselyű *(vultur gryphus)* pontos rendszertani minősítése korábban meglehetősen bizonytalan volt: sokáig nem volt eldöntve, hogy a sólymokkal vagy a gólyákkal kerüljenek-e egy kategóriába. Így aztán alaktani hasonlóságok okán a sólyomalakúak *(falconiformes),* egyik váladékának kémiai elemzése alapján pedig a gólyafélék *(ciconiiformes)* közé sorolták. E problémát végül úgy oldották meg, hogy manapság egy sajátos madárnem *egyetlen fajá*nak tekintik. A kondorkeselyű – szó la ma elfogadott meghatározás – a madarak *(aves)* osztályának az újvilági keselyűalakúak *(cathartiformes)* rendjébe, azon belül pedig az újvilági keselyűfélék *(cathartidae)* családjába tartozó *vultur* madárnem *egyetlen* faja.

[34] Az elnevezés *(„nemzeti együttműködés rendszere”)* a magyar Országgyűlés által 2010. június 14-én elfogadott, 1/2010. (VI. 16.) OGY számú, a Nemzeti Együttműködésről szóló politikai nyilatkozata alapján keletkezett, amely az (akkor még ezzel a kifejezéssel jelölt) „új politikai és gazdasági rendszert” nevezte így. Az elnevezésnek – megalkotóinak szándéka szerint – eleinte még pozitív kicsengése volt; az utóbbi években azonban szinte kizárólag kritikai, sőt olykor pejoratív értelemben lehet hallani e szót (például „NER-lovag” „NER-huszár”, vagy a „ner” mint „a nemzeti elnyomás rendszere” stb.), miközben a szóban forgó rendszer hívei alig, vagy egyáltalán nem használják. Talán ennek volt betudható, hogy egy kormányhatározat alapján a nyilatkozat középületekben elhelyezett szövegét 2021 nyarán a Nemzeti Hitvallásra cserélték le.

nyelvileg meglehetősen esetlen, hanem azért, mert a rövidítéses szóhasználat – leszámítva természetesen a pártok nevét (ahol a rövidítés gyakran a ki nem mondott vagy elhallgatni szándékolt lényegi elemek elrejtését célozza) – a magyar politikai nyelvben szokatlan. Az ún. „Kádár-rendszert" senki nem nevezte „káer"-nek vagy„kár"-nak, s Horthy rendszerére sem mondták azt, hogy „hor" vagy „hoer". E nyelvhasználatnak – túl azon, hogy szemantikailag a tévedések lehetőségét hordozza, hiszen a rendszer nyilvánvalóan nem az együttműködésre épül, s nemzeti (értsd: össznemzeti) jellege is megkérdőjelezhető – a kommunikációban vagy retorikai funkciója van, vagy a nyelvi hárítás jele. Az előbbi esetben a név mögött a hazai közgondolkodásban spontán módon összegyűlt, gyakran homályos kritikai tartalmakat kívánják vele (hatástalanul) mobilizálni, az utóbbi esetben pedig el akarnak vele hallgatni valamit: például egy valódi minősítés kritikai jellegét, esetleg annak bizonytalanságait.

De ez a tipizálástól visszarettenő nyelvi gyakorlat – s a mögötte meghúzódó gondolkodás – főleg azért kifogásolható, mert a maga naivitásában is elmélet-ellenes. Hiszen anélkül, hogy osztályba sorolnának valamit, és ezzel minősítenék, tehát mondanának is róla valami fontosat vagy jellegzeteset, pusztán rámutatnak az egyedire. Olyan ez, mint Jean Piaget elméletében a „gyermeki rámutatás". Ismert dolog, hogy Piaget tanuláselmélete szerint az emberi lélek- és személyiségfejlődésben ez a rámutatás több ugyan az egyszerű érzelemkifejezésnél, például a csecsemő sírásánál, sőt a szemkontaktusnál is, de nem éri el a jel közlésének és a jelfelismerésnek azon fejlettebb szintjét, amelyen a kommunikáció az érzékelt – közvetlenül látott, hallott, tapintott – tárgytól függetlenül is előre haladhat. Ezért aztán az ilyen „rámutató minősítés" sokszor és akarva-akaratlanul gyerekes dolog, a politikai elméletekben pedig a teoretikus csiszolatlanság, sőt, bizonyos értelemben az ideológiai tompaság jele.

A rendszerezés és klasszifikáció különbségei kapcsán mondottakra visszautalva ehhez azt teszem még hozzá, hogy aki a jelenlegi magyar államrend és politikai rendszer jellemzésére mégiscsak a „NER" szót kívánja használni, az akkor tesz – tehet – többet a puszta rámutatásánál, ha

(a) a kommunikáció adott rendszerében ez a szó olyan „konkrét osztály", amely fölött tartalommal bíró „absztrakt osztályok", vagyis osztályozó kategóriák állnak, és

(b) legalább a kommunikációban részt vevő felek között konszenzus van a tekintetben, hogy melyek ezek.

Ilyen absztrakt osztály például – inklúzióra számítva – az „illiberális demokrácia", a „kereszténydemokrácia", a „munkaalapú társadalom", az „autokrácia" vagy az „autoriter rezsim", illetőleg – exklúzióra számítva – a „liberális demokrácia", az „alkotmányos demokrácia" és így tovább. Ha ezek az absztrakt osztályok túl gyakran, netán kavalkád szerűen változnak, amint az elmúlt években egyébként tapasztaltuk, az még ebben az esetben is bizonytalanná teszi a kommunikációt.

A „RENDSZEREZÉSEK RENDSZEREZÉSE" ◆ Mivel az államokat rendszerező és tipizáló elméletek hagyományai több száz évesek, nagy a kihívás, hogy a régi elméletek alkotóival úgy diskuráljunk el, mintha kortársaink volnának. Ennek a csábításnak igyekeztem ellenállni (például azzal, hogy ami ezekből megmarad, azt kísérleti jelleggel a mélyebb összefüggéseket megvilágító „kortárs" gondolatok kiegészítéseként, esetleg a jelenkori

problémák megoldása során felvetett inspirációként, de afféle *remake*-ként kezelem), ami magával hozta azt is, hogy nem tartottam feladatomnak a szakirodalomra úgy tekinteni, hogy azon belül nekem kellene elvégezni a „rendszerezések rendszerezésének" vagy a „tipológiák tipizálásának" feladatát.

Vagyis meg sem próbáltam akár a történeti anyagot, akár a kortárs elméleteket rendszerező jelleggel „rendbe tenni": rendszert alkotva áttekinteni. S ezt azért nem tettem, mert az ilyen törekvés – ha továbbmegy azon, hogy egy szakmunka bevezetésének puszta dekorációja legyen (mely minőségében talán tetszetős, de valójában felesleges) – nem lehet sikeres.

Ennek prominens példája és bizonyítéka Erich Küchenhoff hatalmas munkája, mely az államformatan fogalmi tisztaságának lehetőségeit és határait kereste.[35] E mára kissé elfeledett államtani szerző[36] egy fél évszázaddal ezelőtt az államforma-tanok áttekintésére, értékelésére és rendszerezésére tett kísérletet. Mintegy hetven, szerinte lényeges, klasszikus és modern államforma-elméletet vizsgált meg 11 dimenzió mentén, mindegyikben több kritérium szerint. Különválasztotta az egy- és többdimenziós, ez utóbbiakon belül pedig a szimmetrikus és aszimmetrikus fogalmakat, az ún. egyedi és rendszerfogalmakat, majd ezeket „újra rendezte" az állami uralom „ideális, jogi és tényleges" megjelenési formáiban. A tizenöt évig tartó munka eredményeként előállt csaknem ezer oldalas műben egy 20 oldal terjedelmű záró táblázatban összegezte vizsgálódásait.[37] Ebben a hagyományos államforma-kategóriák (választási és örökletes monarchia stb.) és államtípus-fogalmak (osztályállam, kultúrállam, szabadállam stb.) mellett olyan, általa alkotott kategóriákat is találunk, mint az archontokrácia *(Archontokratie)*, a pantokrácia *(Pantoarchie)*, telekrácia *(Telekratie)* vagy a „kormányzóuralom" *(Gubernativoarchie)*.

Az így létrejött elméleti konstrukció egy „mega-rendszer" lett, ami – túl azon, hogy roppant bonyolult – teljesen öncélúnak tűnik. Talán nem véletlen, hogy hatás nélkül is maradt. A szakirodalom sem fogadta elismeréssel: volt, aki túlzottan normaorientált-jogászi szemléletét és fogalom-rendszerező perspektíváját kifogásolta,[38] míg mások ironikusan azt figurázták ki, hogy miközben címe alapján a fogalmi tisztázást célozta, végeredménye a korábbinál is nagyobb zűrzavar lett.[39] A rendszerezések rendszerezésére irányuló kísérletet általában kudarcnak tekintik.[40]

[35] Küchenhoff, Erich: *Möglichkeiten und Grenzen begrifflicher Klarheit in der Staatsformenlehre.* 2 kötet. Berlin, D&H, Schriften zur Politischen Wissenschaft, 1967.

[36] Erich Küchenhoff, nagybátyjával, Günther Küchenhoff-fal együtt az általános államtan terén is letette névjegyét, de ott sem volt maradandó vagy széleskörű hatása. Lásd Küchenhoff, Günther – Küchenhoff, Erich: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart, Kohlhammer, 1950, [3]1971, [8]1977.

[37] Küchenhoff, E.: *i. m.* (1967) 871–891.

[38] Vö. Backes, Uwe: Staatsformen im 19. Jahhundert. In: *Staatsformen. Modelle politischer Ordnung von der Antike bis zur Gegenwart. Ein Handbuch.* Szerk.: Alexander Gallus – Eckhard Jesse. Köln, Böhlau Verlag, 2004, [2]2007. 191.

[39] Vö. Mantel, Wolfgang: *Repräsentation und Identität. Demokratie im Konflikt. Ein Beitrag zur modernen Staatsformenlehre.* Bécs–New York, Springer, Forschungen aus Staat und Recht 29, 1975. 14–27. kül. 19. és 21.

[40] Gallus, Alexander: Typologisierung von Staatsformen und politischen Systemen in Geschichte und Gegenwart. In: Staatsformen. Modelle politischer Ordnung ... *idézett kiadás* ([2]2007) 22.

Ez nem is csoda, hiszen egy ilyen cél eléréséhez nem egyszerűen megarendszert, hanem *meta*rendszert kell(ett volna) alkotni, ami viszont az államfogalom egyes elemeiben rejlő elköteleződések és a rendszerezésekben rejlő értékálláspontok miatt ezen a területen nem lehetséges. Ezen a területen, mint említettem, nincsenek „Mengyelelejev-táblázatok", sem az államok rendszerezésére, sem az államokat rendszerező elméletek rendszerezésére vonatkozóan.

MIT RENDSZEREZ(Z)ÜNK? – ÁLLAMREND, KÖZJOGI SZERKEZET, POLITIKAI RENDSZER ◆ A disszertáció alapjait érinti az kérdés az is, hogy mit minősítünk a rendszerezés szempontjából *lényeges* jellemzőnek, amelyre rendszertani kategóriákat építhetünk: az államok társadalmi, esetleg gazdasági sajátosságait, közjogi szerkezetét, etikai karakterét vagy politikai jellegét?

Az államok *társadalmi* és *gazdasági* sajátosságait – jól-rosszul – egy immár két-három évszázados hagyomány alapján az *államtípus*-fogalomban értelmezzük, és e típusokat többnyire egy történelem-koncepcióra fűzzük fel. Emellett sokan azt is felteszik, hogy az *államformák* e típusokon belül vagy ezen absztrakciós szint alatt helyezkednek el. Én nem így gondolom: mivel mindkettőt különböző szintű és jellegű kategóriáknak tartom, szerintem ezek önállóan rendszerezhetők. Szinkronizálásukra persze – amint majd utalok rá – kísérletet lehet tenni, bár ebből adódhatnak elméleti bonyodalmak.

Az állam *etikai* karakterét – helyesen vagy helytelenül – az újkori államtudományban nem tekintik önálló csoportosítási szempontnak, s ezért ma nincsenek olyan taxonok, amelyek a forma vagy a típus szintjén ütköztetnék azokat a jogi vagy politikai tényezőkkel. Az erkölcsi elemet egyébként még azon elméleti hagyomány képviselői sem tekintik osztályozási alapnak vagy klasszifikációs tényezőnek, amelyek az államot – egy Machiavelli utáni korszakban és az ő munkássága alapján kezdeményezett tudományeszmény ellenére is – hangsúlyosan etikai jelenségként, de legalábbis erkölcsi alapokkal bíró közösségként írják le. E tradíció képviselőinek elméleteiben – így G. W. F. Hegel államfilozófiájában, F. W. J. Schelling etikájában, F. J. Stahl politikai filozófiájában vagy a neohegeliánus brit idealizmus, mindenekelőtt B. Bosanquet államelméletében – az államrend erkölcsi jellege, ha roppant fontos tényező is, *nem rendszerezési alap*. Egyedül Friedrich Julius Stahl elméletének egyes kategóriái – például az állam mint „erkölcsi közösség" és mint „mechanikus közösség" szembeállítása[41] – értelmezhetők kivételként, ezek azonban meglehetősen elvont fogalmak egy részletes tipológiához.

Így valójában tehát csak két tényező, a *közjogi* szerkezet és a *politikai* jelleg verseng azért, hogy azt tekintsük meghatározó tényezőnek vagy alapkategóriának az államrend fajtáinak osztályozása során. Mivel az előbbit az „államforma", az utóbbit pedig a „politikai rendszer-típus" kategóriájában szokás értékelni, a kérdés nem ritkán úgy vetődik fel, hogy vajon az *államokat* vagy a *politikai rendszereket* kell-e elsősorban osztályoznunk és tipizálnunk. E kérdést megközelíthetjük analitikusan és történetileg is, az utóbbi esetben tudományrendszertani folyamatokat is figyelve. Az előbbi úton járva az *állam* és *politika* egymáshoz való *elvi* viszonya alapján azt választjuk alapkategóriának, amelyiket a másiknál szélesebb körűnek, s a másikra is kiterjedőnek tartjuk. E tekintetben

[41] Vö. Stahl, F. J.: *Christliche Rechts- und Staatslehre*. Heidelberg, Mohr, 1837. II. rész, 1. fej. 36. §.

azonban nem vagyunk könnyű helyzetben, mert mindkét megoldás mellett komoly érvek szólnak, s mindkettőt alá lehet támasztani komoly gondolkodók nézeteivel. Vagy azt állítjuk – például Georg Jellinek elmélete alapján –, hogy a *politikai* része annak, ami *állami*, vagy (bizonyos értelemben fordítva) azt – Carl Schmittre hagyatkozva –, hogy ahhoz, hogy tudjuk, mi az *állami*, először a *politikai* fogalmát kell meghatároznunk.[42] Az előbbi esetben az államot, az utóbbiban a politikát tekintjük az osztályozás alapjának, s – mivel az *állam és politika* fogalmi kérdései mögött a *jog és hatalom* viszonyának fogalmi problémáját találjuk – az előbbi esetben a *közjogi*, az utóbbiban az *uralmi* formákat és szisztémákat rendszerezzük.

E két világ „fakultás-vitáját" alighanem egyszerűbb történeti, s e tekintetben tudományrendszertani folyamatokra figyelve feloldani. Így elég arra a tényre utalni, hogy a XX. század második felétől – részben a politikai rendszer és az állam XX. században kialakult viszonya alapján, de nem függetlenül az amerikai politikatudomány 1945 után megnőtt befolyásától sem – klasszifikációs kérdésekben is a politikai rend minősége vált elsődlegessé. A lehető legkülönbözőbb államtani művek szerzői politikai kategóriák szerint (is) osztályozzák az államokat, vélhetőleg azért, mert úgy vélik: ebben a fogalmi keretben *többet* tudnak mondani, mintha a hagyományos közjogi kategóriákat használnának.

A *több* persze bizonyos mérték elérése esetén *más* is – s hogy ez mit jelent, ahhoz elég megvizsgálni a hagyományos államtanok politikaelméletei téziseit. A két legsikeresebb – legszélesebb körben használt és legtöbb alkalommal megújított – államtani tankönyv közül az egyik, Martin Kriele államtani bevezetése a témát egy kifejezetten politikaelméleti kérdés, a „legitimáció" tárgyalásával kezdi, a másik, Reinhold Zippelius általános államtana pedig a „totalitárius és a liberális állam" elemzésével fejezi be.[43] A (politikai) *más* abban is eltér a közjogi rendszerek elemzésétől, hogy azoktól eltérő *tárgyakra* terjed ki – így például a pártok rendszerére,[44] a politikai kultúrára és a politikai rendszer egyéb elemeire. A társadalmi folyamatok általános politizálódásán és a két megközelítés tárgyi különbségein túl a XX. század egyes új jelenségei – így a totalitarizmus, az autoritarizmus és hasonlók – ugyancsak a politikai osztályozó kategóriák dominanciáját erősítették, amennyiben a (közjoginak mondott) állami formákat pusztán az uralmi folyamatok elleplezésére szolgáló homlokzatnak, színfalnak vagy paravánnak

[42] Jellinek szerint „a »politikait« »államinak« nevezik; a politikai fogalmában már elgondoljuk az állami fogalmát"; vö. Jellinek.: *i. m.* (1900) 180. Ezzel szemben Schmitt így fogalmazott: „az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát"; vö. Schmitt, Carl: *A politikai fogalma* [1927]. *Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Bp. Osiris – Pallas-Attraktor, 2002.

[43] Vö. Kriele, Martin: *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. Stuttgart, Kohlhammer, [6]2003. (korábban: Reinbek, Rowohlt, [1]1975, Opladen, Westdeutchen, [2]1981, [3]1988, [4]1990, [5]1994) 8–31. és Zippelius, Reinhold: *Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft. Ein Studienbuch*. München, C. H. Beck, (1969, [8]1982, [10]1988, [13]1999) [14]2003. 284–295.

[44] „[A] hagyományos kategóriákat (állam- és kormányformák) – fogalmazott Pokol Béla – csak a szélesebb párt- és érdekegyesületi tipológiák figyelembevételével lehet eredményesen felhasználni, és segítségükkel elemezni az egyes alkotmányjogi alapelemeket". Vö. Pokol Béla: *Politikaelmélet*. Bp. Századvég, 2006. 199. és 197. Az ehhez tartozó alaptézis: „ma már az államforma szerinti csoportosítás nem sokat mond az államok tényleges hatalmi súlyponteloszlásáról; nagyrészt kiürült ez a fogalom…"; *ugyanott*. E problémára még visszatérek.

használták,[45] egyben alkalmatlanná is téve azokat az elemzésre. A hagyományos közjogi kategóriák és a hagyományosan kialakított államtípusok mindazonáltal nem tűntek el az elemzésekből, s a maguk helyén továbbra is alkalmazhatók. Ám az, hogy mi a „maguk helye", ezernyi tényezőtől függ.

Azt, hogy miként gondolom el a rendszerezésben az állam és politika – s ezzel együtt az államforma és politikai rendszertípus, a közjogi formák és az uralmi formák, sőt bizonyos értelemben a jogi tényezők és a hatalmi elemek – viszonyát, e disszertáció (rendhagyó) *szerkezeté*vel is megmutatom. Az elemzést a közjogi szempontra épülő rendszerezésekkel kezdem, és a politikai osztályozó kategóriák előtérbe kerülésével zárom. A kettő közé eső – elmélettörténetinek tűnő (ám valójában mégsem történeti, hanem klasszifikációs „remake"-nek nevezett) – részben pedig megindokolom, hogy ez miért van így. E különös szerkezeti megoldást, ti. hogy az elmélettörténetinek „tűnő", ténylegesen persze az elemzést segítő történeti-jelenkori anyag nem bevezetéseként olvasható, e rész sajátos funkciója indokolja: ebből is látszik, hogy a hagyományos, közjogi alapú államtani kategóriák kizárólagossága korunk felé haladva egyre kevésbé tartható – ám ez távolról sem jelenti, hogy e kategóriák teljesen kiürültek volna és meg kellene szabadulnunk tőlük.

Ezzel azt állítom: a közjogi konstrukciók és a politikai-uralmi formák viszonya nem olyan, mint amikor egy folyón zajlás idején egymásra torlódnak a jégtáblák. Ami állami, az politikai kontextusban rendszerint *más* értelmet kap, s ami politikai, az közjogi kontextusban ugyancsak *másként* értendő. Például a monarchia és a köztársaság, vagy saját viszonyainkra is utalva: egy kettő között lebegtetett „formátlan" köztes állapot közjogi konstrukciók ugyan, de értelmük – így az, hogy legitimációs jelentéssel is bírnak[46] – a politikaelméleti elemzés révén tárható fel. Ugyanígy: a jurisztokrácia esetén a közjogi kérdéseket (például: lehet-e kormányforma vagy sem) elhalványítja, ha nem is teszi feleslegessé elemzésüket, hogy e különös konstrukció, legalábbis a ma nálunk elterjedt értelmében, milyen szerepet játszik az alkotmányos demokrácia delegitimálásában. Módszertani álláspontomat egy kissé mesterkéltnek tűnő, de talán plasztikus hasonlattal érzékeltetem: az államok rendszertana olyan hajó, ahol a hagyományos közjogi kategóriákat a viharban nem kidobálják a fedélzetről, mint nélkülözhető és csak gondot jelentő terheket, hanem azok egy részét leviszik a hajófenékbe, hogy ballasztként biztosítsák a hajó egyensúlyát, és megakadályozzák a túl magas árbocrúdra szerelt vitorlák miatti nagy kilengéseket.

[45] A totalitárius politikai rendszerekben – fogalmazott Hannah Arend és Franz Neumann elméleteire utalva Balogh László Levente – „az állam ugyan nem tűnt el véglegesen, de egyszerű homlokzattá silányult, amelynek nem sok köze volt a valódi hatalomhoz. … A totalitarius rendszer … nem számolta fel az államot, hanem meghagyta kirakatnak, amely mögött a totalitárius szervezetek permanensen zajló, brutális harca folyt, amely lehetetlenné tette, hogy a rendszer nyugvópontra jusson, és az állam újjászülessen". Balogh László Levente: Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*. 20. évf. 2011/1. sz. (119–132.) 123. Az autoriter rendszerek által kiépített alkotmányos díszletek szerepéről, például az ún. „homlokzatalkotmányról" lásd Tóth Gábor Attila: Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum*. 20. évf. 2016/1. sz. 9–10. (angol nyelvű változata: *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*. OUP. 1–15.).

[46] A legitimáció kérdéseit illetően általában a következő elméletre támaszkodtam: Bayer József: *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Bp. Napvilág Kiadó, 1997.

3. Az államok osztályozásának hagyományos kategóriái

Az államok rendszerezése és tipizálása során az államtudományokban két fő osztályozó kategóriát alkalmazunk: az évezredek óta ismert *államformá*t és a viszonylag újkeletű, néhány évszázada ismert *államtípus*t. Különböző múltjuk ellenére mindkettő az osztályozás és a tipizálás jellegzetes, s csaknem egyenértékű, bár eltérő konnotációkkal járó eszköze. Mindkettőhöz más és más kiegészítő kategóriák és elemző műveletek tartoznak, s bizonyos esetekben még az is előfordulhat, hogy más értékítéletek állnak mögöttük.

Azt mondhatjuk, hogy két főirányban három jellegzetes klasszifikációs hagyomány alakult ki, melyek nem mindig állnak kapcsolatban egymással, bár elvileg kapcsolatba hozhatók. Az egyik, ti. a régebbi *az államforma és a kormányforma* fogalmaiban, a másik az *államtípusra* tekintettel rendezi az államokkal kapcsolatos tapasztalati anyagot és elméleti összefüggéseket. Az előbbiben olykor, bár nem túl gyakran felbukkan a kormánytípus fogalma is. Az utóbbin belül ugyancsak két szokásos megoldással kell számolnunk: azzal, amelynek keretében az államtípus, államforma és kormányforma, valamint azzal, amelyben az államtípus, államforma és államrendszer kategóriákat használják. Ez utóbbiban alárendelt elemként alkalmasint ugyancsak felbukkan a kormányforma kategóriája is. Áttekintve:

A leggyakrabban használt osztályozó kategóriák, klasszifikációs hagyományok szerint

E két főirány léte olykor értelmezési nehézségeket okoz. Például azért, mert az *államforma* az első klasszifikációban lényegében az állam valamely *típusára* utal és az államtípussal kategoriálisan egyenértékű. A különbség csak annyi: az államtípus esetén természetesnek vesszük, hogy az lényegtípus, vagy azzá alakítható, míg az államforma esetén – minthogy az „forma” – ez egyáltalán nem szükségszerű. Az így értelmezett államforma lehet „üres” kategória is; például amikor azt mondják, okkal vagy ok nélkül, hogy egy parlamentáris köztársaság és egy parlamentáris monarchia között „alig van különbség”. A két hagyomány elméleti nehézségeket okozhat azzal is, hogy ha valaki a harmadik, a 2/B. alatti kategória-rendszert alkalmazza. Ez esetben az lesz fogós kérdés a számára, hogy mit tekint államformának, például milyen „összetevőkre” vezeti azt visz-

sza, miként tesz különbséget államforma és kormányforma között, s konkrétan milyen államformákat különböztet meg az első főcsoportba tartozó osztályozástól függetlenül.

dc_1898_21

II. AZ ÁLLAMFORMA ÉS AZ ARRA ÉPÜLŐ RENDSZER ÁTALAKULÁSA

„Az államforma problémája az állam-, s különösen az alkotmányelmélet legnehezebb, s egyszersmind legdöntőbb és legvégső kérdése."

Rudolf Smend*

Az elemzést az *állam- és kormányformák* szerinti osztályozással kezdem, megjegyezve, hogy e hagyományosan az alkotmányjogászok által művelt területen – amint azt az Alapfogalmak kapcsán az I. részben jeleztem – elsősorban szemantikai jellegű és a legitimációs problémákkal összefüggő észrevételeket teszek, néhány állam- és jogelméleti, államtörténeti és filozófiai kiegészítéssel.

1. Az államforma mint forma és az államforma mai fogalma

A „FORMA" KÉRDÉSE ◆ Az *államforma* kategóriája annak a szerepnek köszönheti kitüntetett jelentőségét, amit az ókori görög filozófiában a *forma* (εἶδος, eidosz) játszott a világ megismerése során. A forma nem egyszerűen az érzékelhető dologban meglévő *alak* (μορφή, morphé) volt, hanem több annál.

Az *alak* kizárólag a külső megjelenés változatosságával állt és áll ma is kapcsolatban. Ha több dologból valamilyen alapon csoport képezhető, előfordulhat, hogy azok egy tagjának valamely, a csoportképzés szempontjából nem lényeges tulajdonsága eltér a többitől; a csoportképzés azonban ettől még érvényes marad. Ha a kérdéses tulajdonságot lényegesnek minősítjük, mint például az ember esetén a szemek számát, vagy úgy véljük, hogy önmagában nem lényeges ugyan, de egy bizonyos mértéken felül vagy alul azzá válhat, mint például az ember termete, akkor már pusztán az alak is új csoport kialakítását indokolhatja. Az adott esetben így képződnek a „küklopszok", valamint az „óriások" és „törpék" csoportjai.

A formának messze nagyobb a jelentősége volt az alaknál. Már Platón megkülönböztette a jelenségek látható formáját és anyagát, valamint megjelenését (φαινόμενα, phainómena) és látszatát (φαίνω, phainó). Úgy gondolta, hogy a természet (φύσης, phűzész) olyan, mint a faragott "fa" (ὕλη, hülé), későbbi latin kifejezéssel: *materia* (anyag). A formát a lét szellemileg megismerhető alapjának tartotta, s úgy vélte: az érzékelhető tárgyak „szemlélése" révén az ember nem juthat el a dolgok belső, rejtett lényegéhez; e lényeg racionális megragadásához azok formáját kell keresni.[47]

* Smend, R.: *Verfassung und Verfassungsrecht.* München, Duncker & Humblot 1928. (repr.: 2014) 110.

[47] A formával összefüggő kérdéseket Platón több dialógusban is tárgyalta. Így a formák megismerését a *Kratülosz*ban (389–390 és 439–440), a forma és a lélek kapcsolatát a *Phaidón*ban (73–80), a formák keresésének oktatását és a formák fontosságát az *Állam*ban (402–403 és 472–483), valamint a formák lényegét *A szofistá*ban (246–259). Lásd ezeket *Platón összes művei.* Ford.: Devecseri Gábor, Kerényi Grácia et al. Bp. Európa Könyvkiadó, 1984. 1–3. kötet, *passim*. Platón forma- és ideaelméletéről vö. Ross, D. W.: *Plato's Theory of Ideas*. Oxford, Clarendon Press, 1951., újranyomva: Greenwood Press, 1976. Egyes vélemények szerint az Arisztotelésznek tulajdonított *hülémorfizmus* (kb. „anyag–forma-elvűség") számos eleme már Platón elméletében megtalálható volt.

Arisztotelész – aki Platónnál sokkal határozottabban tett különbséget forma és alak között – ugyancsak úgy vélte, hogy a tudományos megismerés a formára irányul: egy dolog megismerése nem más, mint formájának értelemmel való felfogása. A létezők szerinte anyag és forma egyesüléséből jönnek létre, amiben a forma mint a dolog alakító, formáló oka játssza az aktív szerepet. Mivel az anyag nem létezhet forma nélkül, ti. az mindig valamilyen formát vesz fel, miközben a forma – mint formaelv – létezhet anyagtól függetlenül, a forma egy dolog fogalmi lényege és szubsztanciája. Az anyag az, amiből – valamely formának megfelelően – valami lesz; ezért az is kijelenthető, hogy az anyag minden keletkezés alapja. Az anyag és alak különbsége ezzel szemben viszonylagos: ami egyik vonatkozásban alak, egy másikban anyag (a gerenda például a fatörzs tekintetében alak, a ház vonatkozásában anyag). Ennél fontosabb, hogy az „anyag" önmagában nem létezik, az pusztán elvont fogalom. A forma ugyanakkor a dolgokban létezik mint cél és mozgató ok: entelecheia (az anyagnak határozott létet adó és célját meghatározó ok). Az okok sora az első mozgatóhoz vezet (ti. hogy léteznie kell egy első oknak, amely minden ok oka), amit ő formának nevezett, mert az első mozgató nem lehet anyag. Ahhoz ugyanis, hogy az anyag mozogjon, valamilyen mozgatóra szorul, ezért az első mozgató, mint a forma anyaga tiszta aktualitás, isteni erő, energia.[48]

Ez a vázlatosan összefoglalt antik elmélet lényegesen különbözik egyes modern filozófusok elgondolásaitól, akik nem az *anyag és forma*, hanem a *tartalom és forma* viszonyáról gondolkodtak. A XIX. században például Georg W. F. Hegel a tartalom és forma viszonyát elemezve az ókoriakkal pont ellentétesen vélekedett: e viszonyban szerinte a tartalom a meghatározó, a forma pedig másodlagos. Arisztotelésznél az anyag még olyan lehetőség volt, amely az aktív forma, vagyis a dolgokban ható, lényeget adó elv közvetítésével válik létezővé. Ezt az ókori görögök azért gondolták így, mert azt vallották, hogy a formák – miközben a dolgok maguk keletkeznek és elpusztulnak – úm. „öröktől fogva vannak", de nem a dolgokon kívül, hanem a dolgokban léteznek. Ezzel szemben a XX. századi gondolkodás számos irányzata – így például Georg Simmel formális szociológiája, Hans Kelsen joglogikai formákra figyelő tiszta jogtana, a Max Scheler által bírált formális etika, vagy általában a strukturalizmus – leválasztotta a dolgokról a formát, és mintegy önállósította azt.

Az anyag–forma viszony régi értelmezése jól szemléltethető egy Michelangelóval kapcsolatos közismert –, a jogelméletben képzett jogászok számára Gustav Radbruch által emlékezetessé tett – anekdotával.[49] Amikor Michelangelótól megrendelték a Dávid című szobrot, adtak neki egy hatalmas márványtömböt is, ám olyat, amit valaki már megkezdett, sőt egy kicsit elfaragott. Ő azonban nem aggódott emiatt, és kijelentette:

[48] Lásd különösen Arisztotelész: *Metafizika*. VII (Z) könyv, 3. és 7–17. fejezet. Ford.: Steiger Kornél. *Gond. Filozófiai esszéfolyóirat*. 1. évfolyam, 1992/1. sz. 125. Sajátosan alakult ez a formával kapcsolatos antik hagyomány a keresztény teológiában, amit itt a téma jellege okán nem kell részletezni. Elég annyit megjegyezni, hogy amíg egy leíró-magyarázó elméletben (Arisztotelésznél) az „első mozgató" lehet tiszta aktualitás, addig egy hitrendszerben ennek formát kell öltenie. A személyes Isten, például a kereszténység Istene, annak ellenére is ábrázolást kíván, hogy lényegében lélek, és ezért nincs alakja, tehát elvileg láthatatlan és ábrázolhatatlan volna. Ennek ellenére különböző – olykor emberi, olykor tárgyi – alakban megnyilatozik és kinyilatkoztat, s Jézus emberi alakjában láthatóvá is válik, tehát *formát ölt*.

[49] Vö. Radbruch, Gustav: Recthsphilosophie, II. In: *Gustav Radbruch: Gesamtsaufgabe*. Szerk. A. Kaufmann. Heidelberg, C.F. Müller, 1993. 2. kötet, 231.

„Művész nem gondolhat ki oly nagyot, hogy egy márványtömb ne rejtse már magában". Ezzel azt akarta mondani, hogy az anyagban, vagyis a márványtömbben ő meglátta a benne rejlő formát mint aktív tényezőt, vagyis meglátta benne a későbbi szobrát, melynek elkészítését akkor már régóta tervezte. A forma tehát benne lakozik az anyagban, csak elő kell „hívni", ami onnan kikívánkozik, s ami – mint aktív elem – olyanná teszi azt, amilyen. Kérdés: vajon így van-e ez az államok esetében is?

Mint jeleztem, az államforma fogalma felfogható az Arisztotelész által kifejtett aktualitás–potencionalitás viszonyában is. Látni fogjuk, hogy Arisztotelésznél az anyag valamely formája, vagyis a forma mint olyan a dolog valósága, „energeiája", amelynek alapján az anyag: lehetőség, dünamisz. Arisztotelész számára – fogalmazott ezen az alapon a hazai szakirodalomban összefoglalóan Péteri Zoltán – az állam formája „magát a konkrét államot jelentette; azt a megvalósult lehetőséget, amelyhez az anyag a forma útján jutott el".[50]

A kategória elméleti alapjai az ókor után lényegesen megváltoztak: a fogalom, filozófiai alapjait elveszítve, hosszú évszázadokon keresztül lényegében az uralom alanyai és (részben) ezen alanyok cselekvésének miléntje körül forgott. Ebben az hozott változást, hogy az újkor hajnalán e két összetartozó kérdést elválasztották, s az egyiket a főhatalom, egy akkor bevezetett fogalom szerint a szuverenitás gyakorlójának alanyával (ki uralkodik?), a másikat e hatalom gyakorlásának módjával (hogyan uralkodik?) hozták kapcsolatba. Ezzel lehetővé vált a kormányforma kategóriájának bevezetése. Ennek már semmilyen kapcsolata nem volt azzal, ahogyan az ókoriak felfogták a forma és anyag, vagy az aktualitás és potencionalitás viszonyát. A régi kategória, nevezetesen az államforma azonban megmaradt, de filozófiai tartalmát elveszítette. S mivel e „hogyan" síkján nemcsak állandósult struktúrák, hanem – különösen az utóbbi évszázadban – azokon belül különböző intézmények állandósultak, egyesek kormány(zati) típusokról is beszélnek.

Alighanem a jelentőségét elveszített forma szerepe miatt jelenthette ki már Georg Jellinek, hogy „az államformák felosztása szükségképpen egyoldalú és önkényes".[51] Mint látni fogjuk, ebben – a fentebb említett értékállásfoglalásokon túl – volt némi igazság is, amennyiben az osztályozás valóban értékek melletti elkötelezettséget, tehát némi szubjektivitást is kifejez. Ugyanakkor Jellinek e tétele mégsem teljesen megalapozott, hiszen a „szubjektív" – a korunkban uralkodó közfelfogással ellentéteben – nem feltétlenül jelent „önkényeset".

Ráadásul a „formának" – ha manapság nincs is olyan filozófiai jelentése, mint az ókorban volt – még ma is érdemi jelentősége van. Nevezetesen az, hogy az állam létezésének okát, értelmét, általános célját vagy rendeltetését, azaz *raison d'etre*-jét érdemi, tartalmi kérdésnek mondjuk, s úgy gondoljuk: ez többféle módon, azaz különböző formákban is megvalósulhat. Egy meghatározott tartalmi cél eszerint többféle módszer alkalmazásával és változatos formákban érhető el. Ez kétségtelenül igaz, bár nem szabad szem elől tévesztenünk az érem másik oldalát sem. Amint bizonyos célok elérése meghatározott eszközök alkalmazását kívánja, úgy bizonyos eszközök alkalmazása megha-

[50] Péteri Zoltán: *i. m.* (2005), 5.
[51] Jellinek: *i. m.* (1900) ugyanott.

tározott célokhoz illeszkedik. „Aki eszközt választ és alkalmaz, az ezzel célt is választ magának” – vethető oda David Hume elmélete alapján az öntudatos értékrelativistáknak (és a „cél szentesíti az eszközt”-gondolat híveinek). Ugyanilyen alapon valaki akár fogalmazhatna így is: aki politikai-állami formát választ, az – meghatározott keretek között – tartalmat is választ magának. Igen ám, de a tapasztalat alapján úgy tűnik, hogy ez mégsem teljesen ugyanaz! Például azért, mert amíg az előbbi az eszközalkalmazás jellege miatt az egyénre vonatkozóan közvetlenül is érvényesíti erkölcsi hatását, addig az utóbbi esetén – a formák absztrakt jellege és több célt is szolgálni képes volta miatt – e hatás az egyén számára kevésbé vagy alig érezhető, s bizonyos formák történelmileg meglehetősen képlékenyek. Ezért lehetséges, ha csak ideiglenesen is, például – a „koronás demokrácia” mellett – a „koronás köztársaság” (Görögország),[52] s a modern korban ezért sikeresebb túlélő az a monarchia, amely a képernyőn is megjelenik, s amit ezért akár „televíziós monarchiának” is nevezhetünk (Egyesült Királyság).[53] A példák folytathatók, s az alábbiakban folytatódnak is. Vagyis csak annyit mondhatunk, hogy a tartalom és a forma *általában* összefügg, s a formának *rendszerint* vannak tartalmi következményei, az államok esetén azonban az államformák ún. „kiüresedése” okán vagy „többcélúsága” (többféle célra való felhasználhatósága) miatt mégis vannak olyan *konkrét* helyzetek, amikor a formának a mindennapokban nincs közvetlen jelentősége.

PÉLDÁK ◆ Abból, hogy az államforma-fogalom klasszikus filozófiai tartalma a modern időkre eltűnt, nem következik, hogy a konkrét államformák megállapítása olyan egyszerű volna, amint azt sokan feltételezik. A nehézség oka, hogy az állítólag önkényesen változtatható formák között bolyongva sokan a szuverenitás alanyát keresik, s azt valamilyen tartalmi módon is meg kell határozni ahhoz, hogy az alapja ne csak egy „kiüresedett forma” legyen (mint például az „egy”, „sok”, „mindegyik” megkülönböztetésben; lásd alább).

Figyeljük meg például, hogy a magyar államtudomány klasszikusa, Concha Győző milyen óvatos, már-már körmönfont mesterkedéssel járta körül a kérdést a *Politika* című művének *Alkotmánytan*ként ismert első kötetében. „Az állami uralom, ha nem tekintjük belső alapját, indítóokát és czélját, külsőleg az uralom egyéb formáitól csak nagyobb terjedelme által különbözik – kezdte az érvelést –, ennélfogva az állami uralom formáinak meghatározásakor okvetlenül tekintetbe veendők az uralomnak e belső elemei. Minthogy azonban – tette hozzá (lehetővé téve a gondolati irány megfordítását) – e belső elemek jelenlétét valamely konkrét államban könnyen meg nem állapíthatni [nem lehet könnyen megállapítani], minthogy továbbá a látható, külső tényezők, melyekre nézve az államok egymástól forma tekintetében különböznek, az állam belső életére s viszont a legnagyobb hatással vannak, az államformák osztályozása gyakran csak e külső tényezők szerint történik. Ily[en] külső s legfőbb fontossági tényező azoknak az alanyoknak a száma, akik az uralmat bírják; ehhez képest államforma alatt a szuverén ura-

[52] Markesinis, Basil, S.: The Royal Prerogative Revisited. *Cambridge Law Journal.* 32. évf. 1973. (287) 289.

[53] Lásd erről Harrison, Phil: *The Age of Static. How TV Explains Modern Britain?* London, Melville House UK, 2020, publicisztikai szinten Higgs, John: *Our Pet Queen. A New Perspective on Monarchy.* McClelland & Stewart, 2014.

lom alanyainak, birtokosainak, azok számának, esetleg minőségének meghatározása értetik. Az állam uralmi formáinak ily külső tekintetek szerinti meghatározása azonban – állapította meg végül, kissé meglepve az olvasót – másodrendű jelentőségű az alaphoz, a czélhoz viszonyítva, melyből az uralom kiindul. Úgyhogy a fő felosztási alapot a szuverenitás főelve, czélja, melyből az a maga uralmát levezeti, vagy melyből [azt] lélektanilag levezetni lehet, teheti csak, s az uralomnak minden egyes ilyen alapjain, elvein belül csak másodrendű felosztási alapul fog a szuverenitás alanyainak száma szolgálni."[54] Végül aztán, amikor elő kellett állni a végeredménnyel, mindebből Concha arra a következésre jutott, hogy ún. sajátképpeni, vagyis a közjóra irányuló államforma gyanánt az arisztokratikus és a demokratikus köztársaság, a képviseleti demokrácia, az abszolút és a mérsékelt monarchia, valamint a választott királyság között tehetünk különbséget; ún. nem sajátképpeni, vagyis nem a közösség szükségleteiből kiinduló államformaként pedig a katonai, patrimoniális, patriarchális és teokratikus uralom között.[55] Ehhez a végeredményhez nem kellett volna bejárnia azt a gondolati utat, vezetve az olvasóját, amit bejárt, s nem kellett volna kerülgetnie a problémát.

Az egyik fantáziátlan Concha-tanítvány, Weis István ismeretterjesztő jellegű könyvecskéjében így fogalmazott: „Az államforma az államnak külső megnyilvánulási módja és a legrégibb időktől a mai napig az írók többsége ebben a vonatkozásban azt tekinti döntőnek, hogy a szuverenitás kinek a kezében van, vagy legalább[is] kik útján jut kifejezésre".[56] Mint látható, ennek már nem sok köze van Arisztotelészhez, vagy a mester körülményeskedéseihez.

A XX. században a fogalomtörténet fontos, de távolról sem problémamentes állomása az volt, hogy az államforma-kategória helyt adott az intézményi elemeknek is. A „hogyan uralkodik?" kérdéseinek egy része ugyanis – miközben a másik rész a kormányforma-fogalom része lett – az államforma-fogalmat terhelte meg. Nyilvánvalóan azokat a kérdéseket sorolták ide, amelyekkel a formális kormányforma-kategória keretei között nem tudtak mit kezdeni (mint például a politikai rendszer problémái). Ezeket alább a „jelzős" és más módon minősített államformák kapcsán érintem. A végeredmény az lett, hogy az ezzel foglalkozó szerzők az elmúlt száz évben anélkül tekintettek államformának igencsak eltérő dolgokat, hogy vitatták volna egymás államforma-fogalmát, vagyis a tipológia kialakításának alapjait. Találunk itt különböző módokon elgondolt szuverenitásformákat, mindenféle politikai rendszert, hatalmi rezsimet, uralmi alakzatot és így tovább – például (úgy általában) a fasizmust és a kommunizmust, a demokratikus köztársaságot, a parlamentarizmust, sőt újabban a populizmust is. Ez az államforma-fogalom indokolatlan felhígulását vonta maga után. Ezek után nem csoda, hogy az államforma a szakszerűtlen könyvtárak általános gyűjtőfogalma lett: azokat az

[54] Concha Győző: *Politika*. 1. kötet: *Alkotmánytan* [1895]. Bp. Grill, [2]1907. 368–370.
[55] *Ugyanott*, 370–390.
[56] Weis István: *Államformák – kormányformák*. Bp. Magyar Szemle Társaság, Kincsestár, 1939. 20. (Megjegyzem: Weis fenti minősítése, ti. hogy fantáziátlan, csak államelméletére vonatkozik; szociológusi működése másfajta értékelést kíván, s feltehetőleg pozitív egyenleggel zárul. Társadalomelméleti nézeteit illetően lásd Weis István: *A mai magyar társadalom.* Bp. Gondolat, 2013. Petrás Éva jegyzeteivel és elemzésével.)

„állammal kapcsolatos könyveket", amelyeket a szakmailag járatlan könyvtáros nem tudott máshová besorolni, rendszerint az „Államformák" polcra tette fel.

Magyarázhatnánk persze a dolgot úgy is, hogy az állam formája kapcsán olyan fontos kérdésekről van szó, amelyek elkerülhetetlenül megosztják az elmélet képviselőit, ezért nem csodálkozhatunk azon, ha azokat sokféleképpen válaszolják meg. Végtére is „az államforma problémája – mondhatjuk Rudolf Smend mottóként idézett gondolatát felidézve – az állam-, s különösen az alkotmányelmélet legnehezebb, s egyszersmind legdöntőbb és legvégső kérdése."[57] Ez kétségtelenül tetszetős magyarázat, bár sajnos csak azért, mert egy kicsit eltúlozza a probléma jelentőségét, és alábecsüli az államformák rugalmasságát (ami mások, például Carl Schmitt, akinek ezirányú nézetére mindjárt utalok, nem tévesztett szem elől). Azért – amint ilyenkor lenni szokott, s amint látni fogjuk – a kis túlzás ellenére is van benne valami, ami miatt oda kell figyelni rá.

AZ ÁLLAMFORMA MAI FOGALMA ◆ Az imént jelzett elmélettörténeti folyamat végeredménye és egyik jellemzője, hogy államforma (*die Staatsform, form of state/state-form, la forme d'etat*) ma jellegzetes – és a kormányformától vagy kormányzati formától (*Regierungsform, form of government, forme de gouvernement*) is megkülönböztetett – fogalma csak részben őrzi, részben azonban elhagyta, sőt fel is számolta az antik gondolati előzmények formával összefüggő elemeit.

Amennyiben a formának a mai államforma-fogalomban jelentősége van, az a *társadalmi-politikai tartalom* és a jog mint forma, tehát *a jogi forma* viszonyában értelmezhető. E viszonyban a társadalmi-politikai tartalom feltételezetten mindig hatást gyakorol, de a maga közvetlenségében nem látszik. Pozíciója mögöttes, nem kifejezett. Ebben az értelemben vált az államforma mára *jogi formá*vá, ami leghatározottabban az *alkotmányformá*ban nyilvánul meg – alkotmányforma alatt nagyjából azt értve, amit már Arisztotelész is a „városállam rendjeként" értett.

Az utóbbi évszázad egyik leghatározottabb fogalomalkotása szerint az államforma az államhatalom jogképző jellegének a konkretizálása és részletezése. Ez Hans Kelsen álláspontja.

Kelsen a *Tiszta jogtan* első változatában, vagyis 1934-ben így fogalmazott: „az, amit államformaként ragadunk meg, csupán sajátos esete az általános jogi formának. Nem más ez, mint a jogi forma, vagyis a *jogalkotás módszere* a jogrend legfelső fokán, azaz az alkotmány területén. Az *általános normaalkotásnak az alkotmány útján szabályozott módszerét* az államforma fogalmával jelölik".[58] Kelsen elmélete később sokat változott, e gondolat mellett azonban mindig kitartott, legfeljebb egy kicsit finomította azt: „Amit államformának tekintenek – írta csaknem harminc évvel később –, az nem más, mint a jogalkotás egy sajátos módja. Az állam formája pusztán a jogalkotás módja a jogrend legmagasabb szintjén, nevezetesen az alkotmány szintjén… Az államforma problémája mint a jogalkotási módszer problémája mindazonáltal nemcsak az alkotmány szintjén vetődik fel, hanem a jogalkotás minden szintjén, különösen az egyedi normák – a ható-

[57] Smend, Rudolf: *Verfassung und Verfassungsrecht*. München, D&H 1928. (reprint: 2014) 110.
[58] Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan* (1934). Ford.: Bibó István és Erdélyi Leonóra. Bp. ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988. 60. (kiemelés csak itt).

sági döntések, a bírói ítéletek, és a jogügyletek – megalkotásának különböző eseteiben is."[59]

E nézetével az elméletét általában bíráló Hermann Heller is egyetértett, amikor az államforma egyik meghatározó előfeltételének az alkotmányozó hatalmat tartotta, s ezzel nemcsak az állam jogképző jellegére, de a jog államképző (hatalomképző) jellegére is rámutatott.[60] Az államforma az ő elméletében a szuverenitás problémáira ment vissza, s az – az elméletében mindig nagy jelentőséget kapott államszuverenitás–szervszuverenitás problémán keresztül – a létező alkotmányos gyakorlat valóságos általánosítása lett.

Az államforma és az alkotmány szoros fogalmi kapcsolatát a Kelsennel és Hellerrel egyéb területen élesen szembenálló Carl Schmitt is osztotta. Az alkotmány abszolút fogalmának első jelentése alapján (amikor is az „egy meghatározott állam politikai egységének és társadalmi rendjének konkrét összállapota", vagyis amikor az állam nem más, mint alkotmány, s az alkotmány nem más, mint állam) az alkotmány az államformával azonos: „Vefassung ist hier = Staatsform" – fogalmazott.[61] A forma itt – tette még hozzá – az államban már valami létezőt jelöl: monarchia, arisztokrácia, demokrácia, tanácsköztársaság, s nem pusztán azt, hogy monarchikus vagy másfajta alkotmánya van. Az alkotmány itt „a formák formája, forma formarum".[62]

Ezeknek a más területeken egymás elméletét szinte utolsó leheletükig vitató gondolkodóknak az államforma mibenlétével kapcsolatos „nagy egyetértése" abból eredeztethető, hogy – amint az orosz írók, legalábbis Dosztojevszkij szerint, „Gogol köpönyegéből bújtak elő", úgy – mindhárman Jellinek köpönyege alól léptek elénk. S e megközelítés magva már az ő *Általános államtan*ában is megtalálható. "Az antik államtudomány legzseniálisabb gondolata az – olvashatjuk Jellineknél –, hogy az államforma az alkotmányformával azonos", illetőleg „az államformákra irányuló kérdés az alkotmányok jogi megkülönböztetésére vonatkozó kérdéssel azonos".[63] Ez a kérdés aztán Jellineknél a közösségi *akaratképzés módjával* hozható kapcsolatba,[64] bár e módot illetően már nem követte őt senki.

[59] Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre* (bőv. és átdolg. kiad.: 1961), ang.: *Pure Theory of Law*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, ford.: Max Knight, 1967. 279–280.

[60] Heller, Hermann: *Staatslehre*. Lieden, A.W. Sijthoff's Uitgevarsmaatschappij N.V., 1934. 246–248. Elemzését lásd Szilágyi Péter: *Hermann Heller államelmélete.* Bp. Dialóg Campus, Államértelmezések, 2020. 225–227.

[61] Schmitt, Carl: *Verfassungslehre* [1928]. Berlin, D&H, [3]1954. 5. A vonatkozó részkompendiumszerű kivonataként lásd Szilágyi Péter: A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet I. *Jog. Állam. Politika*. 2017/4. sz. (3–57.) 21.

[62] *Ugyanott*, 5. Érdemes utalni arra, hogy az államforma fogalmi kérdése előkerült a *Verfassungslehre* „Polgári jogállam és politikai forma" című fejezetében (16. §) is. A modern polgári jogállam – hangsúlyozta Schmitt – mindig kevert alkotmány, mely különböző formaelvek vegyítése, s nincs neki megfelelő államformája, hiszen mindkét alapelve – az alapjogok biztosítása és a hatalmi ágak elválasztása – inkább csak az állam ellenőrzésének és korlátozásának sora, semmint államforma (*ugyanott*, 200–220).

[63] Jellinek.: *i. m.* (1900) 664–665.

[64] Az akaratképzés módját illetően Jellinek szerint „két jogi lehetőség adódik". „Az alkotmány az állam mozgását megahatározó legfelső akaratot vagy tisztán *pszichológiai*, ezért *naturális*, vagy pedig *jogi*, ezért *mesterséges* úton alakítja ki. Az első esetben az akaratképzés teljes mértékben egy fizikai személyen belül történik, s a kialakított államakarat ezért teljes mértékben fizikailag, egyénileg meghatározott akarat. A második esetben az államakarat a fizikai személyek többségének akarati aktusaiból jogi eljárással nyerhető ki, ezért az nem egy meghatározott, valóságos élő egyén akarata, hanem egy meghatározott testület jogi valósága akaratának tűnik". *Ugyanott,* 666. (kiemelések csak itt)

Nekünk sem kell; már csak azért sem, mert a XX. századi gondolkodók egy másik nagy csoportja e jogi formák *kiegészítő elemeit* keresve nem "pszichologizált", mint Jellinek, hanem "szociologizált" vagy "politologizált". Reinhold Zippelius például az állam és az államhatalom „szervezeti formáját",[65] Roman Herzog az államhatalom hordozójának legitimációs potenciálját,[66] Karl Doehring pedig (aki az államformát egyébként is közel vitte a kormányzati formához) az „alkotmányos döntés" meghatározottságát[67] tette a jogi forma mögé. Ez az államformát olyan többelemű (jogi és társadalmi, tényszerű és normatív, jogi és politikai) kategóriává tette, mint amilyeneket az államelméletből jól ismerünk. Hiszen az államelmélet minden jellegzetes fogalma ilyen összetett – tényeket és eszményeket, normákat és azok valóságát stb. kombináló – vegyes fogalom. Ilyen az államforma is, a jogi forma fő hangsúlyával, de nem-jogi elemekkel is kiegészítve.

Aki nem akar szembesülni az ezek kapcsán felvethető elméleti bonyodalmakkal, az csupán annyit mond – mint például egyszerű tankönyvében Alfred Katz –, hogy az államforma – „egy állam alkotmányjogi alaprendje".[68] Hogy aztán ebben az „alaprendben" ki mit tesz/tehet, miért, hogyan, milyen alapon, meddig és milyen felelősséggel, azt a rendet meghatározó alaptörvény (alkotmány) mondja meg. Ezzel a kör bezárul, és újra ott vagyunk a kiindulópontnál: a jogi-alkotmányos formánál.

ÁLLAMFORMA ÉS ÁLLAMSZERKEZET ◆ Hazai alkotmányjogi és államelméleti szakirodalmunk unikális vonása egy érdekesen alliteráló fogalmi triász, az „államforma, kormányforma, államszerkezet" alkalmi együttese. Elsősorban a tankönyvirodalom kedveli,[69] de sosem magyarázza meg, hogy e kategóriák között mi teremt érdemi kapcsolatot. A harmadiknak például, legalábbis szerintem, nem sok köze van az elsőhöz vagy a másodikhoz, és nincs olyan elméleti összefüggés, ami miatt az „államszerkezetet" bármilyen vonatkozásban össze kellene kapcsolnunk az államformával. Ez utóbbi ugyanis arra utal, hogy egy állam milyen *területi* vonatkozással is bíró szerkezeti elemekből áll, amit persze lehet az államformákra „vetítve" vizsgálni (például kijelentve: a spanyol regionális állam üde színfoltja, hogy az autonóm közösségeknek „elnöke" van, miközben az állam egésze monarchia), de ebből messzemenő következtetések aligha vonhatók le.

Nálunk a három kategória gyakori együttes említése valószínűleg az önmagát marxistának mondó ún. szocialista államelmélet az 1970-es évekbeli szóhasználatával, és annak észrevétlen továbbélésével függ össze. Ez ugyanis valamilyen „tartalmat" kívánt

[65] Zippelius, Reinhold: *Allgemeine Staatslehre*. 1999. évi kiadás 158–159.
[66] Herzog, Roman: *Allgemeine Staatslehre*.Frankfut am Main, Athenäum, 1971. 197–198.
[67] Doehring, Karl: *Allgemeine Staatslehre*. Heidelberg, Cf. Müller, 1991. 129–134
[68] Katz, Alfred: *Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht*. Heidelberg, C. F. Müller, Jurathek Studium, [18]2010. 23. (50). Ugyanígy: *Staatsrecht. Grundlagen, Staatsorganisation, Grundrechte*. C.F. Müller, [19]2019.
[69] Lásd például Trócsányi László – Csink Lóránt: Államforma, kormányforma, államszerkezet. In: *Bevezetés az alkotmányjogba*. Szerk.: Trócsányi László – Schanda Balázs – Csink Lóránt. Bp. Hvg-Orac, 2012. 77– 90. Némileg módosult fogalmazásban vö. Visegrády Antal: *Államtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2004. 91. („az államforma nem más, mint az államhatalom gyakorlásának módja… [s] két összetevője a kormányforma és az államszerkezet"). A három kategória együtt említése előfordul a német tankönyvirodalomban is; vö. például Katz, Alfred: *Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht* (Jurathek Studium). Heidelberg, C. F. Müller, [18]2010. 28–29.

adni az államformának mint formának, s e tartalmat – a korábbi évtizedek szovjet szakirodalmának nyomdokain haladva – évtizedeken át bizonyos „összetevőkben" látta meg. Ilyen összetevő volt a kormányforma, az államszerkezet és a politikai rendszer. Az utóbbit – tudományoskodó vitákat színlelve – az évek során lassanként elhagyták, az államforma tartalmát pedig az előbbi kettő alapján kívánták meghatározni.[70]

Az államszerkezet lehet ugyan az államok osztályozásának egyik – bár fontos (például a „központi-helyi" államszervezet rendszerével is összefüggő), de az államformánál jóval alacsonyabb absztrakciós szintű – kategóriája, ám nem áll kapcsolatban az államformával. Ugyanígy: amikor kormányformákat állapítunk meg, akkor nem egy államforma „tartalmát" vagy „összetevőit" keressük, hanem az államformától (sok szempontból, bár nem teljesen) függetlenül osztályozzuk az államokat.

Az ún. államszerkezet alapján egyébként az államoknak három fő fajtáját különböztethetjük meg: ilyen *(a)* az unitárius állam, *(b)* a regionális állam és *(c)* a szövetségi állam.

A leggyakoribb szerkezeti egységek azok, amelyek pusztán közigazgatási egységeknek tekinthető területi elemekből, például grófságokból, megyékből, járásokból, kerületekből állnak. Ezek alkotmányjogi szempontból belsőleg egységes szerkezetű államok, amit a német szakirodalom egységállamnak *(Einhetsstaat)*, a magyar *unitárius*nak mond. Az eltérés oka, hogy az unitárius jelzőt a németek politikai értelemben használják, és – saját történelmi múltjuk alapján – a *Gesamtstaat* (kb. összállam) és a *Gliedstaaten* (tagállamok) közötti, jogilag megragadható, de politikailag is jelentésteli átmeneti formákat keresik.[71]

Elvileg lehetséges az is, hogy egy állam maga is államnak tekintett részekből, vagyis szövetségi tagállamokból épül fel. Ezek a *föderatív* (szövetségi) államok.[72] Klasszikus régi kérdés, hogy állam-e még, s ha igen, milyen értelemben a szövetségi állam tagállama? Nincs hely itt ennek részletes kifejtésére, de röviden erre azt válaszolom, hogy az

[70] "Államformán, a szó legszorosabb értelmében – fogalmaztak a szovjet szerzők –, a kormányzás formáját kell érteni. A szó tágabb értelmében jelenti az államszervezet formáját is. De jelenti az állam egyes részei és az egész, a központi és a helyi szervek közötti viszony jellegét is"; lásd Arzsanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manyovszkij, B. Sz. – Sztrogovics, M. Sz.: *Állam- és jogelmélet.* Bp. Tankönyvkiadó, 1951. (eredetileg: Moszkva, 1949) 120. Harminc évvel később egy hazai kézikönyv így korrigálta e tant: néhány szerző „az államformát egyetlen tényezőre, mégpedig a *kormányformá*ra vezeti vissza, illetve azzal azonosítja. Más szerzők az államformát két elemből, a *kormányformá*ból és az *államszerkezet*ből összetevődőnek tekintik. Ismét más szerzők egy harmadik elemet, a *politikai rezsim*et is felveszik az államforma fogalomkörébe"; vö. Péteri Zoltán: Az állam formája. In: *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. Főszerk.: Szabó Imre. Bp. Akadémiai, 1980. 96. A kérdés további részleteit illetően lásd Samu Mihály: Az államforma fogalmi elemeivel kapcsolatos vita. In: Antalffy – Samu – Szabó – Szotáczky: *Állam és jogelmélet*. Bp. Tankönyviadó, 1970. 229–231.

[71] Alfrred Katz például *szövetségi* államnak két típusát különbözteti meg, az unitáriusat *(unitarischer Bundesstaat)* és föderatívat *(föderatíver Bundesstaat)*; *i. m.*, ugyanott.

[72] Jelenleg 22 állam szövetségi állam (nem számítva közéjük az ún. regionális államokat, akármennyire is „föderalizáltak", mint például Belgium). Ezek a következők, külön is kiemelve azokat, amelyek ezt a nevükben is jelzik valamilyen módon: Azamerikai kontinensen: *Amerikai Egyesült Államok*, Argentína, *Brazil Szövetségi Köztársaság*, Kanada, *Mexikói Egyesült Államok*, Saint Kitts és Navis, valamint Venezuela. Európában Ausztria, Bosznia-Hercegovina, *Németországi Szövetségi Köztárság, Oroszországi Föderáció, Scájci Államszövetség*. Azausztrál kontinensen Ausztrália, míg Óceániában a *Mikronéziai Szövetségi Államok*. Ázsiában az *Egyesült Arab Emírségek*, India, Malajzia, *Mianmari Unió Köztársasága* (az egykori Burma) és Pakisztán. S végül Afrikában a *Comore-szigeteki Unió, Etióp Demokratikus Szövetségi Köztársaság*, *Nigériai Szövetségi Köztársaság*.

ilyen tagállam a föderációban történelmi léptékkel könnyen „feloldódó állam”. Másik régi kérdés, hogy kiléphet-e a tagállam a föderációból? Erre röviden a tényekre utalva lehet válaszolni: ilyesmire csak a hatalmi erővel összetákolt, többnyire közép- és kelet-európai föderációkban (Szovjetunió, Jugoszlávia) szokott sor kerülni. Ha valaki úgy gondolja, hogy a történelem folyamán hatalmi eszközökkel nemcsak Közép- és Kelet-Európában tákoltak össze föderációkat, az más eseteket is bevonhat e körbe (lásd például Banglades kiválását Pakisztánból, 1971).

Újabban lehetséges az is, hogy valamely állam „államszerűen viselkedő”, de a teljes államiság minden elemével nem rendelkező területi részekből, közjogilag értelmezett régiókból álljon. Ezek a *regionális* államok. A regionalizmus széles körben elterjedt alkotmányjogi ideológiája ellenére megjegyzem, hogy nem minden régiókból építkező állam *regionális állam*. Elsősorban azokat sorolhatjuk ide, ahol a belső közjogi egységet jelentő régiók önállósága megközelíti, bár nem éri el a szövetségi állam tagállamának önállóságát. Ennek egyik jele az, hogy a régiót – bárhogyan nevezzék is (mondjuk autonóm közösségnek, mint például Spanyolországban, vagy sehogy, mint például Nagy-Britanniában) nem központi akarattal hozzák létre az ország fővárosából, hanem ott pusztán konstatálják létrejöttét. Ilyen értelemben regionális állam Spanyolország, Belgium és az Egyesült Királyság. Többen – más okokból – regionális államnak tekintik még Olaszországot is, ahol az 1947-es olasz alkotmány rendelkezései alapján először fogalmazták meg a regionalizmus alkotmányjogi elméletét; Rómának (a központi államnak) azonban olyan nagy szerepe van a régiók létrejöttének el- vagy el nem ismerésében, hogy ez jó okok alapján meg is kérdőjelezhető.[73]

ÁLLAMFORMA ÉS ÁLLAMMÉRET ◆ A régi államtanok szokásos feltevése, hogy az államok bizonyos formai jellemzői – így például méretük vagy alakjuk[74] – kihatnak társadalmi, politikai és jogi rendjük tartalmi jellemzőire. E feltevésre tekintettel ma is gyakori kérdés, hogy ezeknek, különösen pedig méretüknek vajon van-e jelentősége az államforma tekintetében. Az igenlő válasszal való kokettálást, s így e naiv kérdéssel való foglalatoskodást Montesquieu-nek az a tétele ösztönözte, s mindmáig ösztönzi, mely szerint „a köztársaság természetéhez tartozik, hogy területe kicsiny legyen”, vagy hogy „az állam természete abban a mértékben változik meg, ahogy határait szűkítjük vagy tágítjuk”. Montesquieu megállapításait úgy szokták összefoglalni, hogy a kis államok szük-

[73] A regionalizmus ilyen értelmezéséről lásd Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország).* Bp. MTA JTI, 1993; olasz felfogásáról Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Bp. Gondolat, 2013. kül. 243–257. Lásd még Halász Iván et al: *Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok alkotmányos témaköréből*. Bp. NKE KTK, 2014. 41–43, általánosabban a témához 39–54.

[74] A „kisállam, nagyhatalom, birodalom”-problémáról, valamint e fogalmak jelentésének viszonylagosságáról lásd Takács Péter: Államtan [2]. Négy fejezet… *id. kiadás* (2011), 118–131. 92. Az „alakzat” utalhat egy állam sziget-voltára, exklávéira vagy enklávé-jellegére, s általában a területével összefüggő jellemzőkre stb. Lásd ezzel kapcsolatban lásd Takács Péter: A területi és a természeti tényezők szerepe az államok életében. In: *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 44–51.

ségképpen köztársaságok, a közepesek arisztokráciák, a nagyok monarchiák.[75] Közismert, hogy e tételt megerősítette, vagy inkább terjesztette Rousseau is, s az államra vonatkozó korai irodalomban nem voltak ritkák az olyan tantételek, melyek azt hangsúlyozták: egy birodalom csakis erős központi szervek révén igazgatható, ezért szükségszerű, hogy a birodalmi méretű állam, például Oroszország, zsarnoki legyen. Montesquieu mindazonáltal sosem gondolta azt, hogy az általa jelzett összefüggés feltétlen: a nagy kiterjedésű állam is lehet demokratikus – tette hozzá –, ha a föderalizmus útjára lép. Ezt a XVIII. században megfogalmazott gondolatot az Amerikai Egyesült Államok léte és fejlődése a gyakorlatban is megerősítette, amit aztán az James Madison és amerikai tapasztalatai alapján Alexis de Tocqueville elméletileg is rögzített. Azóta – bár a kérdés vizsgálatának szükségességét időről-időre felvetik[76] – általános az a meggyőződés, hogy az állam mérete semmilyen közvetlen hatást nem gyakorol az államformára.

ÁLLAMFORMA ÉS ÁLLAMNÉV ◆ Az államok neve ugyancsak „nem gyakorol hatást" az államformára, de meglehetősen bonyolult viszonyban áll vele. Sőt a nevek elemzésével – miként általában: a szavakkal való foglalatoskodás révén – államformatani következtetéseket is levonhatunk. Az egyes társadalmak államformával kapcsolatos döntései ugyanis fő szabály szerint megjelennek az államok nevében, a kivételek között pedig olyan eseteket is találunk, amikor nemcsak hallgatnak róla, de egyenesen leplezik az azzal járó következményeket. Ez az államok teljes, alkotmányos vagy ún. hosszúalakos nevére áll, a rövidalakos névre, vagyis az országnévre nem, ám a kettő közötti kapcsolatok miatt ez utóbbira is érdemes odafigyelni. Bonyolítja a dolgot az is, hogy az államformával kapcsolatos megfontolások, elvek és érvelések egy legitimációs rendszer részei, miközben sok esetben az államnévnek is vannak – egyebek mellett – legitimációs funkciói.

E tekintetben azt mondhatjuk, hogy az elmúlt 80–100 év folyamán kialakult államnév-rezsim[77] keretei között az államok elnevezését illetően –, amint az alábbi táblázat mutatja – három fő megoldás alakult ki.

[75] Montesquieu, Charles-Louis: *A törvények szelleméről*. 2 kötet. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Bp. Akadémiai Kiadó, 1962. 268–271.

[76] Nálunk a legutóbbi időben lásd például Rajnai Gergely: Államméret és államforma összefüggései. *Államtudományi Műhelytanulmányok*. 2018/8. sz. 1–14.

[77] A névrezsim (névrendszer) a név egyes eleminek struktúrája a különböző nyelvkben, kultúrákban és jogrendszerekben. Személyek esetén például a családnév és a keresztnév, valamint az egyéb névfajták (atyai név, anyai név, generációs név stb.) sorrendje, az egyik vagy másik elem elhagyhatóságára vagy rövidíthetőségére vonatkozó szabályokkal. A személyek névrendszeréről lásd Lawson, Edwin D. et al.: Personal Naming System. *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Szerk.: Hough, Carole. Oxford, O.U.P., 2016. 169–198.

I.
Az országnév és az államnév sztenderd katcsolata

ORSZÁGNÉV	~	ÁLLAMNÉV
rövidalakos államnév		*hosszúalakos államnév, mely ...*
A. (118 eset)		*... utal az államformára*
Példák: Franciaország	–	Francia Köztársaság
Svédország	–	Svéd Királyság
B. (7 eset)		*... utal az államszerkezetre*
Példák: Oroszország	–	Oroszországi Föderáció
Svájc	–	Svájci Konföderáció
C. (7 eset)		*... az államformára és az államszerkezetre egyaránt utal*
Példák: Brazília	–	Brazil Szövetségi Köztársaság
Egyesült Királyság	–	Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Kir-a
D. (10 eset)		*... egy közösség semleges fogalmakkal kifejezett politikai összetartozására utal*
Példák: Izrael	–	Izrael Állam
Dominika	–	Dominikai Közösség *(Commonwealth)*
E. (23 eset)		*... az államformára való utalás mellett pol.-i, vallási vagy etnikai kiegész-t tartalmaz*
Példák:: Afganisztán	–	Afganisztáni Iszlám Köztársaság
Kína	–	Kínai Népköztársaság

II.
II/A. *Az ország elnevezése az állam neve alapján*

ORSZÁGNÉV	⇦	ÁLLAMNÉV
Mivel nincs rövidalakos államnév, a hosszúalakos kerül ide.		*hosszúalakos államnév*
Példák: (3 eset) *Közép-afrikai Köztársaság*	←	Közép-afrikai Köztársaság
Dominikai Köztársaság	←	Dominikai Köztársaság

II/B. *Az állam elnevezése az ország neve alapján*

ORSZÁGNÉV	⇨	ÁLLAMNÉV
rövidalakos államnév		*Mivel nincs hosszúalakos államnév, a rövidalakos kerül ide.*
Példák: Japán	→	*Japán*
Magyarország	→	*Magyarország*

(22 eset)

III.
A politikailag megosztott országok elnevezésének speciális esetei

ORSZÁGNÉV	₪	ÁLLAMNÉV
rövidalakos államnév		*hosszúalakos államnév*
Példák: Írország		–
(5 eset) –		Kongói Köztársaság
–		Kongói Demokratikus Köztársaság

Az államok névrendszere

Az elsőben (I.), melybe az államok döntő többsége tartozik, azt látjuk, hogy a hosszúalakos név tartalmazza az államforma-megjelölést: önállóan (118 esetben), az államszerkezetre is utalva (7 eset) vagy valamilyen politikai, vallási, etnikai elemre utaló kiegészítéssel együtt (23 eset). Tíz olyan államot ismerünk, amelyek neve sem az államformát, sem az államszerkezetet nem jeleníti meg, de a közösség politikai összetartozására már a nevében is utal valamilyen semlegesnek szánt kifejezéssel. E tekintetben három kifejezés jön szóba: a „szabad állam", az „állam" és az „államközösség". (Az, hogy mi számít „semlegesnek", s mi nem, természetesen történelmileg változik, és ma már csak a másodikat és a harmadikat soroljuk ide, mert ezeket gondoljuk összeegyeztethetőnek mind a köztársasági, mind a monarchikus államformával. A „szabad állam"[78] egykor a köztársaság „szégyenlős" formája volt, amit ma már – az esetek döntő többségében – senkinek nem kell szégyelleni.) Az e csoportba tartozó államok közül öt állam neve szerint is „állam" – például Izraeli Állam, Kuvaiti Állam stb. –, három „államközösség" – például Ausztrália Államközössége –, kettő pedig speciális eset (Brunei és Vatikán). Abban a 23 esetben, amikor az állam neve úgy jeleníti meg az államformát – ez egy esetben királyság, a többiben köztársaság –, hogy utal bizonyos vallási szempontokra (4 esetben az „iszlámra", 1 esetben a vallásalapító „hásimita" leszármazottjaira), megemlít valamilyen kizáró vagy éppen befogadó értelemű etnikai elemet („arab", „plurinacionális"), vagy deklarál egy politikai értéket, esetleg elvet… nos, akkor az nyilvánvalóan nem az adott állam azonosítását szolgálja, hanem rendjének legitimitását próbálja erősíteni. Az állam nevében megjelenő politikai elemnek egyébként három jellegzetes változata van:

(a) az egyik, amikor egy vagy két hagyományos kategóriával szubsztantíve minősítik a politikai közösséget, például „népi", „demokratikus", „népi demokratikus" vagy „szocialista";

(b) a másik esetben formálisan jellemzik azt; például „függetlennek" vagy „szövetkezetinek", azaz kooperatívnak" mondják, jelentsen ez utóbbi bármit is, valamint

(c) a harmadik, amikor történeti kontextusban értelmezik és minősítik, például „keletinek" vagy „bolivárinak" minősítik azt.

Azokban az esetekben (II/A), amikor az országot nevezik meg az állam neve alapján (3 eset),[79] a hosszúalakos államnév nagy valószínűség szerint utal az államformára, s ez

[78] A „szabad állam" kifejezés jelentése eleinte, amikor az angol nyelvben 1646-ban, a németben pedig 1731-ben felbukkant, egy független politikai közösségre utalt (ilyen államnak tekintették például Svájcot), később azonban azt is jelentette, hogy az ilyen közösségek államformája nem-monarchiikus. A XIX. század folyamán aztán e kifejezés a köztársaság szinonímájá vált. Ebben az értelemben lettek 1918/19-ben a Weimari Köztársaság tagállamai – kettő kivételével; ti. a Badeni Nagyhercegségből *(Großherzogtum Baden)* lett Badeni Köztársaság *(Republik Baden)* és a Hesseni Nagyhercegségből *(Großherzogtum* Hessen) lett Hesseni Népállam kivételével – szabad államok lettek. Ezzel a névvel ugyanis könnyebb volt elfogadtatni a köztársaságot. A XX. századi német nyelvhasználatban aztán e kifejezés az államforma mellett már „a hatalomelosztásának" egy meghatározott módjára is utalt, vagyis a föderalizmus iránti hajlandóságot jelezte. Ezzel a jelentéssel lett az 1990 utáni években – Bajorország mellett, melynek ilyen neve 1945 után is megmaradt – szabadállam Szászország *(Freistaat Sachsen)* és Türingia *(Freistaat Thüringen)*. Bajorországgal nagyjából hasonló időben, 1922-ben, és nagyjából hasonló okok miatt lett ez a neve az ír sziget déli részén létrejött államnak, az Ír Szabad Államnak is, mely az 1937-es alkotmány elfogadásáig volt használatban.

[79] A táblázatban jelzett két példa mellett a harmadik eset az Egyesült Arab Emirátusok. Vitatott, de hely hiányában itt nem részletezem, hogy ide sorolható-e az Amerikai Egyesült Államok. A Cseh Köztársa-

átkerül a rövidbe is. 2016-ig ilyen volt például a Cseh Köztársaság angol országneve is. Azokban az esetekben (II/B), amelyekben a dolog fordítva áll – az államot is az országnév révén nevezik meg (22 eset) – az államforma jelzésére biztosan nem számíthatunk. 2012 óta ide tartozik Magyarország is. E csoportban az államnév kialakításának okait illetően különös következtetések levonásával kísérletezgethetünk – akár az államformától függetlenül,[80] akár azzal összefüggésében.

Az utóbbiak köréből például a következőt említem. A 22 esetből 8 egykori szocialista állam, illetőleg tagállam, amelyek feltűnő módon vagy Közép-Kelet-Európában találhatók (Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Montenegró, Románia és Ukrajna), vagy az egykori Szovjetunió peremvidékén (Mongólia, Örményország, Grúzia, Türkmenisztán).[81] Ezek esetén a névrendszer ilyen alakulását elsősorban politikai összefüggésekkel magyarázhatjuk,[82] ideértve a köztársasági államforma "szégyellős elhallgatását" is.

Az államforma szégyellős elhallgatása más okból felhozható Japán esetében is, mely az 1946. évi alkotmányban az 1867-től 1945-ig viselt Japán Császárság (más változat szerint a Nagy Japán Császárság: Dai Nippon Teikoku, 大日本帝國) nevet „Japán"-ra változtatta. Ezzel ugyanis csendesen megkerülhető és így elhallgatható volt, hogy a japán császár, Hirohito (Sóva) milyen szerepet is játszott a II. világháborúban.

Végül, a harmadik csoport (III) a politikailag tartósan megosztott országok töredékes névrendszerét mutatja. Ezek teljesalakos neve jelzi az államformát (a két Kongó és a két Korea esetén), de nincs egységes országnevük; vagy országnevet használnak, és tulajdonképpen nincs is (végleges) teljesalakos nevük. Ez utóbbi Írország (gael nyelven *Éire*) esete, amelynek államformája ugyan köztársaság, de a népszavazással elfogadott, s az Ír Szabad Állam 1922-es alkotmányát hatályon kívül helyező 1937-es alkotmány 4. cikkelye nem ennek révén nevezi meg. Az állam alkotmányos neve „*Éire*, or, in the English language, *Ireland*."[83] Az Oireactas által elfogadott 1948. évi „Ír Köztársaság törvény", ami 1949 húsvét hétfőjén, az ún. húsvéti felkelés 30. évfordulóján lépett hatályba, úgy fogalmazott, hogy „It is hereby declared that the description of the State shall be the Republic of Ireland" (2 cikk). Az angol nyelvben oly sok mindent kifejezni és sejtetni is tudó *shall be* segédigés szerkezetnek történeti és politikai okai vannak: a

ságnak 2016-ig nem volt elfogadott angol országneve; azóta azonban – miközben a teljesalakos államneve továbbra is Czech Republic – rövidalakos formában angolul *Czechiá*nak nevezik. A Cehország hivatalos és egyéb neveiről (Čechy, Česko, Czechia, Bohemia, Böhmen) lásd Takács Péter: A rózsa neve: Magyar Köztársaság. *id. kiad.* 16., 64–69., 119. és 130., további szakirodalommal.

[80] Az ide tartozó 22 állam mintegy felét kitevő, de az államforma kérdésést nem érintő 12 esetről – az angol politikai kultúrát a felszabadult gyarmatokkal kapcsolatba hozva – lásd Takács Péter: On the Names of States: Naming System of States Based on the Country Names and on the Public Law Components of State Titles. *German Law Journal*. 21. köt. 2020/6. sz. (1257–1282) 1281.

[81] E listára bizonyos megszorításokkal felvehető volna még Lengyelország is, melynek alkotmányos neve Rzeczpospolita Polska ugyan, ami Lengyel Köztársaságként fordítandó, de a *rzeczpospolita* eredetileg a választott királysággal kiegészülő nemesi nemzeti közösséget jelentett, később, nevezetesen a XVII–XVIII. században monarchiára is alkalmazták, s csak a XX. század első fele óta jelent köztársaságot.

[82] Magyarország vonatkozásában lásd Takács Péter: Renaming States—A Case Study: Changing the Name of the Hungarian State in 2011. Its Background, Reasons, and Aftermath. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de sémiotique juridique*. 2020. 33. 899–927.

[83] Az *Éire-nek* az angol *Ireland*-ra re való fordítását illetően érdekes adalékok találhatók a Nagypénteki Egyezmény ratifikálásával kapcsolatos Lordok Háza-vitában, 1998: *House of Lords Debates*. vol. 593, col. 1188.

húsvéti felkelés óta sok ír úgy gondolja, hogy az „Ír Köztársaság” elnevezés annak az államnak jár majd, amely az egész ír szigetet egyesíti. Az ide sorolt öt államhoz tehát nyilvánvalóan három olyan politikailag tartósan megosztott ország tartozik, amelyek egységessé válását (Írország kivételével) a mai viszonyok között általában nem tekintik belátható időn belül lehetséges fejleménynek, de egységesíthetőségük reménye nem veszett el. Az, hogy valami belátható időn belül nem lehetséges, nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem volna az. Németország és a német államok példája, melyek 1990-ig ugyancsak ide tartoztak, legalábbis azt mutatja, hogy az ilyen remények előbb utóbb megvalósulhatnak, s ha ez történik, ezt az államok és országok neve is tükrözni fogja.

Az államnév és az államforma beszédes kapcsolata az elmúlt évszázad magyar történelemben is kimutatható, amennyiben a válságok, háborús összeomlások és forradalmak, illetőleg az azokat kísérő rendszerváltozások szinte mindig az államforma, s ezzel együtt a hosszúalakos államnév megváltozásával jártak. E tekintetben a 2011-es Alaptörvény fordulatot jelentett, mert az államformát nem jelölő országnevet tette a hosszúalakos államnév helyébe, s ezzel a magyar állam alkotmányos neve „Magyarország” lett, miközben hivatalos államformája köztársaság maradt. Azt, hogy ez nem „szokványos” átnevezés volt, hiszen a nevet a névrezsim módosításával változtatta meg, az alábbi táblázat szemlélteti (lásd a két kisebbik nyilat); arra pedig, hogy a változás mint az állam „nem-köztársasági” átnevezése tudatos politikai irányváltást jelzett, az alkotmányozást közvetlenül kísérő jogszabályváltozásokból (lásd például 2011. évi CCI. törvényt, a 322/2011. (XII. 27.) Korm. rendeletet stb.) lehetett következtetni.

	1918 előtt	1918	1919	1920/21	1946	1949	1989	2011
ÁLLAM-FORMA	*monarchia*	*köztársaság*	*tanácsköztársaság*	*monarchia (pro forma)*	*köztársaság*	*tanácsköztársaság*	*köztársaság*	→
ÁLLAM-NÉV	(változatos nevek, minthogy nem létezett a ma ismert névrezsim)	Magyar Népköztársaság	Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság	Magyar Királyság	Magyar Köztársaság	Magyar Népköztársaság	Magyar Köztársaság ↗	↗ Magyarország
ORSZÁG-NÉV	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország

A magyar állam államformáinak és elnevezésének változásai az elmúlt évszázadban

A változásokkal kapcsolatos szokásos öt kérdésre – mi volt annak módja?, hogyan zajlott?, mivel indokolták meg hivatalosan?, ez megfelelt-e a valóságnak?, ha nem, végül is, mi volt a változás valódi indoka? – terjedelmi okokból nem térhetek ki itt; az ezzel kapcsolatos álláspontomat másutt[84] kifejtettem.

[84] Lásd erről Takács Péter: Renaming States… *id. kiad.* (2020) 899–927.

2. „Archiák” és „kráciák”, „izmusok” és „respublikák”

A LEGGYAKORIBB FELOSZTÁSOK: AZ ÖT[85] JELLEGZETES ÁLLAMFORMA ◆ Akik az államok osztályozása során az államforma-kategóriát használják, azok két rendszer közül választanak. Vagy azt mondják: az államformák a hatalom gyakorlóinak *száma* szerint különböznek, vagy úgy vélik: az államforma annak a függvénye, hogy mi van az állam élén álló személyek *fején*: kalap vagy korona.[86] Az előbbi esetben egy hármas felosztás, *triász*, keretei között gondolkodnak, az utóbbi esetben pedig egy *duális* felosztás keretei között. Az előbbiek minden államformát három tiszta típusra, esetleg azok kombinációira igyekeznek visszavezetni, az utóbbiak pedig minden államformát két fő csoportba sorolnak be. Úgy tűnhet, hogy ez utóbbi esetben nem lesznek kombinációk, hisz milyen dolog jönne ki abból, mondhatja bárki, ha kombináljuk a kalapot és koronát! Talán kalapkorona? Ne ítéljünk azonban elhamarkodottan: az államok világa – miként az élet – tele van meglepetésekkel! A jellegzetes államformák a hármas felosztásban többnyire a *monarchia*, az *arisztokrácia* és a *demokrácia*, a duális felosztásban pedig mindig a *monarchia* és a *köztársaság*.

A két rendszer táblázatba rendezve és a rendszer gazdagságának szemléltetése végett néhány különleges államformával kiegészítve a következő:

HÁRMAS FELOSZTÁS		
↙	↓	↘
MONARCHIA	ARISZTOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA
TÜRANNISZ	OLIGARCHIA	„POLITEIA”[87]

KETTŐS FELOSZTÁS	
↙	↘
KIRÁLYSÁG (MONARCHIA)	KÖZTÁRSASÁG (RESPUBLIKA)

A hármas felosztás további változatai:

MONOKRÁCIA	PLEOKRÁCIA	POLIKRÁCIA
MONARCHIA	SZÜNARCHIA[88]	DEMARCHIA
DESPOTIZMUS	TIMOKRÁCIA	OCHLOKRÁCIA
monarchia (monokrácia)	*(egyéb kollektív „kráciák” és „archiák”)*	*demokrácia*

A kettős felosztás néhány későbbi változata:

MONOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA
AUTOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA
DIKTATÚRA	DEMOKRÁCIA

Az államformák hármas és kettős felosztása

[85] A később kifejtettekre utalva talán nem kellene külön kiemelni, de már itt megjegyzem: a „jellegzetes államformák” száma úgy lesz öt, hogy a *monarchia* nem ugyanazt jelenti a két itt tárgyalt csoportosításban.

[86] A szépen alliteráló fordulatot *(kalap vagy korona)* Szentpéteri Richard disszertációjából kölcsönöztem, és két recsegő rendszertani kategóriával (*triász*, *duális* felosztás) fizettem értük; vö. az *Államfőváltás az alkotmányos demokráciában* című értekezését, Bp. 2017. 16.

[87] Ez a sor, az előzővel együtt, a hármas felosztáson alapuló arisztotelészi „hatos rendszert” szemlélteti, bár abban a *politeiá*nak a *demokrácia* helyén kellene állnia, és megfordítva: a *demokráciá*nak a *politeia* helyén. Ettől az első sor szemléltető jellegének általánosabb érvényűsége érdekében tértem itt el.

[88] A *szünarchia* (*synarchia*; kb. együttes uralom) a hatalomgyakorlás alanyaira is és módszereire is figyelemmel lévő politikai forma, amelyet néhányan a római kori Spárta államformájának tekintenek. A szünarchiában egy olyan gerúzia gyakorolta a hatalmat, amelynek tagjai nem a halálukig hivatalban maradó vének, hanem évente megválasztott tisztviselők voltak. Szakirodalmi hátteréként lásd Kennell, Nigel M.: The Spartan Synarchia. *Phoenix* [Kanada]. 46. évf. 1992/4. sz. 342–351. és Bradford, A.S.: The Synarchia of Roman Sparta. *Chiron* [Berlin-Boston, De Gruyter]. 10. évf. 1980. 413–425.

A trichotóm felosztás a régebbi, gyakorlatilag ókori eredetű, de még a XX. és XXI. századokban is akadnak képviselői; a dichotóm pedig a koraújkorban született, de csak jóval később terjedt el szélesebb körben.

A két felosztás különböző szempontokat vesz alapul, ami már a monarchia poliszemikus jellegéből is nyilvánvaló. Ott, ahol a hatalom gyakorlásában részt vevők köre számít, a monarchia fő jellemzője, hogy *monokrácia:* egy személy uralma; ahol a tartalmi kérdések a fontosak, ott fő jellemzője, hogy az (Platón fordulatával élve) „a legkiválóbb férfiú uralma". Miközben a görögök saját királyaikat – azaz a mükénei wanaxok bukása után felemelkedett faluközösségi, vagyis paraszt vezetőiket – βασίλειος-nak (bazileosznak, uralkodónak) mondták, e kettősséget a görög eredetű, de ellatinosított szó későbbi etimológiája is jól megmutathatná, hiszen a *mono* (μόνο: egyedüli) abban vagy az erőre utaló *kráciá*val, vagy az uralomra utaló *archó*val társul. Az, hogy nem mutatja meg, csak azért van, mert az elméletek művelői nyelvükben már régen sem voltak mindig következetesek. A régi idők monarchiáját ugyanakkor az uralom jellegére és módszereire figyelemmel nevezhetjük autokráciának vagy despotizmusnak is, ahogy azt Lord Bolingbroke tette.[89] Így fogta fel azt Kant is *Az örök béké*ben, amire még visszatérek. E kategóriákat alkalmazva a hármas felosztást még elasztikusabbá tesszük, mint amilyen az már eredetileg is volt.

Akik az államformák rendszerét a Mengyelejev-táblázathoz hasonlóan képzelik el, természetesen minden ponton megpróbálják kitölteni az „üres helyeket". A monokrácia síkján például Karl Brinkmann régies kifejezéseivel élve a *pleokráciá*val, vagyis a többek uralmával és a *polikráciá*val, a sokaság-uralommal, Friedrich Heinrich Geffcken pedig a *pleonarchiá*val.[90]

A kategóriarendszer egyes értelmezései vagy kiegészítései természetesen helyt adhatnak más szempontoknak is; például a hatalmi rend létrejöttének (örökletes és választott monarchia), megalapozási módjának (patrimoniális vagy patriarchális monarchia), céljának (vö. arisztokrácia vs. oligarchia) és így tovább. Ha ezek az egyéb szempontok értékelő jellegűek, akkor – amint azt Arisztotelész elméletében látjuk – a hármas felosztás egyszerűen megduplázható és lényegében hat államformáról beszélhetünk. Így mindegyik közérdeket szolgáló „jó" államformának meglesz a maga „rossz", magánérdeket szolgáló megfelelője. Értékszempontok elvileg természetesen a kettős felosztásba is bevezethetők, de az egyes „jó" államformáknak itt nem feleltethető meg egy konkrét „rossz"; nem mondható például, hogy a „diktatúra" a „monarchia" rossz változata stb.

[89] Bolingbroke (Henry St. John, Viscount): *Dissertation upon Parties* [1733–34]. megj: Bolingbroke: *Political Writings.* Szerk.: Armitage, David. Cambridge, C.U.P., 1997. 127. („Az abszolút monarchia zsarnokág, az abszolút demokrácia azonban egyszerre zsarnokság és anarchia"). Lásd még Richter, Melvin: *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction*. Oxford, O.U.P., 1995. 149.

[90] Vö. Brinkmann, Karl: *Verfassungslehre*. München, R. Oldenbourg, [2]1994, aki az „egy – néhány (több) – sok" mentén gondolkodva a *monokrácia, pleokrácia és polikrácia* között tett különbséget. A *pleokráciá*hoz hasonló értelemben használta a *pleonarchia* kategóriáját a mára már csaknem elfeledett diplomata-jogász, Friedrich Heinrich Geffcken (1830–1896) a *Das Gesamtinteresse als Grundlage des Staats- und Völkerrechts. Prolegomena eines Systems* című művében; Lipcse, A Deichert'sche Verlagsbuchandlung Nachf. (Georg Böhme), 1908. Ugyanezen a vonalon haladva, de a dolgokat leegyszerűsítve Günter Dürig *monokratikus* és *demokratikus* rendszereket különböztetett meg; lásd Dürig, G.: Staatsformen. *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften.* Stuttgart, G. Fischer – Tübingen, Mohr, 1956–1965. [2]1968. 9. kötet, 742–752.

A duális felosztás rendszerinti alapja az, hogy ki, milyen jogi alapon, meddig és milyen felelősséggel áll az állam élén. A monarchiában ez az a személy, aki örökölte pozícióját (tipikus eset: örökletes királyság) vagy megválasztották (választási monarchia), a köztársaságban pedig az, akit államelnöknek megválasztottak vagy hatalmi harcok során azzá vált, esetleg az maradt.

A triászt manapság kevesebb elemzésben használják, a duális rendszert többen. Első megközelítésben ennek az az oka, hogy a különböző szempontok elkerülhetetlen alkalmazása magyarázatokat igényel. Manapság például sokszor koronás fők állnak a demokratikus államok élén, akik – ahogy mondani szokták – „uralkodnak", de „nem kormányoznak", s az ilyen államok, például a svéd vagy brit, monarchiák, s egyszersmind demokráciák is. Máskor az egyes eseteket azért nehéz példákkal szemléltetni, mert az adott államforma lényegében eltűnt a történelemből s csak valamelyik újabb alakzat átértelmezése révén lehetne konkretizálni. Hisz ki tud meggyőző mai példát hozni egy klasszikus értelmében vett arisztokráciára, szünarchiára vagy timokráciára? Később kitérek arra, hogy nem ez a valódi ok; az igazi magyarázat hátterében ezeknél fontosabb összefüggések állnak. Itt csak arra utalok, és sok szempontól már ez is informatív, hogy mikor, mely elméletekben volt jellemző a hármas felosztás, s mikor szorította ki azt a másik.

A *hármas tipológiát* alkalmazta – ideértve az ebből kialakított ún. hatos rendszert is – az ó- és középkor minden jelentős gondolkodója: így Hérodotosz, Platón,[91] Arisztotelész, Polübiosz, Cicero, Aquinói Szent Tamás és Páduai Marsilius, valamint az újkor első évszázadainak legnagyobbjai is: Jean Bodin, Thomas Hobbes, Hugo Grotius, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Johann H. G. Justi és Immanuel Kant. A XIX-XX. században viszont ez a tipológia lassanként háttérbe szorult, sőt szinte teljesen eltűnt, amennyiben csak a nagyon hagyománytisztelő, a kevésbé jelentős, a többnyire tankönyveket író vagy a különleges megközelítéseket kedvelő szerzők alkalmazták, mint amilyen például Friedrich Ch. Dahlmann, Wilhelm Roscher, Max von Seydel vagy Franz Schmidt, az elmúlt évszázadban pedig Max Imboden, Karl Brinkmann vagy Reinhold Zippelius volt.[92]

A trichotóm rendszer XIX. századi háttérbe szorulásának egyértelmű jele volt, hogy egyesek az *államforma*ként felfogott elemeket elkezdték keverni a történeti vagy koncepcionális *államtípus*ként értelmezhetőkkel. A legismertebb ilyen szerző Robert von Mohl volt, aki – a modern jogállamok előtti időkre nézve – patriarchális és patrimoni-

[91] Platón természetesen nem három államformát kölönböztetett meg – különböző műveiben különböző felosztásokkal élt. Leggyakrabban négy államformáról és öt – mai fogalommal – „politikai rezsimről" beszélt (arisztokrácia, timokrácia, demokrácia, oligarchia, valamint türannisz), amelyeket egyes helyeken megtoldotta a „filozófus király" monarchiájával. Felosztásai azonban azok alapja szerint e hagyományba tartoznak.

[92] Dahlmann, Friedrich Christoph: *Die Politik. Auf den Grund und das Mass der gegebenen Zuslände zuruckgefuhrt* [1835]. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1968; Seydel, Max von: *Grundzüge einer allgemeinen Staatslehre* [1873]. Frankfurt m Main, A. Metzner, Hamburger Öffentlich-rechtliche Nebenstunden, 1967; Roscher, Wilhelm: *Naturgeschichte der Monarchie, Aristokratie, Demokratie* [1892: Politik, geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie címen], Padeborn, Salzwasser, 1933; Schmidt, Franz: *Republiken*. M. Gladbach, Volksver. Verl., Staatsbürger-Bibliothek, 1912; Imboden, Max: *Die Staatsformen. Versuch einer psychologischen Deutung staatsrechtlicher Dogmen*. Basel- Stuttgart, Helbing & Lichtenhahn, 1959; Zippelius, Reinhold: *i. m.* (2003).

ális államokat, valamint teokráciákat különböztetett meg. (Az itteni klasszifikáció szerint az első kettő államtípus, a harmadik államforma.) Ugyanígy járt el Karl Theodor Welcker is, aki szerint az államformák kultúrtörténeti korszakonként váltakoznak: az „erősebb jogát" érvényesítő korban a zsarnokság, az istenhit korszakában a teokrácia, az észjog korszakában pedig a jogállam a jellegzetes államforma.

A három fő formát néhányan már a klasszikusok körében kiegészítették egy negyedikkel: Spinoza, majd később Bluntschli például a teokráciával, Montesquieu pedig a zsarnoksággal. Mások a rendhagyónak tűnő elemeket tekintettek úgy, mint amelyek a triász részei. Welcker például a fentieket, Arnold Hermann Ludwig Heeren a köztársaságot, autokráciát és despotizmust, Rudolf Kjellén pedig a monokráciát, az alkotmányos államot (konstitucionalizmust) és a demokráciát. [93]

A dichotóm rendszer – bár a leghatásosabb első megfogalmazását Machiavellihez kötik – lényegében a XVIII-XIX. században terjedt el és a XX. századra szorította teljesen háttérbe az előbbit. Az államok monarchikus és köztársasági formák szerinti tipológiáját tartotta helyesnek az államtan számos művelője és sok alkotmányjogász: Carl Ludwig von Haller, Anton Menger, Carl Walther, Georg Jellinek, Edmund Bernatzik, Gottfried Salomon, Otto Koellreutter, Adolf Julius Merkl és Hans Nawiasky is.[94] E két kategória ugyanis olyan közjogi kereteket jelentett, amelyekben sokféle politikai tartalom helyet kaphatott. A duális rendszer svungja olyan határozott volt, hogy a XX. században – bár a hármas osztályozással is kísérletezgettek még – ennek mintájára épült ki az államok politikai alapú duális osztályozása: a demokrácia–diktatúra, illetőleg (ahogy újabban használják) a demokrácia–autokrácia felosztás.

A kettős felosztásra való – mint jeleztem: nem kivételek nélküli[95] – áttérést szokták úgy is jellemezni és értékelni, hogy az államforma mint közjogi konstrukció tartalmilag kiüresedett. Ezt azonban nem árt fenntartással fogadni. Aki a duális rendszer „közjogi" és „politikai" elemeit nem történelmi dinamikájában, hanem rétegzettségében kívánja látni, figyelje meg Hermann Heller érvelését![96] Nála az államforma a szuverenitás miként jének függvénye, s mivel a szuverenitás valóságos gyakorlata a politikai hatalom lokalizálásával és annak szétosztásával áll kapcsolatban, az államnak két politikai alap-

[93] Lásd Kjellén, Rudolf: Versuch eines natürlichen Systems der Staatsformen. *Zeitschrift für Politik*. 8. kötet, 1915. 427–451. (A Mohl, Welcker és Heeren műveire vonatkozó utalásokat lásd később.)

[94] Haller, Karl Ludwig von: *Restauration der Staatslehre*. 6 kötet. Winterthur, 1816–1834; Walther, Carl: *Das Staatshaupt in den Republiken*. Breslau, Abhandlungen aus dem Staats- und Verwaltungsrecht mit Einschluss des Kolonialrechts, 14, 1907; Jellinek. G.: *i. m.* (1900), 661–736.; Bernatzik, Edmund: *Republik und Monarchie*. Tübingen, [2]1919; Gottfried Salomon (1947 után: Salomon-Delatour): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin-Bécs, Spaeth & Linde, 1931; Koellreutter, Otto: *Grundriß der allgemeinen Staatslehre*. 1936, és *Staatslehre im Umriss*. Göttingen, Göttinger Verlagsanstalt, 1955. Mengerről lásd Schöpfer, Gerald: *Anton Mengers Staatslehre*. Bécs, Verband der Wiss. Gesellschaft, Dissertationen der Universität Graz, Bd. 19., 1973.

[95] A már említett hagyománytisztelő kivételek mellett külön kiemelem Carl Schmitt elméletét, ami azért is érdekes, mert kombinálja a hármas és a kettős felosztást. A jogállami alkotmány szerinte „ideiglenesen" átveszi a monarchia, az arisztokrácia és a demokráca formáit, mint „politikai formaelveket *(politische Formprinzipien)* és elemeket". Ezzel egyidejűleg mégis úgy vélte, hogy az államforma-különbséget két formatív elv *(Gestaltungsprinzipien)* – az azonosság és reprezentáció *(Identität, Repräsentation)* – határozza meg, s minden politikai egység ezek megvalósulása révén nyeri el konkrét formáját. Lásd Schmitt, C.: Verfassunslehre, *id. kiad.*, 200–208.

[96] Heller, H.: Staatslehre, *id. kiad.*, 246–248., rekonstrukciója Szilágyi P.: *i. m.* (2020) 225–226.

formája az autokrácia és demokrácia. Ezek a szervszuverenitás szintjén „fejedelmi szuverenitásként” és a „népszuverenitást” az államok valóságos gyakorlatában realizáló „demokratikus képviseletként” (valamint több lehetséges köztes formaként, például alkotmányos monarchiaként) vannak jelen, s így az államszervek rendszerében monarchiaként, annak tagadása esetén[97] pedig köztársaságként jelennek meg.

Az öt jellegzetes államforma (monarchia, arisztokrácia és demokrácia, illetőleg a monokráciaként felfogott monarchia és köztársaság) egyikét-másikát olykor tudatosan kombinálják egymással, *vegyes* kategóriákat létrehozva belőlük. Ilyenek jönnek létre akkor is, amikor az államformákat minősítő jelzőkkel látják el, s a jelzőt a másik felosztási rendszerből veszik, vagy ugyanabból, de a másikhoz tartozó vagy arra utaló jelentésben. Például demokratikus köztársaságról vagy arisztokratikus monarchiáról beszélnek. E kissé már önmagukban is csalóka kifejezések még rejtélyesebbek lesznek, ha az így képzett vegyes kategóriákat „kormányformának” mondják, ami olykor ugyancsak előfordul.

Természetesen vannak nagyon könnyen kezelhető egyedi kategóriák is, sok esetben azonban nehéz, bár érdekes „szellemi játék” annak kibogozása, hogy egy adott elméletben a szóban forgó kategória államforma, államtípus, vagy államformának tűnő kormányforma-e. Ilyenek például az *alkotmányos monarchia*, az *arisztokratikus köztársaság*, a *választási* vagy *örökletes* monarchia és így tovább. E ponton érdemes figyelni az alkotmányos és a parlamentáris monarchia kifejezések használatára, hiszen az előbbi egy jelzővel minősített államforma, az utóbbi pedig az alkotmányjogi konvenciók szerint egy sajátos kormányforma. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy azok a késő-marxista vagy a marxizmus által befolyásolt szerzők, akik őrzik az államtípus–államforma–államrendszer klasszifikációs hagyományt, de alkalmazni kívánják a *kormányforma* kategóriáját is (s ebben gyakran átvéve a nem-marxista alkotmányjogi rendszerezést), milyen intenzív kísérleteket tesznek a rendszerükben „helyét kereső” államforma-kategória tartalommal való kitöltésére.

EGYÉB FORMÁK ÉS TÍPUSOK: TETRARCHIA, HEPTARCHIA, POLIARCHIA, DEMARCHIA ◆ Az öt jellegzetes államforma mellett mind a gyakorlatra, vagyis a valóságos történelmi folyamatokra, mind pedig az elméleti megfontolásokra tekintettel megkülönböztethetünk másokat is. Ilyen például a tetrarchia és heptarchia mint valóságosan létező uralmi forma, valamint a poliarchia és demarchia mint elméleti kategória.

Az első kettő akkor születik, amikor az uralkodók számát nem az „egy–néhány–sok / mindenki” fogalmak mentén konkretizálják (monarchia, arisztokrácia, demokrácia, vagy türannisz, oligarchia, politeia stb.), hanem számok függvényében határozzák meg. Így a monarchia mint monokrácia, azaz egy személy uralma mellett olyan államformákhoz vagy államtípusokhoz juthatunk, mint a *tetrarchia* (a négy személy uralma)[98] – és a

[97] Arról, hogy Heller elméletében és elméletének e sajnos fragmentált, lezáratlan pontján miként és miért kapcsolódik egymáshoz a népszuverenitás és a képviselet, illetőleg a monarchikus szuverenitás tagadása milyen hagyomány alapján vezet köztársasághoz, lásd Szilágyi P.: *i. m.* (2020), ugyanott.

[98] A *tetrarchia* a Római Birodalom III. századi válságát oldotta meg, amikor Diocletianus – amellett, hogy dominátusszá alakította a korábbi principátust – maga mellé vette Maximianust mint társcsászárt (285), majd mindketten egy-egy *augustus*t, vagyis *caesar*ként is működni képes helyettest neveztek ki

heptarchia (a hetek királysága).[99] Elvileg nem kizárt, hogy valaki hasonló uralmi rendszereket gondoljon ki (például *oktarchia,* ahol a hatalmat nyolc ember gyakorolja, vagy *oktadekarchia,* amelyben a tizennyolc ember kezében van a hatalom és így tovább), de ez nemcsak felesleges, hiszen ilyenek nem léteztek, hanem félrevezető is, mert tévútra viszi a gondolkodást.

Az államformákkal és a politikai rendszerek alaptípusaival kapcsolatos, akár új kategóriákhoz is elvezető elméleti okoskodás mindazonáltal nem mindig felesleges időtöltés. A politikai értékeket kifejező tradicionális kategóriákon (mint például a diktatúra „származékai": dictablanda, ditabranda, vagy akár bonapartizmus, cézárizmus stb.) kívül ezt mutatja a poliarchia és a demarchia is.

A *poliarchia* kb. több központú uralomként, a *demarchia* általános szabályok alapján korlátozott többségi hatalomként határozható meg. Az előbbit az amerikai politológus, Robert Alan Dahl találta ki és vezette be a politikatudományi szakirodalomba, nagy sikerrel.[100] Mivel a fogalomalkotás egy valós problémára reagált, a fogalom széles körben elterjedt, és a demokrácia pluralista formájaként általánosan elfogadottá vált. Ugyanígy értelmes, bár kevésbé elterjedt kategória a *demarchia* is, amit az osztrák-brit közgazdász és politikai filozófus, Friedrich August von Hayek talált ki,[101] egy ógörög uralmi konstrukciót felelevenítve. Ő arra utalt vele, hogy a többségnek, pusztán azért, mert többség, ne lehessen abszolút hatalma, s bizonyos kérdések legyenek kivéve döntési kompetenciájából. Abban, hogy e fogalom nem terjedt el, valószínűleg az játszotta a legnagyobb szerepet, hogy a kifejezni kívánt tartalom az „alkotmányos demokrácia" intézményi megoldásaiban már benne volt; annak ugyanis nem az a minősítő ismérve, hogy alkotmány szabályozza a demokratikus eljárásokat, hanem az, hogy bizonyos, elsősorban az alapvető emberi jogokkal kapcsolatos kérdések nem a többségi döntés függvényei.

A történelem tényeinek rendezésére irányuló elméleti absztrakció igénye játszotta a főszerepet Samuel E. Finer elméletében is. Ő – az egyetemes történelem egészére vonatkoztatva, de nyilvánvalóan az európai történelem viszonyaiból kiindulva – négy hatalmi tényezőt vett alapul: a „palotát" (értsd: világi uralkodót, a monarchiát), az „egyházat", a „nemességet" és a „fórumot"; ez utóbbin a népet értve, amelynek uralma a demokrácia. Az ezek hatalmára épülő tiszta négy típus mellett az uralmi rendszerek hat vegyes formáját (palota/egyház, palota/nemesség, palota/fórum, fórum/nemeség, fó-

maguk mellé (293). Igaz ugyan, hogy a caesarok külön uralmi területeket kaptak, az új rendszer – mivel a négy vezető nem volt teljesen egyenrangú, s a változás közigazgatási és katonai reformokkal is társult – mégsem vezetett a birodalom felbomlásához.

[99] *Heptarchiá*nak mondják a 450 és 850 között létezett, bizonyos értelemben egymással társult hét önálló királyságot (Essex, Wessex, Sussex, Kent, East Anglia, Mercia, Northumbria) a Brit-szigeteken, melynek uralkodói – egy állítólag közöttük lévő megegyezés alapján – egymásra tekintettel gyakorolták a hatalmukat. Később ebből alakult ki Anglia. Lásd erről Hamilton, Leveson Russell: *The Saxon Kings of the Heptarchy and Monarchy of England*. Longmans, Green & Company, 1868. és G. F. Browne: *The Conversion of the Heptarchy* (1896). reprint: Whitefish, Mt., Kessinger Publishing, 2007.

[100] Lásd részletesen Dahl, Robert A.: *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, University of Chicago Press. 1956, új kiadásban: 2006, *Polyarchy: participation and opposition*. New Haven, Yale Univ. Press, 1971, *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs. Control*. New Haven, Yale Univ. Press, 1982.

[101] Hayek, Friedrich August: *Law, Legislation and Liberty*. 3 kötet: *Rules and Order*. 1973; *The Mirage of Social Justice*. 1976; *The Political Order of a Free People*, 1979. London – Chicago, Routledge & Kegan Paul – University of Chicago Press, 1973–1979.; lásd különösen 3. kötet 390.

rum/egyház, egyház/nemesség)[102] különböztette meg, hangsúlyozva, hogy a „kormányzati rendszereket" nem izolálva, hanem gazdasági, technológiai, földrajzi, jogi, kulturális környezetükkel együtt, működésükben kell elemezni.

TOVÁBBI VÁLTOZATOK MINŐSÍTŐ JELZŐK SZERINT ◆ Bár az államformákon belüli további osztályokat mindkét tipológiában, vagyis mind a kettős, mind a hármas felosztás esetén elsősorban a kormányformák jelentik, de ezek „előtt", vagy ezektől függetlenül más belső csoportokat is kialakíthatunk.

E csoportokat olykor, s nem ritkán az olyan esetekben, amikor az államok önmagukat azonosítják, *minősítő jelzők* révén képezik. A köztársaság esetén ilyen például a „szövetségi köztársaság" vagy a „demokratikus köztársaság", a „népköztársaság", a „szocialista köztársaság", az „arab köztársaság" vagy az „iszlám köztársaság". Külső azonosítás esetén vegyesnek tűnő formák állnak elő: például „arisztokratikus köztársaság", „demokratikus monarchia". Ezek nagy részének az a funkciója, hogy az államforma szintjén is megjelenítsék, s ezáltal megerősítsék az adott állam fő politikai irányvonalát vagy uralkodó ideológiáját.

A monarchiákon belül – a kormányformák alapján képzett alcsoportok mellett – minősítő jelzőkkel elvileg ugyancsak kialakíthatók lennének különböző csoportok, ám ezek meglehetősen ritkák, régiek vagy nagyon egyediek. Az európai monarchiákhoz leggyakrabban a kereszténységgel és az egyházhoz való viszonnyal kapcsolatos jelzők kötődtek. A Magyar Királyság gyakori jelzője volt például az „apostoli", mely a történeti legendák szintjén arra ment vissza, hogy a koronát adó Szilveszter pápa – állítólag, s annak okán, hogy népét a kereszténység útjára vezette – „apostolnak" nevezte Szent Istvánt. Sokkal valószínűbb azonban az, hogy az *apostoli királyság* gondolata a XVI-XVII. századtól vált legitimációs elemmé (megtalálható már Werbőczynél is), mely a magyar királyok főkegyúri jogának alátámasztása szempontjából játszott jelentős szerepet. A jelzőből képzett címet – „apostoli király" – valójában a Habsburg-házból származó I. Lipót használta először, azt fejezve ki ezzel, hogy Szent István örökösének tartja magát, s mások is tekintsenek rá így. Utoljára a Habsburg-Lotaringiai házból származó IV. Károly hangsúlyozta, hogy ilyen címmel is rendelkezik, vagyis a legitimációs motívumot még ekkor is hatékonynak tartották.[103]

Hasonló jelzőket – például a „legkeresztényibb": *Rex Christianissimus*, a „leghűségesebb": *Rex Fidelissimus* – nyugat-európai uralkodók is használtak a későközépkorban és a koraújkorban. Mai egyedi jelző például Jordániáé, amely „hásimita királyság", ami a trónbetöltés személyi körét szabja meg, vagyis a királyi családra utal. *Hásimita* az, aki a Hashim ibn 'Abd al-Manaf (464–497) leszármazottja, mint például Mohamed próféta, aki az ő unokája volt. Aki tehát ma Hásimita, az végső soron Mohamed próféta családjából származik.[104]

[102] Finer, Samuel Edward: *The History of Government. From Earliest Times.* Oxford, O.U.P, 1997. 1. kötet, 37.

[103] Részletesebben lásd Anisics Miksa Oszkár: *Az apostoli királyság eszméje világtörténelmi megvilágításban*. Kassa, Szent Erzsébet Nyomda, 1912. 67.

[104] A közel-keleti és észak-afrikai arab monarchiákról lásd *Vererbte Macht. Monarchien und Dynastien in der arabischen Welt*. Szerk. Hartmut Fähndrich. Frankfurt am Main – New York , Campus, 2005.

A monarchiát minősítő mai jelzők viszonylagos ritkaságát az uralkodók egyes népek kulturális hagyományaiba ágyazódó címeinek változatossága ellenpontozza. Ilyen például a királyság, hercegség, nagyhercegség, fejedelemség, császárság, cárság, pápaság, sejkség, kánság, emírség, szultanátus, kalifátus, és így tovább. Egyes címek – például a bán, bojár, sah, satrafa, fáraó, pasa, sógun vagy maharadzsa – annyira egyediek, miként az ezeket viselők fejére tett hatalmi jelvények is, és olyan erősen kötődnek egy-egy nép életéhez, hogy csak nyelvileg döcögősen vagy egyáltalán nem rendelhetünk hozzájuk olyan „általánosító" kategóriát vagy jelzőt, aminek alapján az egy felsőbb kategória egyik esete lehetne. Ezek, hogy úgy mondjam, rugalmatlan formák, mert csak egy meghatározott tartalomnak adnak keretet.

3. Kormányzás és kormányforma

KORMÁNYZÁS ÉS KORMÁNYZATISÁG ◆ Ha az államforma – amint az a fentiekből kivehető – az *uralom alanyaival* és azok *megformált rendjével* függ össze, akkor a kormányforma a hatalomgyakorlás *módjával* áll kapcsolatban. E kategóriát eredetileg, Jean Bodin korában, a *ki uralkodik?* kérdésétől megkülönböztetett *hogyan uralkodik?* kérdésre adott válaszok alapján alakították ki. A kifejezés sokáig meghatározott uralmi *módszerekre* utalt; például úgy értették, hogy valaki törvényesen vagy önkényesen uralkodik-e, milyen eszközöket alkalmaz és így tovább. Az alkotmányos rendszerek kiépülése során és után, vagyis a XIX. századtól a kormányforma a kormányzás *jogi feltételrendszerét,* hatalomtechnikai *eszközrendszer*ét és politikai *környezet*ét jelöli. E változás következtében sokan ma már nem is a kormányforma-fogalmat használják, hanem *kormányrendszer*ről vagy *kormányzati rendszer*ről, esetleg a kormányzati hatalom gyakorlásának *modell*jéről beszélnek. E kifejezéseken a kormányzásban részt vevő főbb szervek – a szó szoros értelmében vett kormány, a törvényhozó szerv, valamint az államfő stb. – *állandósult struktúrá*ját értik, annak politikai vonatkozásaival együtt.

Az alapkérdés, a kormányzás meghatározása látszólag egyszerű. Nem látszólag, vagyis érdemben persze távolról sem az. Egyrészt azért, mert „kormányozni" nemcsak államokat szoktak, hanem sok minden mást is: a családfő a családot, a gazda vagy megbízottja a gazdaságot, a „jószágkormányzó" (gazdatiszt, intéző, kasznár) az uradalmat, a szülő a gyermekeit, sőt, a fegyelmezett ember még önmagát is. Az *állam kormányzásá*nak gondolata – amint az Michel Foucault sajátos tartalommal, ti. a „kormányzatiság" (*gouvernementalité*) fogalmát elemezve[105] megmutatta – a XVI. században jelent meg a politikai irodalomban, amikor is a fejedelem már nemcsak uralta az államot („uralkodott" vagy Foucault elmélete szerint „pásztorkodott": párszorként terelgetve nyáját), de

[105] Lásd Foucault, Michel: *A „kormányozhatóság"*. Ford.: Romhányi Török Gábor. In: Foucault, M.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk.* Bp. Pallas Stúdió-Attraktor, 1998. 106–123. Más fordításban: *„Kormány-fővel" gondolkodni.* Ford.: Kicsák Lóránt. In: Foucault, M.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 287–305. Mint látható, meglehetősen nehéz pontos magyar kifejezéssel visszaadni Foucault gondolatát. Eredetileg lásd Foucault, Michael: La gouvernementalité [1978]. Foucault, M.: *Dits et écrits*. Párizs, Gallimard, 1994. 3. kötet, 635–657. Foucault gyakran idézte Guillaume de La-Perriere: *Le miroir politique* (Lyon, Bonhomme, 1555) című könyvét, ami a kormányzás különféle módjait mutatja be, s magát a tevékenységet így határozza meg: „A kormányzás a dolgok helyes elrendezése, amelyeket el kell juttatnunk a megfelelő végkifejletig."

irányította, azaz „kormányozta” is. Az állam kormányzottá tétele szorosan összekapcsolódott egy új tudásforma, a kormányzás-tudás megjelenésével. A *gouvernementalité* koncepciója nem állítja egymással szembe a politikát és a tudást, hanem „politikai tudásról” beszél.

Másrészt azért nehéz definiálni a kormányzást, mert jellemzői csakis környezete – egyrészt a törvényhozás, sőt újabban az alkotmányozás, másrészt az igazgatás, harmadrészt pedig az állam egységének megteremtése-megjelenítése – kontextusában tárhatók fel. E környezeti tényezők minden eleme kapcsán kiderülhet, hogy szinte észrevétlenül mennek át a másikba: például a kormányzás a közigazgatásba, az alkotmányozás a kormányzásba, és így tovább. Márpedig ha maga a kormányzati tevékenység ilyen képlékeny, akkor ez a flexibilitás az azt végző szervek világában is megjelenik: nemcsak a kormány kormányoz, hanem e tevékenységben sok más állami szervnek is szerepe van. Sőt, akár az is előfordulhat, hogy valahol nincs is a szó szoros – vagy inkább úgy mondom: európai – értelmében vett kormány (mint például az Amerikai Egyesült Államokban), mégis kormányoznak valahogyan, történelmi távlatokban tulajdonképpen nem is rosszul. Ilyen körülmények között nem csoda, ha már az is viták tárgya, hogy a kormányon kívül mely szervek vesznek részt a kormányzati tevékenységben.

A kormányzás viszonylag általános – részben közeli, részben távolabbi – *célok meghatározása* egy államilag szervezett nép számára, jogállamban az alkotmány keretein belül, s a nép e célok irányában történő *vezetése* és *irányítása*. Ebben az értelemben – az alkotmányozás, a törvényhozás és a törvénykezés mellett – az *állami akarat* kialakításának része és annak érvényesítése is. A modern alkotmányos államban a kormányzóknak a célokat az *alkotmányos keretek között* kell kialakítaniuk és jogszerű eszközökkel érvényesíthető módon kell végrehajtaniuk. A célok azonban nincsenek beleírva az alkotmányba és a jogba, vagyis aki kormányoz, annak a célok kijelöléskor nem az alkotmányból kell azokat „kiolvasnia” – szemben például a bíróval, aki egy-egy ítélet meghozatalakor jó esetben felüti a büntető vagy a polgári törvénykönyvet, és „onnan olvassa ki” ítéletének döntő elemeit.[106] Ezzel szemben az, aki kormányoz, a jogi feltételek és a politikai lehetőségek között szabadon határozhatja meg a célokat is, és az eszközöket is. Ez – bár az „állami főhatalom” gyakorlásának csak egy része – igen nagy hatalom, ezért is törekednek az ezt lehetővé tévő pozícióra oly sokan és oly nagy vehemenciával. A célokat ugyanakkor nem elég megállapítani, azokat érvényre is kell juttatni – gyakran jogi eszközökkel és egy jogrendszer feltételei között. Ebben az értelemben a kormányzás a végrehajtó hatalom része.

Maga a kormányzati tevékenység igen *komplex* dolog. Van benne jogalkotás (részben törvényhozás, elsősorban azonban rendeletalkotás), politikai irányítás (programalkotás, tárgyalások és egyeztetések, szónoklatok, pohárköszöntők, évértékelő beszédek és iránymutatások), a közvélemény befolyásolása (lapalapítás és interjúadás, döntések igazolása, propaganda, médiapolitika és információ-áramoltatás, tényfeltárások és hazudozások), valamint személyi döntések sora (kinevezések és felmentések, pozícióba való

[106] E megkülönböztetés alapjaként lásd Tamás András: *Állam- és jogelmélet*. Bp. Unió, 1998. 220–226. Mindennek történeti kérdéseiről lásd *Alkotmány, kormányzás, bíráskodás az újkori Európában*. Szerk.: Rácz Lajos. Bp. Új Ember Kiadó, 2008.

beiktatások és nyugdíjazások), sőt ún. operatív műveletek is (például pénz utalványozása különböző bankszámlákra). Nos, e bonyolult tevékenységeket nyilvánvalóan csak többféle szerv képes ellátni.

Ezek kapcsán két elhatárolásra utalok. Az egyik: a többségi akarat megfogalmazása és érvényesítése a mai államokban nyilvánvalóan a parlamentek, s ezek döntéseinek farvizén a kormányok feladata, de hogy a többség ne követhessen el jogsértéseket, akaratát – alkotmányos demokráciát feltételezve – alkotmányos keretek közé kell szorítani. Ezt leggyakrabban alkotmánybíróságok és hasonló bírói szervek végzik. Az ún. jurisztokrácia fogalmának kidolgozói az alkotmánybíróságokat is a kormányzás részének tekintik, sőt erre önálló (bár valamilyen értelemben „kevert")[107] kormányformát is alapoznak. Annak megállapítását persze, hogy egy kormány az alkotmány alapján mit *nem* tehet meg, mert az jogsértés volna, azok tekintik kormányzásnak, akik szerint az alkotmánybíróságok ezt nem alapjogi kérdésként, hanem politikai irányvonalak függvényében ítélik meg, vagy akik kételkednek a többség jogainak az egyéni jogok védelmére tekintettel lévő korlátozhatóságában.[108] A másik: mivel a kormányzati döntéseket leggyakrabban a közigazgatás révén hajtják végre, fontos kérdés, hogy miként határolható el a kormányzás a közigazgatástól. Általában azt lehet mondani, hogy amíg az előbbi inkább *elvi* jelentőségű és hosszabb távra szóló döntések meghozatalát jelenti, addig az utóbbi az aktuális ügyekre vonatkozik. Aki *kormányoz*, az a közösségi tevékenységnek *irányt ad,* aki viszont *igazgat*, az végrehajt, s a részletekben *foganatosítja* az általánosan meghatározott szempontokat. Vagyis a kormányzás és igazgatás elhatárolhatósága viszonylagos és ezért nézőpont-függő: „az alispán állásából – fogalmazott Kuncz Ignácz 120 éve – a főszolgabíró adminisztrálja [igazgatja] a járását, de az alattas [alárendelt] községi elöljárók álláspontjából nézve kormányozza azt".[109]

ÁLLAMFORMA ÉS KORMÁNYFORMA ◆ Az államforma és kormányforma látszólag egyszerű, valójában azonban nagyon is bonyolult viszonyát[110] illetően két álláspont létezik: az egyik szerint a kormányforma az államformán belüli altípusokra utal, a másik szerint – s ez a helyesebb – a kormányforma az államformáktól (részben) függetlenül kialakítható kategória, melyben ez utóbbinak csak másodlagos jelentősége van. A kormányforma egyes vonatkozásokban az államformánál kevesebbet mond az állami főhatalom gyakorlásáról, más vonatkozásokban pedig többet. A kormányforma-meghatározások egyik jellegzetes iránya a kormányzásban részt vevő fő szervek *jogilag rögzített* viszonyát veszi alapul, a másik pedig a kormányzás *politikai intézményrendszerét*, ideértve a politikai felelősség, valamint hatalomegység és a hatalommegosztás egyes kérdéseit is. Az

[107] Hazai szakirodalmunkban lásd erről Pokol Béla: A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdése. *Pázmány Law Working Papers.* 2016. 8. sz. 1–12., valamint *A jurisztokratikus állam.* Bp. Dialóg Campus, 2017. Arról, hogy ez egy ún. „kevert forma", amely „más kormányformákkal való együttkormányzásban" létezik, jelentsen ez bármit is, lásd *utóbbi mű* (2017), 83–98., különösen 97.

[108] Különös megkerülése e problémának, amikor az alkotmánybíróság „kormányzati tevékenységét" – az ismert kelseni fordulat („negatív törvényhozás") módosításával – „negatív kormányzásnak" mondják; vö. Petrétei József – Tilk Péter – Veress Emőd: idézett A kormányzati rendszerekről. In: Európai kormányformák rendszertana, *id. kiad.* (2007), 22.

[109] Kuncz Ignácz: A *nemzetállam tankönyve* [1888]. Kolozsvár, Stein, [2]1900. 268–269.

[110] Lásd e tekintetben például Szentpéteri Nagy Richard: Állam- és kormányformák: a fogalomhasználat nehézségei. *Parlamenti Szemle.* 2. évf. 2017/1. sz. 27–45.

előbbi jelentés a szervek viszonyára mindenféle *politikai* meghatározottságtól függetlenül utal, az utóbbi pedig pont az ilyen tartalmi elemek felé mutat, bár azokat is jogilag akarja megragadni.[111]

Az alkotmányjogi szakirodalomban újabban – amint azt például nálunk Petrétei József, Szente Zoltán és mások írásai példázzák[112] – mindkét jelentéssel számolnak, s megpróbálják mind a kettőt figyelembe venni. Ezt azonban csak addig tehetik, amíg a kategória jelentésbeli bizonytalanságai valamilyen módon – például a jogi megfogalmazások kételyt nem tűrő egyértelműsége révén – eltüntethetők, vagy másként fogalmazva: a fogalom szemantikai peremén felfoszló jelentésbeli szálak elvarrhatók. Ennélfogva azt, hogy mi a kormányforma (kormányzati rendszer), és milyen fajtái vannak, egy szakmai közösség *konszenzusa* határozza meg.

„Kormányforma alatt – hangzik egy jellegzetes jogászi álláspont – a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyának főbb formáit, típusait, vagy tágabban a kormányzati hatalom gyakorlásának modelljeit értjük." [113] E jogilag meggyőző álláspont kapcsán nem-jogi szempontból több kérdést is felvethetünk.

Az egyik, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyát lehetséges-e a hatalommegosztás fogalmi rendjétől függetlenül értelmezni. S ha nem, megkérdezhető az is, hogy a hatalommegosztás gondolata miért csak a „végrehajtásra" terjed ki? Amikor a kormányzati rendszerbe sorolható „fő szerveket" számba vesszük, felvethető (legyen e kérdés bármily költői is), hogy az alkotmánybíróságok vajon nem részei-e a kormányzásnak, amikor kijelölik, hogy mit *nem* tehetnek meg a kormányok az alkotmány alapján. Akik a *jurisztokrácia* fogalmát használhatónak tekintik, azok a bíróságokat és alkotmánybíróságokat is bevonják a „kormányzati szervek" körébe. Az az álláspont, hogy a jurisztokrácia egy új kormányforma, vagy legalábbis ilyen szempontból is megvizsgálandó, ezért – és itteni kritikám ellenére – még akkor is megfontolandónak tűnik, ha a jogászok (bírók, alkotmánybírók) részéről csak a kormányzás *kereteinek* kijelöléséről van szó, ami az alkotmányos demokráciának mint állam*típus*nak a természetes velejárója, vagy ha a szóban forgó elmélet politikai érvelése (például a demokrácia-deficitet ille-

[111] A kormányzás fő jellemzőjét Szigeti Péter e *kettős jelleg*ben mutatja ki: a kormányzás „egyik rejtélye" annak *politikai* természete – hangsúlyozza –, aminek megragadása politológiai (s nem alkotmányjogi) kérdés, a másik pedig jogi alapja: „a kormányzás nem független az érvényes jogtól: ha az lenne puszta parancsolgatásból állna." Szigeti Péter: A kormányzás mint társadalmi tevékenység – szaktudományok és totalitásszemlélet. In: *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből.* Győr, Universitas-Győr, 2006. 330–350. Egy további rejtély a kormányzás „megszüntethetetlen informalitása": az „utólag kutatható, érzékelhető kormányfők emlékiratainak tanulmányozásán keresztül, vagy akkor, amikor tudós elmék válnak miniszterelnökké, s résztvevői-megfigyelői helyzetüket irodalmi formában tudatosítják. De a jelenkori összefüggések megértésében ezek a módszerek nem segíthetnek"; *ugyanott*, 331.

[112] Lásd Petrétei J. – Tilk P. – Veress E.: *i. m.* (2007), id. kiad., 9–37.; Szente Zoltán: Kormányformák. In: Mezey Barna – Szente Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet.* Bp. Osiris Kiadó,2003. 516–558, különösen 517. A régebbi hazai irodalomból lásd még Cservák Csaba: Milyen a magyar kormányzati rendszer? A kormányforma fejlődése és problémái. *Jogelméleti Szemle*. 2001/4. sz., az újabb elemzések köréből pedig Szentpéteri Nagy Richárd: Kormányzati rendszerek. In: *Bevezetés a politológiába*. Szerk.: Egedy Gergely. Bp. NKE, 2013. 95–104.

[113] Szente Zoltán: *i. m.* (2003) 517. és *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Bp. Osiris Kiadó, 2006. 587.

tően) törékeny,[114] szociológiai kiegészítései pedig – például: „alkotmányoligarchia" „alkotmánymérnökösködés", „alkotmány-oktrojálás" stb. – államformatani szempontból irrelevánsak.

Egy másik kérdés: helyes-e „végrehajtó hatalomnak" mondani a rendszer *legaktívabb* elemét, ti. a kormányt, vagy azt, aki kormányoz? E kérdéssel csak azt hangsúlyozom: a kormányzás és a parlament viszonyának elemzése során lehet ugyan keverni a fogalmi-jelentésbeli síkokat (például az „alkot–végrehajt", aktív–passzív", „erősebb–gyengébb"[115] kategóriákkal), de nem szabad megfeledkezni arról, hogy az egyik alapkérdés mindig az: ki ellenőriz kit és hogyan. S aki „erősebb", azt ellenőrzik-e.

S egy harmadik: ha a fogalom tartalmát bizonytalanná tévő tényezőket a jogi megközelítés magabiztosságával zárjuk ki, amint az megszokott, használható lesz-e a kormányforma-fogalom a diktatúrák, a tekintélyelvű és totalitárius államok leírására? Kormányozzák-e a diktatúrák népét, vagy csak parancsolgatnak neki?

Az ilyen és efféle bizonytalanságok mentén felfoszló tartalom a különböző elemzések során sokféle lehetőséget biztosít. Figyeljük meg például a következő eszmefuttatást! „A kormányformában – fogalmazott az egyébként tehetséges Concha-epigon, Rusznák Rezső – hármas viszonyt látunk, amelyet összefog az állam irányát, célját, feladatait magában foglaló eszme közössége, az állam alapjellegének megfelelő akaratelhatározás és elvek megvalósításának a konkrét feladata. A kormányforma ontologikus reláció az abban fungáló szervek és a szervekben képviselt elemek között, mégpedig a három fő szervnek megfelelő hármas irányban… A reláció ontologikus jellege onnan ered – olvashatjuk, ha eddig még nem csuktuk volna be a könyvet –, hogy ezen elemek realiter állandóan változnak, miután a perszonifikáló szubsztanciák, egyedek is változnak és váltakoznak… Ha a három főszervet egyenként vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a bennük rejlő imponderábilis erő teremti meg a kormányformák típusait…"[116] és így tovább, és így tovább. Az imponderábilis – jegyzem meg a régimódi idegen szavak világától magukat távol tartó olvasónak – „meg- és lemérhetetlent, végtelenül finomat" jelent, vagyis az adott kontextusban tulajdonképpen semmit.

A bonyolult okfejtés vége aztán az lett, hogy Rusznák az „amerikai prezidenciális kormányzati rendszer" mellett az „olasz diktatoriális kormányzatot" tekintette sajátos kormányformának. Ezzel pusztán a kormányforma jelentésében meglévő kísértésnek engedett. (Ez olyan hiba, amit néhányan ma is elkövetnek, bár más formában.) Ám nem

[114] Egyik fő tétele például a bírói/alkotmánybírói pozíció angolszász világban és elméletekben szokásosan hangsúlyozott demokrácia-deficitjének mintáját követi, ami – ha megértjük a szöveget – könnyen cáfolható. Ime: „Amíg nem történik tudatos szakítás az államhatalom néptől eredésének demokratikus legitimációjával – olvashatjuk –, addig az alkotmánybírák állami főhatalma csak a közvetlen nép általi választáson nyugvó más közjogi szereplők főhatalmával együtt lehet formálisan is intézményesítve. Ez pedig lehetséges a parlamenti főhatalom visszaszorítása melletti félparlamentáris többségi kormányával együttélésként, vagy a már fél-prezdencializmussal eleve visszaszorított parlamenti kormányhatalommal és államfői hatalommal együttkormányzásként. A fenti elemzésekben mindvégig ezt tartottam szem előtt"; *idézet mű*, 12. A cáfolat az, hogy a „nép által választott parlament által választott alkotmánybíró" legitimációs hiánya rousseau-iánus gondolat, ami nem egyeztethető össze a képviseleti demokráciával.

[115] Például: „A XIX. században a legiszlativa volt, a XX. században az exekutiva lett az erősebb"; Magyary Zoltán: Küzdelem a haladásért. In: *Diagnózis és terápia. Magyary Zoltán társadalomszervező tevékenysége. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: Andrássy Mária. Bp. Országos Közművelődési Központ, 1986. 2. kötet. 69.

[116] Rusznák Rezső *A kormányformák értelme és tartalma*. Bp. Pfeifer, 1928.28–29.

tartom kizártnak, hogy ezt azért tette, mert így nem kellett kimondania, hogy a képviseleti demokrácia a parlament révén formálódik meg, a parlamentarizmus, mely az európai államok egy részének kormányzásában oly fontos szerepet játszott akkor is, a demokrácia egyik szervezeti formája lehet, s a demokrácia és a diktatúra a politikai rendszerekké szerveződő modern államok két eltérő, egymással szembeállítható típusa. Ez „kategoriális hiba" volt, mellyel – akarta, nem akarta – elkendőzte annak a rendszernek a jellegét, melyben történetesen élt, s ahol a parlamentarizmussal ugyancsak voltak bajok.

A Rusznák féle álfilozofálgatás helyett egyszerűbb azt mondani, hogy „a kormányzást végző központi állami szervek közötti viszony… alapján a modern alkotmányos demokráciákban parlamentáris és prezidenciális [kormányzati] rendszereket *szokás* megkülönböztetni".[117] Vagyis az, hogy mi a kormányrendszer és milyeneket különböztetnek meg, alkotmánytani-alkotmányjogászi *konvenció* kérdése. Ez egyenes beszéd. A kategória bizonytalanságai miatt természetesen a mai alkotmányjogászok is belemennek olykor teoretikus kalandokba,[118] melyekből igen nehéz ép bőrrel kikeveredni, ezeket azonban itt nem követhetem.

A KORMÁNYFORMÁK KÉT FŐ FAJTÁJA – AMI HÁROM? VAGY INKÁBB NÉGY? ◆ Az imént említett bizonytalanságok egy további nehézséggel is kiegészíthetők. Miután az oly problémás jelentésű „végrehajtó hatalom" szervezete sok országban – az államfő és a kormány vonatkozásában – „megosztottá" vált, a kormányforma elvi-strukturális és a gyakorlati kérdésként is megközelíthető.

Az előbbi szempontból, vagyis a kormányzásban részt vevő főbb szervek viszonya kapcsán *elvileg* három lehetőség adódik: *(a)* a parlament dominanciája a kormánnyal és esetleg az államfővel szemben, *(b)* az államfő dominanciája a parlamenttel szemben, amikor is az államfő és a kormány között szoros szervezeti kapcsolat, együttműködés, esetleg átfedés van, valamint *(c)* a kormány dominanciája a parlamenttel és esetleg az államfővel szemben.

A *gyakorlatban* ezzel szemben azt látjuk, hogy két „tiszta" rendszer alakult ki. Az egyik *(A)* a parlament dominanciáján alapuló *parlamentáris*, a másik *(B)* az államfő dominanciáján alapuló *prezidenciális* kormányzás. A harmadik elvi lehetőség, ti. a kormány parlamenttel szembeni dominanciája – a demokratikus legitimáció korában és viszonyai között legalábbis – a gyakorlatban nem valósul meg, bár sokan sokat tettek ennek érdekében. Ezért egy harmadik lehetőséget – jelezve, hogy az *(a)–(A)* és a *(b)–(B)* kapcsolattal szemben a *(c)* és *(C)* között nincs tartalmi összefüggés – a gyakorlati államéletben egyes speciális megoldások jelenthetnek, ahová az alkotmányjogi szakirodalom – mivel e tekintetben nem tartotta fontosnak az egységes konvenció kialakítását –

[117] Petrétei J. – Tilk P. – Veress E.:*i. m.* (2007), id. kiad., 21.

[118] Például maga Petrétei is, amikor megkülönbözteti a kormányzati rendszer *„legszűkebb értelmét"* (ami „a kormányzást végző központi állami szervek rendszere, illetőleg a köztük lévő sajátos kapcsolatrendszer"), annak *„szűk értelmét"* (ami az államrendszer azon része, amely „a politikai-állami irányítási feladatokat végzi", s így a „kormányzás mint tevékenység intézményi elemeit, eljárásmódját és az ezeket elsődlegesen meghatározó elemeket foglalja magában"), valamint leírják azt *„tág értelemben"* is. Vö. *ugyanott,* 11.

két szisztémát is besorol: *(C/1)* az ún. *félprezidenciális-félparlamentális* és *(C/2)* a *kollegiális* kormányformát.

Az a fenti általános megállapítás, miszerint a demokratikus legitimáció kora nem kedvez a kormány parlamenttel szembeni dominanciájának, több vonatkozásban is „finomhangolást" kíván. Mindenekelőtt: a „kormány parlamenttel szembeni dominanciájának" önálló kormányzati modellben való gyakorlati meg nem valósulása nem jelenti azt, hogy ne a kormányok lennének a rendszerek legaktívabb elemei. Másrészt a „demokratikus legitimáció kora" és az „alkotmányos demokrácia rendszere" nem ugyanazt jelenti. Ezt azért kell külön hangsúlyozni, hogy helyes rendszertani besorolást találjunk az olyan jelenségek számára, mint például a kancellári kormányzás vagy a parlamentáris rendszeren belüli ún. prezidencializálódás. Végül, lehetetlen nem észrevenni, hogy korunk szakirodalmában – a politikai rend jellegétől függetlenül is – formálódóban van egy ilyen lehetőség gyakorlati megvalósulásának általános *elméleti előkészítése*. Az ún. *governance*-elméletek ugyanis – alkalmasint a „jó kormányzás" elméletébe burkolva – az államhatalmi ágak megosztása „előtti" állapotból kiindulva ezt az utat egyengetik. Például azzal, hogy intézményileg nem határolják el a szabály alkotásának, alkalmazásának és érvényesítésének a szervezeteit, amint az a hatalommegosztás első komoly formája, az államhatalmi ágak megosztása elméleteiben evidencia volt, s mindmáig az maradt. Ezek a szabály*alkotás* és szabály*érvényesítés* egységére épülő, tehát akár „(poszt)-modernizált kameralisztikának" is nevezhető tanok ugyanakkor elméletileg meglehetősen erőtlenek, s képviselőinek hangja csupán korunk útkereső jellegével járó bizonytalanságok miatt hallatszik messzire.

KITÉRŐ: A „JÓ KORMÁNYZÁS" ◆ A „jó kormányzás" nem kormányforma ugyan, hanem egy sajátos politikai irányvonal, de közvetve lehetnek tipológiai következményei is, ezért néhány gondolat erejéig kitérek rá.

A kifejezés a Világbank ösztönzésére született 1989/90 körül azzal összefüggésben, hogy a fejlesztésre kijelölt afrikai, dél-amerikai és ázsiai államoknak milyen feltételekkel adják oda a fejlettebb régiók állami költségvetéseiből és bankjaiból származó pénzügyi forrásokat. A feltétel nyilvánvalóan az volt, hogy a pénzt nem szabad értelmetlen beruházásokra elherdálni („elégetni", ahogy mostanában nálunk mondják), hadurakra és oligarchákra bízni, fegyver-, kábítószer- vagy szexrabszolga-kereskedelembe fektetni és így tovább. Vagyis azzal a feltétellel, hogy a támogatott államokban a kormányok kormányozzanak jól. Hát persze, hiszen mindig, mindenki jól akar kormányozni! – mondhatnánk. Ám a bankemberek és igényeik elméleti alátámasztói ekkor azt értették ezen, hogy az ilyen államokban legyenek *hatékony közszolgáltatások, felelős bírósági rendszerrel* és a *közösség irányában elszámoltatható igazgatás*. E követelményeket – melyek első ránézésre is a „modern nyugati állam" részleges esszenciái – átvette a Nemzetközi Valutaalap, sőt még a Brit Nemzetközösség is.[119] Az 1990-es és a 2000-es

[119] A fogalom megjelenéséhez lásd a *Sub-Saharan Africa: from crisis to sustainable growth. A long-term perspective study* (Washington, 1989) című banki tanulmányt. A Világbank későbbi álláspontját illetően lásd Kaufmann, Daniel – Kraay, Aart: *Growth Without Governance*. Washington, World Bank Policy Research Working Paper No. 2928. A Nemzetközi Valutaalap álláspontjához: *The IMF's Approach to Promoting Good Governance and Combating Corruption. A Guide*. Washingtron, International Monetary

években általános elméletet fabrikáltak az alapkoncepció köré, ami meglehetősen elasztikusra sikeredett.[120]

Először kialakították kritériumait (megfogalmazva: a jó kormányzáshoz a közszektor hatékony működtetésére, számonkérhetőségre, a jogi keretek biztosítására, átláthatóságra és információáramlásra van szükség),[121] majd lettek irányzatai (például megvizsgálták, hogy milyen is a jó kormányzás mint liberális keretek közötti pénzköltés,[122] és így tovább), míg végül az alapgondolat bekerült a 1995–2005 közötti időszak nemzetközi kapcsolatrendszerének imamalmaiba, ahol aztán az e kapcsolatrendszert uraló erők szája íze szerint alakítgatták. Észrevették például, hogy az addigi elméletek nem mondanak semmit a *demokrácia*ról – így kiegészítették vele.[123] Észrevették azt is, hogy megfeledkeztek benne a *közigazgatás*ról – így hát kiterjesztették arra is.[124] Majd észrevették, hogy nem tárgyalták az *emberi jogok* kérdését – így aztán kitértek ezekre is,[125] s mindezt lehetne folytatni, egészen a „jó egészségügy", „jó oktatás" vagy éppen a „jó tűzoltás" koncepciójáig. A nap végén aztán nemzetközi és európai szintű dokumentumokba foglalták: az Európa Tanács állam és kormányfőinek 2005-ös varsói találkozóján részt vevő vezető politikusok például kinyilvánították, hogy „a demokrácia és a jó kormányzás minden szinten elengedhetetlen a konfliktusok megakadályozásához, a stabilitás előmozdításához, a gazdasági és társadalmi fejlődés lehetővé tételéhez, s így az olyan fenntartható közösségek létrehozatalához, ahol az emberek ma és a jövőben élni és dolgozni akarnak". E szép szavakat mások megismételték egy 2007-es konferencián Va-

Fund. 2005., a Brit Nemzetközösség általi átvételét illetően lásd Agere, Sam: *Promoting good governance. Principles, Practices and Perspectives*. London, Commonwealth Secretariat, Managing the Public Service: Strategies for Improvement Series, 11, 2000.

[120] Az elméletek általános áttekintése Poluha, Eva – Rosendahl, Mona: *Contesting „Good" Governance. Crosscultural Perspectives on Representation, Accountability and Public Space*. London, Routledge. 2002; Al-Rodhan, Nayef R. F.: *Sustainable History and the Dignity of Man. A Philosophy of History and Civilisational Triumph*. Genova, Lit, Geneva Centre for Security Policy Series, 2009; Rotberg, Robert: Good Governance. Means, Performance and Results. *Governance. An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 27. évf. 2014/3. sz. 511–518. A hazai szakirodalomból lásd Frivaldszky János: Jó kormányzás és helyes közpolitika-alkotás. *Jogelméleti Szemle*. 2010/4. sz. Itt jegyzem meg, hogy a *jó kormányzás* tana ismereteim szerint nincs érdemi összefüggésben a *jó állam*ról alkotott elgondolásokkal, bár sokan szeretnék, s néhányan ezt állítják.

[121] Lásd *Governance – the World Bank's experience. Development in practice*. Washington, D.C., The World Bank, 1994.

[122] Williams, David – Young, Tom: Governance, the World Bank and Liberal Theory. *Political Theory*. 42. évf. 1994/1. sz. 84–100.

[123] A normatív követelmények szintjén ezzel megjelent a kormányzásban való *állampolgári részvétel* elve. Ennek tudományos megalapozásaként és értelmezéseként lásd Abrahamsen, Rita: *Disciplining Democracy. Development Discourses and Good Governance in Africa*. London – New York, Zed Books, 2000. A hazai szakirodalomból lásd G. Fodor Gábor – Stumpf István: A „jó kormányzás" két értelme. Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. *Nemzeti Érdek*. 1. évf. 2007/3. sz. 76–95.

[124] Ez lett a „jó közigazgatás" tana. Lásd erről Váczi Péter: A jó közigazgatási eljáráshoz való alapjog és annak összetevői. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013. és A jó közigazgatási eljárás és alapelvei. In: *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – nemzetközi és európai dimenziók*. Szerk.: Kaiser Tamás. Bp. NKE, 2014. 129–151. Lásd ugyanakkor Balázs István: A „jó közigazgatás" illúziójáról. In: *Közjog és jogállam*. Szerk.: Csefkó Ferenc. Pécs, PTE ÁJK, 2016. 31–43.

[125] Lásd például *Human Rights and Good Governance. Building Bridges*. Szerk.: Sano, Hans-Otto – Alfredsson, Gudmundur – Clapp, Robin. Hága, Martinus Nijhoff Publishers, 2002; Antal Szerletics: The Role of Good Governance Practices in the Protection of Fundamental Rights. *Pro Publico Bono Online*. Támop Special [BCE]. 2011.

lenciában, s még ma is ezt ismételgetnék, ha nem jön a 2008-a gazdasági világválság, és ugyanúgy lehetne konferenciázni, mint annak idején.

A „jó kormányzás" mint a nyugati alkotmányos demokráciák intézményrendszeréből és a mögöttük álló társadalmakból absztrahált, s a fejlődő világ elé mintaként állított általános politikai irányvonal elmélete részben már a 2008-as válság előtt is háttérbe szorult, s némileg átalakult. A fogalom révén a sejtelmesen hangzó, tartalmilag ugyancsak elasztikus közigazgatási modelleket („New Public Management", „neoweberiánus állam" stb.) tesztelték, melynek során – fenntartva az alapirányzat kissé ezoterikus jellegét – teret nyert a jó kormányzás *(good governance)* és a jó kormányzat (*good government*, jelentése itt kb. erős állam) fogalmi megkülönböztetése is.[126] Továbbá: az elmélet és a gyakorlat, illetőleg a tudomány és ideológia közötti lápvidéken zajló régebbi okoskodásokat az utóbbi időben felváltották az empirikus kutatásokra is épülő vizsgálatok,[127] melyek elméleti szempontból annyira iránymutatók és megbízhatók, amennyire az empirikus vizsgálatok ilyenek szoktak és tudnak lenni.

EGY KÉNYES MEGKÜLÖNBÖZTETÉS: „URALKODIK, DE NEM KORMÁNYOZ". MI AZ? ◆ Egy megjegyzés erejéig kitérek itt a monarchikus országok uralkodóinak szerepére, aminek a kormányzás vonatkozásában általánosabb tipológiai jelentősége is lehet. A kormányzati rendszerek *elvi és praktikus* megkülönböztetésének *asszimetriája* hátterében gyakran két tényező áll: az egyik az államhatalmi ágak elválasztása és a hatalommegosztás klasszikus rendszerével kapcsolatos eltérő felfogások, a másik, hogy a monarchikus országokban az uralkodó, vagyis az államfő milyen mértékben vesz részt a kormányzásban. Ez utóbbi néha klasszifikációs kalamajkát okoz.

Az uralkodónak a kormányzásban játszott szerepét a király uralkodik, de nem kormányoz – *rex regnat sed non gubernat* – formulával szokták kifejezni. Az elegáns stílusra törekvők ezt franciául szeretik idézni: *le roi régne et ne gouverne pas*, pedig az valójában lengyel eredetű: először a „lengyel Periklész",[128] Zamojszki János XVI. századi királyi kancellár, főbíró és hadvezér fogalmazta meg. Tette ezt azért, hogy igazolja roppant nagy hatalmát, melynél fogva még a királyi rendeletek is csak az ő pecsétjével el-

[126] Lásd Lynn, Laurence: What Is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications, valamint Drechsler, Wolfgang – Kattel, Rainer: Towards the Neo-Weberian State? Perhaps, but Certainly Adieu, NPM! = *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy* [Pozsony]. 1. évf. 2008/09. 2. sz. 1–6. és 95–100.és G. Fodor Gábor – Stumpf István: Neoweberi állam és jó kormányzás. *Nemzeti Érdek*. 2. évf. 2008/7. 5–23. E megkülönböztetés nem ritkán oda fut ki, hogy a jó kormányzás a miniszterek számának csökkentésével is képes erősíteni az államot, amikor pedig bekövetkezik a szokásos végeredmény: a miniszterek és államtitkárok számának tényleges növekedése, akkor mindenki új modellre – ahogy mondani szokták: új „paradigmára" – vált.

[127] „Jó kormányzat" címszó alatt újabban – vö. *Good Government. The Relevance of Political Science*. Szerk.: Holmberg, Sören – Rothstein, Bo. Chaltenham, Edward Elgar, 2012. – az állami tevékenység különböző formáit vizsgálják meglehetősen elegyes témakörökben: a demokráciától (105–129) a boldogságon (317–331.) és főleg korrupció elkerülésén (191–209. és 230–249.) át a vízszolgáltatásig (303–316.). A kormányzás minőségének mérhetőségét lásd *ugyanott*, 13–39. Lásd még *A jó kormányzásról. Elmélet es kihívások*. Szerk.: Szigeti Szabolcs – Frivaldszky Janos. Bp. Faludi Ferenc Akademia – L'Harmattan, 2012.

[128] Az elnevezésről lásd Hüppe, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Ford.: Szathmáry György. Bp. MTA, 1894. 31. Zamojszki – írja Hüppe – tudta, hogy „miként lehet mások felett azáltal uralkodni, hogy magát azoknak aláveti, és miként kell egy mozgalmat azáltal vezetni, hogy az ember annak az élére áll"; vö. *ugyanott*.

látva voltak érvényesek. A franciás stílus annyiban mégis jogos, hogy a mondás a XIX. századi Franciaországból terjedt el, Adolphe Thiers nyomán. Thiers – aki támogatta Lajos Fülöp trónra kerülését (1830), ám az elbocsátotta őt (1836) miniszteri állásából – e formulával az alkotmányos monarchia egyik jellemzőjét kívánta érzékeltetni. S mivel az adott korban a monarchiának ez a fajtája volt a közjogi fejlődés fő iránya, Thiers formulája szinte szállóigeként járta be Európát. Uralkodjatok, de ne kormányozzatok! – vágták oda a polgári erők a királyoknak. Később az uralkodó pozíciójának ilyen felfogásával hozták összefüggésbe az *alkotmányos* és a *parlamentáris* monarchia közötti megkülönböztetést. A közbeszédben ezt sokszor nem teszik meg, például amikor Nagy-Britannia kormányzati rendszerét valamilyen reflektálatlan hagyomány alapján „alkotmányos monarchiának" mondják. Az efféle „nyelvi botlásokat" persze a konvenciókat követő alkotmányjogi diskurzusban sosem felejtik el kijavítani, ti. arra figyelmeztetve, hogy az valójában „parlamentáris monarchia". Megjegyzem azonban, hogy az elszólás nem teljesen véletlen, bár a mögöttes álláspontot inkább csak megérteni, s nem védeni lehet.

Az alkotmányos monarchiát történelmileg az abszolút monarchia visszaszorításaként szokták értelmezni. Az *abszolút monarchia* azt jelenti, hogy az uralkodó – szemben a *rendi monarchiá*val – a rendi országgyűlés nélkül kormányoz, és így (tekintettel arra is, hogy állandó hadseregre és hivatali szervezetre támaszkodik) ellenőrizetlen hatalommal rendelkezik. Az *alkotmányos monarchia* azt jelenti, hogy az uralkodónak számos közjogi jogosítványa és viszonylag komoly politikai szerepe van, ideértve a kormány irányvonalának meghatározását is, de tevékenysége alkotmányos és a jog révén korlátozott. Ilyennek indult az újkori brit állam is az 1660-as években, ám igen hamar átalakult *parlamentáris monarchiá*vá, amely – mint láttuk – olyan kormányzati rendszer, amelyben valamilyen mértékben a parlament dominál a kormány felett és ellenőrzi azt. Mint közismert, ennek az a történelmileg esetleges tény volt a közvetlen oka, hogy az 1714 és 1727 között uralkodó I. György – aki I. (Stuart) Jakab dédunokájaként a ma Németországhoz tartozó Hannover nevét viselő uralkodói házból került a brit trónra – nem tudott angolul, nem vett részt a kormány ülésein, s ezért nem gyakorolta az őt megillető jogosítványokat. Ez kétszáz évvel ezelőtt történt, de állandósult, s mivel az angolok szeretik, amit megszoktak, lényegében azóta is így működik, miközben persze az angol kormányzati rendszer parlamentáris monarchia lett. Az alkotmányos monarchia jellegzetes korai formája az 1791. évi alkotmány alapján kialakítani kívánt francia vagy az 1848. évi III. (áprilisi) törvénycikk alapján kialakult kormányzati rendszer volt. A szakirodalomban alkalmasint felvetik, hogy ezeket a régi vagy klasszikus alkotmányos monarchiákat meg kell különböztetni a modern, vagy „későinek" mondott alkotmányos monarchiáktól, melyek jellegzetes példájaként a Német Császárságot (1871–1918)[129] és az Osztrák-Magyar Monarchiát (1867–1918)[130] említik. A megkülönböztetés igénye jogos,

[129] Lásd erről Blum, Hans: *Das Deutsche Reich zur Zeit Bismarcks. Politische Geschichte von 1871 bis 1890*. Lipcse – Bécs, Bibliographishes Institute, 1890. és Cholet, Julia: *Der* Etat *des Deutschen Reiches in der Bismarckzeit*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2012.

[130] Az utóbbiról lásd Concha Győző: A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. *Budapesti Szemle*. 153. kötet, 1913/433.; Romsics Ignác: Másfél évszázad magyar miniszterelnökei, másfél évszázad magyar kormányformája. In: *Magyar kormányprogramok 1867–2002*. 1. kötet. 1867–1944. Bp. Magyar Hi-

ám alapja nem mindig egyértelmű. Beszédes viszont, hogy többnyire az államfő pozíciójával és szerepével kapcsolatos.[131]

A XIX. században a parlamentarizmusnak két fő koncepciója volt. Az egyikben – mint láttuk – „munkára akarták fogni az uralkodót", vagy legalábbis elismerték az arra vonatkozó jogát, hogy saját személyi akaratát bizonyos formák között érvényesítse a politikában. „A trón nem fotel" – hangsúlyozta Guizot. A másikban azt szerették volna elérni, hogy a kormányzást illetően az uralkodó ne csináljon semmit: „uralkodjon, de ne kormányozzon!" – mondta Thiers.[132] A végeredmény mindkét esetben az uralkodó személyes kormányzásának visszaszorulása, majd megszűnése lett, ami a végrehajtó hatalomnak az uralkodói hatalomtól való elválását és önállósulását jelentette. Így aztán az európai parlamentáris rendszerekben a végrehajtó hatalom gyakorlásának legfőbb szerve a XIX. század folyamán mindenütt a kormány lett.

Akik azonban Nagy-Britannia kormányzatát nem parlamentáris, hanem alkotmányos monarchiának mondják, azok – miközben a fő irányú megítélésben tévednek – nem a fenti történeti, hanem egy politikai-elvi szempontot vesznek alapul. A már hivatkozott Alfred Katz például a monarchiának csak két fajtája – abszolút és alkotmányos – között tesz különbséget, s a másodikat osztja fel „rendi" és „parlamentáris" monarchiára.[133]

Az uralkodó hagyományos kormányzati szerepe az európai alkotmányos és parlamentáris rendszerekben egyaránt visszaszorult, s a kormány vagy annak tagjai régóta saját politikai irányt követnek. „Az alkotmányos és a parlamentáris monarchia között épp az volt a különbség, hogy amíg az előzőben »a korona s a parlament közötti harmónia mindkét részről szabad akaraton alapszik«, addig a parlamentarizmusban a koronának akarnia kell, amit a parlament akar" – hangsúlyozta Szente Zoltán, Max von Seydelt idézve. „A parlamentáris monarchiában tehát a király és a miniszterek közti viszony épp a fordítottja annak, mint ami az alkotmányos királyságban van, mert amíg az utóbbiban »az államfő [uralkodó] dönt, de azzal a feltétellel, hogy a miniszterek ellenjegyzését megkapja; a parlamentáris monarchiában ellenben az utóbbiak döntenek, de kell, hogy az előbbi aláírását megnyerjék«. Ez azonban hosszú folyamat eredménye volt − a parlamentáris kormányzás korai éveiben… az uralkodók gyakran sérelmezték még, ha a kormány nélkülük hozta meg lényeges döntéseit, s gyakran a hagyományoknak megfelelően szó szerint vették azt a mindenhol meglévő alkotmányos konvenciót vagy írott alkotmányos szabályt, amely szerint a miniszterek kinevezése kizárólag a király jogkörébe tartozik. Később azonban az európai parlamentáris államokban az uralkodók teljesen vagy nagyobb részt kiszorultak a hatalomból, s joggal merülhetett fel az a többek

vatalos Közlönykiadó, 2004.; Szente Zoltán: *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*. Bp. Kézirat [MTA Doktori értekezés], 2010, valamint *Kormányzás a dualizmus korában*. Bp. Atlantisz Kiadó, 2011.

[131] Arról, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában az uralkodó kormányzati jogai következtében a király egyéniségének és személyiségének is jelentősége volt, lásd Rácz Lajos: *Rex et Regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás köréből*. Bp. Gondolat Kiadó, Florilegium, 2016. 283–284.

[132] Megér egy utalást annak jelzése, hogy Guizot és Thiers nemcsak kortársak és közéleti pályatársak voltak, de privát életükben mindketten – ezen a téren is számottevő életművet alkotva és nagy hatást gyakorolva – történészként tevékenykedtek. „Párhuzamos életrajzuk" egy apró morzsája, hogy mindketten a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai lettek.

[133] Katz, Alfred: *i. m.*, ugyanott.

által feltett kérdés, hogy tulajdonképp mi marad meg az uralkodásból, ha a kormányzást levonják belőle."[134]

Nyilvánvalóan nem sok, sőt, alig valami! A kormányzás nélküli uralkodás a merő reprezentáción túl szinte semmit nem jelent – mondhatnánk. De nem mondjuk, mert a XX. század második felében kialakult ún. média-monarchiákra[135] gondolva nem szoktunk feltenni ilyen kérdéseket. Tudjuk, hogy az ilyen államokban az uralkodóknak sok dolga van; például elsimítják a királyi család tagjainak botrányait, ha pedig ilyenek nincsenek, akkor jótékonykodnak és védik a természetet. Az efféle dolgokat részletesen és szépen be lehet mutatni a színes magazinokban és televíziókban. Vagyis a monarchikus világ *(royalty)* létének, percepciójának, érzületének, sőt legitimitásának a modern média általi megtermelése és az „alattvalók" általi elfogyasztása szerves része az ilyen típusú államok életének.

A KORMÁNY TÍPUSA ÉS A KORMÁNYZÁS STÍLUSA ◆ A II. világháború utáni Nyugat-Európában és az ahhoz társuló fejlett világban a *parlamentarizmus* vált uralkodó kormányformává. E rendszert összességében az jellemzi, hogy *(a)* a kormány megbízatása a parlament bizalmától függ, de *(b)* az politikai ellenőrzést gyakorol az őt támogató parlamenti többség felett, *(c)* az államfő politikailag valamilyen mértékben kiegyensúlyozó szerepet lát el, *(d)* a „végrehajtó hatalom" jogai megoszlanak az államfő és a kormány között (duális végrehajtó hatalom), és *(e) a* pártok a kormánypolitikát támogató és ellenző pártokra oszlanak, a rendszer mégis azok együttműködésére épül. A parlamentáris kormányformán belül további altípusokat különböztethetünk meg –például brit kabinetrendszer, többpárti koalíciós kormányzás, német kancellárdemokrácia, és így tovább[136] – ezeket azonban itt nem részletezem.

A szó szűkebb értelmében vett kormány hosszabb történeti periódusban, tkp. az elmúlt két évszázadban

- vagy *monokratikus* (például amikor e feladatot a király, a köztársasági elnök, vagy egy diktátor látta el),
- vagy *kollegiális* (két személy által alkotott),
- vagy *bizottsági* (néhány tagból álló, *direktoriális*) jellegű volt,
- vagy pedig – s a mai viszonyok szempontjából ez bizonyult meghatározónak – két elvet kombinált, azaz *duális jellegű* volt.

A direktoriális kormányzás érdekes régi változata a poliszinódia (fr. *polysynodie*, ang. *polysynody*), vagyis az olyan rendszer, amelyben a kormányzati feladatokat több, egy-egy funkcióra szakosodott és egymással pro forma egyenlő bizottságból, azaz „direktó-

[134] Szente Zoltán: *i. m.* (2010) 106., hivatkozva Seydel, Max von: *Staatsrechtliche und politische Abhandlungen*. I. Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Freiburg i. B. und Leipzig, 1893. 12. és Esmein, Adhémar: *Éléments de droit constitutionnel français et comparé.* Párizs, Sirey, 1906. 123.

[135] A *média-monarchia*, részben a kifejezés polemikus jellege, miatt természetesen csak hozzávetőleges pontosságú kifejezés. Arról, hogy mit is érthetünk alatta, és miként helyezhethetjük el azt a monarchiák történetében, lásd Blain, Neil – O'Donnell, Hugh: *Media, Monarchy and Power*. Bristol – Portland, Or., Intellect Books, 2003. kül. 11–35. és 179–192.

[136] Lásd ezekről részletesen Szente: *i. m.*, 595–605.

riumból" álló szerv között osztják fel. E rendszer –, melyet *poliszinódus*nak neveznek, és amit sajátos történelmi körülmények között szoktak választani – a bizottságok versengése vagy más okok miatt csak átmeneti jellegű. Ez eredetileg a francia történelem egy rövid korszakára szabott kormányzati rendszer volt 1715 és 1718 között, amikor is nem a miniszterek kormányoztak, hanem – mindegyikük helyén külön-külön – bizottságok. Ezt XIV. Lajos halála után azért alakították ki, hogy felszámolják a Napkirály miniszterei és más főhivatalnokai által koncentrált nagy adminisztratív hatalmat, vagy ahogy akkor mondták: a „miniszteriális despotizmust". Bár még könyvet is írtak róla,[137] kormányzati rendszerként –, mivel nem felelt meg a kor igényeinek – igen hamar megszűnt. A fogalmat később minden olyan esetre alkalmazták, amikor bizottságok révén kormányoznak. Duverger ilyennek minősítette a francia forradalom alatt, a Konvent idején kialakult kormányzást, amikor is a kormány lényegében két bizottságból (Közjóléti Bizottság, Közbiztonsági Bizottság) állt. Viszonylagos ritkaságát belső logikája szerinti gyengesége is magyarázza. Az ilyen rendszert ugyanis könnyen felbomlik: úgy szokták fellazítani, majd felbomlasztani, hogy megsokszorozzák a bizottságok számát, amivel meggyengítik hatalmukat. A fogalmat – bár kormányzás területéről eltűnt – újabban nemzetközi igazgatás viszonyai között használják, s a „nemzetek feletti poliszidóniát" *(supranational polysydony)* az államok és a nemzetközi szervezetek vagy azok különböző bizottságai közötti együttműködés párhuzamosságokat elkerülő formájának tekintik, amikor is egy „vegyes bizottság" lát el koordinációs feladatokat.[138]

A „dualitás" a kormányzati szerkezet esetén azt jelenti, hogy kombinálják a *monokratikus* és a *direktoriális* rendszert. Vagyis ilyenkor egy személy (később sok helyen így nevezik: miniszterelnök) és egy kisebb bizottság (későbbi nevén: kabinet, kormány, minisztertanács) kormányoz valamilyen szerkezeti kombinációban.

A duális szerkezet különböző kombinációit, ha állandósul, néhányan *kormánytípus*nak nevezik. Ezek – például Giovanni Sartori szerint – annak alapján térnek el egymástól, hogy a kormányhoz való viszonyban a miniszterelnök

- első „az egyenlők között", amint az a legtöbb államban megfigyelhető,
- első „az egyenlőtlenek között", mint például a német kancellár, vagy
- első „az egyenlőtlenek fölött" mint például az angol miniszterelnök.[139]

Ezek a modellek – egyebek mellett – abban térnek el, hogy a kormány feje mennyire szabad minisztereinek megválasztásában és irányításában vagy „fegyelmezésében", a miniszterek a parlament előtt vagy a kormányfő irányában felelősek-e, s hogy ha létezik ún. konstruktív bizalmatlansági indítvány, akkor annak mi a funkciója.

[137] Saint Pierre, Charles-Irenée Castel de abbé: *Discours sur la polysynodie*. Amszterdam, Villards & Changuion, 1719.

[138] Savino, Mario: Linkages between global regimes and interactions with civil society. *Research Handbook on Global Administrative Law*. Szerk.: Sabino Cassese. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2016. 137–140.

[139] Lásd Sartori, Giovanni: *Összehasonlító alkotmánymérnökség. A kormányzati rendszerek struktúrái, ösztönzői, teljesítményei*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2003. 127. Lásd továbbá Szalai András: Kormánytípus Magyarországon, avagy a Sartori modell felülvizsgálata. *Kodifikáció és Közigazgatás*. 3. évf. 2014/1. sz. 42–47., ahol a szerző e felülvizsgálat során az „első az egyenlők fölött" kategórát javasolja bevezetni, hogy aztán eljusson a „perszonalizált miniszterelnöki kormánytípushoz".

Akik nem az állandósult struktúrákat, hanem a kormányzás stílusát tarják szem előtt, azok – ugyancsak a kormányfő politikai befolyása és közjogi pozíciója körül forogva, de a politikai rendszer egészének összefüggésében – ún. *kabinet*kormányzásról, *miniszterelnöki* kormányzásról, *kancellári* típusú kormányzásról (esetleg megcifrázva: kancellárdemokráciáról), valamint a kormányzás *prezidencializálódásá*ról beszélnek.[140] Ezek kormányzati stílusok, részben tendenciák és trendek, melyekkel kapcsolatban a jól képzett, okos embereknek mindig eszükbe jut valami okos dolog.[141] Ezek azért érdekesek, mert „cseppben a tenger" módjára a közjogi konstrukciók mögött is megmutatják a politikai rendszer jellegét.

Különösen a „kormányzás prezidencializálódása" érdekes fogalom,[142] mert a parlamentarizmus viszonyai között tulajdonképpen *contradictio in adjectio*,[143] általános tendenciaként mégis létezik. Sőt úgy tűnik, hogy szinte feltartóztathatatlanul tör előre. Ha a közeljövőben sikerrel jár, és közjogi intézményi megoldásai állandósulnak, akár a parlamentáris kormányzás új típusa is válhat belőle. E jelenleg csak metaforikus értelemben vett kifejezéssel a politológusok valami fontos változásra utalnak, ami kapcsolatban áll a politikai pártok átalakulásával – így társadalmi kapcsolataik fellazulásával, a kiterjedt személyes hatalommal rendelkező pártvezérek megjelenésével és az ún. kartrellpártok kialakulásával – is,[144] valamint azzal, hogy a választókat már nem egy párt szervezete mobilizálja, hanem a *spin doktor*ok által irányított média, s teszi ezt azért, hogy eldöntsenek egy perszonalizálódott választási versenyt.[145] E versenyben már

[140] Lásd ezekről – egyebek mellett – Kukorelli István: Melyik kormányforma veszélyesebb az Elbától keletre? = *Politikatudományi Szemle* 1. évf. 1992/2. sz. 161–167. és A mai magyar kormányforma. *Rubicon*. 1997/8. sz.: Államformák (http://www.rubicon.hu); Müller György: *Magyar kormányzati viszonyok*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus Kiadó, 2011., uő: Az Alaptörvény utáni kormányzati viszonyokról. *Közjogi Szemle*. 2011/2. sz. 28–32. és A miniszterelnöki kormányról. *Jogelméleti Szemle*. 2012/4. sz. 1–8.

[141] Lásd például Sárközy Tamásnak a 2010-es rendszerváltás idején megtorpanva, de egyébként viszonylag rendszeresen közzétett kormányzástani és azzal összefüggő műveit: *Kormányzás, civil társadalom, jog*. Bp. Kossuth Kiadó, 2004; *Államszervezetünk potenciazavarai*. Bp. HVG-Orac Kiadó, 2006; *Magyarország kormányzása 1978–2012*. Bp. Park Könyvkiadó, 2012; *Kétharmados túlzáskormányzás*. Bp. Park Könyvkiadó, 2014; *Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz*. Bp. HVG-Orac Kiadó, 2017.

[142] Lásd Körösényi András: Parlamentáris vagy „elnöki" kormányzás? = *Századvég*. Új folyam. 6. évf. 2001. 20. sz. 3–38. és ehhez Enyedi Zsolt: Prezidencializálódás Magyarországon és Nagy-Britanniában. Hozzászólás Körösényi András tanulmányához. *Századvég*. Új folyam. 6. évf. 2001. 22. sz. 127–134. Továbbá Poguntke Thomas – Webb, Paul: The Presidentialization of Politics. A Framework for Analysis. In: *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies*. Szerk.: Poguntke Thomas – Webb, Paul. Oxford, O.U.P., 2005. 1–25. és Passarelli, Gianluca: *The Presidentialization of Political Parties. Organizations, Institutions and Leaders*. Palgrave Macmillan, 2017. A „demokráciák prezidencializálódásáról" lásd Rosanvallon, Pierre: *Le Bon Gouvernement*. Párizs, Le Seuil, 2015. 111–183. Lásd még Mandák Fanni: *Az olasz politikai rendszer prezidencializációjának intézményesülése a végrehajtó hatalom szintjén*. Bp. NKE KTK [Árop], 2014., valamint Balogh Norbert: Prezidencializálódás a politikában. *Diskurzus* [Győr]. 6. évf. 2016/1. sz. 3–14.

[143] Vö. Giovanni Sartori: Neither presidentialism nor parliamentarism. In: *The Failure of Presidential Democracy*. Szerk.: Linz, Juan – Valenzuela, Arturo. Baltimore, Johns Hopkins Univ. Press, 2004. 106–118.

[144] Katz, Richard S. – Mair, Peter: A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*. 10. évf. 2001/3. sz. 131–156., valamint Katz, Richard S.: *Party Governments*. Berlin, Walter de Gruyter, 1987.

[145] „A politika perszonalizálódása – mutatott rá Körösényi András (*i. m.*, 2001) – szorosan összefügg annak mediatizálásával. A mediatizált politika korszakában a választásokon már nem egyszerűen pártok

nem is pártokról, s különösen nem programjaikról esik szó, hanem karakteres személyiséggel bíró kormányfőjelöltekről, szinte ugyanúgy, ahogyan az amerikai elnökválasztásokon.

Amikor a „prezidencializálódást" valamelyik 1990 utáni közép-kelet-európai állam kormányzati rendszerének leírására, illetve tendenciáinak előrejelzésére alkalmazzák, vagy e régió szerzője esetleg „csak úgy általában" említgeti,[146] akkor célszerű legalábbis résen lenni – kettős értelemben is. Ha a szerzőnek igaza van, azért, ha meg nincs igaza, akkor azért. Általában véve ugyanis jogos lehet a gyanú, hogy a szó e történeti-regionális kontextusban valójában a demokratikus intézményi rend felszámolására irányuló folyamat fedőneve. A gyanú azonban nem mindig, vagy nem mindig „úgy" állja meg a helyét: „a hír igaz, de Jerevánban nem osztogatnak, hanem fosztogatnak" – szólt a régi vicc. Amit Magyarország vonatkozásában például még néhány éve is a kormányzás prezidencializálódásának mondtak, valójában egy másik – ugyancsak veszélyes és sajnálatos – politikai folyamat téves diagnózisának tűnik.[147] A jelenség persze sok más államban ettől függetlenül még valós folyamat lehet.

S hogy „a politika" vagy „a kormányzás" prezidencializálódása a demokratikus intézményi rend felszámolására irányuló törekvés fedőneve-e, az annak alapján dönthető el, vajon a folyamatot kiegészítik-e az átalakuló kormányzás ellenőrzésének újabb és megbízhatóbb eszközei, melyek ellensúlyozni képesek a koncentráltabb hatalmat. Egy dologban ugyanis biztosak lehetünk: amint a kormányzott emberek nem angyalok (hisz ha azok volnának, nem kellene politikai keretek között és állami eszközökkel kormányozni őket), úgy kormányzóik sem azok,[148] s ha a „prezidencializálódás" nagyobb hatalmat ad kezükbe, úgy ellenőrzésükre is nagyobb szükség lehet.

4. A politikai és jogi rendszerező kategóriák születése a XVIII–XIX. században

Az államok főbb fajtáit jelző hagyományos államformák rendszere a XVIII és XIX. században jelentősen átrendeződött Ekkor használatban maradtak ugyan a korábbi kategóriák, de – a formális-jogi osztályozások ellensúlyaként – elkezdtek terjedni a külön-

állnak egymással szemben…, hanem rivális pártvezérek, egyértelműen azonosítható kormányfőjelöltek. … A média a választási versenyt a »lóverseny« terminusaiban kezdi értelmezni."

[146] Lásd például Vadál Ildikó: A kancellári kormányzati rendszertől a félprezidenciális kormányzás felé. *Új Magyar Közigazgatás*. 2010/8. sz. 38–52., Mandák Fanni: *A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország*. Bp. Kézirat [PhD-é rtekezés, NKE], 2014.

[147] Hasznos szempontokat felvetve komplex módon elemzi a „magyar kormányzati rendszert" e tekintetben Szentpéteri Nagy Richárd. Azt állítja, hogy az jelenleg [2017-ben] nem hasonlít a kelet-európai félprezidenciális megoldásokra, és nem is prezidencializálódik. Magyarország 2017-ben jellemző kormányformája szerinte a számos egyedi jellemzővel rendelkező „posztkommunista parlamentarizmus", kváziparlamentáris díszletekkel, mely „miniszterelnöki vezető szereppel valósítja meg a posztkommunista maffiaállam gyakorlatát"; *i. m.* (2017), 468., s általában 454–473. Kormányzati rendszerünk „különös vegyület[e] magyar találmány, a magyar szellem terméke, csakúgy, mint a magyar választási rendszer vagy a bűvös kocka" *(ugyanott)*. Olyannyira egyedi – teszem hozzá –, hogy ezek szerint semmilyen típusba nem sorolható be. Stílusa persze azért van neki.

[148] A szövegezés James Madison aforizmaszerű gondolatára utal: „Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni." Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *A föderalista. Értekezések az amerikai kormányról*. Bp. Európa Kiadó, 1998. 382.

böző értéktartalmakat kifejező felosztások is. A változás hátterében a modern európai kultúra új értékei – a szabadság, egy újfajta egyenlőség, az egyéni autonómia – álltak. Szinte mindegyik új klasszifikációs megoldás politikai tartalmú volt, még akkor is, ha néhány a jog eszméjét állította középpontba. Az új fejlemények közül több az állam és jog megváltozott viszonyát vette alapul. Három fontos változásra utalok.

A legfontosabb új fejlemény már a XVIII. században megjelent: ez a *despotizmus* volt. Bár e kategóriát olykor már Jean Bodin is használta, de valójában Montesquieu adott neki súlyt és terjesztette el szélesebb körben. Száz évvel később az abszolutizmus, majd még később a diktatúra kategóriái léptek a helyére. Ugyanilyen jellegű változást jelentett a jogállam és a rendőrállam, valamint az autokrácia, a XX. században pedig a tekintélyuralmi állam, vagyis az autoriter rezsim kifejezés megjelenése és önálló típusként való térnyerése is.

Egy másik nagy változás, abban állt, hogy kialakult és széles körben használatba jött az *államtípus* fogalma. Ezt – amint azt a III. részben külön is bemutatom – leggyakrabban az államok főbb *történeti*, alkalmasint pedig *egyéb* fajtáinak jellemzésére használtak.

A harmadik fő trend a jog eszméjének önálló klasszifikációs tényezőként való megjelenése volt. A szakirodalomban az így kialakított típusokat olykor *jogtani osztályozásnak* mondják, de egy futó pillantás is elég annak megállapításához, hogy valójában ezek is politikai kategóriák. Ti. annyiban, hogy fő kérdésük az államnak a joghoz és az alkotmányhoz való viszonya, valamint az állami tevékenység jog általi korlátozhatósága volt. E tekintetben a legnagyobb karriert az *alkotmányos állam* és a *jogállam* kategóriai futották be.

EGY RÉGI-ÚJ KATEGÓRIA: A DESPOTIZMUS ◆ A despotizmus (zsarnokság; régiesen: kényuraság, kényuralom, s némileg módosult-kevert jelentéssel: önkényuralom) modernizált régi kifejezés. A despota (δεσπότης, deszpótész, kb. úr, a ház ura) mind az eredeti, mind a mai szóhasználatban a korlátok nélküli, tehát abszolút, alkalmasint önkényes, sőt kegyetlen hatalmát jelöli. Ha a zsarnok egy személy, a despotizmus közel áll az autokráciához, ha több, akkor az oligarchiához, de mindkét esetben kiegészül *valamilyen személyes rossz*al: egy igazolatlan uralmi vágy hatalmi eszközöket felhasználó kiélésével, vagy más erkölcsi romlottsággal. A szó ókori eredetű, de használták a középkorban is, és az újkorban is; Thomas Paine például a monarchiára alkalmazta, a kor francia nyelvhasználatában szokásos módon metaforikusan utalgatva ezzel a zsarnokság szimbólumára, a Bastille-ra is.[149] A kifejezést az államok klasszifikációja során olykor még ma is használják, főleg ha nincs szükség a rend struktúrájának leírására vagy jellegének megjelölésére – például bizonyos ókori kérdések[150] vagy az orosz önkényuralom általános

[149] Vö. Paine, Thomas: *Az ember jogai*. Ford. Pap Mária. Bp. Osiris Kiadó, 1995. például 21–22. A Bastille szimbolikus szerepéről lásd Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf: *The Bastille. A History of a Symbol of Despotism and Freedom*. Durham, Duke Univ. Press, 1997.

[150] Az ókori zsarnokságok egy mai szemmel fontos jellemzőjéről vö. *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World*. Szerk.: Turner, A. J. – Vervaet, F. J. – Chong-Gossard, J. H. K. Leiden – Boston, Brill, 2010.

tárgyalásakor,[151] a hierarchikus intézmények bírálatakor,[152] vagy a gazdasági elmaradottságot a társadalmi erők centralizálásával elérni kívánó „majdnem fejlesztő államok" elemzésekor.[153]

A szónak az európai kultúrában mindig volt valamennyi – olykor sok, máskor kevesebb – pejoratív mellékjelentése, már önmagában is. Keleten azonban ez nem mindig volt jellemző, sőt ott uralkodói címként is használták. Ebben a jelentésében van magyar vonatkozása is. Az első középkori despota ugyanis a mi III. Béla királyunk volt – igaz nem Magyarországon. Sokak számára emlékezetes, hogy I. Mánuel Komnénosz bizánci császár megállapodott a későbbi III. Béla apjával, III. Istvánnal, hogy Bélát Konstantinápolyba küldik tanulni, ahol majd feleségül veszi Mánuel lányát és – mivel Mánuel Komnénosznak nem volt törvényes fia – ő örökli a császári címet. Az örökbefogadás egy sajátos, középkori változata volt ez, hatalmi elemekkel vegyítve. Görög nevet adtak neki, és egy új udvari címet kreáltak számára: Bélából Alexius deszpótész lett. Mint ilyen, a bizánci udvar hierarchiájában ő állt a második helyen. Egykori kiváló bizantinológusunk, Moravcsik Gyula szerint a deszpotész a magyar *úr* szó tükörfordítása volt;[154] ezt azonban más kiváló bizantinológusok nem erősítik meg.

Megér egy percet az arra való utalás, hogy az újkori európai szerzők, például Jean Bodin, majd később Charles-Louis Montesquieu és mások miért a despotizmus szót elevenítették fel az ógörög nyelvből, s nem a türanniszt.[155] A görögöknek ugyanis az önkényes és zsarnoki rendszerekre két kifejezésük volt: a *saját körükben* kialakult zsarnokságot türannisznak nevezték, a körülöttük élő barbár népek, elsősorban a perzsák köréből ismertet pedig despotizmusnak. Tehát:

A ZSARNOKSÁG KÉT FAJTÁJA	
TÜRANNISZ	DESPOTIZMUS

A zsarnoki rendszerek leírására használt ókori eredetű kategóriák.

[151] Az orosz önkényuralomra vonatkozó példákat lásd az autokráciánál. Az „orosz despotizmus" „közhelyéről" lásd még Poe, Marshall Tillbrook: *„Russian Despotism". The Origins and Dissemination of an Early Modern Commonplace*. Berkeley, University of California, 1993.

[152] A hierarchikus intézmények általános bírálatát illetően erre a műre gondoltam: Cheever, George Barrell: *The Hierarchical Despotism. Lectures on the Mixture of Civil and Ecclesiastical Power in the Governments of the Middle Ages, in Illustration of the Nature and Progress of Despotism in the Romish Church*. New York, Saxton & Miles, 1844., ami lényegében a római katolikus egyház középkorban kiépült struktúrájának általános bírálata, keletkezésenk idejére jellemző kortünetekkel.

[153] A gazdasági összefüggésekből eredő despotizmusról vö. Stanziani, Alessandro: *After Oriental Despotism. Eurasian Growth in a Global Perspective*. London, Bloomsbury, 2014. kül. 7–16. és 107–116. Közismert régi példa ugyanebben a gondolati irányban Karl Wittfogel „hidraulikus társadalmakról" szóló műve; vö. Wittfogel, Karl A.: *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale Univesity Press, 1957, 1976.

[154] Moravcsik Gyula: *Byzantium and the Magyars*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1970. 89. és 93. Lásd még ehhez Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp. Balassi 2000. 159.

[155] Vö. Montesquieu, Charles, Louis: *A törvények szelleméről* (1748). Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Bp. Osiris, 2000. kül. 67., 78., 119, 198., 205., 318., 330. és 454. Lásd még e kérdésről Richter, Melvin: A despotizmus fogalma és a *l'abus des mots*. In: *Fogalomtörténet Koschelleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. Szerk. Molnár A. K. – Nagy Á. – Pap M. Bp. NKE, 2016. 137–151.

Úgy gondolták: amíg a türannosz eredetileg szabad emberek felett uralkodik azzal és úgy, hogy maga alá rendeli őket, addig a despota a szolgalelkű emberek felett gyakorol hatalmat. Amikor Montesquieu a despotizmust állította államforma-tana középpontjába, e régi konnotációt is a modern fogalom részévé tette. Ezt a társadalomlélektani szálat vette fel csaknem száz év múltán Alexis de Tocqueville is, amikor meghatározta a terjedőfélben lévő államforma és politikai rendszer, a demokrácia legkritikusabb elemét. Amerikai tapasztalatai nyomán ezt abban látta, hogy bizonyos feltételek, például a kisebbségvédelmi intézmények nélkül a demokrácia a többség zsarnokságát jelentheti. [156] Montesquieu-höz képest a különbség csak annyi volt, hogy Tocqueville nem a szolgalelkű, hanem a közvélemény által befolyásolt, vagyis a „kívülről vezérelt" emberekről[157] beszélt. Ma már tudjuk: tűnjék bármily különösnek is, de e két csoport tagjai – nevezetesen a szolgaság által megnyomorított gondolkodású *(szolgalelkű)* és a szabad, ám a tömegmédia által kívülről irányított *(manipulált)* emberek – nagyon hasonlítanak egymáshoz.

A *despotizmus* mint zsarnokság-jelölő fogalom a modern nyelvekben a XX. századra annyira elterjedt, hogy a *türannisz* újbóli használata rendszerint valamilyen figyelemfelhívást – elmélettörténeti keretbe csomagolt elvi vitát,[158] értékfilozófiai alapú politikai problémafelvetést,[159] vagy érzelmi nyomatékot[160] – jelez.

MONTESQUIEU ÉS KORMÁNYZAT „VEZÉRELVEI" ◆ *A törvények szelleméről* című művében Montesquieu a kormányzatok három jellegzetes fajtáját különböztette meg: a köztársaságot (mely vagy arisztokrácia vagy demokrácia), a monarchiát és az önkényuralmat. Leírásai szerint az önkényuralom és a monarchia abban hasonlít, hogy mindkét esetben „egy személy kormányoz", ám abban különbözik, hogy amíg a monarchiában az uralkodó akaratát „közbenső, alárendelt és függő hatalmak" érvényesítik, akik egyben korlátozzák is ezt az akaratot, addig az önkényuralomban – fogalmazott Rousseau-t megelőlegezve – az uralkodó „minden, a többi ember pedig semmi", mert nincs, aki korlátozza a hatalmát. Ez azért van így, mert itt mindenkit a felettesétől, végső soron

[156] Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford.: Ádám P. et al. Bp. Európa, 1993. 360–369 (a többség zsarnoksága) és 369–371. (ennek hatása az amerikaiak nemzeti jellemére).

[157] A kívülről irányítottság (és iránythatóság) mint személyiségtípus kérdéséről – ugyancsakamerikai kontextusban – lásd Riesman, David – (Glazer, N. – Dennery, R.): *A magányos tömeg. The Lonely Crowd* (1950). Ford.: Kemény István. Bp. KJK, 1973., kül. 233–324. (politikai vonatkozások).

[158] Lásd Leo Strauss Xenophón-elemzését (*On Tyranny*. eredetileg 1948, átdolgozva 1961-től) és a francia filozófus, Alexandre Kojève ezzel kapcsolatos észrevételeit (L'action politique des philosophes. *Critique*. 1950. 6. 46–55. és 138–155., későbbkisséátdolgozva: *Tyrannie et sagesse*, angolul: *Tyranny and Wisdom*). Evitát a következő kiadvány ismerteti: Strauss, L.: *On Tyranny. Corrected and Expanded Edition, Including the Strauss-Kojève Correspondence*. Chicago, University of Chicago Press, 2013. A vita elemzése: *Philosophy, History, and Tyranny. Reexamining the Debate between Leo Strauss and Alexandre Kojève*. Szerk.: Burns, Timothy – Frost, Bryan-Paul. Albany, N.Y., State University of New York, 2016.

[159] Vö. Schmitt, Carl: *Die Tyrannei der Werte* (1967, [2]1979). Berlin, D&H, [3]2011.

[160] A szónak ezt a figyelemfelhívó-nyomatékosító jellegét aknázta ki a közép-európai történelmet jól ismerő amerikai történész, Timothy D. Snyder, amikor az újjászülető modern diktatúrák és zsarnokságok vonatkozásában és a nyugati demokráciák védelmében pamfletszerű egyszerűséggel megfogalmazta „éberségi" tanácsait. Vö. Snyder, Timothy: *On Tyranny. Twenty Lessons from the Twentieth Century*. New York, Tim Duggan Books, 2017.

pedig a zsarnoktól való félelem mozgat, így nincs senki és semmi, aki, vagy ami megfékezze az akaratát. Ebben az értelemben a zsarnokság a kormányzás elfajulása.

A despotizmus szó felelevenítésével Montesquieu arra utalt, hogy az állami és kormányzati rendszereknek sajátos *társadalomlélektani feltételei* is vannak. Ez egyesek számára azt is jelenthette, és jelent ma is, hogy aki fölött egy másik ember zsarnokoskodik, az maga is tehet róla, magának is köszönheti, vagy még drámaibban fogalmazva: megérdemli. A dolog persze távolról sem ilyen egyszerű, s Montesquieu sokkal mélyebb gondolkodó volt annál, semhogy a szociálpszichológiai összefüggést ilyen egyszerű tételben fogalmazta volna meg. Egy elméletileg cizellált rendszerben inkább azt állította, hogy minden kormányzati rendszernek sajátos törvényei vannak, azoknak leírható a saját „természete", s mindegyiket bizonyos vezérelvek mozgatják. A törvények nem mások, mint a kormányzati rendszerek felépülésének főbb szabályai; azok természete az, ami olyanná teszi őket, amilyenek; a vezérelvek pedig azok a dolgok (az el nem fajult szisztémákban: etikai elvek), amik működésre késztetik az egyes rendszereket. E három tényező között egyfajta hierarchia is van: a törvényeknek meg kell felelniük a kormányzás természetének, ez utóbbi pedig olyan, amit annak vezérelvei sugallnak. A vezérelvek – mint társadalomlélektani és erkölcsi tényezők – részben, például a zsarnokság esetében a rendszer mozgatói, részben, így a köztársaság és a monarchia esetén a hatalomgyakorlás korlátai.[161] Elgondolása a következőképpen szemléltethető:

	SZABÁLYOS, TÖRVÉNYES URALOM			"ELFAJZOTT" URALOM
hányan uralkodnak? →	*(egy)*	*(néhány)*	*(sok)*	*(egy)*
	MONARCHIA	KÖZTÁRSASÁG		ZSARNOK-SÁG
		ARISZTOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA	
a kormányzat törvényei	(…)	(…)	(…)	(…)
a kormányzás vezérelvei	*L'HONNEUR:* BECSÜLET / TISZTELET	*LA MODÉRATION:* MÉRSÉKLET	*LA VERTU:* ERÉNY	*LA CRAINTE:* FÉLELEM
az állam mérete	közepes méretű államok	kis kiterjedésű államok és városállamok		birodalmak

Az államformák tipológiája Montesquieu elméletében

A köztársaság vezérelve demokrácia esetén az erény. A demokráciában ugyanis – hangsúlyozta Montesquieu – a törvények nem tudják féken tartani a népet, hiszen a nép alkotja őket, a hatalom gyakorlóinak megfékezése tehát valamiféle erkölcsi elvet igényel. Ugyanez a helyzet a köztársaság másik formája, az arisztokrácia esetén is, aminek vezérelve a mérséklet. E vezérelv szükségességét Montesquieu a következő logikával indokolta: egy arisztokráciában a népet féken tartják azok a törvények, amelyeket a nemesek alkotnak – de kérdés, hogy mi tarja féken a nemeseket? A válasz egyszerű: az erényen alapuló mérséklet. A monarchia vezérelve a *l'honneur*, ami fordítástól függően magyarul mondhatunk tiszteletnek és becsületnek is. Funkciója az előbbi esetben az au-

[161] A vezérlevek jellegéről és jelentőségéről megfogalmazott klasszikus szövegeket lásd Montesquieu, Charles-Louis: A törvények szelleméről. *id. kiad.*, 71–79., 84., 100., 115., 120. 131–143. és 194–196.

toritás megerősítése, az utóbbiban pedig a köztársasági vezérelvekéhez hasonló. A zsarnokság vezérelve a félelem. Itt ez az engedelmeskedés forrása, és ez az, ami letöri a bátorságot is. A bátorság letörése mellett a félelem-keltés azért is része minden zsarnokságnak, mert abban olyan alattvalókra van szükség, akik nem becsülik magukat.[162] A zsarnokok ennek elérése végett gyakran az alattvalók emberi méltóságát sértik meg. Ezt azért teszik, mert így rombolják le az önbecsülésüket, hisz az „olyan emberek – jegyezte meg Montesquieu –, akik sokra tudják becsülni magukat, könnyen forradalmat csinálnak." Mindebből az tűnik ki, hogy a francia arisztokrata nemcsak kiváló jogtudós és történelemfilozófus volt, hanem jó emberismerő is.

AZ ABSZOLUTIZMUS ◆ A despotizmus mellett az elmúlt két évszázad másik régi-új kategóriája az államok klasszifikációja terén az *abszolút* jelzővel áll kapcsolatban. Az európai államfejlődés során létrejött állam egy meghatározott alakját egyesek – szemantikailag kissé fésületlen módon – abszolút államnak, mások abszolutizmusnak, esetleg feudális abszolutizmusnak nevezik. A fésületlenség abban áll, hogy az első változat *(abszolút állam)* jelentése egy kicsit homályos, a másodiké *(abszolutizmus)* meghatározatlan, amikor pedig egy szokásos jelzővel közelebbről meghatározzák *(feudális abszolutizmus)*, akkor azt a feudalizmushoz, ezáltal pedig a középkorhoz kötik, ami hiba,[163] hiszen az abszolutizmus lényegében a modern állam első történeti formája volt, mely történelmileg a feudalizmus ellenében hatott.

Az elnevezés eredete néhány dolgot talán megmagyaráz: az *abszolút* a középkori gondolkodók által is gyakran hivatkozott római jogi maximából ered. *Princeps legibus solutus est* – hangzott Ulpianus tétele. Ezt az oly sok közjogi fikciót tartalmazó középkori gondolkodásban úgy értelmezték, hogy az uralkodó akarata törvény, részben meg úgy, hogy az uralkodó „el van oldva a jogtól", azaz fel van oldozva a törvények alól. Az utóbbin később, az újkori jogpozitivizmus szellemében azt is értették, hogy az uralkodó mint jogalkotó *(rex = lex)* a jog felett áll; őt tehát nem kötik a törvények. Az abszolút jelzőt – például a *potestas absoluta* (abszolút hatalom) kifejezésben – használták a késő középkorban és a kora újkorban is, ráadásul nem is negatív mellékjelentéssel. Ismeretes például, hogy Jean Bodin már a XVI. században így definiálta a szuverenitást: „egy állam állandó és abszolút hatalma", mely a törvények előírására és a parancsolásra vonatkozik, külön kihangsúlyozva, hogy ha a hatalom csak ideiglenes, akkor annak birtokosa „mégsem nevezhető szuverén uralkodónak".[164] A XVII–XVIII. században a jelzőt csaknem elfelejtették, amikor pedig a XIX. században egy jellegzetes állami struktúra leírásaként újjáéledt, rögtön negatív mellékjelentést kapott. Ez 1823-ban történt, amikor is a spanyol király visszavonta a rákényszerített alkotmányt, és elkezdte üldözni annak híveit; a spanyol liberálisok „abszolutizmust" kiáltottak, mint később még oly sokszor. Nem sokkal ezután a franciák is ezzel a szóval írták le saját monarchiájukat, amikor kritizálni

[162] *Ugyanott*, 56–100. (passim).
[163] „Az abszolutizmust »feudális képletként« értelmezni teljességgel félrevezető… A feudalizmus ugyanis…éppen a szuverenitás és az állam fogalmának, illetve az állam realitásának a szöges ellentéte volt, míg az abszolút monarchia története éppen ezekről szól!" Vö. Sashalmi Endre: *i. m.* (2015) 210.
[164] Bodin, J.: Az államról. *id. kiad.* (1987) 75.

akarták, s az új „-izmus” igen hamar elterjedt mind a közbeszédben, mind a tudományos leírásokban.

Az abszolutizmus tehát eredetileg kritikai fogalom volt, a későbbi történeti elemzésekben pedig visszatekintő-leíró kategória lett, amit utólag alkalmaztak egy hosszú korszak, nevezetesen a XVI–XVIII. század államaira. A régebbi történetírás XIV. és XV. Lajos Franciaországát tekintette az abszolutizmus mintaországának, az utóbbi évtizedekben azonban ez az álláspont megkérdőjeleződött. Egyes történészek II. Fülöp spanyolországi uralmát, mások Dániának az 1665-ös Kongelov *(Királyi törvény)* által rögzített, eredetileg politikai konszenzuson alapuló, s lényegében 1849-ig fennállott állami berendezkedését tekintik mintaértékű abszolutizmusnak. A francia abszolutizmus sokak szerint már IV. Henrik és XIII. Lajos uralkodása, illetőleg Richelieu és Mazarin politikai befolyása idején kiépült, az angol pedig a Stuartok korára tehető.[165]

Hosszú fennállására tekintettel az abszolutizmusnak különböző korszakait, s ezáltal részben fajtáit szokták megkülönböztetni. Az első a vallásháborúk idejére esett, amikor is a szuverén hatalom pozíciójába kerülő erős állam békét teremtett az egymást hitbéli meggyőződések miatt üldöző és gyilkoló alattvalói között. Egy régi német közgazdásztörténész, Wilhelm Roscher némi eufemizmussal ezt az időszakot a *konfesszionális* abszolutizmus korának nevezte.[166] A mai diskurzusban a vallási jelző talán kifejezőbb, hiszen az uralkodók ekkor (olyan eszközökkel persze, amilyenekkel tudtak) vallási békét teremtettek, és itt-ott államegyházakat alapítottak. A második szakasz az államépítés korszaka volt, a szakirodalomban ezt *udvari* vagy *klasszikus* abszolutizmusnak nevezik; a harmadikat pedig minden osztályozásban *felvilágosul*tnak mondják. E harmadik korszak ismert példái Nagy Frigyes Poroszországa, a II. József Habsburg Birodalma (bár a birodalom részét képező Magyarországról nézve – s főleg Mária Terézia politikájára tekintettel – ez máshogy is értelmezhető), Nagy Katalin Oroszországa és számos kisebb uralkodó kisebb országocskája, például Lipót Toszkánája, Tanucci Nápolya, Pombal Portugáliája és így tovább.

Az „abszolutizmus” szó jelenleg egyszerre történelmi *korszakjelző* és analitikus *struktúrajelző* kategória; az előbbi értelemben az abszolút monarchiákra utal, az utóbbiban – amennyiben nem történetileg értik – egy közelebbről meg nem határozott hatalmi szerkezetre, amiben keverednek az autokrácia és a diktatúra elemei.

Történelmi értelemben az európai monarchiák olyan korszakát jelöli, amelyben az uralkodó a hatalom adott korban teljesnek mondható eszközrendszerével rendelkezett, ám korlátozatlannak nem volt tekinthető. Amint azt az utóbbi évek több történésze, a hazai szakirodalomban például Sashalmi Endre kimutatta, az abszolút uralkodó független volt minden más belső hatalomtól, és jogi felhatalmazással bírt arra, hogy „a saját

[165] Lásd ezekről *Az abszolút monarchia.* Szerk.: Képes György. Bp. Gondolat, Jogtörténeti Értekezések, 41. 2011. (a dán abszolutizmusról vö. Képes György: A dán példa: abszolutizmus az elmélettől a gyakorlatig, *ugyanott,* 136–168.), továbbá Anderson, Perry: Az abszolutista állam. *id. kiad.*; a közép-európai vonatkozásokról Wilson, Peter: *Absolutism in Central Europe.* London, Routledge, 2002. Lásd még Rácz Lajos: Államstruktúra és kormányzás a feudális abszolutizmusban. *Jogtudományi Közlöny.* 1987/9. sz. 505–510.

[166] Vö. Roscher, Wilhelm: Umrisse zur Naturlehre der drei Staatsfromen. *Allgemene Zeitschrift für Geschihte.* 7. évf. 1847. 451., idézi és elemzi Sellin, Volker: *Politik und Gesellschaft. Abhandlungen zur europäischen Geschichte.* Berlin, Walter de Gruyter, 2014. 61–69. kül. 65.

jogán" mindent megtegyen a közjó érdekében, ám hatalmának voltak jogi *korlátai*. Egyes vélemények szerint korabeli mércével mérve az abszolút monarchiák már-már alkotmányos államnak is tekinthetők – abban az értelemben legalábbis, hogy az uralkodók számára a hatalom teljessége nem jelentette az önkény lehetőségét. Egy abszolút uralkodónak figyelembe kellett vennie az „isteni jog" és a természetjog előírásait, sőt az adókivetés során az ésszerűségi szempontokat, a szokásokat és a régi hagyományokat is. E keretek között azonban akaratát képes volt az állam egész területén érvényesíteni. Ezt egy sajátos közjogi struktúra tette lehetővé, amit néhányan – az újabb hazai jogtörténeti szakirodalomban (Georg Jellinek elméletére utalva) Stipta István – hatalomegységként jellemeznek.[167] Való igaz: az abszolút monarchiában a három klasszikus állami funkció (törvényhozás, végrehajtás és ítélkezés) végső soron a király kezében összpontosult. Ezzel az uralkodó számára – tekintettel a tőle függő bürokráciára, ítélkezési szervezetre és állandó hadseregre, valamint az általa kivetett adókra – adott volt az a lehetőség, hogy az állam egész területén érvényesítse akaratát.

Az abszolút monarchiák elméleti igazolása és általános politikai legitimációja igen változatos volt. Az igazolás három modelljét, vagy inkább irányát különböztethetjük meg. Egyes elméletek – így a francia Jacques-Bénigne Bossuet, ismertebb nevén Bossuet abbé – az *isteni akarat* jelentőségét hangsúlyozták.[168] Mások – például Sir Robert Filmer – a *patriarchális*, s ebben a minőségükben tradicionális struktúráknak és a hódításnak az uralomra gyakorolt hatását emelték ki.[169] Ismét mások pedig – így például James Stuart, a későbbi I. Jakab – a „szabad király és a természetes alattvaló közötti *kölcsönös és viszonos kötelesség*" szerepére, azaz egyfajta társadalmi szerződés lehetőségére[170] mutattak rá.

[167] *Stipta István: Az abszolutizmus és a felvilágosult abszolutizmus államszervezeti jellegzetessége. In:* Az abszolút monarchia. *id. kiad., 106–127.*

[168] Az isteni akaraton alapuló legitimációhoz lásd Bossuet, Jacques-Bénigne: *Politique tirée des propres paroles de l'Ecriture Sainte* (1679). Párizs, Pierre Cot, 1709., angolul: *Politics Drawn from the Very Words of Holy Scripture*. Cambridge, CUP, 1990., magyarul részlete: Politika a Szentírás szavai szerint. In: *Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E. Ford.: Kiss Gergely et al. Bp. Historia Ecclesiastica Hungarica – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006. 87–112. és Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. In: Abszolutizmus és isteni jogalap. *id. kiad.*, 11–38.

[169] Lásd ehhez Filmer, Sir Robert: *Patriarcha; of the Natural Power of Kings* (1614/42 k.) London, R. Chiswel, W. Hensman, M. Gilliflower, and G. Wells, 1685., magyarul: *Patriarcha és egyéb írások*. Ford.: Nagy Levente. Kolozsvár, Polis, 2003. Továbbá Kontler László: *Az állam rejtelmei*. Bp. Atlantisz, 1997. 91–110., Nagy Levente: Sir Robert Filmer és a patriarchalizmus szerepe a 17. századi angol politikai gondolkodásban. *Politikatudományi Szemle*. 11. évf. 2002/3–4. sz. 229–237. és Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. *Jogi Tanulmányok*. 10. köt. 2016. 275–284.

[170] A kontraktuális alapú legitimációhoz lásd James Stuart (I. Jakab): *The True Lawe of free Monarchies: Or, The Reciprock and Mutuall Dutie Betwixt a free King, and his naturall Subiectes* (1598) és Βασιλικὸν Δῶρον (Basilikon doron; 1603). Mindkettő korszerű angol kiadásban: *The True Law of Free Monarchies: And, Basilikon Doron*. Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 1996. Magyarul: A szabad monarchiák igazi törvénye. Avagy kölcsönös és viszonos kötelesség egy szabad király és természetes alattvaló között. Ford.: Radó Bálint. In: *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Szerk.: Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E. Ford.: Kiss Gergely et al. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, 2006. 39–72. és *Basilikon Doron. Az angliai első Jakab királynak fia tanitásáért irt királyi ajándék*. Ford.: Szepsi Korocz György. Oppenheim, 1612., részlete: *Magyar gondolkodók 17. század*. Szerk.: Tarnóc Márton. Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1979. 50–69. Lásd még ehhez Vincze, Hanna Orsolya: *The Politics of Translation and Transmission. Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2012.

FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ◆ Az abszolutizmus sajátos válfaját, egyes országokban: korszakát jelentette a felvilágosult abszolutizmus. Ez – a „rendes" abszolutizmushoz hasonlóan, de tudatos döntések alapján kialakítva – tulajdonképpen a *modernizáló*, vagy ahogy manapság mondják: a *fejlesztő* állam egy sajátos, korai formája volt. Az állam mind gazdasági-pénzügyi, mind igazgatási és irányítási, mind pedig szociális értelemben tudatosan felvállalta a társadalom korszerűsítésének feladatát. Az ipar fejlesztése, a kereskedelem támogatása, a hatékony közigazgatás kiépítése ugyanúgy állami feladattá vált, mint a népjólét a népegészségügy, vagy a népoktatás.

A felvilágosult abszolutista államok egyik sajátossága, hogy – mivel a modernizálás és fejlesztés a hagyományos hatalmak ellenállásába ütközött – minduntalan konfliktusba kerültek a korábbi partikuláris és rendi struktúrákkal, s ha tudták, felszámolták azokat. Egyes államtörténészek, például Fritz Hartung ezt a sajátosságukat tekintették jellegadó ismérvnek.[171] A partikuláris-rendi struktúrák ellenében ezek az államok deklarálták a törvény előtti egyenlőséget, szakképzett hivatalnokokra bízták a közigazgatást, racionalizálták az igazságszolgáltatást, humanizálták a büntetőjogot, előkészítették a modern kodifikációt és így tovább. Mivel abszolutizmusok voltak – vagyis olyan rendszerek, amelyekben az uralkodói hatalomnak nem egy másik hatalom, hanem "csak" a természetjog szabott határt –, nem nyújtottak garanciát a *jószándékú zsarnokság*gal szemben: a nemes célok elérése érdekében gyakran meglepően nemtelen eszközöket alkalmaztak, s a haladó szellemű reformokat nem ritkán zsarnoki módon kívánták bevezetni. Voltaire egyik fordulatát felhasználva az ilyen államokat ezért olykor „felvilágosult despotizmusnak" [172] is nevezték.

E rendszerekben – miként az ezekhez hasonlókban ma is – a nemes célokat a nép iránti elkötelezettséggel, a nemtelen eszközök alkalmazását pedig a nép habitusára, jellemére vagy szellemi színvonalára tett kritikai megjegyzésekkel igazolták. Ezt a kétarcúságot fejezte ki II. József híres maximája is: „Mindent a népért, semmit a nép által". Ennek következtében a legitimációs mechanizmus is különbözött a klasszikus abszolutizmusétól: a felvilágosult abszolutizmusban az uralkodó – bár öröklés révén került pozíciójába – képességeivel és tevékenységével igyekezett igazolni hatalmát. Ahogy a po-

[171] Hartung, Fritz: *Staatsbildende Kräfte der Neuzeit*. Berlin, D&H, 1961. Lásd még ehhez Stipta István, *i. m.*, és Kosári Domokos: Felvilágosult abszolutuizmus – felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*. 19. évf. 1976/4. sz. 675–720., valamint Kosáry Domokos: A felvilágosodás változatai. In: *Magyarország története tíz kötetben*. Szerk.: Ember Győző. Bp. Akadémiai Kiadó, 1989. 1125–1207.

[172] Vö. Voltaire: *Filozófiai ábécé* (1764). Ford.: Gyergyai Albert és Réz Pál. Bp. Európa, 1983. 246–247. Lásd még ehhez Ludassy Mária: Miért Voltaire? = *Világosság*. 28. évf. 1987/8–9. sz. 474–486. és Andrews, Stuart: *Enlightened despotism*. London, Longmans, 1967. A felvilágosult abszolutizmusról általánosabb kontextusban lásd Wilson, P.: *i. m.*, 108–120., Scott, Hamish M.: *Enlightened absolutism*. Ann Arbour, University of Michigan Press, 1990., *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*. Szerk.: Reinalter, Helmut. Bécs, Böhlau, 2008., Reinalter, Helmut: Der aufgeklärte Absolutismus. Geschichte und Perspektiven der Forschung. In: *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*. Szerk.: Reinalter, Helmut – Klueting, Harm. Bécs, Böhlau Verlag Wien, 2002. 11–20. A magyar vonatkozásokat lásd – egyebek mellett – H. Balázs Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Bp. CEU Press, 1997., Fazakas István: *Vallás- és neveléspolitika Erdélyben a felvilágosult abszolutizmus korában*. Bp. Pallas-Akadémia, 2003., Hajdú Lajos: *A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól*. Bp. Magvető, Nemzet és emlékezet, 1983.; Sajó András: A filozófusok törvényhozója és a törvényhozók filozófiája. Felvilágosodás és jog. *Világosság*. 28. évf. 1987/8–9. sz. 515–523.

rosz Nagy Frigyes, majd az ő nyomdokain haladva a mi „kalapos királyunk" szerette mondogatni: *a király az állam első szolgája*. Ez legitimációs szlogennek nem volt rossz, de azért volt benne egy kis túlzás!

A „JÓ KORMÁNYZÁS" *ANNO*: KAMERALISZTIKA ◆ Az abszolút állam igazi tudománya a kameralisztika volt. Tipológiai jelentősége annyiban van, hogy ennek keretében született a *rendészeti állam* fogalma, amit –, hogy helyesen vagy helytelenül, azt most hagyjuk – később (és visszatekintve is) *rendőrállam*nak mondtak.

A kameralisztika *(Kameralwissenschaft)* a XVII–XVIII. század új államtudományainak egyikeként az ún. rendészet-tudomány *(Polizey-wissenschaft)* kiterjesztése volt, mely elsősorban a felvilágosult abszolutizmushoz kötődött.[173] Háromféle ismeretkört ölelt fel: a mai fogalmaink szerinti közigazgatási ismereteket, amit gazdaságtani (a gyakorlati gazdálkodással összefüggő) és pénzügyi kérdésekkel egészítettek ki. Az ennek keretében született művek a középkori „fejedelmi tükrök" helyébe lépő ún. *Hausvaterlieratur* körébe tartoztak, melyek gyakorlati kormányzati tanácsokkal látták el a családfő mintájára elgondolt uralkodókat. A kameralisták az igazgatás elméletét a kor domináns gazdaságelméleti háttere előtt, a merkantilizmust követve adták elő különböző egyetemeken. Van olyan szakirodalmi nézet, miszerint a kameralisztika lényegében „a merkantilizmus német változata" volt.[174] A két dolog ilyen összekapcsolása annyiban indokolt, hogy lényege szerint mindkettő – amint azt Gustav von Schmoller a Nagy Frigyes gazdaságpolitikájáról és a merkantilizmusról írott munkájában (érdemben a skót Adam Smith elgondolásával vitázva) megjegyezte – az államépítés tana volt. Schmoller szerint a merkantilizmus nem egyszerű gazdasági elmélet, hanem az erős és egységes állam – az abszolutizmus – létrejöttét előmozdító gazdasági és politikai tan volt.

A kameralisták sokan voltak – csupán a legjelentősebbeket említve Johann Heinrich G. Justi, Karl Gottlob Beck, Christian Ulrich Detlev Eggers, Joseph Süss Oppenheimer,[175] Josef Ignac Buček, Simon Rottmanner és Joseph F. von Sonnenfels, magyar vonatkozásban Sonnenfels tanítványa, Barits Béla (Adalbert), továbbá Markovics Pál, Reviczky József, Sax Mihaly, Tipula Péter, jóval később pedig Karvasy Ágoston –, és tegyük hozzá: a korabeli célok szempontjából éppen elegen. Azért fogalmazok így, mert a kameralizmus egyfajta birodalmi ideológia is volt, mely nálunk a Habsburg politikai egység mellé gazdasági egységet is akart teremteni az európai birodalmak megrendülésének és létért való küzdelmének idején. A kameralisták már a XVIII. században hálózatszerű kapcsolatokat kiépítve lepték el Közép-Európa udvarait és egyetemeit: adtak

[173] E kapcsolatról lásd Fuhrmann, Martin – Klippel, Diethelm: Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus. In: Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. *id. kiad.* (2002), 223–244. Lásd még Koi Gyula: *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatástan művelésében a kameralisztika időszakától a Magyary-iskola koráig*. Bp. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, 2014., Szántay Antal: Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében. *Történelmi Szemle*. 36. évf. 1994/1. sz. 54–59.

[174] Vö. Wakefield, Andre: Cameralism. A German Alternative to Mercantilism. In: *Mercantilism Reimagined. Political Economy in Early Modern Britain and its Empire*. Szerk.: Stern, Philip J. – Wennerlind, Carl. Oxford O.U.P., 2013. 134–151.

[175] Joseph Süss Oppenheimerről lásd Vadas András: Joseph Süss Oppenheimer pere és kivégzése. *Rubicon*. 24. évf. 2013/4. sz. (www.rubicon.hu), valamint irodalmi feldolgozásként Feuchtwanger, Lion: *Jud Süss*. Ford.: Tandori Dezső. Bp. Ulpius-ház, 2007.

praktikus tanácsokat az uralkodóknak, és vettek részt irányító módon a kor állami tisztviselői karának szelekciójában.

Közülük nálunk leginkább a bécsi egyetemen tanító Joseph F. von Sonnenfelst, Mária Terézia "udvari jogászát" ismerik.[176] Az osztrákok szeretik őt kis túlzással „Ausztria Montesquieu-jének nevezni. Ez annyiban jogos jellemzés, hogy Sonnenfels az „osztrák felvilágosodás hírnöke" volt, akit a bécsiek itt nem részletezendő okok miatt eleinte idegennek éreztek, később azonban tiszteletük jeléül szobrot emeltek neki. Elméletének esszenciája az volt, hogy az államnak – célja szerint – a közjólét biztosítására kell törekednie, s ennek érdekében hatalmának ellenállhatatlannak kell lennie, a polgárok pedig feltétlen engedelmességgel tartoznak iránta. E sajátos államcél-meghatározásból az is következett, hogy Sonnenfels szerint a közigazgatásnak „joga van azt mondani: dolgozz, hogy magad gondoskodj létfenntartásodról", ám annak, aki nem képes dolgozni, „joga van az államtól azt követelni: add meg nekem létfenntartásom lehetőségét, hiszen én nem tudok gondoskodni róla."[177] Az államnak tehát egyfelől biztosítania kell polgárai megélhetését, másfelől viszont munkára is kötelezheti és munkára nevelheti őket – ha máshogy nem, hát dologházak és javítóintézetek felállításával.

RENDÉSZETI ÁLLAM – RENDŐRÁLLAM ◆ A kameralisták ideális állama – utalva az eredeti kifejezésre, a *polizey* fogalmára – a rendészeti állam *(polizey-Staat)* volt. E kifejezést az utókor, mely mindig „módosítja" egy kicsit a történelmet, szívesen érti úgy, hogy rendőrállam. Pedig a két dolog különbözik.

A rendészeti állam lényegében felügyeleti vagy *felügyelő állam*: olyan, amely a vízrendészettől az erkölcsrendészetig minden felett gyámkodik, mindent ellenőriz, mindent igazgat, s az igazgatás során előírásokat, vagyis általános szabályokat alkot. Egy rendészeti államnak jogilag mindenre volt hatásköre, azaz omnikompetens volt, hatalmi vonatkozásban pedig – elvileg – mindenhatónak, omnipotensnek tekintette önmagát, s ezt azért tehette, mert maga teremtette meg a tevékenységére vonatkozó jogi előírásokat. Az az átfogó értelem, amelyet a kameralisztika az igazgatásnak tulajdonított, csak a törvényhozás és végrehajtás elválasztását kívánó tanok elterjedése, vagyis az államhatalmi ágak elválasztására vonatkozó elméletek térhódítása után, Közép-Európában tehát a XIX. században szűnt meg.

A kameralisztika irodalmában alakult ki a *rendőrállam* történetileg első felfogása, s a fogalom jelentésének első rétege. A rendészet itt megfogalmazott értelmét (vö. erkölcsrendészet, vízrendészet, kereskedelmi felügyelet stb.) az államtudományi diskurzus

[176] Sonnenfelsről lásd H. Balázs Éva: Sonnenfels professzor. In: M*agyarország története. 1686–1790*. Szerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. Akadémiai Kiadó, Magyarország története tíz kötetben 4/1–2, 1989. 880., Kontler László: Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In: *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. Szerk.: Cuttica, Cesare – Burgess, Glenn. London, Pickering and Chatto, 2012. 75–90., Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas*. 28. évf. 2013/3. sz. 60–91., Kapronczay Katalin: Kameralizmus, felvilágosodott abszolutizmus, orvosi rendészet. Joseph von Sonnenfels államigazgatási modelljének egészségpolitikai vonatkozásai a 18. századi Habsburg Birodalomban. *Lege Artis Medicinae*. 8. évf. 1998/5. sz. 384–388.

[177] Sonnenfels, J.: *Grundsätze der Polizey-Handlung- und Finanzwissenschaften* (1765). Bécs, 1804–1805. idézi: H. Balázs Éva: Sonnenfels professzor. *id. kiad.*, ugyanott.

mindmáig megőrizte, és azóta újakkal egészítette ki: idegenrendészet, élelmiszer-felügyelet, energiafelügyelet, sajtórendészet, médiaigazgatás stb. Vagyis rendőrállam az, amely kontrolálja a társadalmi együttműködés különböző területeit, „felügyelőként" szakpolitikákat dolgoz ki és érvényesít, s az egy-egy területhez igazodó szakértelemre hivatkozva ebbe nem enged beleszólni senkinek.[178] Rajta tartja kezét és szemét a társadalom ütőerén, ezért lesz belőle a rend őrsége. Innen ered a rendőrállam-fogalom azon (történetileg második, mert később megfogalmazott) jelentése is, hogy az államban bizonyos intézményeket „felülről" lehet ugyan orientálni, de kellő szakértelem hiányában ellenőrizni már nem, kontrolálni pedig – hatalommegosztás hiányában – sehonnan nem lehet. Ez az ára annak, hogy jelentős intézményi reformokat hajtsanak végre „a jog révén",[179] pontosabban egy olyan jog révén, amelynek megalkotása és alkalmazása során a hatalmi ágak elválasztása még nem működött. Ezt a jelentést egészítette ki, illetőleg tette konkréttá később, többnyire a XIX. század folyamán az az értelmezés, mely szerint a rendőrállam olyan államot jelent, amelyben a besúgók révén szerzett információk birtokában a *titkosrendőrség* szinte korlátlan hatalmat gyakorol. Amikor pedig a XIX. századi liberalizmus fellázadt ez ellen, akkor nemcsak a rendőrség titkos információgyűjtésre épülő hatalmának leépítésére törekedett, hanem ezek mögül – a társadalmi autonómiák jelentős bővítésével párhuzamosan – „kitessékelte" a fogalomból a szakpolitikákat és szakfelügyeleteket is. A XX. században aztán ezért némi kárpótlást kapott, hogy annak fejében dolgozza ki a modern rendészet követelményeit és elméletét.[180]

A szakpolitikai tudás igénye, olykor valósága és a túlzottan nagy, nem ritkán titkos eszközökkel biztosított befolyás feszültsége mindmáig jellemzi a rendőrségről való gondolkodást. A totalitárius államok idején egy időre minden a visszájára fordult,[181] hogy aztán a II. világháború után (a nyugati világban legalábbis) demokratikus kontroll alá helyezzék a rendőrséget is.[182] Így jött létre a XX. század második felére Nyugat-Európában az a rendőrség, amelyet a "közbiztonság" területére szorítottak, és amelynek tevékenységét a törvényes működés érdekében az igazságszolgáltatás ellenőrzi, a „helyes irányba" pedig az igazgatási-politikai fórumok állítják be. Mivel – szemben a

[178] Rövid, bár pontatlan meghatározásaként lásd egy rendészettudományi lexikon „rendőrállam" szócikkét; *Rendészettudományi Szaklexikon*. Főszerk.: Boda József. Bp. Dialóg Campus [NKE] 2019. 484. „Rendőrállam: a modern rendészet kialakulása előtti időszakra jellemző helyzet, ill. állapot, amelyben az uralkodó gondoskodik alattvalóiról, és a polgárok minden viszonyát szabályozza". (A pontatlanság, de legalábbis félreérthető jelleg feltehetőleg a „modern rendészet" fogalmának értelmezése miatt alakult ki itt.)

[179] Raeff, Marc: *The Well-ordered Police State. Social and Isnstituional Change through Law in the Germanies and Russia 1600–1800*. New Haven. Yale Univ. Press, 1983. (Részletes tartalmi kivonata németül is, vö. Raeff, Marc: Der wohlgeordnete Polizeistaat der im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts. Versuch eines vergleichende Ansatzes. In: *Absolutismus*. Szerk.: Hinricht, Ernst. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1986. 310–343.

[180] Az újabb hazai szakirodalomból lásd ezzel kapcsolatban Finszter Géza: *A rendészet elmélete*. Bp.KJK-Kerszöv–OKKRI, 2003, *Értekezések a rendészetről*. Szerk.: Korinek László. Bp. NKE, 2014.és Finszter Géza: *Rendészettan*. Bp. Dialóg Campus Kiadó [NKE], 2018.

[181] Schaefer, Gert: Politische Gewalt: Rechtsstaat, Polizeistaat, Nationalsozialismus. In: Schaefer, G.: *Gewalt und Politik. Studien zu Nationalsozialismus und totaler Herrschaft*. Szerk.: Schyga, Peter. Baden-Baden, Nomos, 2014. 315–333.

[182] Lásd erről tankönyvszerűen fegyelmezett alapos elemzésként Chapman, Brian: *Police State*. London, Macmillan: International Higher Education, 1971. (eredetileg Pall Mall Press, 1970, később németül: *Der Polizeistaat*. München, List Taschenbücher, 1972.) kül. 33–80.

„közbiztonsággal”, melynek megteremtése és fenntartása a rendőrség fő feladata lett – a „közrend” (s ennek részeként a közerkölcsök stb.) értéktelített, világnézettől vagy a helyesnek gondolt erkölcsi rend tartalmától függő fogalom, ezen a terepen a modern rendőrségek rendszerint csak félszegen vagy ellentmondásokba bonyolódva mozognak. Akárhogy is mozognak azonban, a “rendőrállam” mint az egész államra vonatkoztatott vagy annak legfőbb jellemzőjét adó fogalom mára a múlt részévé vált. A közép- és kelet-európai társadalmakban mindazonáltal ezek a tendenciák kevésbé voltak láthatók, hiszen a rendőrség itt sok mindent megőrzött a régi tradíciókból – ideértve a titkosrendőri szellemet is.

5. XX–XXI. század: újfajta államok a hagyományos klasszifikációs rendben

Az eddig elmondottakból egyértelmű, de külön is kiemelem itt, hogy az államok rendszerezésére szolgáló osztályozási kategóriák struktúrájában és az erre vonatkozó elméletekben – a tipológiájukra irányulóktól némileg különböző módon – roppant erősen érvényesült a tradíció. A tipológia – amennyiben azt típusalkotásnak tekintjük – időről-időre megújul; a rendszerezés szerkezeti keretei pedig lassan, mindig csak kis mértékben és lépésről-lépésre változnak. Az új kategóriák (típusok) mögött persze mindig ott áll egy-két régebbi kategória, amit átértelmeznek, és új tartalommal töltenek meg, de amiben valamilyen mértékben a régebbi tartalom is tovább él. Mivel a tipológia és rendszerezés végső soron kéz a kézben jár, gyakran arra számítunk, hogy az egyik megújulása magával hozza a másik átalakulását. Ez azonban nem mindig történik így.

Amikor az államok XX. és XXI. század folyamán kialakult új fajtáit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok lényegében a régi szerkezetbe illeszkednek, vagy legalábbis rendjük strukturálisan megfeleltethető annak. Ez a szerkezet nyilván befolyásolja jelentésüket is, vagyis az egyes kategóriák jelentésének meghatározásakor még azt a helyet is figyelembe kell vennünk, amit azok e rendszerben elfoglalnak. (Az autokráciának például – miként a hagyományos rendszerzésben a monarchiának – két változata lesz, s jelentése attól is függ, hogy azt egy triász fokozatokat tartalmazó elemeként, a demokrácia és diktatúra közötti átmenetként értjük-e, vagy egy duális fogalompár egyik elemét jelentő gyűjtőfogalomnak tartjuk.)

A témakör egészére vonatkozó fő megállapításom az, hogy a több évszázados, sőt egyes elemeiben több évezredes múlttal rendelkező, hagyományosan *közjoginak* mondott osztályozó kategóriákat az elmúlt évtizedekben –, de (mint a 4. szakaszban láttuk) egy két-háromszáz éve zajló folyamat lezárásaként – az államról való elméleti gondolkodásban felváltották a *politikai* alapú vagy ilyen jellegű kategóriák. A politika itt nem az érdekek kifejeződése, érvényesítése vagy tükre, hanem az érdektörekvéseknek irányt adó általános eszmék és értékek megjelenítője. E megállapításnak része az is, hogy az új kategóriák rendszere a fenti összefüggés miatt strukturálisan többé-kevésbé megfeleltethető az előbbiek között kialakult rendnek. A típus-jelző kategóriák újak (például „jóléti állam”, „alkotmányos demokrácia” „tekintélyuralmi állam”, „totalitárius állam” stb.), s

ebben az értelemben – utalva a bibliai példabeszédre – az újbor új tömlőbe került,[183] de azok rendszere a régi maradt, vagyis az új tömlők ugyanabban a rendben kerültek a pince polcaira, ahogyan a régiek. Ezt a megfeleltethetőséget, vagy inkább átfordíthatóságot szemlélti az alábbi táblázat. A „megfeleltetés" annak kimondását jelenti, hogy – példánk okáért – a köztársaság–monarchia páros mai helyére az államok demokrácia–diktatúra vagy a demokrácia–autokrácia alapú felosztása kerül, a demokrácia–arisztokrácia–monarchia mai formája pedig a demokrácia–autokrácia–diktatúra, vagy az alkotmányos demokrácia–tekintélyuralmi állam–totalitárius állam triásza.

AZ ÁLLAMOK HAGYOMÁNYOS RENDSZEREZÉSE

HÁRMAS FELOSZTÁS			KETTŐS FELOSZTÁS	
↙	↓	↘	↙	↘
DEMOKRÁCIA	ARISZTOKRÁCIA	MONARCHIA	KÖZTÁRSASÁG	MONARCHIA
és ezek rossz, „elkorcsosult" változatai				

Részletesebben lásd a 2. fejezetben.

AZ ÁLLAMOK ÉS POLITIKAI RENDSZEREK MODERN TIPOLÓGIÁJA
POLITIKAI ALAPÚ OSZTÁLYOZÁS

HÁRMAS FELOSZTÁS			KETTŐS FELOSZTÁS	
↙	↓	↘	↙	↘
DEMOK-RÁCIA	AUTOK-RÁCIA	DIKTA-TÚRA	DEMOKRÁCIA	DIKTATÚRA
ALKOT-MÁNYOS DEMOKR.	TEKINTÉLYURALMI ÁLLAM (AUTORITER REZSIM)	TOTALI-TÁRIUS ÁLLAM	DEMOKRÁCIA	AUTOKRÁCIA
(értékelési fokozatok) (+)	→	→	→ (–)	↔ *(axiológiai ellentét)*

A hármas felosztás további változatai			*A duális felosztás további változatai*	
(SZABADPIACI) MINIMÁLIS ÁLLAM	SZOCIÁLIS-JÓLÉTI ÁLLAM (SZOCIÁLIS PIACG.)	TERVUTASÍ-TÁSOS GAZD. ÁLLAMA	JOGÁLLAM	RENDŐRÁLLAM[184]
KORLÁTO-ZOTT ÁLLAM	SZOCIALIZÁLT ÁLLAM	TOTALITÁ-RIUS ÁLLAM	JOGÁLLAM	DIKTATÚRA[185]
LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA	„ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA"	TOTALI-TARIZMUS	MÉRSÉKELT ÁLLAM	TOTALITÁRIUS ÁL-LAM[186]

Az államok hagyományos és modern rendszerezésének hozzávetőleges megfeleltetése

[183] Vö. „Senki sem tölt újbort régi tömlőbe, mert az újbor szétrepesztené a tömlőt, és elfolyna, sőt a tömlő is tönkremenne. Hanem az újbort új tömlőbe kell tölteni…«." *Lukács* 5:36–38.

[184] Ez a fogalompár szinte uralja a jogállammal kapcsolatos XIX. századi magyar államelméleti szakirodalmat, ami feltehetőleg Robert von Mohl elméleti befolyásának következménye. Lásd erről Szabadfalvi József: „A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény". Adalékok a magyar jogállamfogalom kialakulásához. *Jog. Állam. Politika.* 12. évf. 2020/4. sz. 32–57. Használják a mai hazai jogtudományi szakirodalomban is; lásd például Holé Katalin: *Europol és jogállam. Biztonságunk ára.* Bp. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2008. passim.

[185] E két kategória egy lehetséges értelmezését lásd például Heller, Hermann: *Jogállam vagy diktatúra?* [1930]. Ford.: Szilágyi Péter. In: *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK Tempus (Osiris Kiadó), Jogfilozófiák, 1995. 62–74. Egy másik értelmezését lásd Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra.* Bp. Kairosz, 2007.

[186] Használatát a hazai szakirodalomban lásd például *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei.* 2 kötet. Szerk.: Bódig Mátyás – Győrfi Tamás. Miskolc, Bíbor Kiadó, Prudentia Iuris, 2002. passim.

A két rendszer között azok szerkezeti megfeleltethetősége ellenére természetesen vannak kisebb-nagyobb különbségek is. Így a modern hármas felosztás – az ókorival ellentétben – értékelési fokozatokat is jelez, a duális kategóriák szerinti mai felosztások két kategóriája pedig – a koraújkorival szemben, ahol ezek megfelelői mára pusztán „technikai" különbségeket jeleznek és legfeljebb legitimációs jelentőségük van – egymás (axiológiailag értelmezett) ellentétei.

KOMMENTÁROK ◆ A „további változatok" természetesen mind a trichotóm, mind a dichotóm rendszerben szinte vég nélkül szaporíthatók; különösen, ha az előbbibe bevezetjük a *hibrid rezsim* fogalmát,[187] és azt belsőleg tagoljuk, vagy kiemeljük valamely konkrét változatát. Az autoriter vagy tekintélyuralmi állam nyilvánvalóan ilyen hibrid rezsim,[188] miként a „választási autokrácia"[189] is az, s bár ezt nem szokták így mondani, ebben a rendszerben tulajdonképpen a XX. századi Nyugat-Európa legnagyobb vállalkozása, a szociális-jóléti állam is tekinthető „köztes" és „vegyes" megoldásnak a szabad piaci rendhez igazodó, csak negatív funkciókat felvállaló minimális állam és a társadalmi életet teljesen államosító totalitárius állam között. A maga módján köztes rendszer a „illiberális demokrácia"[190] is (már ha valaki elfogadja egyik változatának nem il-, hanem lényegében antiliberális önmeghatározását), a kifejezés második tagjával kapcsolatos kétellyel együtt, ami a trichotóm rendszer középső rubrikájába helyezi.

A 2. fejezetben bemutatott és az itt áttekintett rendszerezés között fontos különbséget jelent az is, hogy a „további változatok" között az előbbiben nem, az utóbbiban viszont találunk az államok *gazdasági funkciói alapján* meghatározott típusokat is. Ilyenekre a III. részben is utalok (vö. „fejlesztő állam" stb.), ezekhez itt azt teszem hozzá, hogy e körbe tartozik a szabadpiaci rendszerhez igazodó „minimális állam", a redisztributív (nemzeti összterméket újraelosztó) állam legismertebb változatát jelentő „szociális-

[187] A hazai szakirodalomból lásd például Bozóki András – Hegedűs Dániel: A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*. 26. évf. 2017/2 sz. (7–32.) különösen 15. és 17., ahol az is látszik, hogy egy köztes kategórián belül az altípusok „szaporítása" sok esetben a két oldalról (ezen esetben a demokrácia és diktatúra felől) oda bevont-begyűjtögetett kategóriákkal történik. Hasonlóképpen, és ugyancsak gondolatgazdagon, azt is jelezve, hogy a köztes kategóriák (hibrid rezsim, választási autokrácia, stb.) fogalmi nehézségei a „két oldal" (demokrácia és diktatúra) elemzési problémáit „viszik be" erre a területre, lásd Gyulai Attila – Stein-Zalai Juliane: Hibrid rezsimek és a szürke zóna. Új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek*. 5. évf. 2016/2. sz. 42–59.

[188] Ebben a felfogásban elemzi az autoriter rendszereket Tóth Gábor Attila: i.m. (2016) 5–18. és általános jelleggel: Constitutional System Typology. Reflections on the Distinction Between Democracy and Non-Democracy. In: *Populismo, constitucionalismo populista, jurisdição populista e crise da democracia*. Szerk.: Branco, P. H. V. B. C. et al. Casa do Direito, Belo Horizonte MG.2020. 310–341..

[189] Lásd ezekről Schedler, Andreas: *Electoral Authoritarianism. The Dynamics of Unfree Competition*. Lynne Rienner Publishers, Incorporated, 2006. és Unger Anna: A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*. 22. évf. 2018/2–3. sz. 5–16.

[190] A kifejezés egy lehetséges értelmezéséről vö. Zárug Péter Farkas: *Leviatán ébredése, avagy illeberális-e a magyar demokrácia?* Bp. L'Harmattan, 2015. 127–153. és 197–201.; alkotmányjogi vonatkozásairól „a Sein és a Sollen szellemében" Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Bp. Századvég, 2014. és *Alkotmányos hatalomgyakorlás és alkotmányos identitás*. Bp. Gondolat, 2020; Halmai Gábor: Illiberalism in East-Central Europe. *EUI Working Paper. Law*. 2019/05. sz. 1–29. és *Illiberal Constitutionalism in Poland and Hungary. The Deterioration of Democracy, misuse of Human Rights and Abuse of the Rule of Law*. Szerk.: Drinóczi Tímea és Bien-Kacala, Agnes. Abingdon, Routledge, 2020. Taylor & Francis, 2021.

jóléti állam" és a tervutasításos gazdálkodást folytató, többnyire totalitárius formát öltő államok sora is. Ha ezt az államelméleti gondolkodás ökonomizálódása következményének tartanánk, ami nem volna tévedés, akkor azt is ki kellene mondanunk, hogy az állam társadalomhoz való viszonya, szocializáltsága, ugyancsak típusképző lehet. Ezt szemlélteti az ábra következő sora, de ez a szempont jelenik meg sok „demokrácia–diktatúra" felosztásban, például Norberto Bobbióéban[191] is.

Megér egy bekezdést a ma már (ebben a formában) ritkán használt *szocializált állam* kifejezés; különösen azért, mert sokakat emlékeztet egyfelől a jóléti állam régi német elnevezésére („szociális állam"), másfelől – Közép-Kelet-Európában legalábbis – a „szocialista államra". A szocializált állam eredetileg, például Jacob Burckhardt-nál, a magánrendelkezésnek széles lehetőségeket biztosító liberális jogállam negatív kontrasztja volt, mely korlátozza magánautonómiát és az egyéni szabadságot.[192] Később pozitív jelentést vett fel, s a szabadpiaci körülmények között értékromboló magántulajdont a közösség iránti elkötelezettségek alapján korlátozni képes állam elnevezése lett. Ez a „szocializált állam" aztán a XX. században két irányban fejlődött tovább. Az egyik „szocialista állam" fogalma volt, melynek a marxista társadalomelméleten, később a marxista-leninista ideológián belüli (a „kommunizmus" stációjához való történelmi eljutás emeltyűjeként szolgáló) funkciója közismert. Az ezzel összefüggő jelentés a kelet-európai történelmi fejlődés tényeinek hatására mára annyira „ráégett" a fogalomra, hogy az azt – a hatalomgyakorlás alanyai okán és a pejoratív mellékjelentés fokozása végett – „kommunista államnak" mondó kritikusok sem tudták, nem is akarták leválasztani róla. A kifejezés másik, nálunk kevéssé ismert jelentése szerint –, ami a XX. század közepének a nemzeti szocializmussal ambivalens viszonyban lévő nyugat-európai szocialista gondolkodói körében a belga Henri de Man[193] és mások hatására volt népszerű – a „szocialista állam" a magántulajdonon alapuló, de azt a szövetkezeti tulajdon révén vagy más módon szocializáló, ugyanakkor a lehető legkisebb mértékű újraelosztást megvalósító államot is jelentett. Vagyis olyat, amely a javakat nem államosítja, pusztán kollektív ellenőrzést kíván gyakorni (az állam révén) a gazdasági élet felett.

A most felvillantott tipológia kategóriáinak részletes elemzésére terjedelmi okok miatt nincs itt mód; azok bemutatása egyébként is a XX. és XXI. századi államok életét feldolgozó önálló államelmélet kifejtését igényelné. – A mai hazai tudományos diskurzusban betöltött szerepe miatt kitérek viszont röviden a duális felosztás egyik gyűjtőfo-

[191] Vö. Bobbio, Norberto: *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*. Ford.: Peter Kennealy. Cambridge, Polity Press, 1989. Eredetileg: *Stato, governo, societa*. Torino, Guilio Einaudi, 1980. 3–6.

[192] Burckhardt, Jacob: *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford.: Báthori Csaba és Hidas Zoltán. Bp. Atlantisz, 2001. kül. 52–60. és 100–154. Burckhardt elméletéhez lásd még Sigurdson, Richard Franklin: *Jacob Burckhardt's Social and Political Thought*. Toronto, Univ. of Toronto Press, 2004, a most említett összefüggésben 74.

[193] A különös életpályát bejárt és ellentmondásos nézeteket valló belga szocialista, Henri de Man elmélete kapcsán lásd erről Philip, André: *Henri de Man et la crise doctrinale du socialisme*. Párizs, J. Gamber, 1928. és Sternhell, Zeev: *Neither Right Nor Left: Fascist Ideology in France*. (eredetileg franciául: *Ni droit ni gauche. L'Idéologie fascist en France*. Párizs, Seuil, 1983.) Ford.: D. Maisel. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1995. különösen a „The Idealist Revision of Marxism. The Ethical Socialism of Henri De Man" fejezetet, 119-141.

galmának, a demokrácia általános ellenfogalmának a megváltozására: arra, hogy a „diktatúra" funkcióját a legtöbb diskurzusban átvette az „autokrácia".

A GYŰJTŐFOGALMAK (DIKTATÚRA – AUTOKRÁCIA) HELYCSERÉJE ◆ Bár az „autokrácia" az adott kontextusban alkalmilag már száz évvel ezelőtt is előfordult,[194] ismert volt az 1945 előtti magyar politikaelméleti gondolkodásban[195] és az 1950-es évek amerikai totalitarizmus-elméletekben[196] is, de igazán az 1980-as években terjedt el. Erre főleg három területen került sor: az orosz történelem amerikai elemzőinek írásaiban,[197] a közel- és távol-keleti, valamint afrikai egyeduralmak politikai leírásakor[198] és egyes angol nyelvű általános államelméleti elemzések[199] terén.

A döntő áttörést a nyelvhasználatban a *public choice* elméletét népszerűsítő jogász-közgazdász, Gordon Tullock *Autokrácia* című könyvének megjelenése jelezte.[200] Ebben a számos fogalmi tisztázatlansága ellenére is nagy hatású műben Tullock lényegében egyenlőségjelet tett a diktatúra és az autokrácia közé. Már az első oldalon így fogalmazott: „a világ legtöbb kormányzata ilyen vagy olyan diktatúra… Ezeket »autokráciának«, s nem »diktatúrának« nevezem, mert tárgyalni kívánom a királyságokat és a birodalmakat is." Mivel pedig – fokozta a fogalmi zűrzavart – „az örökletes uralkodó és diktátor között a valóságos kormányzatok szintjén nincs is olyan nagy különbség", „az »autokrácia« szó mindkettőre kiterjed." [201] Akármilyen átgondolatlan is Tullock fogalomhasználata, az tény, hogy az elmúlt néhány évtizedben az autokrácia a nemdemokratikus államok és politikai rendszerek gyűjtőfogalma lett, kiszorítva a diskurzusból az ilyen értelemben felfogott diktatúrát.

E cserének bizonyára több oka volt. Ezek egyike, hogy a diktatúrával szemben, az autokrácia nem, vagy nem feltétlenül utal a totalitárius rendszerekre is, tehát szélesebb

[194] Lásd például Heaps, William James: *Autocracy vs. Democracy*. New York – Washington, Neale Publishing Company, 1918., aminek érdekessége, hogy nem Oroszországot, hanem Poroszországot tekinti az autokrácia történelmi otthonának.

[195] Vö. Ottlik László: *A politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig*. Bp. Magyar Szemle Társaság, 1940. 36., ahol Ottlik autokráciák, arisztokráciák és demokráciák között tett különbséget.

[196] Vö. Friedrich, Carl Joachim – Brzezinski, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Ma., Harvard Univ. Press, 1956, 21965; Leonard Schapiro: *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State*. London, Bell and Sons – LSE, 1956, [2]1977, Macmillan, 1987.

[197] Oroszország történetének 1980-as évekbeli szakirodalmából (az autokrácia szóhasználattal összefüggésben) lásd Yanov, Alexander: *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History*. Berkeley, University of California Press, 1981; McDaniel, Tim: *Autocracy, Capitalism, and Revolution in Russia*. Berkeley, University of Califoria Press, 1988, Gustave Alef: *i. m.* (1986).

[198] Lásd pédául Ladjevardi, Habib: *Labor Unions and Autocracy in Iran*. Syracuse Univ. Press, 1985; Waruhiu, S. N.: *From Autocracy to Democracy in Kenya*. [szerzői magánkiadás], 1994; Dardess, John W.: *Confucianism and Autocracy. Professional Elites in the Founding of the Ming Dinasty*. Berkeley, University of California Press, 1983.

[199] Lásd e tekintetben például Madariaga, Isabel de: Autocracy and Sovereignty. *Canadian-American Slavic Studies*. 16. évf. 1982. 369–387. Érdemes megjegyezni, hogy Isabel de Madariaga (egyébként Leonard Schapiro felesége) az orosz történelem kiváló ismerője, s e munkájában amellett érvelt, hogy *szamogyerzsavnij*t tévesen fordítják angolra autokráciaként, mert a szó helyesen szuverenitást jelent. Ez utóbbi ugyanis szerinte azt a jelentésárnyalatot is kifejezi, ahogyan az oroszok önmagukat látták, és ahogyan a Nyugat látta Oroszországot.

[200] Tullock, Gordon: *Autocracy*. Berlin, Springer Science+Business, 1987.

[201] *Ugyanott*, 1.

körben akkor jött – jöhetett – használatba, amikor az európai totalitárius államok már eltűnőben voltak, sőt véglegesen eltűntek. Egy másik (Európán kívüli) ok az volt, hogy az „autokrácia" szélesebb jelentéssel használható: egy olyan világban, amelyben a lehető legváltozatosabb elnyomó rendszerek léteznek, a diktatúránál több és többféle rezsimre lehet vele alkalmazni. A diktatúra közvetlen erőszakalkalmazásra (is) utal, míg az autokrácia, miközben „benne van" az erőszakos uralom eleme is, rafináltabb hatalomgyakorlást sejtet. Az előbbiben az uralom érdekében ütnek, az utóbbiban elsősorban mások zsebében turkálnak és lehallgatják a telefonjait.

A DIKTATÚRA DEFINIÁLÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI ◆ Egy közismert meghatározás szerint a diktatúra „az államhatalom jogi korlátozásoktól mentes gyakorlása, azon célból, hogy megoldjanak egy kivételes állapotot, különösen háborús helyzetet vagy felkelést".[202] A definiálás különleges módja ez, amikor a meghatározásban szerepet kap a jelenség célja is (vö. „hogy megoldjanak egy kivételes állapotot"), tehát a definíció legitimációs célokat szolgál[203]. Aki így fogalmaz, az implicite feltételezi a normális állapot gondolatát, amennyiben a diktatúrát mint a jogi korlátozások felfüggesztését és a normalitáshoz való visszatérés feltételeként fogja fel.

Ez egyezik ókori római felfogással. Innen jön az is, hogy a diktatúrát sokan átmenetinek vagy ideiglenesnek gondolták és gondolják, s az átmeneti jelleget az intézmény ókori római előzményeire utalva próbálják igazolni. A politikai gyakorlat azonban gyakran rácáfol az ilyen feltételezésekre, mert rendszerint azt látjuk, hogy ha valahol diktatúra alakul ki, annak gyakorlói azt állandósítani törekszenek. A Cincinnatusra utaló legenda szép, s ha esetleg igaz is, a modern viszonyok között elképzelhetetlen.[204] A rendszer állandósítása vagy sikerül (egy időre), vagy nem – de végül mindig kiderül: a diktatúrák ugyanolyan múlandók, mind bármely emberi dolog. Vagyis előbb-utóbb mindegyik megbukik, ám ez sokszor inkább „utóbb" következik be. Olykor az is megtörténik, hogy az egyik fajta diktatúrát egy másik fajta elnyomás követi, amire a diktátor ellen fellépők sosem számítanak.

A tényleges mai gyakorlatnak ezért inkább az a funkcionális definíció felel meg, amely szerint a diktatúra olyan hatalmi rendszer, amely egyetlen intézményben összpontosítja a különböző államhatalmi ágakat és egyéb hatalmakat. Ebben a meghatározásban nincs „válságmenedzselés", viszont az a baj vele, hogy a diktatúra így *intéz-*

[202] Schmitt, Carl: Diktatur. In: S*taatslexikon im Auftrage der Görresgesellschaft*. Szerk. Hermann Sacher. Freiburg im Breisgau, Herder & Co. G.M.B.H. Verlagsbuchhandlung, [5]1931. (1448-1453) 1448. Carl Schmitt részletes álláspontját lásd Schmitt-Dorotić, Carl: Die *Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München–Lipcse, D&H, 1921. új kiadása: 1994., angolul: *Dictatorship*. Cambridge, Polity Press, 2014.

[203] Az I. világháború alatti és a két világháború közötti német, francia, angol, illetőleg amerikai „válságmenedzselés" és az ókori diktatúra-fogalom kapcsolatáról (német vonatkozásban, kitérve a weimari alkotmány 48. cikkelyével kapcsolatos kérdésekre is) lásd Rossiter, Clinton L.: *Constitutional Dictatorship. Crisis Government in the Modern Democracies*. Princeton, PrincetonUniversity Press, 1948., reprint Routledge, 2017.

[204] Ennek ellenére alkalmilag reális lehetőségként tekintenek rá; a modern politikai személyiségtipológiákban például még a legújabb időkben is aktualizálták. Vö. Bresinski, Z. – Huntington, S. P.: Cincinnatus and Apparatchik. *World Politics*. 15. évf. 1963. 52–78. Tekintve a kor ideológiailag terhelt jellegét, talán mondani sem kell, hogy mely modern nemzetek politikus-személyiségeit szemléltetik a szerzők a két idealizáltan leírt karakterrel.

*mény*nek, vagyis állami szervek személyektől független, állandósult kapcsolatrendszerének, gyakorlatnak, normák és szerepek rendszerének tűnik, miközben nem (csak) az. A diktatúra a legtöbb esetben egy személy, a diktátor körül létrejött s hozzá kötődő *személyes kapcsolatrendszer* vagy hálózat (is), melyet haszonélvezői intézményesíteni igyekszenek ugyan, ám ez hosszú távon ritkán sikerül nekik. Ennek folyománya, hogy az ilyen rendszerek sokszor utódlási problémákkal köszködnek: ha a diktátor nem tudja örökletessé tenni a hatalmát, és kiesik az uralmi viszonyrendszerből (meghal, megőrül, lelövik stb.), az államrend egésze meginog.

A DIKTATÚRA FOGALOMTÖRTÉNETE (VÁZLAT) ◆ Mindenki tudja, hogy a diktatúra intézménye és a neve is római eredetű. Ennek egy sajátos olvasata az, hogy nem ógörög. Van ugyanis némi jelentősége annak, hogy a rómaiak sok mindent átvettek a görög tipológiából, de a nyers erőre, vagyis az erőszakra támaszkodó, s a szükség által igazolt hatalom rendszerére új fogalmat vezettek be: azt, akit vészhelyzetben teljhatalommal ruháztak föl, hogy „diktálja" a teendőket, saját kategóriájukkal illették. A római diktátor eredetileg a hadsereg parancsnoka, a *magister populi* volt, aki a szenátustól olyan ideiglenes – a feladat megoldására, de legfeljebb hat hónapra szóló – felhatalmazást kapott, mely meghaladta a rendes hivatalnokok hatáskörét. A *dictator* tehát sokáig *magistratus extraordinarius* volt. Hatalmát a rómaiak rendkívülinek, de alkotmányosnak tartották, „ennek ellenére – jegyzi meg Pókecz Kovács Attila – Róma története során számos olyan személyiség akadt, akik hatalmuk alkotmányellenességét leplezve nevezték magukat *dictator*nak".[205]

A kifejezést a római császárkortól kezdve nem használták, s csak a XIX–XX. században elevenítették fel. A fogalom újjáélesztésében nagy szerepe volt a latin-amerikai spanyol politikai kultúrának és nyelvhasználatnak. A venezuelai Simón Bolívar három évig volt "Peru diktátora".[206] Paraguay létrejöttekor, egy rövid junta-időszak után az országot a függetlenségi harcok hőse, José Gaspar Rodríguez de Francia először konzulként, majd diktátorként, végül "örökös diktátorként" irányította. A diktatúra szónak a

[205] Pókecz Kovács Attila: *idézett mű* (2014), 86. A római diktatúráról mint „hivatalról" lásd Kunkel, Wolfgang – Wittmann, Roland: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. 2. fő rész: Die Magistratur. München, C. H. Beck, 1995. 665-710. A római diktatúráknak egyébként két nagy korszaka különböztethető meg. Az elsőben –, ami csaknem háromszáz évig, kb. 500-tól 216-ig (az utolsó ún. *rei gerundae causa* megválasztott diktátorig) tartott – a diktatúra az imént jellemzett rendkívüli hivatal volt a vészhelyzetek megoldására. A második korszakban –, ami csaknem kétszáz évet tett ki – egy rendkívüli hivatal elfajult formájának tekinthető – ebben a korban társult hozzá a korlátok nélküli, önkényeskedő teljhatalom gondolata. A II. századtól már nem is diktátort választottak, hanem a szenátus egy rendkívüli törvénnyel *(senatus consultum ultimum)* felhatalmazta a két konzult bármely, Róma védelme érdekében szükségesnek ítélt intézkedés megtételére. Az intézményt formálisan a *lex Antonia de dictatura tollenda* (44) szüntette meg. Politika- és államtörténeti kuriózum, hogy a diktatúra intézménye a római időkben eleinte „demokratizálódott". Ez azzal kezdődött, hogy néptribunusok vétójoga egy idő után kiterjedt a diktátor hatalmára is, majd azzal folytatódott (356), hogy plebejust is diktátorrá választhattak, végül az ún. *comitiák* választották a diktátort (217).

[206] A XIX. századi latin-amerikai diktatúrákról lásd Soifer, Hillel David: *State Building in Latin America*. Cambridge, CUP, 2015 (országonkénti bontásban is). A *caudillo* (erős ember) politikai kultúrájáról, főleg Argentína és Peru vonatkozásában (Stepan Ruderer és Mónica Ricketts tanulmányaival) *Dictatorship in the Nineteenth Century. Conceptualisations, Experiences, Transfers*. Szerk.: Moisés Prieto. London, Routledge, 2021; a *caudillismó*ról mint politikai beállítódásról lásd Hamill, Hugh M.: *Caudillos. Dictators in Spanish America*. Norman, Univ. of Oklahoma Press, 1992. kül. 99–203.

XIX. században még nem volt pejoratív mellékjelentése; ezt a kiterjedt, erőszakot is alkalmazó, de nem rosszalló értelemben felfogott jelentést vitte át Karl Marx, először egy 1853-as levelében, később elméleti munkáiban is, a "proletárdiktatúra" kifejezésre – miközben a diktatúra általa kialakított és használt más változataihoz (cézárizmus, bonapartizmus) negatív értékítéleteket társított. Garibaldi, akit Marx nagyra tartott, Szicíliában diktátorként vette át a hatalmat 1860-ban, s demokratikus, népi vagy inkább „népszerű" (mai kifejezéssel talán így is mondhatnánk: populáris) diktatúrát tervezgetett.[207] Ezt az erőszak szempontjából semleges, sőt társadalomfilozófiai értelemben pozitív jelentést a marxista hagyományon belül – M. A. Bakunyin korai és K. J. Kautsky érett kritikája[208] ellenére – sokáig megőrizték; például még Lenin is inkább demokrácia és diktatúra szerves kapcsolatáról értekezett, semmint a bármelyik problémáiról.

A fogalmat használta az 1918-as első szovjet alkotmány is az új állam jellegének meghatározására, kijelentve, hogy az a szovjethatalom által irányított proletárdiktatúra. A diktatúra és a demokrácia viszonyával kapcsolatban folytatott szovjet viták – a közvetlenség (képviselet nélküliség) és politikai azonosság fogalmainak felhasználásával – megpróbálták megalapozni a "demokratikus diktatúra" fogalmát is, ez azonban nem terjedt el széles körben. Az 1936-os alkotmányban már nem használták, jelezve ezzel, hogy Sztálin ideológusai megpróbálták elrejteni a szocializmus diktatórikus jellegét – s tették ezt egy olyan évtizedben, amikorra a diktatúra kezdett rosszul csengő kifejezéssé válni. A fasiszta és a nemzetiszocialista mozgalmak képviselői a sztálini kor szovjetjeivel szemben alkalmasint elfogadták, ha rendszerüket diktatúrának nevezték. Bár Hitler sosem vállalta fel a diktátor minősítést, Mussolini szívesen pózolt római diktátorként (is); s a hatalmi szimbolika terén mind a német, mind az olasz fasizmus szerette felelevéníteni a római jelképeket. A II. világháború után – összefüggésben a jobboldali totalitárius rendszerek összeomlásával is – a diktatúrának kizárólag negatív mellékjelentése lett. Ez már Charlie Chaplin híres filmjének, *A diktátor*nak (*The Great Dictator*, 1940) a forgatása idején is látható volt; annak címe és a műfaja ugyanis azt jelezte: az emberek úgy gondolják, hogy ha valamit ki lehet nevetni, attól előbb-utóbb meg is lehet szabadulni. Sok országban persze erre még várni kellett egy kicsit, amit más műalkotások[209] szemléltettek.

DIKTATÚRÁK ÉS DIKTÁTOROK ◆ A diktatúra mint klasszifikációs kategória elterjedésében nagy szerepe volt annak, hogy a publicisztikában, majd a tudományos elméletekben a totalitárius rendszereket – bár az élükön álló vezetők többségének egyedi címe is volt (Führer, duce, cadillo, conducător, nemzetvezető stb.) – diktatúráknak mondják. A szóhasználat egyébként azt sugallja, hogy manapság – a magyar nyelvi hagyományon kívül

[207] Lásd Draper, Hal: *Karl Marx's Theory of Revolution*. New York, New York Univ. Press, 1986. 3. kötet: *The Dictatorship of the Proletariat*. New York, Monthly Review Press, 1986. 89.

[208] Lásd Bakunyin, M. A.: *Államiság és anarchia. Két párt harca a Nemzetközi Munkásszövetségben*. Ford.: Gereben Ágnes. Bp. Gondolat, 1984. és Kautsky Károly: *A proletárság diktatúrája*. Ford.: Schöner Dezső. Bp. Népszava, Munkáskönyvtár, 1919.

[209] Az újabb szépirodalomból lásd Salman Rushdie: *Szégyen* (Shame, 1983; magyarul: Budapest, Ulpius-ház, 2007. ford.: Falvay Mihály) című regényét és a szomáliai Nuruddin Farah trilógiáját: *Variations on the Theme of an African Dictatorship* (Variációk egy afrikai diktatúra témájára, 1979, 1981, 1983).

– szinte mindenki diktátornak nevezhető, aki korlátozatlan hatalommal vagy egyszerűen csak a szokásosnál nagyobb és ellenőrizetlen, esetleg nem ellensúlyozott hatalommal rendelkezik. Ezzel szemben Magyarországon Horthy Miklósra még azok sem használják e kifejezést, akik rendszerének autoriter vonásait hangsúlyozzák. Ennek oka: a magyar nyelvhasználatban régi hagyomány, hogy csak a kommunisták uralmát szokás „diktatúrának" tartani, és Kun Bélát vagy Rákosi Mátyást „diktátornak" mondani; Horthy Miklós és rendszere esetén azonban (Szálasi Ferenc hatalomra kerüléséig értve azt) szinte mindenki vonakodik e szóhasználattól. Ehhez hasonlóan többen manapság is furcsának, mi több, zavarba ejtőnek tartják, amikor a publicisztikában, sőt, újabban egy-két tudományos írásban is egyesek – politikailag felhevülve vagy némi tétovasággal, esetleg utólagos megrebbenéssel, de szinte mindig visszaigazolást vagy a politikai megerősítést várva – a 2010 után kibontakozó új magyar politikai rendszert diktatúraként, az annak élén álló politikust pedig diktátorként nevezik meg. A szokásosnál vagy az adott történelmi kontextusban helyesnek tartottnál nagyobb hatalommal rendelkező állami vezetők „lediktátorozása" nem unikális dolog, de többet mond a minősítőről, mint arról, akit minősítenek. Néhány történettudományi elemzésben visszamenőlegesen diktátornak minősítették már – példának okáért – Cromwellt és Napóleont, XIV. Lajost, Nagy Frigyest és Bismarckot is.[210]

A magyar szóhasználat e szociolingvisztikai furcsasága mögött az az ellentmondás húzódik meg, hogy sokan elfogadhatónak tartják a gondolatot, miszerint nemcsak a diktatúrák élén állnak diktátorok, hanem másként minősíthető rendszerek élén is. Ezt egy további ellentmondás egészíti ki: az, hogy a hagyományos elmélet – amint azt Giovanni Sartori megjegyezte – „csakis a »diktátor-személyről«, s nem a »diktatúra-intézményről« szól", a diktatúra mint állam- vagy kormányforma pedig kidolgozatlan. A diktatúra általános elmélete – melyben a legjelentősebb teljesítmény mindmáig Carl Schmitt diktatúráról szóló 1921-es munkája – Sartori szerint „mára rendkívüli módon elöregedett".[211]

A diktatúra mindmáig legjelentősebb teoretikusa, Carl Schmitt komisszárius (megbízotti) és a forradalmi célokat követő szuverén diktatúrát különböztetett meg.[212] Bár az előzőt Jean Bodin szövegeire vezette vissza, tartalmilag mindkét kategória Schmitt újítása volt. A komiszszárius diktatúra esetén a diktátor – állítólag – egy létező, de válságos helyzetbe került rendet véd meg, vagy ha az már megbomlott, próbál meg helyreállítani,[213] az ókori római köztársaság „romlatlan" diktatúráinak mintájára, idealizálva elgondolva. A szuverén diktátor ezzel szemben egy új rendet hoz létre, s ezt nem saját autoritása alapján, hanem a nép nevében teszi.[214] Ennek alapján ez a diktatúra Schmitt fo-

[210] Lásd Ashley, Maurice: *Oliver Cromwell. The Conservative Dictator.* London, Cape, 1937., *Encyclopedia of Modern Dictators. From Napoleon to the Present.* Szerk.: Coppa, Frank J. New York, Peter Lang, 2006. kül. 205-209. (Napóleonról); Bramstedt, E. K. *idézett mű,* 7-34. (Napoleon), Woloch, Isser: *Napoleon and His Collaborators. The Making of a Dictatorship*. W. W. Norton, 2002. és Steinberg, Jonathan: *Bismarck. A Life.* Oxford University Press, 2012. 467.

[211] Sartori, Giovanni: A diktatúra. Az *Elementi di teoria politica* (Bologna, Il Mulino, 1987) részlete. Ford. Soltész Erzsébet. Kézirat, é.n. [2004]. 51–87.

[212] Schmitt-Dorotić, C.: *i.m. (1921),* angol kiadás: *i.m. (2014)* 1–19. és 112–131.

[213] *Ugyanott,* 113 – 116 és 132–147.

[214] *Ugyanott,* 129–130.

galomrendszerében demokratikus intézmény – ti. abban az értelemben, hogy egy kivételes helyzetben megalkotott demokratikus alkotmány alapozza meg. Ilyen diktatúrát próbált bevezetni szerinte az angol Oliver Cromwell a lordprotektorátus idején, s ilyen volt a francia forradalom alatt a nemzeti konvent uralma is.[215] E gondolattal Schmitt a diktatúra-elemzés egy új irányát nyitotta meg, amennyiben a fogalmat az egyedi intézkedések szintjéről áttolta a normaalkotás, sőt az alkotmányozás síkjára.

Ugyanezt a problémát vetette fel az institucionalizmust megalapozó francia jogász-szociológus, Maurice Hauriou is, aki konvent-diktatúrának *(dictature conventionnelle)* nevezte az alkotmányozó gyűlés hatalmát. A szakirodalomban ebben az összefüggésben alkalmasint használják az alkotmányos diktatúra *(dictature constitutionnelle)* kifejezést[216] is. Hauriou kiindulópontja az volt, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés hatásköre nincs körülhatárolva, tulajdonképpen e szervnek nincs is "hatásköre", mert hatalma nem írható le jogilag szabályozott hatalomként (hatáskörként). Az ilyen szerv egy pillanatra minden hatalmat egyesít, ideértve a szokásos törvényhozó és végrehajtó hatalmi ágakét is. Az alkotmányozó nemzetgyűlés hatalma azért nem írható le hatáskörként, mert nem köti az előző alkotmány. S ha nem köti, akkor hatalma korlátlan. Forradalmi alkotmányozás esetén ezt ma sem vitatják.

Mindebből arra kellene következtetnünk, hogy példának okáért Németországban ugyanolyan diktatúrát jelentett a weimari alkotmányozók hatalma, mint Hitleré, ez utóbbi pedig ugyanolyat, mint a Bonni Alaptörvény megszövegezőié. Ám azt a gondolatot, ami ehhez az abszurd következtetéshez vezetne, nyilvánvalóan nem lehetne komolyan venni. A probléma ilyen kifuttatására azonban nincs is szükség. Hauriou ugyanis csupán annyit állított, hogy a diktatúra összpontosított és koncentrált hatalom, mely nemcsak egy személyben, de egy (alkotmányozó) testületben is kifejeződet. Eddig ez nem kifogásolható. S ha ehhez hozzáesszük, hogy a testület nála intézmény, mely egyebek mellett jogi szabályozást feltételez, akkor egészen más eredményre is juthatunk. Arra, hogy az összpontosítás e feltétel mellett – szemben a személy által gyakorolt diktatúrával (mely nem lehet intézmény) – nem jelenti a hatalmak összeolvasztását is. S ebben az esetben Hauriou felvetését inkább gondolatébresztőnek, semmint abszurdnak találjuk. Igaz, e finom distinkcióval az jár együtt, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés korlátlan hatalmára csak akkor használhatjuk a „diktatúra" szót, ha tevékenysége az államhatalmi ágak összeolvasztására irányul. Ám ha erre irányul, és ezen az úton tesz is lépéseket, akkor az konvent-diktatúrának nevezhető. Azok a hazai politikai elemzők, jogászok és publicisták, vagy legalábbis egy részük, akiket politikai intuíciójuk, elkötelezettségük és szenvedélyeik arra ösztönöztek, hogy a 2010-es években kialakult magyar viszonyokat – a hazai nyelvhasználati szokások ellenére – valahogyan a diktatúraként jellemezzék,[217] valószínűleg ebből az általános összefüggésből sejtettek meg valamit.

[215] *Ugyanott*, 113 – 116 és 132–147.

[216] Sartori, G.: *id. mű* (2004: A diktatúra), ugyanott. Lásd továbbá Goupy, Marie: *L'essor de la théorie juridico-politique sur l'état d'exception dans l'entre-deux guerres en France et en Allemagne: une genèse de l'état d'exception comme enjeu pour la démocratie.* Disszertáció, ENA, 2012, valamint Foulquier, Norbert: Maurice Hauriou, constitutionnaliste (1856-1929) = http://www.*juspoliticum*.com/Maurice-Hauriou.html

[217] Lásd például Vörös Imre: *Államcsínytevők*. Bp. Noran-Libro, 2021. *passim.*

AZ AUTOKRÁCIA ◆ A bizánci időkben keletkezett, ógörög elemekből képzett szó az αὐτός (autósz: ön-, maga, neki) és a κράτος szavak összetétele. Eredetileg a bizánci császárra utalt, aki autokrata (αὐτοκράτωρ: autokrátór) volt. A pozíció magyarázata Bizánc ún. társcsászári intézménye: a két császár közül ugyanis csak az első volt korlátlan úr, minden kötöttség nélküli hatalom birtokosa, ám nem viselt megkülönböztető jelzéseket. Ezt a császárt ezért a bizánciak *autokratór*nak mondták, amit talán főcsászárra lehetne fordítani (bár ez ugyanolyan falsul hangzana, mint az „alkirály" szavunk), ezért jobb, ha magyarul is autokratának nevezzük.

Az autokrátór[218] közvetlen jelentése: egyvalaki, aki „maga által" uralkodik. Mivel azonban ennek semmi értelme nem volna, egy konvencionális tartalom kapcsolódott hozzá. Eszerint az autokrácia – már amennyiben nem valamilyen mellékjelentéssel használják – általában az akár önkényesen is gyakorolható „egyeduralomra", az autokrata pedig az „egyszemélyi uralom" alanyára utal. Érthetjük úgy is, hogy az az egyvalaki nem Isten akaratából, és nem is a nép vagy másvalaki megbízásából, hanem „önmaga erejéből" lett uralkodó, vagy ha más megbízásából lett is, a „maga erejéből" maradt az. Így már van értelme: a szó így az egyszemélyi, az önálló erőből létrehozott, önállóan megalapozott és/vagy az önállóan gyakorolt hatalmat jelzi. Ez utóbbi elem miatt jelentésének az önkényesség is része lett: mivel az autokratának nem kell bevonnia másokat a kormányzásba, ezért uralma könnyen önkényessé válhat, s rendszerint azzá is válik. E jelentések hosszú idő alatt váltak a fogalom részeivé.

Az elmúlt évszázadok során az autokráciának három jellegzetes felfogása és elmélete alakult ki, s az azokban kifejtett tartalom mintegy rárétegződött a szó alapjelentésére. Vagyis a ma széles körben elterjedt jelentés a lehető legkülönbözőbb, esetlegesen kiválasztott elemeket tartalmaz. A negyedik jellegzetes felfogás, mely azt gyűjtőfogalommá tette és e minőségében a „diktatúra" helyébe léptette, az elmúlt néhány évtizedben vált jellegzetessé a szakirodalomban.

Az „autokratikus állam" kifejezést az államtani irodalomban először a göttingeni államtudományi iskolához tartozó német történész, Arnold Hermann Ludwig Heeren használta az 1800-as évek elején. Azokra az államokra utalt vele, amelyekben a kormány nem csupán végrehajtja az általános akaratot, hanem meg is fogalmazza, tehát ki is fejezi. Különböző történeti műveiben, de különösen az európai államok és gyarmataik

[218] Az *autokratór* eredetileg is különbözött a *deszpótész*től (despotától), amit Bizáncban uralkodói címként használtak. Mint közismert, ez utóbbinak van magyar vonatkozása is. Az első középkori deszpotész ugyanis a mi III. Béla királyunk volt – igaz nem Magyarországon. Sokak számára emlékezetes, hogy I. Mánuel Komnénosz bizánci császár megállapodott a későbbi III. Béla apjával, III. Istvánnal, hogy Bélát Konstantinápolyba küldik tanulni, ahol majd feleségül veszi Mánuel lányát, s – mivel Mánuel Komnénosznak nem volt törvényes fia – ő örökli a császári címet. Az eljárás az örökbefogadás egy sajátos, középkori változata volt, hatalmi elemekkel vegyítve. Görög nevet adtak neki, és egy új udvari címet kreáltak számára: Bélából Alexiusz deszpótész lett. Mint ilyen, a bizánci udvar hierarchiájában ő állt a második helyen. Az egykori kiváló bizantinológus, Moravcsik Gyula szerint a deszpotész a magyar úr *(urum)* szó tükörfordítása volt; ezt azonban más kiváló bizantinológusok vitatják. E kérdéssel itt hely hiányában nem foglalkozhatok. A bizánci és a magyar politikai kultúra néhány középkori történeti vonatkozásáról lásd Komáromi László: A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*. 3. évf. 2007/1. sz. 215–228.

történetéről írott kézikönyvében[219] Heeren *despotizmus*okat, *köztársaság*okat és *autokráciá*kat különböztetett meg.

Azt állította, hogy az államoknak vannak olyan fajtái, ahol az uralkodó *nem* Istentől, s nem is a néptől *származtatja* a hatalmát (az előbbi nála a despotizmus, az utóbbi a köztársaság), hanem saját *maga alapozza meg* (értsd: saját magára vonatkoztatva igazolja), és a lehetőségekhez képest egyedül gyakorolja. Ezek az autokráciák. Ugyanitt szembeállította az „alkotmányos monarchiát" és az „autokratikus monarchiát" is,[220] mondván, hogy az előbbiben a döntéseket egy képviseleti testület hozza, melynek eljárása nyilvános és szabályok szerinti, míg az utóbbiban nincs képviseleti testület és nyilvános döntéshozatali eljárás. Ez a jelentés tehát eltér a bizánci jelentéstől. Az autokratikus állam a hatalomgyakorlás technikáit illetően Heerennél közel állt a zsarnoksághoz, sőt – amennyiben az általános akarat nemcsak a közügyekre, hanem a polgárok magánügyeire is kiterjedt – szerinte azzá is alakult át. Ez már a terminus második fő jelentése felé mutat.

Másodszor: miután használatba jött, a szóhoz az *önkény* gondolata, vagy legalábbis annak lehetősége társult, amit – az alkotmányosság eszméjének terjedése idején – rögtön az alkotmányos *korlátok nélküli* hatalomgyakorlásként értelmeztek. A terminussal a XIX. században az „önkényurakra" (régiesen: a „kényurakra") és rendszerükre: az önkényuralomra utaltak. Ilyen értelemben a „Habsburg abszolutizmus" mellett a „Habsburg önkényuralom" kifejezés a magyar történelem egy korszakára (1849/53) vonatkozóan teljesen bevett. Az abszolút monarchiákra alkalmazva a terminust, ahhoz gyakran hozzágondolták az isteni kiválasztottságot, az Isten általi felhatalmazottságot vagy szentesítést is.

E jellemzők miatt e kifejezéseket használták már a XVIII-XIX. században az orosz állam leírására, illetőleg az orosz uralkodó megjelölésére – olykor maguk az oroszok is. Az uralkodói hatalmat megjelölő orosz szó (самодержец, *szamogyerzsec,* kb. egyeduralkodó) – amint arra több mai történész, a hazai szakirodalomban például Sashalmi Endre rámutatott[221] – a görög αὐτοκράτωρ *(autokrátor)* tükörfordítása.

A bizánci császár egyik titulusát először a cári címet még nem használó moszkvai nagyfejedelem, „minden oroszok ura", III. Iván vette fel, de a fenti jelentés csak később kapcsolódott hozzá. A bizánci befolyástól megszabaduló orosz államban a *szamogyerzsec* nem az uralkodó és az alattvalók viszonyára vonatkozott, hanem az uralkodói hatalom forrását jelölte: olyan uralkodót illetett meg, akit közvetlenül Isten hatalmazott fel az uralkodásra. Ebben az értelemben az autokrata szuverén volt.[222] Az orosz uralkodók másik címe a государ (goszudar: kb. korlátlan úr, fejedelem) volt, főleg a társadalom nem szabad elemei számára. (Mint sokak számára ismert, a государство, *goszudarsztvo*

[219] Heeren, Arnold Hermann Ludwig: *Handbuch des Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonies.* Göttingen, J. F. Römer, 1809, [3]1819. A mű – a korban még nem jellemző módon – igen hamar megjelent angolul is. Lásd *Manual of the History of the Political System of Europe and its Colonies.* 2 kötet, Oxford, Talboys, 1834.

[220] *Ugyanott*, (a német kiadásban) 826–827., illetőleg (az angol kiadásban) 2. kötet, 404.

[221] Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. *Aetas.* 13. évf. 1998/1. sz. (www.aetas.hu).

[222] Vö. Madariaga, Isabel de: Autocracy and Sovereignty. *Canadian-American Slavic Studies.* 16. évf. 1982. 369–387.

mai jelentése: állam, állami, állapot.) E két jelentés-elem a XVIII-XIX. századra összeolvadt: I. Miklós egy 1832-es rendelete szerint „orosz császár" *(imperator Rosszijszkij)*volt, tehát a cárt autokratikus és korlátlan uralkodónak *(goszudar szamogyerzsavnij i nyeogranyicsennij)* tekintették. Legfelső hatalmának nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is engedelmeskedni kellett, mert „azt maga Isten parancsolta".[223] Ezek után érthető, ha az amerikai történész, Gustave Alef a „moszkovita autokrácia" eredetéről írott munkájában így határozta meg az autokráciát: „Az autokrácia olyan autoritás, amely mentes az alkotmányos vagy hagyományos korlátozásoktól. Általában az isteni szentesítés igénye kíséri".[224] Az erre épülő közjogi rend Oroszországban lényegében 1917-ig állt fenn.

Az autokrácia harmadik – a korábbiakhoz képest teljesen újszerű – jellegzetes jelentése a XX. században Hans Kelsen műveiben jutott szerephez. Általános államtanában Kelsen az állami és politikai rendszerek két fő formáját különböztette meg: a demokráciát és az autokráciát.[225] E két államformát egy idealizált skála végpontjain gondolta el: úgy, hogy a valóságos államok vagy az egyikhez, vagy a másikhoz kerülnek közel. Alapgondolata az volt, hogy az állami rend mint jogrend lényegében „kényszerrend", s mint ilyen elvileg és általában a szabadság ellentéte: „a szabadság eszméje" – fogalmazott egy helyütt[226] – „minden állam negációja." Ennek alapján az államforma-képzést meghatározó fő kérdést Kelsen abban látta hogy a rendnek alávetettek részesülnek-e a rendet létrehozó norma megalkotásának lehetőségében. *Demokrácián* olyan rendszert értett, ahol azok alkotják meg a kényszerítő normákat, akik e normáknak alá vannak vetve, s ebben az értelemben mindenki részt vehet a normaalkotásban. Ennek ellenpontja az *autokrácia*, ahol a normáknak alávetettek teljesen ki vannak zárva a rend megalkotásából, mert *az egyetlen ember dolga és joga*, aki viszont nincs alávetve e rendnek. E megközelítésben nem az az érdekes, hogy a két kategória formálissá vált, vagy hogy mindennek szinte semmi köze nem volt az addigi fogalmi hagyományhoz, hanem az, hogy Kelsen – talán azért, mert politikai értékeit illetően liberális és demokrata volt – szükségszerűen összekapcsolódónak tüntette fel a szabadság (liberalizmus) és a többségi uralom (demokratizmus) – fogalmilag egyébként nem szükségszerűen összekapcsolódó – szempontjait. Az autokrácia számára olyan államforma volt, amely mind a kettőt tagadta.

Mindezek mellett az autokrácia kategóriája egy negyedik jelentéssel jött használatba a legutóbbi évek haza szakirodalmában is. Meghonosodásának módja és útjai talán megérne egy külön vizsgálatot, hiszen – számomra legalábbis így tűnik – szinte minden előzmény nélkül pottyant a magyar társadalom-, állam- és jogtudományok világába. Ám

[223] Vö. Sashalmi Endre, *i. m.* (1998), ugyanott.

[224] Alef, Gustave: *The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III.* Wiesbaden, Harrassowitz, 1986. 10., idézi Sashalmi Endre, *i. m.*, ugyanott.

[225] Kelsen, Hans: *Allgemene Staatslehre.* Berlin, J. Springer, 1925. 320–326. Lásd még Kelsen, Hans: *Grundriß einer allgemeinen Theorie des Staates* [1926], magyarul: *Az államelmélet alapvonalai*. Ford.: Moór Gyula. Szeged, Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.,1927, Miskolc, Bíbor, 1997. 93–95.

[226] Az államelmélet alapvonalai, *id. kiad.* 93. E kis kötet mögött álló vaskos alapmű, az *Allgemene Staatslehre* e problémát bonyolultabban közelíti meg; vö. *id. kiad.* 320 – 322.

akárhogy is terjedt el, többen – például Kornai János,[227] Kis János[228] és mások[229] – autokráciaként határozzák meg a mai magyar államot és politikai rendszert. Ám amikor ezt teszik, a kifejezést nem a fenti értelemben használják, hanem vagy a nem-demokratikus rendszerek *gyűjtőfogalma*ként, vagy – gyakrabban – úgy, hogy *autoriter*, azaz tekintélyuralmi államot, illetőleg rendszert[230] értenek alatta.

[227] Kornai János: Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás. *Kritika*. 26. évf. 1997/8. sz. 2–8. és Kornai János: Még egyszer a „rendszerparadigmáról". Tisztázás és kiegészítések a posztszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*. 63. évf. 2016/október, 1074–1119.

[228] Lásd Kis János: Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. *Politikatudományi Szemle*. 28. évf. 2019/1. sz. 45–74.

[229] Lásd például Salát Orsolya: A jogásznemzet esete az autokráciával. *Fundamentum*. 22. évf. 2018/2–3. sz. 45–46., Antal Attila: Az autokrácia nem lehet sem legitim, sem pedig legális. *Fundamentum*. 23. évf. 2019/1–2. sz. 66–68.

[230] Nincs itt hely arra, hogy részletezzem a tekintélyuralmi (autoriter) állam problémáját és – sok vonatkozásban még ma is alakuló – hazai elméletét. Az ezzel kapcsolatos (lezáratlan) nézeteimet kifejtettem az „Autokrácia és autoriter rezsim" című írásomban (in: *Unitas multiplex: Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Bp.–Győr, Gondolat, 2017. 385–410). Ehhez annyit teszek még hozzá, hogy az ilyen államok és politikai rendszerek elemzése két okból is kihívást jelent a hagyományos, jogtudományi megalapozottságú államelméleti kutatás számára. Az egyik: ez esetben semmilyen részletkérdésben és egy pillanatra sem lehet különválasztani az állami intézmények (jogpozitivista értelemben vett) közjogi és politikai, illetőleg a politikai rendszer közjogi dimenzióban megjelenő állami és legitimációs aspektusait, vagyis az államot és a poltikai rendszert. Amíg az alkotmányos demokráciák esetén az államnak a hagyományos jogi pozitivizmus követelményei szerinti önálló, és normál időkben politikamentesnek mondható közjogi elemzése lehetséges és sokak számára kívánatos, addig egy tekintélyuralmi állam esetében ez lehetetlen vállalkozás, s tudományos szempontból kívánatos sem lehet, hiszen csak részigazságokhoz vagy téves megállapításokhoz juthatunk vele. Ennek korollárium: amíg a totalitarizmus esetén még az is felvethető, hogy létezik-e benne egyáltalán a hagyományos jogi pozitivizmus követelményei szerint elgondolható állam (e probléma legújabb elemzését lásd Balogh L. L.: Létezik-e totalitárius állam? *id. kiad.* (2021) 21–33), addig a tekintélyuralmi állam, mint állam, vitathatatlanul államként is létezik, de szinte biztosan nem olyan, hogy az pusztán a jogtudomány hagyományosan jogpozitivizmushoz kötődő eszközeivel reálisan elemezhető. Ezért van az, hogy az ilyen államokat még a jogászi megközelítés keretei között is leggyakrabban jogszociológiai eszközökkel közelítik meg; lásd például Jakab András: Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules: The Failure of Constitutional Institution Building in Hungary. *American Journal of Comparative Law*. 68. évf. 2020. 760–800. (további hasonló szakirodalommal). A másik: a legfőbb vonásokat csakis rendszerjellemzőkként lehet megérteni és leírni, miközben azok gyakran egyedi állami döntések, azok eredményeknt született törvények és hatalomgyakorlási technikák vagy politikai stílusok, esetleg politikusi személyiségek síkján mutatkoznak meg. Ennek csak egy kis része az a probléma, hogy a működés egyik leglátványosabb eleme – legalábbis az ún. új autoritarizmus idején –, a populizmus, nem kiinduló pontja és alapja, hanem csak származékos jellemzője és részben következménye az ilyen rendszereknek. Ebből a szempontból másodlagos az is, hogy az autoriter személyiségű vezetők (például Ch. de Gaulle vagy D. J. Trump) nem mindig akarnak, vagy sokszor nem tudnak ilyen rendszereket kiépíteni.

III. AZ ÁLLAMTÍPUS ÉS A *MODERN ÁLLAM* PROBLÉMÁJA

> "A modern állam lényege, hogy az általános legyen kapcsolatos a különösség teljes szabadságával és az egyének jólétével, hogy tehát a család és a polgári társadalom érdekének állammá kell magát összefognia, hogy azonban a cél általánossága nem haladhat tovább a különösség tudása és akarása nélkül; a különösségnek meg kell tartania a jogát."
>
> G. W. F. Hegel*

Az I. rész 3. fejezetében említett két klasszifikációs hagyomány közül a másodikban *(2/A és 2/B)* az államtípus kategóriáját tekintjük az osztályozás alapjának. Ennek használatával az államformákat alapul vevő rendszertől lényegesen eltérő osztályozás(ok)hoz és tipológiához jutunk.

1. Az államtípus mint a rendszerezés alapkategóriája

Az államtípus kategóriáját a XVIII–XIX. századig tudatosan nem nagyon használták, s csak azt követően terjedt el viszonylag széles körben, bár korántsem általánosan. A szakirodalomban államformának nevezett jelenségek persze bizonyos feltételek mellett – például az arisztotelészi elmélet ún. alkotmányai esetén – végső soron államtípusnak is tekinthetők. A régi hagyománynak ma is vannak követői: sok szerző úgy tipizál, hogy vagy nem használ, vagy nem jelöl meg típusfogalmat. Számukra az *államformák* vagy az *állameszme* különböző felfogásai egyben államtípusok. Az államtípus-fogalom ugyanakkor elsősorban nem e minőségek jelzésére szolgál; azért alakították ki, hogy megragadhassák vele a történelmi fejlődés egy-egy korszakának vagy irányának lényegi jellemzőit az állam tekintetében.

MILYEN TÍPUS AZ ÁLLAMTÍPUS? ◆ Mint utaltam rá, az államtípus jelenthet valóságos és ideális típust is. Az utóbbi itt eszményi típusként értendő, vagyis – példának okáért – mondhatjuk azt, hogy Morus Tamás az *Utópiá*ban az agrárius kommunizmus viszonyaira szabott legjobb államot írta le, azaz egy sajátos *ideális* államtípust gondolt el. *Valóságos* – vagy inkább itt úgy fogalmazok: *reális* – típusként az államtípus-kategóriát kétféle értelemben használjuk. Az egyikkel – s ez a leggyümölcsözőbb használata – az államok *történeti* jellemzőit vesszük számba, ténylegesen lezajlott folyamatokra rámutatva és azokat a kategorizálással is értékelve, a másikkal pedig valamilyen *eszmei-gondolati* szempontot emelünk ki, melynek nyilvánvalóan valóság-fedezete is van, de az állam egy lehetséges értelmezését vagy tendenciáját akarjuk megmutatni vele.

Mindkét esetben valami *lényegit* akarunk mondani az adott csoportba sorolható államokról, s természetesen mindkét esetben a történelmileg létezett társadalomról, jogról

* Hegel G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai. A természetjog és államtudomány vázlata* [1820]. Ford.: Szemere Samu. Bp. Akadémiai Kiadó, 1971. 260. § 269.

és politikáról – azaz valóságos dolgokról – is beszélünk. A „történeti típusok" esetén ez magától értetődő, de így van az „eszmei-koncepcionális típusok" esetében is. Az eszmei ugyanis nem olyan fogalom, ami – Hegel kifejezését alkalmazva – a „levegőben lóg": ami az állameszmére tekintettel típusnak nevezhető, az valamilyen értelemben társadalmi, jogi és politikai is. Az állameszme *(Staatsidee)* közvetlenül kantiánus filozófiában gyökerező kifejezés,[231] melyben az állam valamely *fogalma* és valamely *cél-* vagy *érték*vonatkozása kombinálódik, de valódi értelme – s erre utaltam a hegeli kiegészítéssel – csak társadalmi-történelmi kontextusban van.

Amikor *történeti* típusokat képzünk, tudatosan vagy reflektálatlanul, de elkerülhetetlenül alkalmazunk, illetőleg kialakítunk *eszmei-koncepcionális* típusokat is. S megfordítva is: amikor *eszmei* típusokat alakítunk ki, lehetetlen – tudatosan vagy mit sem tudva róla – nem *történelmi* sajátosságokban is gondolkodni. E tétel bizonyítása végett először felsorolok itt néhány gyakori történeti és eszmei államtípust, s azokból látható lesz, hogy az előbbiek csak az utóbbiak keretében nyernek meghatározást, majd néhány eszmei típusnál megmutatom a történeti szemlélet megkerülhetetlen jelenlétét.

A történeti államtípusok – jellegzetesen – a keleti despotizmus rendszere *(ókori birodalom),* az antik polisz *(ókori városállam),* a középkori *regnum (hűbéri-rendi állam),* a modern állam *(polgári állam, területi állam),* a nemzetállam, totalitárius állam, szociális-jóléti állam és így tovább. Ezek mindig ún. *lényegtípusok* is, melyek tartalmi elemei a mögöttes történelemfelfogás és történelemfilozófia függvényei.

A példaként felsoroltak között az ókori *római* állam azért nem szerepel külön típusként, mert lényegi jellemzői alapján és történelemfilozófiai értelemben az „antik polisz" típusába sorolható, mint területileg kiterjedt, majd világbirodalommá nőtt városállam. A kedvező földrajzi fekvésük okán vagy más okból a középkorban is virulens, polgári kultúrával rendelkező *városállam*ok (Firenze, Velence stb.) ebben a rendszerezésben azért nem önálló típusok, mert történelmi szempontból nem jellegzetesek. Izgalmas történelemfilozófiai kérdés, ahol a válasz politikai értékválasztást is kifejez, hogy a kommunista pártok által vezetett ún. „szocialista államot" önálló államtípusnak, vagy egy másik típus alesetének tekintjük-e. Az, hogy itt nem szerepel önálló típusként, jelzi a kérdésben való álláspontomat. Még fogósabb kérdés, hogy a XX. század két, történelmileg új államtípusa – a totalitárius és a szociális-jóléti állam – vajon a modern polgári állam altípusai-e vagy önálló típusok.

Az alábbi szemléltető ábrát úgy alakítottam ki, hogy ebben a kérdésben mind a két értelmezést megengedje. Ezt azért tettem, mert az előbbi esetében inkább „a (történelmileg) »sehová«, vagyis valahová az európai hagyományon kívülre vezető önálló típus", az utóbbi esetében pedig az „új történelmi lehetőségeket sejtető altípus" értelmezése felé hajlok.

[231] A jogeszméhez *(Rechtsidee)* hasonlóan, melynek antinómiáiról az újkantiánus jogfilozófus, Gustav Radbruch értekezett; vö. Gustav Radbruch: A jogeszme antinómiái. In: *Jog és filozófia*. Szerk.: Varga Csaba. Bp. Szent István Társulat 2001. 161–170. Lásd még Krabbe, H.: *De moderne Staatsidee*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1915.

FŐBB TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSOK *egy mögöttes történelemfelfogás és történelemfilozófia függvényében*		FŐBB KONCEPCIONÁLIS TÍPUSOK AZ ÁLLAMESZME ALAPJÁN *egy mögöttes államelmélet függvényében*
(egy adott elméletre jellemzően)[232]		(az adott elméletre jellemző példákkal, ez esetben dualizmusok szerint)[233]
KELETI DESPOTIZMUS *(ókori birodalom)*	← ↙	HATALMI ÁLLAM *(Machtstaat)* – JOGÁLLAM *(Rechtsstaat)*
ANTIK POLISZ *(városállam)*		IGAZGATÓ ÁLLAM *(Verwaltungsstaat)* – TÖRVÉNYÁLLAM *(Gesetzesstaat)*
KÖZÉPKORI REGNUM *(hűbéri-rendi állam)*		TOTÁLIS ÁLLAM *(totaler Staat)* – IRÁNYÍTÓ ÁLLAM *(Lenkerstaat)*
MODERN ÁLLAM *(polgári állam)*		RENDŐRÁLLAM *(Polizeistaat)* – ÉJJELIŐRÁLLAM *(Wächterstaat)*
– NEMZETÁLLAM *XX. századi új típusok:* – TOTALITÁRIUS ÁLLAM – SZOCIÁLIS-JÓLÉTI ÁLLAM		KULTURÁLLAM *(Kulturstaat)* – JÓLÉTI ÁLLAM *(Wohlfahrstaat)*

Történeti és eszmei államtípusok lehetséges példái két elmélet alapján

A táblázatról nyilvánvaló, hogy az ókori *birodalom,* a *városállam* és az abból kinőtt római *impérium*, valamint a középkori *regnum* csak a *hatalmi állam* értelmében tekinthetők államnak. Ugyanígy: balgaság lenne az ókori Mezopotámiában vagy a középkori Frank Birodalomban a jogállam bármilyen jelét keresni. Másfelől viszont a modern állam másodlagos értelemben hatalmi állam – ti. annyiban, amennyiben állam hatalom nélkül elképzelhetetlen –, de lényegi minőségét annak köszönheti, hogy sajátos viszonyban van a joggal és annak eszméjével, s ha sok fajtája ténylegesen nem is jogállam, potenciálisan mégis a joggal összefüggő jegyekre vagy azok hiányára tekintettel határozható meg.

A duális párokban mozgó típusokhoz megjegyzem, hogy a másodikat („igazgató állam – törvény[hozó] állam") Karl Petraschek elméletében Carl Schmitt inspirálhatta, a harmadikat és negyediket a liberális szerzők egészen másként látták (vö. rendőrállam – jogállam, jogállam – totalitárius állam), az ötödik pedig mára teljesen ezoterikussá vált; talán már eredetileg sem volt széles körben érthető. A mű utolsó dualizmusát – „vezérállam *(Führerstaat)* és vezetett állam *(Geführtenstaat)"* – a szerző alighanem a „barna

[232] Részletesebben, bár a történészi igényeket meg sem közelítő részletességgel jellemezve lásd például Takács Péter: *Államtan* [I]. *Két fejezet az állam általános elméletéből. A modern állam és elmélete*. Bp. BCE, 2011. 164.; valamint Takács Péter: *Államtan* [III]. *Az állam változásai* [előkészületben].

[233] Az államelméleti szakirodalom ritkán tárgyalja ezt a kérdést önállóan. Ezért e típusokat vagy „összeszedegetjük" (ti. a véletlenszerűségek kockázata mellett „összegyűjtjük") a különböző szerzőktől (erre később adok példát), vagy egy olyan áttekintést választunk, ami komplex megoldást mutat. Itt az utóbbi mellett döntöttem, de megjegyezem, hogy az adott elméletnek csak a fő vonalait tartom alkalmazhatónak, s számos részletét bírálhatónak gondolom. A felsorolt típusok Karl Petraschek: *Philosophie des Staates und des Völkerrechts*. Zürich-Lipcse, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1938. című művéből származnak, lásd 452–493., s azokat a szövegben jelzett kommentárok mellett mutatom fel itt.

sarok" követelményének eleget téve írta művébe, úgyhogy azt itt nem is emeltem ki külön. Petraschek koncepcionális típusaiból valójában csak a „hatalmi állam – jogállam" dualizmust tartom folytathatónak.

A *hatalmi állam*nak így két jelentése is van: e kifejezés általában az újkor előtti államokra utal, amelyekbe még a legerőtlenebb jogállami program sincs bekódolva, tehát a hatalom integrálja a társadalmat, másrészt azokra a modern államokra, amelyekben e hatalmi tényező erősebb a „kelleténél", például azért, mert valamilyen diktatúráról van szó. Ilyen értelmezés esetén a hatalmi államnak nem feltétlenül a *jogállam* az ellentéte; az lehet – főleg a XX. századi gondolkodásban – a *jóléti állam* is.[234] Vannak olyan, rendszerint történetinek gondolt államtípusok, ilyen például a *nemzetállam*, amelyek kapcsolódhatnak a hatalmi és a jogállam fogalmához is, de egy másfajta államfogalom esetén önálló eszmei államtípusként is kifejthetők.

2. Főbb történeti államtípusok

AZ ÁLLAMTANI MŰVEK TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSAI ◆ A történeti értelemben vett államtípusok meghatározása magától értetődően a történészek feladata – kérdés persze, hogy a történelem specialistái honnan veszik azokat az ideákat, amelyek szerint saját anyagukat elrendezik? Az állam specialistáitól! – mondhatná valaki. Igen ám, de esetükben meg az a kérdés, hogy történeti adatok nélkül hogyan juthatnának el azokhoz a kategóriákhoz, amelyek alapján az államokat típusok szerint elrendezik? A történettudomány és az államtudomány kölcsönös – gyakran paradoxonokban is kifejeződő[235] – egymásra utaltságát jelezve először a XIX–XX. századi (általános) államelmélet néhány képviselőjének történeti jellegű tipológiájára utalok.

A klasszikus értelemben vett államtan művelőinek – például Robert von Mohlnak vagy Karl Theodor Welckernek – a tipológiájáról már szóltam. Mohlnál a fejlődés menete ez: patriarchális állam → patrimoniális állam → teokrácia → jogállam,[236] Welckernél ez: zsarnokság → teokrácia → jogállam.[237]

[234] Ez a kettős államfogalom *(hatalmi állam – jóléti állam)* uralt például sok szociáldemokrata államelméletet; lásd például Ágoston Péter: *A mi útjaink (Magyarország jövője)*. Nagyvárad, Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság, 1916. 71–91. A jóléti államok azok – írta Ágoston keresetlen egyszerűséggel 1916-ban –, amelyekben „az állami hatalom legfőbb gondja a nép jóléte, de nem hatalmi terjeszkedésének biztosítására, hanem a nép jóléte mint cél érdekében." *Ugyanott*, 73.

[235] Az államkeletkezés paradoxona a következő. Ahhoz, hogy megmondjuk, az állam *mikor* és *hogyan* keletkezett, először tudnunk kell, hogy *mi* keletkezett – ahhoz viszont, hogy tudjuk, egy dolog *micsoda*, ismernünk kell *keletkezését* és *történetét*. Ezt egyébként már Pulszky Ágost észrevette: az állam történeti keletkezésének vizsgálatát – írta 1885-ben – „az államfogalom megállapítására vonatkozó törekvés" ösztönözte, s azzal kapcsolatos viták azért olyan hevesek, mert az egyes álláspontoknak „nagy horderejű gyakorlati következményeket" tulajdonítanak. Vö. Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Bp. Eggenberger, 1885. 175.

[236] Mohl, Robert von: *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaats*. 3 kötet. Tübingen, H. Laupp, 1832, [2]1866; *Das Staatsrecht des Königreiches Wüttemberg*. 2 kötet. 1828, 1829–1831; *Allgemeine Polizei-Wissenschaftslehre*. 1848; *Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. Tübingen, 1859, [2]1872; magyarul: Az államtudományok encyklopädiája. Pest, Heckenast, 1866, [2]1871.

[237] Welcker, Karl Theodor: *Die letzen Gründe von Rechte, Staat und Strafe philosophisch und nacht den Gesetzen der merkwürdigsten Völker rechtshistorisch entwikelt* [Gießen, 1813], Aalen Stienztia Verlag, 1964. 15–25., 35., 77. Lásd még Welcker, Karl Theodor – Rotteck, Karl von: *Staatslexikon* [cím-

	Az emberiség történelmi korszakai → *↓ A jog fejlettségi szintjei*	*„gyermek-kor”*	*„ifjúkor”*	*„férfikor”*
↑	III. kulturális fokozat: „észjog”			JOGÁLLAM
↑	II. kulturális fokozat: az „istenhit joga”		TEOKRÁCIA	
↑	I. kulturális fokozat: az „erősebb joga”	ZSARNOKSÁG		

Az állam fő fajtái Karl Theodor Welcker 1813-as elméletében[238]

Itt csak azt teszem hozzá: lényegében mindketten keverték az államformaként és államtípusként értelmezhető kategóriákat, s „történeti államtípusaik” egy fogalmak szerint elrendezett történelem részei voltak. (Mint tudjuk, a fogalmak szerint elrendezett történelem távolról sem *Konzeptsgeschichte*, azaz „fogalomtörténet”.) Welckernél például az államok fajtái az emberiség „gyermekkorát, ifjúkorát és férfikorát” átfogó, kulturális fokozatokhoz, s ezen keresztül a jog bizonyos fajtáihoz is igazodó fejlődés egyes állomásai, a mellékelt táblázat szerinti rendben elgondolva. A „jogállam” *(Rechtsstaat)* tehát a szóban forgó korban egy történelmi fejlődés végén, annak mintegy eredményeként tűnt fel, rögtön ellentétbe is kerülve a valamilyen államcél-elmélet alapján megállapított tisztán koncepcionális államtípussal: Mohnál a „rendőrállammal” *(Polizeistaat)*, másoknál – például az elveiért és nézeteiért börtönbüntetést is kiállt óliberális Sylvester Jordannál – az „erőszak-állammal” *(Gewaltstaat)*.[239]

A klasszikusok köréből történeti típusok szerint (is) jellemezte az államokat Georg Jellinek, aki precízen megkülönböztette azokat az államformáktól. Alapkoncepciója az volt, hogy az állam fogalmi elemei *kultúránként* eltérő módon fejeződnek ki, ezért az államok típusait az *állami kötelékek természete* és az *egyén* abban elfoglalt *helyzete* alapján kell megkülönböztetni. Erre tekintettel tett különbséget – a lényegében lineáris fejlődés elemeiként elgondolt – *ókori keleti*, *hellén*, *római*, *középkori* és *modern* államok között.[240]

Az egyik legnagyobb hatású történelmi államtípus-elméletet Franz Oppenheimer német államszociológus és közgazdász dolgozta ki. Négy államtípus között tett különbséget. *Az állam* című könyvében azt fejtegette, hogy az általa vizsgált jelenség első kifejlett formáját a pásztorok és vadásznépek által alapított, földtulajdonra alapozott, ún. naturális gazdálkodást folytató, decentralizált szerkezetű *kezdetleges feudális állam* jelentette. Ezt szerinte – bár ez ügyben nem kell feltétlenül elfogadnunk elméletét – tenge-

lapján *Der Staats-Lexicon*] *oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. 15 +4 kötet. Altona, J. F. Hammerich, 1834–49; 12 kötet: Altona, [2]1845–48; 14. kötet: Lipcse, [3]1856–66.

[238] A táblázat alapja Backes, Uwe: *i. m.* (2004), 212.

[239] Sylvester Jordan: *Versuche über allgemenes Staatsrecht.* 1928. 152. Idézi, Backes, Uwe: Staatsformen im 19. Jahrhunderts. In: Staatsformen. *id. kiad.* (2004) 2004. 212–214. Ugyanott további szakirodalom.

[240] Lásd részletesen Jellinek, G.: *i. m.* (1900), 288–331. Elméletéről, államformatani részletekkel is, lásd Kersten, Jens: *Georg Jellinek und die klassische Staatslehre*. Tübingen, Mohr-Siebeck 2000; *Jellinek, Georg: Beiträge zu Leben und Werk*. Szerk.: Stanley L. Paulson. Tübingen, Mohr-Siebeck, 2000; *Die normative Kraft des Faktischen. Das Staatsverständnis Georg Jellineks*. Szerk.: Andreas Anter. Baden-Baden, Nomos-Verlag, 2004.

ri népek esetén a hajózással foglalkozó nomádok által alapított, kereskedelmi tőkén alapuló és pénzgadálkodásra épülő, centralizált *tengeri állama* követte, aminek azonban e népek körében nem volt folytatása. Oppenheimer szerint a kezdetleges feudális államot a szárazföldi népeknél a *kifejlett hűbéri állam,* végül pedig az *alkotmányos állam* követte, mely fejlett pénzgazdálkodáson alapult és egy adott területen politikai egységet teremtett. Ez utóbbit nem tartotta valami magasztos dolognak, mert lényegét valójában nem az alkotmányosság eszméjében, hanem a közigazgatás kiterjedtségében vélte felfedezni. Az alkotmányos állam „lényege – írta – alapjában még ugyanaz, mint a primitív rablóállamé vagy a kifejlett feudális államé, csak egy új elem járult hozzá, amelynek rendeltetése: az osztályok érdekharcában az államegység közérdekét képviselni, s ez a hivatalnoki rend".[241] E ma már kissé naivnak tűnő tételéből arra következtethetünk, hogy az állam és jog viszonyát a miénktől lényegesen különböző módon fogta fel.

Összefügg ez azzal is, hogy társadalomelméletében elutasította a társadalmi szerződés tanát, s általában is a konszenzus-elméleteket, a társadalmi fejlődés mozgatórugóit pedig inkább Ludwig Gumplowicznak a *fajok harcá*ra vonatkozó elmélete[242] által inspirálva gondolta el. Tette ezt annak ellenére, hogy piac-párti gazdaságtani nézetei ellenére liberális szocialistának tekintette magát, szimpatizált a születőfélben lévő kibuc-mozgalommal, s általában a közösség-elvű és a demokratikus mozgalmakkal. Szóval, elméletében volt egy jó adag eklekticizmus, ami – mivel az eklektikus elmélet mindig többek figyelmét ragadja meg a homogénnél – bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy saját korában széleskörű nemzetközi hatást váltson ki. Kritikai szemlélete alapján Oppenheimer úgy látta, hogy az államfejlődés az ő idejében a „szociális állam" irányában halad; ennek lényegét azonban bővebben nem fejtette ki.

A „modern állam" kérdésére részletesen is visszatérek; azzal kapcsolatban itt csak Carl Schmitt elgondolására utalok. Ő az állam e típusát három történelmi stádium egyikeként, már-már egy dialektikus fejlődés részeként gondolta el: „A fejlődés – hangsúlyozta – a XVII. és XVIII. század abszolút államától (tézis) a liberális XIX. század semleges államán (antitézis) keresztül az állam és társadalom identitásának totális államához (szintézis)" vezet.[243] Ez utóbbin – később még oly sok vitát kiváltó módon – a társadalom önszerveződését értette, vagyis egy olyan állapotot, amikor is a társadalom erői „önmagukat állammá integrálják".

Hans Nawiasky szerint a történelmi szempontból hét államtípus különböztethető meg, bár ezeknek szerinte nem mindegyike létezett a társadalmi valóságban; vagyis azok is lehetnek történetiek, amelyek csak eszmékben jelennek meg. Ilyen a *felvilágosult abszolutista* állam, az értelmezése szerint az alkotmányosság eszméjéhez is elvezető (egyébként az arisztokratikus liberalizmusra jellemző) *óliberális* állam, a „parlamentarista államelvet" kimunkáló *demokratikus-liberális*, és azt leromboló *bolsevik* állam.

[241] Oppenheimer, Franz: *Der Staat. Eine soziologische Studie*. Frankfurt am Main, Rütten & Loening Verlag, 1907, [3]1929, Berlin, Libertad, 1990, magyarul: *Az állam.* Ford. Sebestyén Ede. Bp. Révai, 1912. 195. Államelméletéről lásd Egedy Gergely: Oppenheimer az államról. *Pro Publico Bono Online*. Támop Speciál. 2011/1. 1–15.

[242] Gumplowicz, Ludwig: *Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen*. Innsbruck, Wagner'sche Univ. Buchhandlung, [1]1883, [2]1908, (közölve az először 1875-ben megjelent *Rasse und Staat*ot is) 1909.

[243] Carl Schmitt: *Der Hüter der Verfassung*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1931. 79.

Ilyen továbbá a végül is nem megvalósult, de a szociáldemokrácia eszméiben megjelent *demokratikus szocialista* állam, a *nacionalista totális*, valamint a katolikus egyház társadalmi tanítását megfogalmazó, pápai enciklikákban megjelenő *hivatásrendi* állam.[244] Amint látható, a sor elején még az időbelileg egymásra következő, a végén pedig az időben és térben egymás mellett létező államokat találjuk.

Amint azt a fenti összefoglaló táblázatnál megadott írásomban jeleztem, álláspontom szerint a *modern állam* az újkori európai államfejlődésben alakult ki. Korábban úgy véltem, hogy első történelmi fajtája az *abszolutizmus* állama volt, amit a nyugat-európai fejlődésben a *liberális*, az *intervenciós* és a *jóléti-szociális*, kelet-európai viszonyok között pedig a *modernizáló* (mai kifejezéssel: *fejlesztő*), valamint a *totalitárius*, majd a *poszt-totalitárius* korszak állama követett. A két új XX. századi államot, vagyis a *totalitárius* és a *szociális-jóléti* államot nem egyszerűen a polgári állam altípusaiként említettem, hanem a jellegzetes XX. századi államtípusoknak neveztem. Mint később látható lesz, a „modern állam" időbeli kereteire vonatkozó korábbi elgondolásomat egy ponton módosítottam, néhány kérdésben pedig finomítottam.

A MARXISTA ELMÉLETEK ÁLLAMTÍPUSAI ◆ A marxista, később neomarxista és a "marxizáló" gondolkodók különös érzékenységgel fordultak a történelem felé, sajátos történeti államtipológiákat dolgozva ki. Mint más területeken, az államtípusokat illetően is megpróbáltak kategoriálisan egységesek maradni, ez azonban csak részben sikerült, ami az irányzat széles körű elterjedtségére és ma már 180 éves történelmi ívére tekintettel nem is csoda. Alapgondolatuk az volt, s ma is az, hogy az államok történeti típusai a *társadalmi berendezkedés jellege* szerint határozhatók meg, s az „államtípus" kategóriája azon államok közös vonásait és általános sajátosságait fejezi ki, amelyek azonos társadalmi-gazdasági rendhez, vagy – a társadalmi formák marxi elméletének rekonstrukcióját a nemzetközi marxista tudományoság szempontjából is jelentős módon elvégző magyar tudós, Tőkei Ferenc kifejezését használva – azonos „társadalmi formációhoz" tartoznak. E formációkat a tulajdonviszonyok, a gazdálkodás rendje és társadalmi viszonyok változása alapján különböztették és különböztetik meg. Ez azt jelenti, hogy a marxista államtípusok alapját leggyakrabban (bár nem mindig) a – Marx elméletéig visszavezethető – termelési módok és a társadalmi-gazdasági rendszerek fogalmához lehorgonyzott történelmi korszakok jelentették.

Elméleti műveiben Karl Marx a társadalom megszerveződésének gazdasági-tulajdoni alapon kialakuló nagy és progresszív korszakaiként – utalva az ún. „ázsiai" termelési mód mint önálló típus lehetőségére is – az „antik", a „feudális" és a „tőkés" termelési módokat jelölte meg.[245] A későbbi marxista szerzők államtípusai részben ezen alapul-

[244] Lásd Nawiasky, Hans: *Allgemeine Staatslehre* [1–4 rész, 5 kötetben]. [1. rész: *Grundlegung* (1945), 2. rész: *Staatsgesellschaftslehre* (1953, 1955), 3. rész: *Staatsrechtlehre* (1956), 4. rész: *Staatsideenlehre* (1958). Einsiedeln – Zürich – Köln, Benziger, 1945–1958, [2]1958., különösen II/2. kötet (1955) 137–155.

[245] Lásd Marx, Karl: *A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó*. Bp. Kossuth Kiadó, Marx és Engels művei (a továbbiakban: MEM) 13. kötet, 7. Marx történelemmel és az ún. társadalmi formációkkal kapcsolatos nézeteit illetően lásd – egyebek mellett – *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Bp. Kossuth, 1881, MEM 42.kötet; *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. [*Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*]. MEM 46/I–II. kötet, 1984, továbbá Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. MEM 3. kötet, valamint *A Kommunista Párt kiáltványa*. MEM 4. kötet, 1959. Az 1857/58-ban író-

tak, s ez esetben – a történelmi fejlődés alapján – „ókori", „középkori" és „újkori", valamint – Marx nézeteit extrapolálva – „legújabb kori" (ez esetben egyfelől imperialista, másfelől szocialista) államról beszéltek. A társadalmi osztályok viszonyára is utaló tulajdoni viszonyt kiindulópontnak tekintve ugyanakkor nemcsak a fentieket tekintették államtípusnak, hanem – főleg az ún. marxizmus-leninizmus keretében, közelebbről pedig az ún. szocialista államelméletben[246] – „rabszolgatartó", „feudális", „tőkés és „szocialista" államtípusokat különböztettek meg. A Marx által megfogalmazott (tudományos), az (elméleti igényű) „marxista" és a „marxista-leninista" (ideológiai jellegű) kategóriák között már eleve volt egy kis aszinkronitás, ami aztán további polémiákhoz vezetett.

A különböző kategóriák az irányzaton belüli viták, illetőleg a marxizmus ideológiai legitimációs célú felhasználása miatt sokszor módosultak. A „rabszolgatartó állam" fogalma például később „antik államtípus" lett, amelyben az államnak nem az osztályjellegű uralmi (amint mondták: „osztályelnyomó", ti. a rabszolgatartó vagy azt segítő), hanem az integrációs szerepe hangsúlyozódott. A „feudális állam" elméletektől függően hol „hűbéri", hol „rendi", hol „hűbéri-rendi" állam volt; Friedrich Engels később klaszszikussá minősített államelméleti műve[247] alapján pedig – államkeletkezési és -fejlődési szempontból legalábbis – „germán" lett. Jelentős terminológiai átalakulással kellett szembenéznie az újkori „tőkés állam típusának" is, ami – ugyancsak elméletektől függően – hol „polgári", hol "burzsoá", hol pedig „modern" állam lett. Marx tanaival egyébként leginkább a „polgári társadalom – politikai állam" kategóriái voltak kompatibilisek – lévén, hogy e fogalmak részben valóban az ő elméletéből származtak –, bár ebben a formában nehezen voltak típusalkotásra felhasználhatók. Azt például, hogy egy modern „polgári állam" mitől tekinthető „politikai államnak" (s e kifejezésben a politikai jelző mire is utal), pontosan és egyértelműen kevés marxista határozta meg – ha ugyanis megteszi, akkor Hegel elméleténél kellett volna kikötnie.

Komoly elméleti vitákat két kérdésben figyelhettünk meg. Az egyiket az „ázsiai termelési mód államának" mint önálló típusnak a léte vagy nem léte, s – létezésének elismerése esetén – jellemzői, főleg pedig politikai-ideológiai következményei váltották ki. A másik azzal állt összefüggésben, hogy e tipológiában mi a „szocialista állam" státusza.

dott, de szerzője által befejezetlenül hagyott (majd először 1939-ben megjelent) kézirat, a *Grundrisse* emberközpontú és humanista társadalomképe nagy szerepet játszott a marxizmus reneszánszának nevezett filozófiai-politikai mozgalomban, mely az 1960-as és 1970-es évek Magyarországán a szocializmus mint rendszer megreformálását célozta. A társadalmi formák marxista elméletének rekonstrukciójához lásd Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1971, Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1977.

[246] A marxista-leninista (egyes minősítések szerint inkább „szocialista") államelméletet illetően a hazai szakirodalomból lásd például Antalffy György – Halász Pál: *Társadalom, állam, jog*. Bp. KJK, 1963; Antalffy György – Samu Mihály – Szotáczky Mihály: *Állam- és jogelmélet*. Bp. Tankönyvkiadó, 1970, 1973, 1985, 1987; az államformák marxista-leninista elméletét illetően lásd Halász Pál: *Az államformatan néhány elméleti kérdése*. Bp. Tankönyvkiadó, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 14, 1960.

[247] Engels, Friedrich: *A család, a magántulajdon és az állam eredete.* MEM 21. kötet, valamint Bp. Kossuth, 1970. és 1982.

ÁLLAMTÍPUS, ÁLLAMFORMA, ÁLLAMRENDSZER ◆ Itt utalok röviden a fentebb említett klasszifikációs hagyományok harmadik (2/B alatti) változatára. A marxista társadalomfilozófiát alapul vevő, de sok ponton tartalmilag attól eltérő ún. szocialista államelmélet viszonylag széles körben elfogadott, majd egyes nem-marxista elméletekben a marxizmus visszaszorulása után is megőrzött hagyatéka három fogalom – egy „kategoriális triász": az *államtípus*, *államforma* és *államrendszer* (újabb megfogalmazásokban: *államrend*) – gyakori alkalmazása az államok rendszerezése terén. Ezeket különböző absztrakciós szinteken gondolták, illetőleg gondolják el: az első az osztályozás *általános*, a második annak *különös* kategóriája, míg a harmadik az *egyes* államra utal, mint „tudományos elvonatkoztatásokat is magában foglaló, szellemileg újraalkotott konkrét kategória". Fontos, dialektikus kiegészítése ennek, hogy az államformák a különös szinten, az államrendszerek pedig az egyedi szinten, konkrétként is tartalmazzák és megmutatják az államtípus általános jellemzőit, s megfordítva: az általánosban az egyedinek is felmutathatónak kell lennie.[248]

3. A koncepcionális államtípusok

Mint utaltam rá, bizonyos kategóriák valamilyen *eszmei* elemet emelnek ki az állam lényegi ismérveként, s azt *eszményként*, vagyis normatív követelményként fogalmazzák meg (mint például az állam joghoz kötöttségét hangsúlyozó jogállamiság), akár történeti kontextusba is helyezve (például a szociális állam esetén). Máskor a fogalomban egy *eszmé*t mutatnak fel, esetleg annak ellentétével együtt, felkészülve a *duális* fogalmi párokban ban vagy olykor *skalárisan* történő, s így fokozatokat is lehetővé tévő rendezésre. Ezeket nevezem az állam koncepcionális típusainak. Ilyen például

- fejlesztő állam,
- hálózati állam
- jogállam
- kaszárnyaállam
- kooperatív állam
- liberális állam
- minimális állam
- nemzetállam
- országállam
- pártállam
- rendőrállam
- szociális-jóléti állam
- szocialista állam
- területi állam
- városállam

Ezek közül néhányat másutt tárgyalok, másokra viszont itt térek ki röviden, csoportokba rendezve őket.

LIBERÁLIS ÁLLAM, SZOCIALISTA ÁLLAM, NEMZETÁLLAM ◆ Koncepcionális államtípusoknak (is) lehet minősíteni a nagy eszmerendszerek – Eötvös József kifejezésével: az uralkodó eszmék – normatív tartalma mentén kialakult, vagy tendenciájában azok irányába haladó állami berendezkedéseket. Ilyen például a *liberális állam*, a *szocialista állam*, egyes elméletek szerint a *kommunista állam* és a *nemzetállam*.[249] Mivel az uralkodó

[248] Vö. Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Bp. Osiris Kiadó, [2]2003. 201–202.

[249] A szemfüles olvasó biztos észrevette, de külön is kiemelem, hogy e tekintetben nem szokás „konzervatív államról" beszélni, legfeljebb azt mondjuk: valamely állam a „konzervatív állameszmény" alapján működik (ami persze nem koncepcionális államtípus), konzervatív politikát folytat stb. Ennek több oka van. Például az, hogy a konzervativizmus elsősorban „működési" elveket nyújt, s nem intézményeket

eszmék lényegében a francia forradalom jelszavát – szabadság, egyenlőség, testvériség – absztrahálták, e fogalmak nemcsak elméleti-leíró típusok, de megvalósításra ajánlott államesz mények is, melyek tartalma magába fogadhat a gyakorlatra orientálódó cselekvési programokat. Ez a kettősség (*leíró elméleti tartalom* és *cselekvési program*) nemcsak a jövő, de – legitimációs jelleggel – a múlt felé is érvényesül: lehetséges, sőt az esetek nagy részében elő is fordul, hogy ugyanaz a kifejezés egy meghatározott tartalommal *történeti* államtípusra utal, egy másik tartalommal pedig *koncepcionális*ra.

A „liberális állam" kifejezés például *történetileg* azokat a XIX. századi nyugat-európai és észak-amerikai államokat jelöli, amelyek a lehető legteljesebben végigvitték az állam és a társadalom elválasztását, s ennek keretében a lehető legkisebb mértékben avatkoztak a privátszférába, ideértve a magántulajdonon alapuló gazdasági rendet is. Ezek az államok azonban a XX. század folyamán folyamatosan átalakultak intervenciós, majd a jóléti államokká. Ebben az értelemben a XIX. századi Nagy-Britannia liberális állam, a XX. századi azonban már szociális-jóléti jellegű. A kifejezés azonban használható *koncepcionális* típusként is; így azokat az államokat jelöli, amelyek a szokásosnál vagy az átlagosnál nagyobb mértékben mérsékelik a jóléti állammal együtt járó intervenció és redisztribúció mértékét, s a szociális problémák megoldását inkább a gazdasági fejlődésre és a társadalmi önszerveződéssel létrejött intézményekre bíznák. Ebben az értelemben a XX. századi Nagy-Britannia is liberális állam (ti. liberális jóléti állam), holott az állami redisztribúció mértéke már itt is meghaladja a nemzeti össztermék egyharmadát. S mivel a liberális államok tevékenysége során kiemelt figyelmet fordítanak az egyéni jogokra, s arra is törekszenek, hogy a magánszférához kötődő egyéni autonómiák – különösen ott, ahol az értékpluralizmus kérdései vetődnek fel – még az „állami kényszerhelyzetek" viszonyai között is megőrződjenek,[250] liberális államnak tekinthető az az *alkotmányos demokrácia* is, amit nálunk sokan liberális demokráciának mondanak.

A fogalom ugyanilyen *kettős jellege* és többféle értelmezési lehetősége jellemzi az e csoportba sorolható többi államfogalmat is. A tartalmi diszkrepanciák néhány esetben – például a *szocialista állam* típusa esetén – olyan nagyok, hogy az egyik jelentés alapján meg lehet kérdőjelezni a másikat: ezt a lehetőséget aknáztam ki fentebb, mikor azt mondtam, hogy a kapitalistának mondott Svéd Királyság szocialistább volt, mint az Albán Népköztársaság.

VÁROSÁLLAM, ORSZÁGÁLLAM, TERÜLETI ÁLLAM, BIRODALOM ◆ Koncepcionális jellegű, vagy legalábbis koncepció-függő típusok azok az államtípusok is, amelyek az államfejlődés történeti értelmezését segítik. Ilyen például a *városállam,* az *országállam,* a *terü-*

dolgozki. Lásd erről Takács Péter: Az „uralkodó eszmék". In: *Államelmélet, I.* Szerk.: Takács Péter. Budapest: Szent István Társulat, 2007. 229. s köv.

[250] Az „állami kényszerhelyzet" fogalma arra utal, hogy jóléti államok szociális intézményhálózata által nyújtott szolgáltatások igénybevétele a modern társadalmakban sokak számára megkerülhetetlen. Emberek milliói, rendszerint anyagi okokból, még a fejlett és gazdag jóléti társadalmakban sem térhetnek ki az állami szolgáltatások igénybevétele elől: állami iskolákba kell járatniuk gyermekeiket, állami kórházakban kell gyógyítatniuk magukat és így tovább.

leti állam és a *birodalom*. Az elsőt és a negyediket valójában államszerű képződménynek mondhatjuk,[251] míg a középső kettő a tulajdonképpeni állam.

Az önálló államtípusként felfogott *városállam* az ókori görög poliszokat és Rómát jelenti, s ha figyelembe vesszük, hogy az előbbieknek kb. 5–600 egyedi esete, az utóbbinak pedig számos, egymástól jelentősen különböző időbeli változata – királyi, köztársasági, császári, világbirodalmi – volt,[252] akkor valóban kijelenthető, hogy a típus-alkotás feltétele az általánosítás. Ide vehetjük még a koraújkori itáliai városállamokat is (Firenze, Nápoly, Róma, Velence stb.), megjegyezve azonban, hogy azokat nemcsak a politikai önállóság jellemezte, hanem a modern állam első formái is voltak.[253] A városok nemcsak a magaskultúra hordozói, de a *politikai autonómiá*nak is jellegzetes formái a történelemben. Bizonyos mértékig és bizonyos ideig nagyfokú, már-már államszerű önállóságot élvezetek a nemzetközi politika szélárnyékába került speciális állású, rendszerint nemzetközi igazgatás alá helyezett vagy más okból önállósult városok: Berlin 1945-től 1990-ig, Jeruzsálem 1967 után,[254] régebben Krakkó és Danzig. Ugyanilyen történelmileg szélvédett helyeken fejlődhettek hosszabb-rövidebb ideig a bérelt városok is: Makaó, Hongkong, Kiao-chau, Port-Athur, Tiencsin és Porkkala. Bizonyos városoknak egy államon belül is lehet speciális állása, főként föderatív államok esetén (lásd Washington, D.C., Brasilia D.F., illetőleg Berlin, Bréma és Hamburg), s ez is a szokásosnál nagyobb önállóság jele. Az autonómia és önmeghatározás szabadságának jelzésére a városállamiság – túl azon, hogy ma is léteznek „városnyi államok" és „államnyi városok" – mostanában inkább *metaforikus* értelemben alkalmas.[255]

[251] Ezzel a „város*állam*" szó csalóka voltára is utalok. A hagyomány szerint e szó úgy keletkeztett, hogy a πόλις-t egy XIII. századi Arisztotelész-fordító, a flamand Willem van Moerbeke *civitas*ként (városként) latinosította, amit később *állam*ként is értettek, majd – hogy megkönnyítsék az olvasók dolgát – minden európai nyelvben egybe is írtak: *Stadtstaat, cité, city-state, città-stato, ciudad-estado* stb. E szóhasználat azt sugallta, hogy a *polisz* modern értelemben véve is *állam*nak tekinthető (amit a később kifejtettek értelmében kétellyel is fogadhatunk).

[252] Lásd ezzel kapcsolatban Fustel de Coulanges: *Az antik városállam. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről*. Bp. MTA, 1883. (*Az ókori község* címmel), és Bp. ELTE Eötvös Kiadó, 2003. Továbbá Németh György: A görög poliszvilág államai és Földi András: A római köztársaság államszervezete. *Rubicon*. 7. évf. 1996/4–5. sz. 4–7. és 8–15. és Adalékok az állam fogalmának antik római gyökereihez. In: *Ordo et connexio idearum. Ünnepi tanulmányok Takács Péter 65. Születésnapjára*. Szerk.: Szigeti Péter. Győr – Bp. Gondolat – SZ DFK 2020.124-136. Lásd még *Studies in the Ancient Greek Polis*. Szerk.: Hansen, Mogens Herman – Raaflaub, Kurt A., valamint *More Studies in the Ancient Greek Polis*. Szerk.: Hansen, Mogens Herman. mindkettő: Stuttgart, Franz Steiner, 1995. Dokumentumok, antik szövegrészletek: Rhodes, P. J.: *The Greek City States. A Source Book*. Cambridge, C.U.P., 1986, ^{2}2007.

[253] Firenze például – Jakob Burckhardt szerint – „magas rendű politikai tudatossága" okán „megérdemli, hogy a világ első modern államának neveztessék"; vö. Burckhardt, J.: *A reneszánsz Itáliában*. Bp. Képzőművészeti Alap, é. n., 58.

[254] Jeruzsálem ilyen pozíciója megszűnőben van. Izrael megalakulásakor az új állam fővárosa Tel-Aviv volt; az állam törvényhozó testülete, felsőbb bíróságai, főbb hivatalai és hatóságai azonban 1967-es háború óta (amikor is Izrael visszaszerezte a város Jordánia által korábban elhódított részét) gyakorlatilag Jeruzsálemben működnek. Az 1980-as ún. „Jeruzsálem-törvény" alapján, ami a várost Izrael szét nem választható fővárosaként deklarálta, Izrael jogilag is ezt a várost tekinti fővárosának. Az ENSZ és számos állam nem ismeri el a Jeruzsálem-törvényt, s követségeik más városokban vannak; az Egyesült Államok 2017-ben jelezte, hogy e helyzeten változtatni fog, s azóta formálisan változatott is. Mint lenni szokott, ebben mások is követték. Komoly problémát jelez viszont, hogy a Palesztin Autonóm Hatóság is Jeruzsálemet, pontosabban annak keleti részét tekinti egy (leendő) palesztin állam jövendő fővárosának.

[255] A „városnyi állam" mai példája Szingapúr; lásd erről Wasserman, Haley: City-State in the Modern World. *The McGill Journal of Political Studies*. 2012/4. sz. 82–99. A „városállam" metaforikus értelme-

A városállam ellentéte egyes szerzők szerint a kiterjedt összefüggő területtel rendelkező *területi állam* (a német szakirodalomban: *Flächenstaat*), mind például Franciaország vagy Oroszország. A területi állam – mint a „zárt területre" *(territorium clausum)* épülő állam,[256] ami azáltal jött létre, hogy az uralkodók összevonták és lezárták korábban gyakran szétszórt és nyitott területeiket – persze inkább a *feudális állam* ellentéte, amely állhatott szétszórt területekből is, és amelyben az állami funkciók a *személyes* függőségre épülő kapcsolatok (hűbéri hierarchia, majd rendiség) hálózatai mentén oszlottak szét a közösségben. Ha a görög poliszok „saját koruknak megfelelő" ellentétét keressük, azt inkább a hagyományos birodalomban találjuk meg.

A *birodalom* nagy területi kiterjedésű és nagy lélekszámú, történelmileg viszonylag tartós *államszerű* politikai keret, mely önállóságukat elveszített államokat vagy államisággal sosem rendelkező területeket és népeket fog össze. Amint Vergilius *Aeneis*ában Jupiter mondja: a birodalom „határok nélküli uralom": *imperium sine fine*.[257] Valójában persze van határa, de hogy mi van azok „mögött", azt senki nem ismeri, aki benne él. Vagy ha igen, az nem tartozik az *adott* civilizációhoz. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy a bennük élők számára a birodalmak, legalábbis a régiek, kiterjednek az egész „lakott és ismert világra": az *oikoumené*re. A történelem során oly sok és sokféle birodalom létezett – csak néhány példát említve: akkád és asszír, babiloni és bizánci, mongol és méd, római és hellén, frank és francia, kínai és japán, Habsburg és német-római, spanyol és brit, szovjet és amerikai –, hogy a fogalomra nem könnyű olyan közös jellemzőket találni, ami valamennyire érvényes.

Aki mégis ilyesmiket keres, az először is sajátos ellentétpárokkal próbálkozik. Például ezt mondja: a birodalmak – már csak méretük okán is – társadalmilag és nyelvileg, kulturálisan és etnikailag *heterogén* jelenségek, amit egy erős „közös uralom" csak *homogenizáló* politikával tud összetartani. Ez annyiban valóban igaz, hogy demokratikus birodalom még sosem létezett, márpedig a homogenizáció és az erőszakos politika nagyon összefügg, másfelől viszont – és ennyiben nem igaz – voltak multikulturális együttélést biztosító birodalmak is, ahol a rendezett és a kedvezményezettek számára előnyös együttélés egy toleráns vallás háttere előtt valósult meg. A birodalom politikailag a hatékony kormányzati *centralizáció* eszméjét sugallja, rendszerint *monarchikus* államformával, de legalábbis *oligarchikus* vezetéssel. Ugyanígy: a birodalmakban a sokféle nép és etnikum összekapcsolásából eredő *autonómiák* előbb-utóbb viszonylagossá válnak, sőt megszűnnek, s *hegemonikus* belső struktúrák alakulnak ki, a klasszikus esetekben kényszerítő politikai eszközök révén. Közismerten ilyen például az „oszd meg és uralkodj!" elve. A birodalmak civilizációs egységét gyakran valamilyen *közös nyelv*, ún. *lingua franca* teremti meg, amit az uralkodó csoport terjeszt el saját kultúrá-

zésére jó példa, amikor egyes szerzők – meglepve az olvasót – Svájcot nevezik annak. Vö. Jaeger, Franz: Der City State – makroökonomisches Erfolgsmodell? és Schwarz, Gerhard: Die Schweiz als Stadt-Staat mitten in der EU. Eine Handvoll Betractungen zu Autonomie und Selbstbestimmung. In: *Stadtstaat. Utopie oder realistisches Modell?* Szerk.: Hummler, Konrad – Jaeger, Franz. Zürich, NZZ Verlag, 2011. 75–95. E megközelítés háttere, hogy sok svájci város a középkorban jelentős autonómiát élvezett.

[256] A zárt és nyitott (több elemből álló, nem egybefüggő) terület – a *territorium clausum* és *non clausum* – államtani jelentőségéről lásd Krüger, Herbert: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1964, [2]1966. 85–92. és 861–864.

[257] Vergilius: *Aeneis*. Ford.: Lakatos István. Bp. Európa Könyvkiadó, 1962. 1. ének, 278–279.

jával együtt. Így terjedt el Európában a latin, Közép- és Dél-Amerikában a spanyol, Indiában a hindi, a Közel-Keleten az arab, s a világ nagy részén az angol. A kultúra terjesztésének egy másik területe a *vallás*, az európai birodalmak esetén ez a keresztény vallás volt. Egy birodalom kiépítése mindig a konkvisztádorok, katonák, papok és üzletemberek együttműködését feltételezte. Területileg a birodalom lehet *szétszórt,* de lehet *összefüggő* is. Az előbbi jellegzetes esetei a modern gyarmatbirodalmak; például a spanyol vagy a brit birodalom. Az utóbbira minden ókori birodalom példát jelenthet, de jellegzetesen ilyen a római birodalom, majd annak 800 és 1806 közötti utódai.[258]

Volt szerző, például a skót származású amerikai Robert M. MacIver, aki a történelmileg értett, vagyis ókoriként felfogott *városállam*mal a modern államot mint *országállam*ot *(country state)* állította szembe. Ez a kifejezés azonban találó volta ellenére sem terjedt el; talán azért, mert megalkotója nem jelezte, hogy lényegében a formálódó modern államot értette alatta,[259] vagy mert az országállam lényegében „az" államként is kezelhető.

KONCEPCIONÁLIS TÍPUSOK AZ ÁLLAMI FUNKCIÓK ÉS ESZKÖZÖK ALAPJÁN ◆ A koncepcionális államtípusok egy lehetséges rendezőelve az állam funkcióiról, működési mechanizmusairól, és az eszményi célok elérése végett helyesnek gondolt eszközeiről alkotott elképzelés. E tekintetben olyan jellegzetes államtípusokkal találkozunk (a funkciók vonatkozásában), mint a minimális, a beavatkozó, a szociális és a fejlesztő állam, valamint (az alkalmazott eszközök vonatkozásában) olyanokkal, mint a kooperatív és a kaszárnyaállam, a pártállam és a hálózati állam. Ezek között is lehet találni történeti összefüggéseket is, sőt elemzésük történeti szempontból ígéretes igazán, de rendszerezésük inkább analitikus nézőpontot kíván, mely – például, de nem szükségszerűen – az emberi magatartások koordinálásának lehetséges módjait veszi alapul. E koncepcionális típusok ilyen jellegű tartalmi összefoglalása nem változtat azon, hogy – miközben itteni egymás mellé helyezésük kétségtelenül kissé kavalkád szerűnek tűnik – történelmi jelentőségük igencsak különböző.

MINIMÁLIS, INTERVENCIÓS ÉS KOOPERATÍV ÁLLAM ◆ A *minimális* állam és a Ferdinand Lassalle-tól származó előzménye, az *éjjeliőrállam* (Nachtwächterstaat) gazdaság- és társadalompolitikai értelemben Adam Smith, filozófiai értelemben pedig Wilhelm von Humboldt megfontolásait tükrözte.[260] Smith szerint a piac egy „láthatatlan kéz" révén

[258] Ennek esetén a változó elvezések – *sacrum Romanum imperium, imperio Romano-Germanici,* illetőleg ennek „szent" és német változata: *Heilige Römische Reich,* majd *Heiliges römisches Reich deutscher Nation* – részben annak a jelzései, hogy ez az állam mintegy amőba szerűen változott, mígnem oda jutott, hogy Voltaire szarkasztikus kritikájának tárgya lehetett. Mint ismeretes, ez a szellemes francia a nemzetek erkölcséről és szelleméről, valamint a történelem főbb tényeiről szóló írásában úgy nyilatkozott, hogy ez az "agglomeráció", melyet "Szent Római Birodalomnak" neveztek, s amely még "ma is" [azaz 1756-ban] annak nevezi önmagát, „nem volt sem szent, sem római, sem birodalom". Vö. összes művei [*Œuvres complètes de Voltaire*] 7. kötet: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'historie, depuis Charlemagne jusqu'a Louis XIII*. 70. fejezet : De l'empereur Charles IV. Párizs, Hachette, 1859. 416. Az persze nem említette, hogy ne lett volna német…

[259] MacIver, Robert Morrison: *The Modern State*. Oxford, O.U.P., 1926., 1941, 1960; lásd különösen a IV. fejezetet, 115–171.

[260] Lassalle, Ferdinand: Über Verfassunswesen. Ein vortrag. [1862]. In: *Gesammelte Reden und Schriften*. Szerk.: Bernstein, Eduard. Berlin, 1919. 25–61. *Über Verfassungswesen. Zwei Vorträge und ein offe-*

hangolja össze az egyének tevékenységeit, Humboldtnál pedig a koordináció fő eszköze az egyének autonómiáját és szabad életét biztosító szabályrendszer. Mindketten azt állították: lehetséges, sőt helyes, ha az állam nem vállal fel pozitív funkciókat, s pusztán a jogok védelmére és a rend biztosítására szorítkozik. Néhány XX. századi elmélet, például az amerikai filozófus, Robert Nozick libertarianizmusa ezt legitimációs szempontból egészítette ki, ti. azzal, hogy a szabadsággal összefüggő elvek alapján csakis ez az állam *igazolható*. Ez újszerű és konzekvens kiegészítése volt a régi elméleteknek, ami a neoliberalizmus más képviselőiről nem feltétlenül mondható el. Aki ugyanis – mint például a belga antropológus, Mathieu Hilgers – azt állította, hogy „a neoliberlizmus központi eleme az *intézményi* megközelítés", az jócskán eltávolodott mind a minimális, mind a korlátozott állam koncepciójától. „A neoliberalizmus alapítói ugyanis – nézetkülönbségeik ellenére – abban egyetértettek, hogy a gazdaság függetlenségébe vetett hit volt a liberalizmus legnagyobb hibája, és egyben a gazdasági összeomlás első számú oka: a piaci rend nem természetes rend. Ezért tűnt elengedhetetlennek egy olyan politikai program kialakítása, amely elősegíti a spontán piaci rend kifejlődését." [261]

E megközelítés sok mindent megmagyaráz a neoliberalizmus „rámenős" természetéből is, s megmutatja a minimális állam fogalmának korlátait a gyakorlat alakítása terén. A gyakorlatot ugyanis az intervenciós politikát folytató *beavatkozó állam* (a német szakirodalomban: *Interventioniststaat*) képviselői voltak képesek alakítani; ám ezt önálló államfogalomként kevesen használták. Miután ugyanis kialakult, a gazdasági folyamatokba történő beavatkozás és az azzal együtt járó redisztribúció rögtön irányt is kapott: nem egyszerűen a válságoktól mentes gazdaság megteremtését célozta, pusztán gazdasági alapon a stabilitás érdekében, hanem rögtön (egy-két évtizeden belül) szociális célokat is szolgált. Ezért az ennek megfelelő állam nem a *beavatkozó (intervenciós)*, hanem a *szociális-jóléti állam* történeti típusaként vált ismertté, mely persze nyilvánvalóan intervenciós állam is. Az ugyanakkor furcsának tűnhet, hogy az *éjjeliőrállam* a történeti valóságban sosem létezett, csak orientációs modell volt, mégis önálló nevet kapott, miközben az *intervenciós állam* nagyon is valóságos, mégsem jelent széles körben elfogadott külön államtípust.

Bonyolítja a helyzetet, hogy mindkettőnek megszülettek a mai – tartalmilag jelentősen módosult – változatai, párjai és mutációi is. Az egyik ilyen a német szakirodalomban elterjedt *kooperatív állam*. A kifejezés a széles körben ismert vezető jogásztisztviselőtől, Ernst-Hasso Rittertől származik, aki az állami szervek, konkrétan a német kormány és a Bundesbank között kialakult kényszermentes együttműködést álta-

nes Sendschreiben. Berlin: 1862., Berlin, Vereinigung Internationaler Verlag-Anstalten, 1923., továbbá *Ferd.[inand] Lasalle's Reden und Schriften*. 2. kötet. Vorwärts (T. Glocke), 1892. 2. kötet, 45. Humboldt, Wilhelm von: *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* [1792, teljes szöveggel: 1851]. Stuttgart, Philipp Reclam, 1995. Humboldt, Wilhelm von: Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu estimmen. In: *Werke in fünf Bänden*. 1. kötet: *Schriften zur Anthropologie und Gesichte*. Szerk.: A. Flitner és K. Giel. Darmstadt, [2]1969; magyarul részlete: Eszmék az állam hatásköre határainak megállapítására. In: *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Paczolay P. – Szabó M. Bp. Tankönyvkiadó, 1990. 1993. 271–283., angolul: *The Limits of State Action*. Indianapolis, Liberty Fund, 1993. 15., 16–37. kül. 15., 16. és 27–28.

[261] Hilgers, Mathieu: A neoliberális államtörténetisége. *Fordulat. Társadalomelméleti folyóirat*. 4. évf. 2012/2. sz. 32–53., idézett szöveg 35. A legitimációs álláspontot illetően lásd Nozik, Robert: *Anarchy, State, Utopia*. New York, Basic Books, 1974. *passim*.

lánosította államfogalommá. „A kooperatív állam olyan állam – fogalmazott Ritter –, amely céljai megvalósításához a társadalmi és gazdasági hatalom hordozóit használja fel, s közfeladatait éppen ezen hatalomhordozók társadalmasításával valósítja meg. A kooperatív állam nem a megkülönböztetés nélküli be nem avatkozás vagy a másikkal azonossá nem válás állapotban él együtt a kooperatív pluralizmus társadalmával, hanem átnyúlik a másik oldalra és azzal összekapcsolódik."[262] Ezt később kiterjesztették a kooperatív közigazgatásra, a kormányzati irányításra, sőt a pártrendszerre is, azt feltételezve, de legalábbis sugallva, hogy ezen a területen is lehet konszenzusok és megegyezések révén célokat elérni.[263] A kooperatív államban, ahol a kormányzás a döntéseket megelőző együttműködési kapcsolatok kialakításában és fenntartásában áll, a tárgyalás gyakran fontosabb, mint a cselekvés – jegyezte meg a fogalom egyik bírálója. Másfelől viszont az állam a kívánatosként leírt együttműködés során – mivel már az együttműködési folyamat fenntartása is politikai sikernek számíthat – „hozzáalakítja magát" a társadalmi érdekekhez. A fogalmat – mely a hatalmi állam koncepcióinak végét jelenti (mert azt sugallja, hogy az állam nem kényszerrel vagy a kényszer lehetőségével, s nem is nem hatalmi döntésekkel, hanem együttműködések révén érheti el céljait) – nyilvánvalóan egy jó adag naivitás is élteti, ami a gyakorlati politikai program-meghatározások velejárója. A kooperatív államban – fogalmazott például Rüdiger Voigt – „ott is, ahol az állami pozíció (alkotmány)jogilag teljes mértékben lehetővé tenné a közvetlen kormányzati felügyeletet és a címzettek követőkészsége legalábbis kikényszeríthető, lemondanak e jog gyakorlásáról, és az állami »kívánságokat« inkább önként – adott esetben alkudozások formájában zajló tárgyalások útján (»bargaining«) – teljesítik". Ebből aztán, számára legalábbis, az következik, hogy ebben az államban „már nem a parlament mint a nép képviselője dönt a legfontosabb ügyekről, hanem tervezőbizottságok, együttműködési szervek és »kerekasztalok«".[264]

A FEJLESZTŐ ÁLLAM ◆ Az intervenciós állam mai pandantja a *fejlesztő állam*, amit különösen a közgazdasági szerzők tekintenek államok önálló fajtájának. Olyan gyorsan és sikeresen modernizálódó államokra utalnak vele, amelyekben a kormány tudatosan és aktívan, gazdasági eszközöket is mozgósítva előmozdította a fejlődést. A fejlesztő államot más kontextusban korábban *modernizáló állam*nak neveztem, s az Osztrák-Magyar Monarchia idején létezett magyar államot tartottam jellegzetes példájának. Ez ugyanis a gazdasági folyamatokba való beavatkozás és magánvállalkozások segítése révén a Nyugathoz való felzárkózást kívánta előmozdítani, ahol (akkor még) éppenséggel nem avat-

[262] Ritter, Ernst-Hasso: Der kooperative Staat. Bemerkungen zum Verhältnis von Staat und Wirtschaft. *Archiv des öffentlichen Rechts.* 104. évf. 1979. (389–415.) 409.

[263] Vö. Benz, Arthur: *Kooperative Vervaltung. Funktionen, Voraussetzung und Folgen.* Baden-Baden, Nomos, 1994., Benz, Arthur: Kooperatíver Staat? Gesellschaftliche Einfussnahme auf staatliche Steuerung. In: *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen.* Szerk.: Klein, A. – Schmalz-Bruns, R. Bonn, Schriftenreihe 347, 1997. 404–447., Pöllmann, Guido: *Kooperativer Staat und Parteiendemokratie.* Glienicke/Berlin – Madison, Wisc., Galda + Wilch, Staatlichkeit im Wandel, Bd. 5., 2007. 81–94.

[264] Lásd Voigt, Rüdiger: Der kooperative Staat. Auf der Suche nach einem neuen Steuerungsmodus. In: *Der kooperative Staat. Krisenbewältigung durch Verhaltung?* Szerk.: Voigt, Rüdiger. Baden-Baden, Nomos, 1995. (33–92.) 42.

Ritz Judit fejlesztő állam

koztak be a gazdasági folyamatokba. A „fejlesztő állam" jelentése részben megegyezik e régi fogaloméval, a developmentizmus és az autokratikus rendszerek gazdasági sikerek révén történő legitimálhatóságának feltételezése révén azonban több is annál.

A fejlesztő állam fogalma az elméletképződés több stádiumán keresztül bontakozott ki. A kifejezetten a fejlődésre és a fejlesztésre koncentráló állami tevékenység első – még óvatos útkereséseket és határozott politikai víziót vegyítő – formái a XX. század derekán jelentek meg; például India első miniszterelnökének, Dzsaváharlál Nehrunak, valamint Brazília tragikus sorsú elnökének, Getulio Vargasnak a politikájában. Mindketten kormányzati eszközökkel is támogatták országuk gazdasági fejlesztését, nem riadva vissza egyes állami monopóliumok kialakításától, bizonyos „stratégiai szektorok" (akkor még: nehézipar, vegyipar, autógyártás) állami támogatásától és a hazai ipart védő protekcionizmustól sem. Emellett megpróbálták meghonosítani (a kezdetekben még viszonylag kevés sikerrel) nemzetgazdasági tervezést, társadalompolitikájukban pedig (sikeres) lépéseket tettek nemzeti egység ideológiájának terjesztése érdekében. Állami eszközökkel történő gazdaságfejlesztő tevékenységük az 1945 és 1970 között elterjedt ún. *developmentalizmus* politikai-ideológiai, illetőleg gazdaságpolitikai irányzatának része volt.

E politikát, ha meg nem is alapozta (vagyis nem volt vele praktikus összefüggésben), de szervesen kiegészítette az ukrán születésű amerikai közgazdász, Alexander Gerschenkron elmélete. Az 1950-es években írott tanulmányaiban ő azt állította, hogy a gazdasági elmaradottság politikai feszültséget okoz, s az e feszültségre adott állami válasz a felzárkózási folyamat. A XIX. század folyamán, amit részletesebben tanulmányozott, a lemaradt államok felzárkózási folyamatában az egyik kulcsszereplő mindig az állam, a másik pedig a kockáztatni hajlandó innovatív vállalkozó volt. Gerschenkron szerint a felzárkózó gazdaság nem szükségszerűen megy végig ugyanazokon a stádiumokon, mint amelyeken fejlettebb gazdaságú országok már végigmentek; másfelől viszont a fejlett „lemásolása" nem jelent felzárkózást, ahhoz ugyanis innovatív lépések kellenek. S végül, a felzárkózáshoz szükséges tőke állítása szerint a felzárkózási folyamatban is létrejöhet, ha e folyamatot megfelelően irányítják.[265]

A fejlesztő állam fogalmának kialakulását nagyban előmozdította Chalmers Johnson, aki a háborús vereséget szenvedett, ám a II. világháború után gyorsan felépült, sőt virágzásnak indult Japán gazdaságot elemezte.[266] A neoliberális közgazdászok kritikái mellett azt mutatta ki: a „japán csoda" alapja az volt, hogy bizonyos területeken az ál-

[265] Lásd például Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból.* Bp. Gondolat, 1984. A témakörben lásd még – másfajta megközelítésben – Berend T. Iván és Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéről.* Bp. Magvető, Elvek és utak, 1974.

[266] Johnson, Chalmers: *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy: 1925–1975.* Stanford, Cal., Stanford Univ. Press, 1982. 273., 70., 305–317. (A MITI a gazdaság fejlesztésért felelős japán minisztérium, a Ministry of International Trade and Industry nevnek rövidítése.) Johnson e művében még nem használta a fogalmat, de később elfogadta azt; lásd erről Johnson, C.: The Developmental State: Odyssey of a Concept. In: *The Developmental State.* Szerk.: Woo-Cumings, Meredith. Ithaca, Cornell Univ. Press, 1999. 32–60. A kérdésről lásd még Muraközy László: A fejlesztő állam megszületése, virágzása és hanyatlása Japánban. *Közgazdasági Szemle.* 62. évf., 2015/2. sz. 172–199. A fogalomtörténetről (az ittenitől némileg eltérő részletekkel) lásd Ricz, Judit: A klasszikus fejlesztő állam megközelítés: egy letűnt világ nyomában. *Köz-Gazdaság.* 12 évf. 2017/2. 65–91.

lam aktív szerepet vállalt a gazdaság dinamizálásában. A mások által végzett elemzések hasonló összefüggéseket találtak Dél-Korea, Tajvan és Szingapúr vonatkozásában. A fejlesztő állam fogalmát később – miután kellően elasztikussá tették – kiterjesztették (egyfelől) Kínára, a mai Indiára, Thaiföldre és Hong-Kongra, valamint (másfelől) Finnországra és Írországra is.[267] Az utóbbiak e típusba sorolhatóságát többen – és joggal – kétlik, részben demokratikus elkötelezettségük okán (ami nem feltétlenül jellemző az ázsiai fejlesztő államokra), részben pedig azért, mert a határozott és intenzív állami fejlesztéspolitika önmagában még nem jelenti egy állam e típusba való besorolhatóságát.

A fejlesztő államot az jellemzi, hogy a gazdasági érdekcsoportoktól jól elválasztott bürokrácia – részben a politikai elit más csoportjaival kötött csendes szövetség révén – viszonylag nagy autonómiát élvez a fejlesztési célok kijelölése és kivitelezése terén. Ezek az államok relatíve kis apparátussal működő, de erős államok; rendszerint nem demokratikusak vagy csak formálisan azok; a társadalmi békét biztosító konszenzust pedig többnyire a tradíciók és a sajátos szokásrendszer biztosítja. Tevékenységük fő iránya az, hogy befolyásolják a piaci folyamatokat és bizonyos irányokba terelik (például az árak eltérítése révén) a szűkösen rendelkezésre álló beruházási forrásokat. Támogatják a tőkefelhalmozást, akár a lakossági megtakarítások ösztönzésével is; bátorítják az innovációt, ösztönzik a beruházásokat és nagy hangsúlyt fektetnek az emberi erőforrások képzésére, vagyis fejlesztik az oktatást. A szociális funkciók jelentős részét a vállalati szférára és a családokra terhelik, azzal azonban, hogy a növekedésből származó többletjavakat megosztják a társadalommal. Eszközeik közé tartozik még a politikai és a makrogazdasági stabilitás biztosítása; az előbbit nem ritkán autoriter politikával, az utóbbit alacsony inflációval és költségvetési eladósodás elkerülésével érik el.[268]

IGAZGATÓ (ADMINISZTRATÍV) ÁLLAM ◆ A fejlesztő állam tehát egy *sajátos* módon *kormányzó* és *igazgató* bürokratikus állam, a bürokrácián gazdaságszervezést értve itt. Nevezik olykor *gazdaságszervező* államnak is. Az állam hagyományos tevékenységeire figyelve olyan koncepcionális államtípusokat is létrehozhatunk, amelyek segítségével – a tartalmi irány megjelölése nélkül – jellemezhetünk egy-egy konkrét államot. Carl Schmitt például ilyen alapon – s mint mondta: a legalitásrendszer felismerhetőbbé tétele végett – tett különbséget a *törvényhozó állam*, az *igazságszolgáltató állam*, a *kormányzó* és az *igazgató* állam között.[269] Bár mindegyik államban mindegyik tevékenység megta-

[267] Minns, J.: Of Miracles and Models. The Rise and Decline of the Developmental State in South Korea. *Third World Quarterly*. 22. évf. 2001/6. 1025–1043. Székely-Doby András: A kínai fejlesztő állam kihívásai. *Közgazdasági Szemle*. 64. évf. 2017/6. sz. 630–649. Wade, Robert Hunter: Az állam visszatér. Leckék a kelet-ázsiai fejlődés fejezeteiből. In: *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. Bp. Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2011. 382–398. Csáki György: A fejlesztő állam – új felfogásban. A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi irodalmában. In: *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Szerk.: Csáki György. Bp. Napvilág, 2009., Vigvári Gábor: *Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra*. Bp. Kézirat [PhD-értekezés, BCE], 2012; Williams, Michelle (szerk.): *The End of Developmental State*. New York, Routledge, 2014., Fikó László: *A fejlesztő állam fennmaradása a globalizációban*. Debrecen, Kézirat [Ph.D.-értekezés, DE], 2016.

[268] Lásd ezekről Vigvári Gábor: Változó szerepek. In: A látható kéz (2009). *id. kiad.* 130–137.

[269] Lásd Schmitt, Carl: *Legitimitás és legalitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2006. 20–21. Lásd még Schmitt, Carl: A fordulat a totális

lálható, valamelyik egy-egy konkrét államra jellemzőbb lehet. A most tárgyalt szempontból különösen az *igazgató* állam jöhet szóba, mely – mely tartós intézmények kialakítása helyett – eseti intézkedésekkel old meg problémákat. Az ilyen államot egyik szociológiai jellemzője alapján mondják bürokratikus vagy *adminisztratív állam*nak is,[270] amivel az emberek közötti koordináció megteremtésének hivatali kereteit hangsúlyozzuk.

KASZÁRNYAÁLLAM ÉS PÁRTÁLLAM ◆ Már az „igazgató állam" is egy meghatározott elméletbe ágyazott és annak tartalmától függő fogalom, de nem (volna) lehetetlen leválasztani a szóban forgó elméletről. Vannak olyan fogalmaink is, amelyek egy konkrét elmélet nélkül életképtelenek (jelentés-nélküliek), vagy ha azt leválasztjuk az elméletről, egészen más jelleget öltenek magukra. Ilyen például a kaszárnyaállam, amelyről a szokásos – az eredeti elmélettől függetlenített – használatban szinte csorog az ideológia. Ugyanez mondható a pártállamról is.

A *kaszárnyaállam* önmagában az emberek közötti koordináció megteremtésének hatalmi pozícióból történt kialakítására utal, a modern hadsereg lakó- és kiképzőhelye, illetőleg az ott szokásos fegyelem alapján minősítve bizonyos államokat. A fogalom eredetileg az amerikai politikatudós, Harold Lasswell kifejezése volt, amit egy 1941-es szociológiai jellegű cikkében vezetett be – a jövőre nézve.[271] Annak a lehetőségét vetette fel vele, hogy egy közelgő korban, például egy (lehetséges) második japán-kínai háború során, vagy után, az erőszak specialistáiból álló politikai-katonai elit különleges hatalomra tesz szert a társadalomban, felülkerekedve még a pártok és a piaci erők monopolistáin is. Maga az alapelgondolás végső soron Herbert Spencernek a modern társadalmak lehetséges militarizálásáról szóló naiv elképzelésére volt visszavezethető, mely szerint lehetséges, hogy a „hadsereg a mozgósított nemzet, a nemzet pedig tartalékos hadsereg" legyen.

Ebből a viszonylag egyszerű alapkoncepcióból aztán a tudomány és a tömegmédia keresztútján álló boszorkánykonyhákban mindenféle gondolat előbújt. Sok politológus a totalitárius rendszerek belső világát, leggyakrabban az NDK-t minősítette vele, ahol csak engedelmeskedni lehet, mint egy kaszárnyában. Egyes történészek ezzel szemben a „kaszárnyaállamra" utalva a XIX. századi porosz hadseregről tettek különleges megállapításokat. Ez a hadsereg ugyanis az 1813-ban bevezetett általános hadkötelezettség okán létszámában is, jellegében is (például infrastruktúrájában: kaszárnyáival és „lakótelepeivel" stb.) elütött kora hadseregeitől, s a német egység létrejöttének módján keresztül rányomta bélyegét a német nemzetre. A hadsereg – mondták például különböző

allam felé. In: Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelmeleti tanulmányok*. Ford. vál., szerk.: Cs. Kiss Lajos. Bp. Osiris – Pallas Studio – Attraktor, 2002. 210–221.

[270] Lásd erről *The Max Planck Handbooks in European Public Law*. 1. kötet: *The Administrative State*. Szerk.: Cassese, Sabino – Bogdandy, Armin von – Huber, Peter. Oxford, O.U.P., 2017. Különösen tanulságos ebben Giovanni Biaggini írása: Legal Conceptions of Staatshood. In: *i. m.*, 559–578.

[271] „It was a »developmental construct«" – mondta később Lasswell, azt is érzékeltetve ezzel, hogy nem is gondolt mindazon „tücskökre és bogarakra", amit a fogalomnak mások tulajdonítottak. Az alapcikket lásd Lasswell, Harold D.: The Garrison State. *American Journal of Sociology*. 46. évf. 1941/4. sz. 455–468., a későbbi reflexiókat Lasswell, Harold: *Essays on the Garrison State*. Szerk.: Stanley, Jay. New Brunswick, Transaction Publishers, 1977.

kontextusokban – a „nemzet iskolája" volt, a német nemzet pedig „a porosz kaszárnyában találta meg az egységét".[272] Mint látható, sem az „endékás" totalitarzmus-kép, sem a porosz militarizmus-elgondolás nincs összefüggésben Lasswell eredeti fogalmával. Vagyis – úgy tűnik – mindenki (majdnem) azt ért kaszárnyaállamon, amit akar. A fogalom jó példa annak megmutatására, hogy az eszmei államtípusok néha úgy hömpölygnek tova a társadalomtudományok zeg-zugaiban, mint a füst Róma utcáin a *Sacco di Roma* idején.

Hasonló utat járt be a *pártállam (Parteienstaat)* kategóriája is, mely eredetileg nem volt ideológiailag terhelt fogalom, de később – legalábbis a magyar tudományosságban – azzá vált, amikor bonyolult államelméleti kategóriából a politikai rendszert minősítő egyszerű ideológiai elemként értelmezték. Koncepcióját eredetileg Gerhard Leibholz fejtette ki (valószínűleg a kifejezés is tőle származik), az alapokat még a weimari időkben rakva le, részben Carl Schmitt elméletére építve, de a részleteket csak 1945 után kidolgozva.[273]

A fogalom lényege azzal kapcsolatos, hogy az államfejlődés egy bizonyos pontján túl a nép a pártok közvetítésével vesz részt, és csakis így vehet részt az állami akarat kialakulásában. Ez attól függetlenül sem problémátlan dolog, hogy a pártok vajon közutálat részesei-e vagy sem. A pártokat Leibholz a társadalom olyan politikai csoportjaiként gondolta el, amelyek különböző társadalmi érdekeket fogalmaznak meg, ezért valójában a népet képviselik. Igen ám, de kérdés lehet, hogy ha a pártérdek: részérdek, akkor hogyan jön ki ebből az egész nép képviselete? Másrészt a pártok állam feletti uralma eredetileg nem közjogi eszközökkel valósult meg, ezért hatalmuk – Leibholz kifejezésével – „totális". Fontos megjegyezni: a pártállam szerinte *több párt* hatalmát érvényesíti – azokét, amelyek képesek megformálni a választópolgárok akaratát, és – szemben az ún. egyesületi vagy a társulásokra épülő állammal *(Verbändestaat)*[274] – védettek attól, hogy valamely nagy érdek felforgassa, azaz hatalmába kerítse őket. A végeredmény az lett, hogy pártok teljesen alkotmányos jelenségek lettek, melyek a pártállamban beintegrálódnak az állam szervezetébe, és a modern demokrácia működéséhez nélkülözhetetlenek minősíttettek.

[272] Lásd Frevert, Ute: *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*. München, C. H. Beck, 2001.

[273] Legátfogóbb kifejtését lásd Leibholz, Gerhard: *Strukturpronleme in der modernen Demokratie*. Karlsruhe, C. F. Müller, 1958. (ennek előzményeként *Das Wesen der Repräsentation unter besondere Rücksichtigung des Repräsentativsystem*. Berlin, 1929). Az NSZK vonatkozásában Leibholz, G.: Der Parteisenstaat des Bonner Grungesetz. *Deutsche Verwaltunsgblatt*. 3. évf. 1951/2. sz. 99–117. Rövid összefoglalásként: Der moderne Parteisenstaat. In: Leibholz, G.: *Verfassungsstaat – Verfassungsrecht*. Köln, Kohlhammer, 1973. 68–94. A fogalomról lásd még Hennis, Wilhelm: Parteienstaat. *Süddeutsche Zeizung*. 1985. november 12. Leibholz nézeteinek kritikáját Richard Saage fejtette ki: Zum Begriff der Parteien und des Parlaments bei Carl Schmitt und Gerhard Leibholz. In: Saage, Richard: *Zurück zum starken Staat?* Frankfurt am main, Shurkamp, 1983. 156–180. A fogalomról lásd még Walter, Franz: *Vom Milieu zum Parteienstaat. Lebenswelten, Leitfiguren und Politik im historischen Wandel*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. 225–231.

[274] A szakirodalomban olykor megjegyzik, hogy a pártállam fogalmát 1945 után Leibholz egy azóta teljesen elfeledett írással vitázva fejtette ki, mely a *társulási állam* (társulásokra épülő állam) fogalmát használta; lásd Eschenburg, Theodor: *Herrschaft der Verbände?* Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1956. A részletek megítéléséhez figyelembe kell venni azt is, hogy e vitákra és a fogalom kifejtésére akkor került sor, amikor a Német Szövetségi Köztársaságban tisztázták a párfinanszírozás alapkérdéseit.

Ezen eszmetörténeti előzménnyel éles kontrasztban áll a pártállam fogalmának a magyar politikatudományi szakirodalomban uralkodó jelentése. Ez – ismereteim szerint – a közéleti-politikai vitákban alakult ki 1990 táján, s minden komolyabb társadalomfilozófiai vagy szociológiai megalapozást nélkülözött. A „pártállam" eszerint olyan politikai rendszer, amelyben egyetlen párt uralja az államot. Vagyis a pártállam egypárti politikai rendszert, s így egypártállamot jelent.[275] A "tudományos renomé" helyreállítására, vagyis a fogalomnak a Leibholz-féle értelemben való használatára e területen csaknem két évtizedet kellett várni.[276]

EGYEDISÉG ÉS TÍPUSOS JELLEG ◆ Végezetül, pusztán a rend kedvéért megismétlem, hogy a koncepcionális államfogalom és a koncepcionális államtípus nem ugyanaz, amennyiben az előbbi a típusalkotás szándéka nélkül is megalkotható. A típusalkotásnak a koncepcionális államtípus területén is feltétele az általánosíthatóság és a fogalom kiterjeszthetősége. Azaz egy meghatározott jellemző kiemelésével, tűnjék az bármilyen fontosnak is valaki számára, csak megvalósítani gondolt állameszményt alkothatunk, de nem típust. Egyszerűbben: nem lehet (valóságos) típusnak tekinteni azt, amiből, legyen bár fontos vagy igen jellegzetes, de csak egy vagy néhány létezik, illetőleg létezhet.

A *német állam (deutscher Staat)*[277] például még akkor sem tekinthető koncepcionális államtípusnak, ha voltak idők, amikor a németek négy (Kelet- és Nyugat-Németország, Ausztria és Svájc, sőt több: vö. Liechtenstein, Luxemburg), a XIX. századra létrejött egységüket meglőzően pedig még ennél is több államban éltek. A *német állam* kifejezés inkább a német egység és egy német nemzetállam megteremtésének szolgálatában állt, semmint önálló típus volt.

Ugyanígy nem államtípus a *zsidó állam* (*Judenstaat, jewish state*) sem, még ha volt is idő, amikor annak lehetőségét többen különbözőképpen gondolták végig,[278] vagy bizonyos, még ma is létező jelek (így a néha Zsidóországnak nevezett „autonóm terület" mementói: két város és mintegy 110 egyéb, olykor már lakatlan település az egykori Szovjetunió területén) valakiben esetleg ezt a benyomást keltenék. Ezen az sem változtat, hogy a mai Izrael „zsidó nemzetállamként" való meghatározhatósága elméleti nehé-

[275] Lásd például A. Gergely András: *A pártállam varázstalanítása*. Bp. MTA PTI, 1991; Csanádi Mária: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. Bp. T-Twins–KTI, 1995. és *Self-Consuming Evolutions. A Model on the Structure, Self-Reproduction, Self-Destruction and Transformation of Party-State Systems tested in Romania, Hungary and China*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2006.; Csanádi Mária: A pártállamok összehasonlító modellje. *Politikatudományi Szemle*. 2005/1. 97–129. Bihari Mihály még 2013-ban is így fogalmazott: „Történelme során az állampárt mindkét összetevője – az államhatalom és a párthatalom – egyaránt deformálódott, egymásra hatásuk és egybeépülésük pedig egy sajátos hatalmi rendszer kiépülését eredményezte, amit állampártnak vagy pártállamnak nevezünk." Bihari Mihály: Politológia. *id. kiad.* (2013), 374.

[276] Lásd Smuk Péter: *Magyar és európai pártjog*. Bp. Gondolat Kiadó, 2018. passim.

[277] A szakirodalom számtalan megnyilvánulása közül lásd például Arndt, Adolf: *Der deutsche Staat als Rechtsproblem*. Berlin, Walter de Gruyter, Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft Berlin, 3, 1960.

[278] Hirsch Móricz és Sonnenfeld Zsigmond például dél-amerikai, Herzl Tivadar pedig palesztíniai újraalapítással. Az előbbiről lásd Sonnenfeld Zsigmond: Az argentínai zsidó földmívelő gyarmatok. I. Mauricio. II. Az entreriosi gyarmatok. III Mosesville. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve*. 1. évf. 1895/1. sz. 22–34. Az utóbbi tervét felvázoló röpirat Herzl, Theodor: *A zsidó állam*. Bp. Szülőföld Könyvkiadó, 2015; eredetileg *Judenstaat*, Bécs, 1896. és *The Jewish State*, London, 1896.

zségeket vet fel, tekintettel arra is, hogy maga Izrael ma már nem vallási, hanem nemzeti-etnikai értelemben határozza meg önmagát.[279]

Az állam egyik jellemzőjének, jelen esetben etnikai karakterének – megadása nem vezet önálló típus megalkothatóságához, bár ettől függetlenül még utalhat lényeges dolgokra és lehet más fontos funkciója is. Motiválhat például cselekvést (ekkor államesemény lesz, ami ugyancsak összefügg az államkoncepciókkal, de nem típus), és szolgálhat egy ironikus mosoly alapjaként is, mint például az Alsórajnai Magyar Köztársaságnak a visegrádi székhelyű Dunai Magyar Köztársaságtól való megkülönböztetése esetén.[280]

Ugyanezért nem tekinthető önálló típusnak a homo- és biszexiálisok, a transzneműek és a hozzájuk csatlakozó heteroszexuálisok számára kigondolt, mostanában ugyancsak megalapítani tervezett „meleg állam" *(gay state)* sem,[281] melyet kitalálója ráadásul – tévesen – nemzetállamként jellemzett. Azt persze nehéz nehéz lenne megmondani, hogy ha az ennek létrehozására irányuló koncepció nem tekinthető sem (szerzőjének állításával szemben) „nemzetállamnak", sem pedig (nyilvánvalóan) etnikai államnak, akkor esetleges megalapítása esetén – ami egyébként nem tűnik reális lehetőségnek – fő jellemzője alapján egy ilyen állam végül is melyik államtípusba lenne besorolható.

[279] Amikor Izrael kormánya törvényjavaslatot fogadott el, miszerint Izrael „zsidó nemzetállam", az eredetileg heves politikai viták tárgya lett, melyek során a javaslat már a Knesszethet való beterjesztése előtt elbukott. 2018-ban ugyanakkor más politikai körülmények miatt – és a tisztán zsidó telepek létrehozására vonatkozó terv elhhagyásával – a Knesszet elfogadta azt (vö. Alaptörvény: Izrael mint a zsidó nép nemzetállama). Eszerint „Izrael területe, melyen Izrael Államot alapították, a zsidó nép történelmi otthona" és „hazája, melyben kizárólagos természetes, kulturális, vallási és történelmi önrendelkezési joggal rendelkezik" (I. A–C. szakaszok).

[280] Vö. Örkény István: Nézzünk bizakodva a jövőbe! In: Örkény István: *Válogatott egyperces novellák*. Összeállította: Fráter Zoltán. Magyar Elektronikus Könyvtár (http://mek.niif.hu/06300/06345/06345.htm).

[281] Garret, Graham: *Gay State. The Quest for an Independent Gay Nation-State and What it means to Conservatives and World's Religions.* New – Bloomington, iUniverse, 2010 (füzetként 2007), a probléma a társadalomelméleti megalapozásként lásd 135–168. A homoszexualitás államelméleti összefüggéseiről egyébként az újabb szakirodalomban érdekes szempontokat fogalmaz meg például *The Lesbian and Gay Movement and the State. Comparative Insights into a Transformed Relationship*. Szerk. Tremblay, Manon – Paternotte, David – Johnson, Carol. London, Routledge, 2011, ami – egyebek mellett – olyan hangzatos című és sokakat csalogató témájú tanulmányokkal teszi érdekessé magát, mint amelyik „a szuverenitás és a szexualitás" kapcsolatát tárgyalja poszkommunista kontextusban; vö. 119–134.

4. Az állam kétféle felfogása és ennek tipológiai következményei

Az államok rendszerezése során az egyik leggyakrabban használt kategória a *modern állam* (*modern state*,[282] *der moderne Staat*,[283] *l'état moderne*,[284] *el estado moderno*[285] stb), amit a szakirodalomban rendszerint sajátos államtípusnak tartanak. Néha idézőjelek között említik, szóban pedig különös nyomatékot adnak a kifejezésnek, ami azt sejteti, hogy az író vagy a beszélő szerint valami talán nincs rendben vele. Mint látni fogjuk, a helyzet pont ennek az ellenkezője. Az viszont igaz – s ez az idézőjelezgető bizonytalanodás oka –, hogy a terminus csak nehezen egyeztethető össze az uralkodó államfelfogással, és intuitíve úgy érezzük: inkább elleplez, semmint kifejez valamit. A különös szóhasználat elterjedésének bizonyára több oka volt. Ha eltekintünk az általános filozófiai, államszociológiai és a klasszikus politikatudományi elemzések[286] hatásától, s nem a hazai szóhasználatot tekintjük mérvadónak,[287] akkor azt mondhatjuk: a kifejezés elterjedtségének fő oka, hogy alkalmas volt az állam kétféle felfogása és két fogalma közötti feszültség feloldására. Ha ez igaz, akkor használatának még ma is ez az egyik fő indoka.

AZ *ÁLLAM* KÉTFÉLE FELFOGÁSA ◆ Az újkori európai államnak és az intézményesült közhatalom korábbi formáinak viszonyát illetően az államelméleti szakirodalomban két jellegzetes, bár ritkán ütköztetett álláspont létezik.[288]

[282] Csupán példákat hozva itt az angol szakirodalom ismertebb művei köréből lásd Pierson, Christopher: *The Modern State*. London, Routledge, 1996; Nelson, Brian R.: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution*. New York, Palgrave Macmillan, 2006; Cudworth, E. – Hall, T. – McGovern, John: *The Modern State. Theories and Ideologies*. Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 2007. A sort hosszan lehetne folytatni.

[283] Német nyelven, ugyancsak példálózva, lásd Skalweit, Stephan: *Der „moderne Staat". Ein historischer Begriff und seine Problematik*. Opladen, Westdeutscher Verlag, Rheinissch-Westfälische Akademia der Wissenschaften, Vorträge G 203, 1975., Voigt, Rüdiger: *Der moderne Staat. Zur Genese des heutigen Staatsverständnisses*. Springer-Verlag, 2015., Benz, Arthur: *Der moderne Staat. Grundlagen der politologischen Analyse*. München, Oldenburg, 2008. A sor itt is hosszan folytatható.

[284] A kifejezés a francia szakirodalomban főleg eszmetörténeti kontextusban használatos; lásd például Jouvenel, Bertrand de: *Les débuts de l'état moderne. Une histoire des idées politiques au XIXe siècle*. Párizs, Fayard, 1976. és Goyard-Fabre, Simone: *L'Etat moderne. Regards sur la pensée politique de l'Europe occidentale entre 1715 et 1848*. Párizs, Vrin, 2000.

[285] Vö. *El nacimiento y la construcción del estado moderno. Homenaje a Jaume Vicens Vives*. Szerk.: Albareda Salvadó, Joaquim – Janué i Miret, Marició. Valencia, Universitat de València, 2011.

[286] Lásd Harold J. Laski, Michael Oakeshott és Robert M. MacIver – alább adatokkal is jelzett – műveit.

[287] Ezzel arra utalok, hogy a hazai államelméletben és más szaktudományokban, például a történelemtudományban, sokan a „modern" terminus ideológiai semlegesítő hatását aknázzák ki, és a „polgári", „tőkés" vagy „burzsoá" állam fogalmának elkerülése végett használják a modern állam kifejezést. Kivételként lásd Szilágyi Péter: A modern állam történetisége, avagy történelmi lecke fiúknak – Feltevések, vázlatok, mozaikok. In: *Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére. Ut vocatio scientia*. Szerk.: Pongrácz Alex. Bp. Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 495–511. Itt azt olvashatjuk, hogy a modern állam – struktúráját, társadalmi bázisát és társadalmi szerepét elemezve – „tőkés jellegű", tehát kapitalista állam (vö. 500–501) –, bár azt nem tudjuk meg, hogy akkor mi szükség van a „modern" jelzőre, és miért is olyan fontos a szerzőnek, hogy épp e tárgyban adjon „leckét" konkrétan nem megnevezett „fiúknak".

[288] Ezek létét már jeleztem, bár nem az itteni részletességgel fejtettem ki az *Államtan* [I]. *Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete* (Bp. BCE, 2011) című munkámban, vö. 121–125. A kétféle felfogás természetesen megjelenik az állam fogalmával kapcsolatos elgondolásokban is, hiszen a két felfogás nyilvánvalóan két fogalomhoz vezet. Az államfogalom gazdag szakirodalmából lásd – például – Dowdall, H. C.: The Word "State," *Law Quarterly Review*. 39. évf. 1923. 98–127.; d'Entreves, Alexander Passerin: *The Notion of the State. An Introduction to Political Theory*. Oxford,

Az egyik szerint az újkor elején, ideértve az ún. koraújkornak mondott hosszú korszakot is, Európában létrejött közhatalmi szerveződés az *államiság új típus*a volt. Ez a közhatalom *korábban* kialakult, ugyancsak államnak tekinthető formáinak *történelmi folytatása* volt az újkori európai társadalomfejlődés viszonyai között. Ezen álláspont képviselői úgy vélik, hogy az első államok több ezer évvel ezelőtt, az ókori Közel-Keleten, Ázsia bizonyos térségeiben, illetőleg Észak-Afrikában jöttek létre, s a történelmi fejlődés későbbi korszakaiban – a hűbériség és rendiség idején, majd az újkorban – a mindenkor adott feltételek között folyamatosan átalakultak. Így felfogva az állam az emberek együttélésének a *civilizációs fejlődés* csaknem *egészét,* a hagyományos terminológia szerint a történelemnek az őstársadalmak felbomlását követő teljes korszakát végig kísérő formája.

A másik álláspont szerint a közhatalom *állam*nak nevezhető formája az *újkori* fejlődés sajátossága, amely Európa különböző régióiban némileg eltérő módon a XV-XVII. század folyamán formálódott, majd az azt követőkben alakult ki végleges jelleggel. E nézet hívei úgy látják, hogy az újkor elején Európában létrejött, s történelmi léptékkel nézve ma is létező *állam*, melyet az európai nyelvek többsége a latin *status* szóból képzett főnevekkel jelöl, lényegesen különbözött, illetőleg különbözik – példának okáért – Mezopotámia *városkirályság*aitól, az egyiptomi, ázsiai vagy dél-amerikai despotikus *birodalmak*tól, az ókori görög *polisz*októl, a poliszból világbirodalommá vált egykori római *impérium*tól, valamint a középkori hűbéri-rendi *regnum*októl. A különbségek ezen álláspont képviselői szerint oly nagyok, hogy az „állam" szót, már ha ez nyelvileg lehetséges volna, az intézményesült közhatalom újkori fejlődés során létrejött formájára kell(enne) fenntartanunk, a korábbi jelenségeket pedig az eredeti kifejezésekkel – *polisz, imperium, regnum* stb. – lenne célszerű megjelölni, jelezve, hogy azok valójában nem államok.

A szakirodalomban az *első* álláspont mondható *többségi*nek. Ezt képviselte a XIX. század számos gondolkodója, ezen az alapon különböztette meg a történeti államtípusokat Georg Jellinek, a XX. század folyamán pedig ezen az állásponton volt, s ma is ezt vallja az államtan számos más művelője. A kortárs szakirodalomban ezen az alapon áll Roman Herzognak az *ősi államok* kérdéseit elemző munkája. E történetileg tág államfogalomra épülő koncepciót vallották és vallják sajátjuknak a marxista szerzők is. Hazai államelméleti szakirodalmunkban is ez az álláspont mondható általánosan elfogadottnak.[289] Abból persze, hogy valamely nézet többségi, vagy azt sokan elfogadják, még nem következik, hogy helyes.

OUP Clarendon, 1967; Harding, Alan: The origins of the concept of the state. *History of Political Thought*. 57. évf. 1994; Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos József: *Finnország politikatörténete, 1809–1917*. Szeged, JGyTF, 1994. 9–31., Földi András: Status, res publica, ius publicum. Fogalomtörténeti észrevételek. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae* 48. évf. 2011. 107–133. Terjedelmi okból az államfogalom kérdésével önállóan nem tudok itt foglalkozni.

[289] Lásd Jellinek, G.: *i. m.* (1900), 287–331., Herzog, Roman: *Az ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái*. Ford.: Patay-Horváth András. Budaest, Corvina, 1991. Óvatos mértéktartással fejtezte ki e nézetet Felix Ermacora, számos megfogalmazásával azt sejtetve, hogy ha az állam a premodern viszonyok között is létezik, azért az általános államtan a modern állam tudománya; lásd Ermacora, Felix: *Allgemeine Staatslehre. Vom Nationalstaat zum Weltsaat*. Bécs-Berlin, D&H, 1970. és *Grundriß einer*

Egy lehetséges ellenérv például a következő. Az ilyen államfelfogás keretei között az államiság *lényegi* jellemzőit úgy kell megadni, hogy azok *egyaránt* vonatkozzanak az olyan, egymástól nagyon is különböző „államokra", mint – példának okáért – III. Ramszesz Egyiptoma, Periklész Athénje, II. Richárd Angliája, Lorenzo Medici Firenzéje, a jacksoni Egyesült Államok, a sztálini Szovjetunó és a mitterrandi Franciaország. Ám ha e *nagyon eltérő* jelenségek *közös jellemző*it akarjuk megadni, akkor azok roppant *általánosak* és *elvontak*, már-már semmitmondók lesznek. Például csak annyit mondhatunk, hogy az állam *hatalmi* jellegű intézmény, mely bizonyos *érdekek* érvényesítése mellett a különböző emberi csoportok *közös ügyei*t is *szervezi*. Ez – lényegre törően fogalmazva – nem sok. Ezt az eljárást követve ráadásul olyan pozíciót foglalunk el, amelyből szinte alig láthatók az újkori európai állam – egy másik fogalmi rendszerben a modern állam, a területi állam, a polgári állam, a nemzetállam, vagy amint a másik álláspont képviselői fogalmaznak: *az* állam – legsajátosabb vonásai.

A *második* álláspontot *kevesebben* támogatják, de körükben az államelméleti hagyomány mélyen gondolkodó és megbízható képviselőit találjuk. Egyikük, Max Weber például így fogalmazott: „mivel az állam teljes kibontakozása mindenképpen a modern időkre jellemző, az állam fogalmát ajánlatos az állam modern típusával összhangban... definiálni".[290] Carl Schmitt még ennél is tovább menve azt hangsúlyozta, hogy az állam „egy történeti korszakhoz kötődő, konkrét fogalom".[291] Monografikus igénnyel ezt az álláspontot a szakirodalomban Herbert Krüger fejtette ki.[292] Ernst-Wolfgang Böckenförde határozott és meglehetősen karakteres megfogalmazásában „az állam nem általános fogalom, hanem egy olyan politikai rendforma megjelölésére és jellemzésére szolgál, amely Európában a 13. századtól a 18. század végéig, részben a 19. század elején alakult ki az európai történelem szabta speciális előfeltételek és ösztönzések közepette, és amely azóta, némiképp függetlenítve magát kialakulásának konkrét feltételeitől, az egész civilizált világra kiterjedt". Szerinte ez az álláspont nem kisebbségi vélemény, hanem olyannyira megbízható tétel, hogy „nemzedékünk számára a tudományos tudat biztos alapon nyugvó készletéhez tartozik".[293]

E történetileg szűkebb államfogalomról szintén nem mondható, hogy mentes volna a problémáktól. Miközben ugyanis lehetővé teszi az újkori európai állam mint modern állam jellemzőinek tartalmasabb leírását, azzal a problémával kell szembenéznie, hogy a nagyon általános és történetileg kézenfekvő jellemzőket, például az állam hatalmi jellegét igen könnyen alulértékeli.

Allgemeinen Staatslehre. Systemausgleich in der westlichen Industriegesellschaft. Berlin, D&H, 1979. A marxista és a szocialiszta szerzőkhöz lásd Arzsanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manykovszkij, B. Sz. – Sztrogovics, M. Sz.: *Állam- és jogelmélet.* Bp. Tankönyvkiadó, 1951.

[290] Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Bp. KJK, 1992. 79.

[291] Schmitt, Carl: Staat als konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff [1941]. In: uő: *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954*. Berlin, D&H, 1958, [3]1985. 366–385.

[292] Krüger, Herbert: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1964, [2]1966.

[293] Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Az állam kialakulása mint a szekularizáció folyamata. In: Böckenförde, E-W.: *Állami jog és erkölcsi rend.* Bp. L'Harmattan, 2020. 10. (eredetileg: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In: *Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1976. 44).

EGY KÖZVETÍTŐ ÁLLÁSPONT ◆ A fentiek kapcsán úgy vélem, hogy mindkét álláspont csakis egy sajátos *módszertani* eljárással *kiegészítve* tartható, ami a történetileg tágabb fogalomra épülő nézetet a szűkebbre épülőhöz, ez utóbbit pedig az előbbihez közelíti.[294]

A helyes elgondolás – mint oly sok esetben, itt is – *valahol középen* található; noha ebből nem következik, hogy pont félúton lenne vagy „középúton járna" a két nézet között. E megfogalmazással arra utalok, hogy a második felfogás megalapozottabbnak tűnik, de csak egy sajátos *közvetítő szempont* figyelembe vételével tartható fenn. E szempont révén az első egyes elemei is megőrizhetők. Ez esetben tehát az igazság úgy van a két szélső álláspont között, hogy tartalmilag *magába építi* a másodikként említett, fentebb történelmileg „szűknek" nevezett felfogást, de *perspektívaként felveszi* önmagába az első, történelmileg „tágabbnak" nevezett álláspont egyes elemeit is. Hogyan lehetséges ez? E közvetítő szempontot egy módszertani eljárás teszi lehetővé, mely nem más, mint a Ludwig Wittgenstein által *családi hasonlóság*nak *(family-resemblance)* nevezett jelenség államokra való alkalmazása.[295]A családi hasonlóság a hasonlóságok egyik formája, mely lényegében *lánchasonlat*ot jelent.

Egy halmaz elemei kétféleképpen is hasonlíthatnak egymásra: szokványos módon és lánchasonlat-szerűen. A hasonlóság *szokványos* felfogása szerint egy (példának okáért) négy elemet tartalmazó halmazban az *a, b, c* és *d* elemek akkor hasonlók, ha *mindegyiküknek* rendelkezik valamely *p*, vagy *p* és *q*, esetleg *p, q* és *t* minőséggel. Sokszor így hasonlítanak egymásra például az egypetéjű ikrek: mindegyiküknek *ugyanolyan* a szája *(p)*, az orra *(q)* és a szeme *(t)* is. A fenti problémára vonatkoztatva ezt tükrözi az a megközelítés, amely *min*den államot *hatalmi* jellegű *(p)* intézménynek tekint, mely *érdeke*ket érvényesít *(q)*, és egy közösség *közös ügyei*t is szervezi *(t)*. A hasonlóság *lánchasonlat szerű* felfogása szerint egy halmaz elemei – miként egy családban a testvérek (akik nem egypetéjű ikrek) – a következőképpen is hasonlíthatnak egymásra. A halmaz két tagját (*a* és *b*) valamely *k* minőség jellemzi, és kapcsolja össze, két tagja (*b* és *c*) között egy *s* minőség jelent hasonlóságot, ismét másik két tag (*c* és *d*) pedig egy *z* minőségben osztozik.[296]

A közhatalom intézményesült formáira vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy Periklész Athénjét és Lorenzo Medici Firenzéjét valamely *k* vonás kapcsolja össze; az utóbbiban és II. Richárd Angliájában valamely *s* minőség lesz közös, a szóban forgó angol királyság és a jacksoni Amerika pedig egy *z* jellemző alapján hasonlít egymáshoz. Bonyolítja a helyzetet, ha a hasonlóság e fogalmát a közhatalom *történelmileg* létezett formáira al-

[294] Az itt kifejtettek egyben választ kívánnak adni az általam korábban kifejtett elméletet ért két (részben jogos) kritikára is. Vö. Balázs Zoltán: Az állam mint uralmi forma: a politikaelmélet nézőpontja. *Politikatudományi Szemle*. 28. évf. 2019/3. (7–28) 9–10. és Tóth J. Zoltán: *Állam- és Jogelmélet*. Bp. Patrocinium Kiadó, 2019. 234. (1. j.).

[295] Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások* [1953]. Ford.: Neumer Katalin. Bp. Atlantisz, Mesteriskola, 1998. 67. §.

[296] A *családi hasonlóság* kifejezésben a *családi* jelző (Ludwig Wittgenstein nyomán, de szabadon példálózva) azt jelenti, hogy négy testvér a következőképpen is hasonlíthat egymáshoz: Annának és Hannának a szeme *(k)* hasonlít egymásra, de arcuk más vonásai nem nagyon, Hannának és Pankának ugyanolyan a szája *(s)*, de másban nem hasonlítanak, Pankának és Blankának pedig szinte egyforma az orra *(z)*, de szemük és szájuk már különbözik. Tehát a négy gyermek arcán nincs *egy* olyan vonás, amelyik *mindegyikükben* közös lenne, de ha rájuk nézünk, mégiscsak az lesz a benyomásunk, hogy testvéreket látunk, mert van bennük közös.

kalmazzuk. Ez a közvetítő nézetet a fentebb kisebbséginek nevezett álláspont felé közelítheti. Vagyis nem kizárt, hogy az államnak nevezett halmaz egyes elemei – ti. a főbb történeti államtípusok – közül kettő-kettő mindig hasonlít egymásra egy-egy vonatkozásban, de a halmazt egy *történelmi idősíkon* is elhelyezve annak elsőként és utolsóként létrejött elemei (például III. Ramszesz Egyiptoma és Mitterrand Franciaországa) már nem. Sőt, az is lehetséges, hogy annak időben egymást követő elemeit (így a középkori *regnum*ot és az újkori *állam*ot) összehasonlítva inkább különbözőségeket, semmint hasonlóságot – pontosabban: *az egyetlen hasonlóság* mellett nagyon *sok különbséget* – találunk. Ezért fogalmaztam fentebb úgy, hogy a második nézet szerintem megalapozottabb, de csak azzal a kiegészítéssel, hogy a lánchasonlat első és utolsó elemében, s így az egész sorozatban legalább egy közös vonásnak is meg kell lennie. Az államnak nevezett jelenségek esetén ezt annak hatalmi jellegében igen könnyen meg is találjuk.

5. A modern állam *fogalma, kialakulása és főbb jellemzői*

A *MODERN ÁLLAM* KIFEJEZÉS FUNKCIÓJA ◆ Amikor az újkori európai fejlődés során létrejött államot *modern állam*nak mondjuk – szemben a feudális vagy az ókori, s általában a hagyomány elvére épülő politikai szerződésekkel –, akkor ezzel azt állítjuk: a hatalmi jellegen túl vannak olyan sajátosságai is, amelyek semmilyen más államtípusra nem jellemzőek. Ezek a modern társadalomfejlődés jellemzőiből következnek,[297] de hogy konkrétan miben is állnak, az külön elemzés tárgya. A *modern állam* az újkori európai állam, ideértve természetesen annak azon állapotait is, ahogyan a gyarmati expanzió során az egész világon elterjedt, s hogy – mint a modernitásnak általában – lényege a folyamatos belső átalakulás. Akik valamilyen tartalmi elvre tekintettel akarják meghatározni, azok a modernitás egy-egy szerintük fontos jellemzője alapján nevezik el: *polgári állam, kapitalista állam, tőkés*állam stb. Néha még a *nemzet*államot is azonosítják a modern állammal, holott nyilvánvaló, hogy az annak csak egy szakasza és alakja. Az elnevezés – bár elterjedt, s jelentését illetően egyfajta tudományos konszenzus is létezik – kétségtelenül nem a legszerencsésebb. Részben azért, mert elfed fontos tartalmakat, részben pedig azért, mert többet sugall annál, mint amit mondani tud. Ennek ellenére a „modern" jelző az elmúlt évtizedekben viharos gyorsasággal elterjedt – az államra és a társadalomra vonatkozóan is.

A kifejezés ugyanakkor a fentebbi, történelmileg szűkebb, alapjaiban tartalmasabb államfelfogás alapján önmagában *contradictio in adjectio*nak tűnik, hiszen így a ma ismert állam –, ahogyan azt Böckenförde fent idézett megfogalmazása egyértelművé teszi – tulajdonképpen a modern kor, azaz az újkor intézménye. III. Ramszesz Egyiptoma

[297] A „modern társadalmakról" lásd például *The Formations of Modernity. Understanding Modern Societies.* Szerk.: Gieben, Bram – Hall, Stuart. Wiley, 1993. – Polity Press, 1997.; Delanty, Gerald: *The Formations of European Modernity. A Historical and Political Sociology of Europe.* New York, Plgrave Macmillan, 2013.; *Modern Times. Reflections on a Century of English Modernity.* Szerk.: Nava, Mica – O'Shea, Alan. London, Routledge, 1996. A társadalmak szervezőelvének leírására használt „modern" szó szemantikai funkciói feltevésem szerint az államra alkalmazott jelző funkcióihoz hasonlóak; ennek itt elvégezhetetlen bizonyítása helyett pusztán – és csak felvetésszerűen – utalok Charlie Chaplin ikerfilmjeire: a *Modern idők*re (*Modern Times*, 1936) és *A diktátor*ra (The Great Dictator, 1940).

nem állam abban az értelemben, ahogyan François Mitterrand Franciaországa az. Ám amikor az előbbi közhatalmi formáját is „államnak” mondjuk, akkor ezzel azt is elismerjük, hogy mindkét államfelfogásnak megvan a maga részigazsága, bár az egyik álláspont a másiknál helyesebb. Elismerjük vele azt is, hogy az „állam” szó a fenti megszorítással – ti. a szó igen szűk, pusztán a hatalmi viszonyokra utaló tartalmával – használható az újkor előtti, ún. premodern intézményekre is, noha kétségtelen, hogy az „állam” szó valódi jelentése szerint az állam csakis újkori európai képződmény. Ezt a komplex értelmet közvetíti – s bizonyos értelemben fedi el – a *modern állam* fogalma.

MI A MODERN? ◆ A *modern* sokjelentésű szó: van egy eltűnőfélben lévő *relatív* jelentése: „kurrens” és „mai korhoz illő”, valamint egy viszonylag állandó *abszolút* értelme: „nem régi”, „korszerű”, „fejlett”. Modern az, ami egyfelől mai, jelenlegi, másfelől az, ami korszerű és új.[298]

A *modern*nek az „állam” szóval való összekapcsolása[299] már csak azért is furcsa eredményre vezetett, mert az így jellemzett állam, a *modern állam* a legszerényebb becslések szerint is két- vagy háromszáz éves, s vannak, akik keletkezését még ennél is régebbi időkre teszik. Nem sokkal azután, hogy a XV-XVIII. században kialakult, az egész világon elterjedt: részben ezt a mintát követték az új államok alapítása során, részben ezt vitték át a gyarmatokra és külső birtokokra, sőt, ezt építgették a gyarmatosítás elleni védekezés keretei között is. Ehhez a *világtörténeti értelemben vett* „modern állam”-fogalomhoz képest a kifejezésnek ráadásul van két *szűkebb* és *konkrétabb* jelentése is. Ezek egyikét akkor használjuk, amikor arról beszélünk, hogy egy hatalmi versengésben lemaradt tradicionális államot (például a XIX. századi Japánt vagy Kemal Atatürk Törökországát) modernizálnak. Modern az, amit modernné tettek, vagyis felszámolták a nem túl előnyös tradícióit és a többiek szintjére hoztak „fel”. A szó egy másik értelme akkor tűnik elő, amikor azt is mondjuk, hogy egy infokommunikációs cég számítógépes technológiákkal modernizál egy minisztériumot, hogy az korszerűen működhessen, például kevesebb papírt használjon. A „maiság” mint időbeli viszonyfogalom az állam esetén ugyanúgy eltűnt a „modern” szó jelentése mögül, ahogyan a gazdaságban és a társalomban ez már régen megtörtént. (Amikor például valaki kijelenti, hogy „Henry Ford modernizálta az autógyártást”, még véletlenül sem a mai robottechnológiára, hanem csak a futószalag-módszerre gondolunk). A *modernizmus* olykor valami elmaradottnak a korszerűsítését célozza (például a katolikus egyházban azt, hogy az idejétmúlt hittételeket összeegyeztessék a tudományos ismeretanyaggal), így a szónak van egy vallásfilozófiai jelentése is. Máskor az valaminek a problematikus, esetleg nem kívánatos továbbfejlődésére utal, ami azért nem kívánatos, mert a modernizáció so-

[298] Részletesebben lásd Nádasdy Ádám: A „modern” és a belőle képzett fogalmak jelentés- és használattörténete. *Replika*. 1998. 30. sz. 33–40.

[299] A *modern* szót a korai középkor óta, kb. a VI. századtól használják; etimológiai alapja nyilvánvalóan latin. A klasszikus (ókori) latin szövegekben a *modernus* még nem fordult elő, de a szó alapja a latin *modo* időhatározó (jelentése: „az imént”, „kevéssel ezelőtt”, „éppen most”), és *modus* főnév (jelentése: „mérték”, „határ”, „mód”, „eljárás”). A különböző nyelvekbe a XVI. század táján ment át, s vált jelzős szerkezetek alapjává. Mai, kontrasztos jelentéseivel a „modernitás” a XVII–XVIII. századtól bír – ekkortól kezdve erre hivatkozva a lehető legkülönbözőbb szerzők kommunikációs akadályok nélkül szembe állíthatták – például – a régiek és modernek szabadságát, ízlését államát stb.

rán elveszhetnek a hagyományos értékek. A modernizmus ugyanakkor lehet a kívánatos, esetleg túlzott mértékű tradicionális történetiség ellentéte is. Ami a modernnél is modernebb, az „hiper-" vagy „szupermodern".

S e meglehetősen kusza jelentések vázlatos áttekintésekor még nem is említettem a szó művészettörténeti és filozófiai használatát! Az előbbi eredetileg a XIX. század második feléhez kötődött. A képzőművészetben a „modern" az akadémizmusba hajló realizmus, valamint az elfáradt és nem ritkán romantikába fulladt historizmus meghaladását, a lelki impressziók és expressziók megjelenítését, az irodalomban pedig *l'art pour l'art*, majd az *avantgarde* világát jelentette, kb. 1860 és 1970 között. Munkácsy festészete, szociografikus elkötelezettsége ellenére is régies, Ady költészete és Bartók zenéje viszont modern – szoktuk mondani. Ami 1970 után történt, az – ebből a szempontból legalábbis – már „modern utáni", azaz posztmodern. A filozófiában a „modern filozófia" vagy René Descartes-tal kezdődik, vagy Kanttal és Hegellel, vagy pedig a XX. századi egzisztencializmussal (Heideggerrel és Sartre-ral), esetleg a hermeneutikával (Gadamerrel) és a nyelvfilozófiával (Wittgenstennel). Azaz: az újkor bármely nagy gondolkodójával. A közöttük lévő több száz év egyértelművé teszi: a „modern" egyfelől olyasmire utal, ami valami mással szemben áll, vagy ami valami mástól lényegesen különbözik (a Descartes-tal induló gondolkodás például az antik és középkori filozófiától), másfelől olyasmire is, amit sokan korszerűnek gondolnak, s ezért az napi aktualitásában divatosnak is mondható. Ami *divatos*, az egyébként *modern*, és viszont: ami „modern", az – amint az a magyar *módi*, a francia *mode*, valamint német *die Mode* szavak alapján is nyilvánvaló – divatos is lehet.

A „modern" jelző akkor terjedt el szélesebb körben, amikor a *történelem*re alkalmazták. A jelző elterjedése összefüggött az emberiség egyetemes történetének három szakaszos felosztásával, pontosabban annak általános elterjedésével. Sokak számára ismert, hogy ez az újkor elejének német filológusa és gimnáziumi rektora, Cristophorus Cellarius szorgos tankönyvírói munkálkodásához köthető. Cellarius, eredetileg: Keller az itáliai humanista történetírók és filozófusok – mindenekelőtt Leonardo Bruni és Flavio Biondo – által a XIV–XV. században már használt, majd elfelejtett periodizációt elevenítette fel: a Krisztus születéséig (műve második kiadásában Nagy Konstantin koráig) tárgyalt eseményekről „antik történetek", vagyis *Historia antiqui* (megj.: 1675 és 1685), a „Krisztus születése utáni" eseményekről pedig „új történetek", azaz *Historia nova* (megj.: 1693, 1696) címen írt. A kettő közé eső köztes, vagy középső kort *(medium aevum)* pedig mint „barbár évszázadokat" egy harmadik kötetben – *Historia medii aevi* (megj.: 1688) – tárgyalta. Az „ősinek" mondott ókor *(antikvitás)* és a saját kor *(újkor)* közé helyezett „középső kor" *(középkor)* reneszánsz gondolatát Cellarius annyiban módosította, hogy az újat korszerűnek, fejlettnek tüntette fel. Műveit nem sokkal később, 1702-ben *Historia Universalis* címen egy kötetben is közzétették,[300] és

[300] Cellarius, Christoph: *Historia Universalis. Breviter AC Perspicue Exposita, in Antiquam, et Medii Aevi ac Novam Divisa, cum Notis Perpetius.* 1. kiadás: 1702., 5. kiadás: Jéna, Bielckius, 1716 (ez az interneten is hozzáférhető), 8. kiadás: Jéna, Bielckius, 1730. stb. Cellariusról lásd még Fenske, Hans – Mertens, Dieter – Reinhard, Wolfgang – Rosen, Klaus: *Geschichte der politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, Taschenbuch, 1997. 143.

különböző iskolákban tankönyvként használták, ami garancia volt a fogalom elterjedésére. Akkortól kezdve az újkor *modern kor* lett.

Mintegy száz évvel ezután a modern jelzőt az államra is alkalmazták. Ebben a kontextusban állítólag J. G. Fichte használta először, bár nem túl gyakran.[301] Az állam eszméjére vonatkoztatott modernitás gondolata G. W. F. Hegel számára is fontos volt, aki a jelenséget már ifjúkori alkotmánytani műveiben, tehát Fichtével csaknem egy időben elemezte, az ezzel kapcsolatos nézetét részletesen a *Jogfilozófiá*jában fejtette ki.[302] Az *új* állam mindkettőjük számára a szekularizációs folyamatban jelentősen előrehaladt, elsősorban *világi feladatok*at igazgatási eszközökkel megoldó *deszakralizált* államot jelentett. A XIX. században a kifejezés – ha nem is túl gyorsan, de – feltartóztathatatlanul elterjedt, s egy másik jelentéssel is kiegészült: Robert von Mohl számára a modern állam az alkotmányos keretek között tevékenykedő, azaz *alkotmányos állam*ot jelentett. Ugyanilyen tartalommal használta azt a svájci Johann Caspar Bluntschli, amikor általános államtanát, államjogtanát és politikaelméletét a „modern államról szóló elméletként" tette közzé.[303] Georg Jellinek számára ez volt a történeti államtípusok legutolsó változata, amelyben az államot *elválasztották* az *egyháztól*, ahol alkotmányosan-jogilag rendezik a *rex* és *regnum* közötti dualizmust, jogilag szabályozzák az *egyén* államhoz való viszonyát, s ahol megjelenik a *reprezentáció (képviselet)* eszméje, s annak révén a demokrácia lehetősége is.[304] A XX. század első felében született írásokban – például Harold Laskinak az államon belüli autoritásról és szabadságról szóló könyveiben[305] – e jellemzők már természetesek és magától értetődően modernek. A modernitást kétellyel fogadó, pesszimizmusra hajló konzervatív gondolkodók – például a kultúrszociológus Alfred Weber, valamint a történész és közigazgatási jogász, Otto Hintze – számára ugyanakkor a modern állam nem tekinthető az európai fejlődés természetes fejleményének. Szerintük a történelem meghaladja, sőt a XX. században a nemzetállam révén már

[301] A szakirodalom nem ritkán utal erre. A szkeptikus szövegezésnek („állítólag") az az oka, hogy Fichte alkalmasint használta ugyan a fogalmat, de szerintem – miközben értette annak lényegét – ezt „óvatosan", bizonyos fenntartások mellett tette, és ismereim szerint érdemben sehol sem fejtette ki, hogy mit is értett azon. *A zárt kereskedelmi állam* című könyvében (*Der geschloßene Handelsstaat.* Tübingen, Cotta, 1800, magyarul *A tökéletes állam.* Bp. Phőnix 1943) nem értekezett róla, a *Staatslehre*-ben (1813, új kiadása Lipcse, Felix Meiner, 1912) pedig csak két-három alkalommal említette. Egyik elemzője szerint ennek az volt az oka, hogy feltehetően külön szerette volna tartani egyfelől a „modern" világ, ember stb., másfelől az (akkor még) vallási tartalommal telített „új világ", „új idők" és „új ember" fogalmát. Lásd erről Schneidereit, Nele: Der Diskurs der Moderne in F. G. Fichtes Staatslehre. In: *Praktische Philosophie in Fichtes Spätwerk*. Szerk.: Zöller, G. – Manz, H. G. Amsterdam, Rodopi, Fichte-Studien 29, 2006. 139–148. kül. 141. Fichte elméletének elemzését lásd Nakhimovsky, Isaac: *The Closed Commercial State. Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte*. Princeton, Princeton Univ. Press, 2011. lásd kül. 74–76. és 106–127., a hazai szakirodalomban Felkai Gábor: *Fichte*. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1988. lásd kül. 122–132. (egy „modernizációs kísérlet" elméletét is érintve) és (Fichte szövegével) 272–287.

[302] Hegel G. W. F.: *Ifjúkori írások. Válogatás.* Bp. Gondolat, 1982. és *A jogfilozófia alapvonalai. A természetjog és államtudomány vázlata* [1820]. Ford.: Szemere Samu. Bp. Akadémiai, 1971. 269–271.

[303] Mohl, R.: *i. m.*-ek (1832, ^{2}1866), (1828, 1829–1831), (1859, ^{2}1872, 1866, ^{2}1871). Bluntschli, J. C.: *Lehre vom Modernen Stat* [így!]. 1. kötet: *Allgemeine Statslehre.* 2. kötet: *Allgemeines Staatsrecht.* 3. kötet: *Politik*. Stuttgart, Cotta'schen Buchhandlung, 1875–1876.

[304] Jellinek, G.: *i. m.* (1900), 323–331.

[305] Laski, Harold J: *Authority in the Modern State.* New Haven, Yale Univ. Press, 1919; Laski, Harold J.: *Liberty in the Modern State.* New York, Harper and Bross, 1930

meg is haladta azt.[306] Az, hogy ez így van-e, nyilván attól függ, milyen jellemzőket tulajdonítunk neki.

A MODERN ÁLLAM KIALAKULÁSA ◆ Bár a modern állam keletkezésének idejét, módját és menetét illetően vannak nézetkülönbségek, az állam e formája a legmegbízhatóbb értékelések szerint valamikor a XV. és a XVIII. között alakult ki, folyamatosan, a társadalmi gyakorlatot alakítók számára már-már észrevétlenül. Nem véletlen tehát, hogy a jelenséget megnevező fogalom („modern állam") is e korszak folyamán vagy végén keletkezett. A fentebb jelzett államkeletkezési paradoxon persze erre is áll: akkor tudjuk megmondani, hogy *mikor* és *miként* alakult ki, ha már tudjuk, hogy *mi* az – ahhoz viszont, hogy tudjuk, *micsoda*, ismernünk kell *kialakulását*. E bonyolult kérdés megoldásához – számos lehetőség közül választva – a romániai származású angol történész-politológus, Samuel E. Finer elemzését[307] hívom segítségül, akinek a modern állam mibenlétével kapcsolatos koncepcióját meggyőzőnek tartom, bár alább néhány részletkérdésben ki is fogom egészíteni. A modern állam Finer szerint három vonatkozásban volt újszerű és eredeti a korábbiakhoz képest:

(a) egyrészt a *joghoz való viszonya* különbözött a korábbi hatalmi szerveződések joghoz való viszonyától,

(b) másrészt abban, hogy *változásra való képessége* minden korábbi berendezkedés ilyen képességét felülmúlta,

(c) harmadrészt pedig abban, hogy egy *államrendszer részeként* létezett.

[306] Lásd e tekintetben Weber, Alfred: *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Berlin – Lipcse, Deustche Verlags Anstalt, 1925., valamint Hintze, Otto: Wesen und Wandlung des modernen Staates (1931) és Die Entstehung des modernen Staatslebens (1932). In: uő: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Szerk.: Oesterreich, Gerhard. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, (1962) ^{3}1970. 470–496. és 497–502. Ez utóbbiak elemzését lásd Pethő Sándor: A modern európai állam születése és funkció váltásai. In: *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Horváth Erzsébet és Literáty Zoltán. Bp. KGRE – L'Harmattan Kiadó, 2012. 321–331. és *Dél-kelet Európa – South-East Europe International Relations Quarterly* [Budapest]. 1. évf. 2010/3. 4. sz. 1–9. A hazai szakirodalomban Pethő Sándor azt a nézetet képviseli, hogy „a »modern állam« kategóriája elméleti szempontból kiürült: nem alkalmas arra, hogy vele a minket körülvevő államok életének legtöbb jelenségét adekvát módon leírjuk"; vö. *ugyanott*, 321. A főszövegből kitűnik, hogy nem osztom ezt az álláspontot, és az is, hogy miért. A főszövegre utalva megjegyzem még, hogy a fogalom elsősorban a német konzervatív gondolkodók számára nem tekinthető az európai fejlődés természetes fejleményének. Az angol konzervatív gondolkodók közül többen – bár a modernitás fejlődésének irányait illetően nem ritkán ők is fenntartásokat fogalmaznak meg – nem így gondolják. Lásd e tekintetben Michael Oakeshott újólag kiadott tanulmányait. Oakeshott, Michael: *Vocabulary of a Modern European State. Essays and Reviews 1953–1988*. Szerk.: O'Sullivan, Luke. Exeter, Imprint-Academic, 2008.

[307] Finer, Samuel Edward: *The History of Government. From Earliest Times*. Oxford, O.U.P., 1997. 3. kötet, 1298–1302. Finer nézeteit a hazai szakirodalomban részletesen elemzi, hasznosítja és ugyancsak továbbgondolja Sashalmi Endre is, akinek elméletére később térek ki. Az Oxfordban és Manchesterben tanító Samuel E. Finer immár klasszikus kormányzat-történeti munkája mellett érdemes itt legalább utalni testvérének, a chicagói egyetemen működött Herman Finernek a modern államról szóló könyvére. Ez utóbbi elsősorban *(a)* a képviseletre, *(b)* a felelősségi kérdésekre és *(c)* a tartós intézményesülési folyamatokra koncentrált, ideértve a föderális és központi-helyi szerveződéseket is. Lásd Finer, H: *Theory of Paxis of Modern Government*. New York, Henry Holt, 1949., német fordításban *Der moderne Staat. Theorie und Praxis*. 1–3. kötet. Stuttgart, Ring Verlag, 1957.

A MODERN ÁLLAM LEGFŐBB JELLEMZŐJE: A HATALOM ÉS JOG SAJÁTOS VISZONYA ◆ Az első jellemzőt, az állam és jog korábban, illetve más társadalmakban ismeretlen viszonyát Finer nyolc tételben bontotta ki és részletezte. Mivel itt minden megfogalmazásbeli árnyalatnak jelentősége lehet, álláspontját részletesen idézem.

A modern államban – olvashatjuk kormányzattörténeti művében – „*(1)* a *jogot* különös, sőt *mindenek fölött álló tiszteletben* részesítették. A szokásjogot lépésről lépésre írott jogi gyűjteményekbe foglalták, ami nemcsak polgári jogi, hanem büntetőjogi és közigazgatási ügyekre is kiterjedt. Az egyének és a közhivatalok közötti hatalmi viszony *jogi rendelkezéseken alapult* és azok által volt meghatározott, néhány bevett jogi eljárás révén. *(2)* Az egyén nem pusztán alattvaló volt, hanem *polgár* a következő értelemben. Az athéni polgárság aktív és közvetlen részvételt jelentett a politikai döntésekben és a közigazgatásban, miközben a római polgárság aktív jogokat ruházott a hivatalnokokra. Az állampolgárság e formáit a francia forradalmárok *aktív* polgárságnak nevezték. Az újonnan születő európai államokban persze, 1500 körül, csak néhányan rendelkeztek aktív állampolgársággal, ám minden szabad ember hagyományosan örökölt jogokat élvezett, nevezetesen az élethez, a szabadsághoz, s mindenekelőtt a tulajdonhoz. Ebben az értelemben nem csak alattvalók voltak, azaz olyan tárgyak, amelyeket igazgatni kellett, hanem *passzív* polgárok is. *(3)* A *felelősségre vonhatóság* személyes volt; azaz a bűncselekményért járó büntetést csak maga a bűnös, nem pedig a családja vagy faluja, vagy (a norman Anglia egy rövid periódusát kivéve), dézsmakör kaphatta. *(4)* Különleges tisztelet övezte a magántulajdon elvét. Ez az elv a *n'impose qui ne veut* [308] feudális jelszava alatt hosszú időn át ellenállt az uralkodók pénzügyi abszolutizmus iránti vágyának. *(5)* A joghoz kötöttség a magántulajdon tisztelete és a passzív állampolgárság együtt azt eredményezte, hogy az uralom bizonyos értelemben korlátozott volt. A kormányzatnak e korlátozottságát határozottan megerősítette két másik a legalisztikus jellemző, nevezetesen *(6)* a közjog és a magánjog, a magántulajdon és az államhatalom, valamint az uralkodó magánszemélyének és a *respublicá*nak a megkülönböztetése – a *res publicá*é, amit absztrakt és személytelen nomokráciaként [joguralomként] kezdtek felfogni. E megkülönböztetést a római és bizánci birodalomban tették meg, ahol a *fiscus* [államkincstár] és a császár két különböző dolog volt, s az előbbit akkor is lehetett perelni, ha az utóbbit nem. E római megkülönböztetés a kontinentális Európában a római jog újjáéledésével visszatért. Anglia, mely idegenkedett a római jogtól, egy ún. *common law*-megkülönböztetést fejlesztett ki, a király mint természetes személy és a korona mint absztrakció között. Mivel mind a római jogi, mind a *common law*-beli szövegezés alátámasztására a természetes személyiség ellentéteként felfogott jogi személyiség fogalma szolgált, e megkülönböztetést sehol máshol nem ismerik. *(7)* Ennek kiegészítése volt az, hogy az egyének vagy a testületek úgy perelhették a »korona« vagy az »állam« képviselőjét, mintha azok természetes személyek volnának, s ez a feudális gyakorlatnak betudhatóan azt jelentette, hogy a per *lis inter partes* zajlott [kb. a felek között maradt]. A szuverén hatalom hivatalnokai elleni, állítólagos károk miatti perindí-

[308] Kb. nincs adózás a megadóztathatók hozzájárárulása nélkül. Az elvre Alexis de Tocqueville is úgy hivatkozik *A régi rend és a forradalom* című könyvében (Bp. Atlantisz, 1994. X. fejezet), mint ami a XIV. századi angol és francia társadalom bevett elve volt.

tás joga másutt ugyancsak ismeretlen volt, és megerősítette, hogy a szabad egyéni státusz polgári (bár passzív) és nem alattvalói volt. *(8)* Mindezen államok – a mintegy fél tucatnyi városállamot és a svájci kantonokat leszámítva – 1500 körül monarchiák voltak (ideértve a fejedelemségeket is), és ezek uralkodói hevesen és kitartóan *abszolút* hatalomra törekedtek. 1660-ra legtöbbjük el is érte ezt. A monarchiáknak az e korlátozások eltörlésére irányuló folyamatos erőfeszítései ellenére számos testület –, melyeket a társadalom (az erős központi kormányzat korábbi korszakban jellemző, Ázsiában ismeretlen hiányának vagy gyengeségének betudhatóan) kialakított, például céhek, szövetségek, rendek és hasonlók, a katolikus egyházról nem is beszélve – megtartotta a jogosítványait. E testületeknek hatalmas vagyonuk mellett átfogó hierarchiája és autoriter struktúrája volt, részletesen kidolgozott jogi és kormányzati megoldásokkal rendelkeztek, szilárdan befolyásuk alatt tartották a közemberek reményeit és félelmeit.

Határozottan le kell szögeznünk – zárja e tárgyú fejtegetéseit Finer –, hogy ezek az elvek sehol nem voltak teljes mértékben vagy gondosan bevezetve, s hogy sokukat inkább megsértésükben, semmint követésükben tisztelték. Ezek az elvek nem vezettek *Rechtsstaat*hoz vagy alkotmányos monarchiához – *egyenlőre*. Nem voltak elégséges feltételei egy ilyen államformának, de talán szükségesek voltak hozzá. Mert bár e jellemzők közül néhány esetleg megtalálható volt más politikai közösségben is e korban, valamennyit azonban együtt sehol máshol a világon nem találjuk.” [309]

E hosszú idézettel azt kívántam megmutatni, hogy a modern állam kialakulása szempontjából nem bizonyos szervezetek (például egy központi kancellári hivatal és hasonlók) vagy szervezeti típusok (bürokrácia) léte a perdöntő, ahogy korábban magam is gondoltam, hanem a jog tisztelete és szelleme, illetőleg a közhatalom e szellemhez való viszonya. „A központi gondolat az, hogy *a kormányzat az egyénhez való viszonyát a jogra kell alapozni,* hogy az *egyének bizonyos velük született jogokkal rendelkeznek*, s következésképpen e jogoktól csak tisztességes eljárás révén foszthatók meg – ezek jelezték a lényegi különbséget az újonnan született európai államok és az ázsiai államok között. Meglehetősen helytelen volna ez utóbbiakat jog nélkülinek tekinteni – távolról sem voltak azok, a jog részletesen szabályozta őket. A megalkotott joguk ugyanakkor egyszerűen büntetőjogi vagy közigazgatási volt. Téves lenne ezeket zsarnokiként megbélyegezni abban az értelemben, hogy az uralkodó önkényesen elvehette az alattvalók életét, szabadságát és tulajdonát, néhány azonban ilyen volt.”[310]

Az államtudományi gondolkodás szinte egészén végigvonul az a feltételezés, hogy az állam „és” a jog az újkorban egymást kölcsönösen feltételező viszonyban volt, és van még ma is: kölcsönösen előfeltételezik és kölcsönösen meghatározzák egymást (például így: állam nincs jog nélkül, jog nincs állam nélkül, az állam alkotja a jogot, a jog szabja meg az állami működés kereteit stb.), s igazolhatóságuk is kölcsönös.[311] E viszonynak számos kombinációja alakult ki attól függően, hogy melyik – a valóságos vagy az esz-

[309] Finer, S. E.: *i. m.* (1997), 3. kötet, 1298–1300. Az itt idézett szöveg nem tartalmazza a szerző bőséges lábjegyzeteit.

[310] *Ugyanott*, 1303. (kiemelések csak itt)

[311] Vö. Tamás András: Állam és jog. In: *Államtan. Az állam általános elmélete. 1–2 kötet.* Szerk.: Takács Péter. Elektronikus tananyag. Digitális tankönyv kézirata. [Budapest], k.n., Gépirat [kézirat]. 2005. 2. kötet. (elérhető: academia.edu).

ményi – államról beszélünk-e, és melyik jogra – természetjogra vagy pozitív jogra – gondolunk, összességében azonban ennek az államnak a fő *tendenciája*, hogy *jogi keretek között*, a *jogszerűség követelményein*ek megfelelően működik. Az, hogy a közép- és kelet-európai totalitarizmusok egy ellentétes tendencia végpontján álltak, a Nyugat összfejlődése szempontjából nem perdöntő. A modern állam alapvető, bár csak több évszázad távlatában érvényesülő tendenciája az, hogy – amennyire csak lehetséges – a jog uralma alá kerüljön: „jogállam" legyen. Szemben a premodern államokkal és az ázsiai despotizmusokkal, amelyek tendenciája ezzel épp ellentétes, ezért „hatalmi államként" utalhatunk rájuk. A jogi keretek között működő államot egy idő után – amikor is észrevették az alkotmány kitüntetett lehetőségeit – *alkotmányos állam*nak, a jogi keretek között működő közigazgatást pedig *alkotmányos közigazgatás*nak nevezték. Természetesen a modern európai államban is elkövettek és elkövetnek ma is számos jogtalanságot, kialakultak diktatúrák, megsértik az alkotmányt és így tovább – az a tény azonban, hogy ezt „bűnnek", „bűncselekménynek", „eltusolandó vagy korrigálandó hibának" „az ezzel járó sérelmek és károk megtérítésére vonatkozó kötelezettség alapjának" tekintik, elismerik a jog kitüntetett szerepét. (Ez utóbbi vonatkozást értette Finer azon a kissé szerencsétlen fordulaton, hogy sok jogi elvet „inkább megsértésükben, semmint követésükben tiszteltek".)

Az állam/hatalom és a jog ilyen kapcsolata mögött természetesen erkölcsi elvek is állnak, melyeket az erkölcsi tényként leírható társadalmi gyakorlat tart érvényben, már ahol érvényben tartja. Ezt itt nem részletezhetem, de egy Tocqueville-i gondolattal megmutatom jelentőségét. Alexis de Tocqueville ugyanis épp erre a gyakorlatra és ezekre az elvekre utalt a jog és a politika, s ezzel a jog és az állam kapcsolatát illetően egy másik kontextusban. Mai ízlésünk szempontjából megfogalmazása talán kicsit patetikus, ez azonban nem változtat azon, hogy amit mond, helyes. „A jogok eszméje – fogalmazott – nem egyéb, mint az erény eszméje a politika világában. A jogok eszméjének segítségével határozzák meg az emberek, mi is a túlkapás meg a zsarnokság. Ennek az eszmének a fényében ki-ki függetlennek mutatkozhatott dölyfösség nélkül, és alávetettnek alantasság nélkül. Az erőszaknak engedelmeskedő ember meghajlik és lealacsonyul; ám amidőn aláveti magát a parancsolás jogának, amelyet embertársától elfogad, voltaképpen fölébe emelkedik annak, aki parancsokat ad neki. Erény nélkül nincsenek nagy emberek, a jogok tiszteletben tartása nélkül nincs társadalom, mert mi is valójában az ésszerű és értelmes lények egyesülése, amelyben az erő az egyetlen összekötő kapocs?"[312]

A modern állam egyik fő sajátossága tehát az, hogy a hatalom a *joguralom perspektíváját hordozó* pozitív viszonyban áll a joggal, s nem kárhoztatja azt eszközszerepre.[313]

[312] Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában. Válogatás* [1835–40]. Ford.: Frémer Jusztina et al. Bp. Gondolat, 1983. 205–206. Ugyanígy: „Nem… az engedelmesség megszokása alacsonyít le, hanem az olyan … hatalomnak való engedelmeskedés, amelyet az ember bitorlottnak és elnyomónak tekint"; *ugyanott,* 21.

[313] A jog eszközszerepre kárhoztatása – mely ugyancsak önálló elemzést igényelne – vagy a modern európai állam hagyományát tagadó totalitarizmusok és alkalmi diktatúrák velejárója, vagy valamilyen társadalom-, állam, esetleg jogfejlődési diszfunkció. Lásd ezzel kapcsolatban Kulcsár Kálmán: *A jogfejlődés sajátosságai. A jog mint eszköz*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1984. és Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Bp. Szent István Társulat, 2002. 106–110.

TOVÁBBI JELLEMZŐK ◆ Mind Finer értékelése szerint, mind az ő elméletétől függetlenül fontos vonás az állam mint politikai intézmény *folyamatos változásra való képessége*. Az európai történelem azt mutatja, hogy a kontinens rendje maga, s az egyes államok is, száz évenként, újabban sűrűbben is elbizonytalanodnak, megtorpannak és válságba kerülnek, de valamilyen módon – rendszerint önmaguk megújításával – mindig kilábalnak abból. Az ázsiai fejlődés évszázadokig stagnálni képes közhatalmi intézményeket hozott létre. A gyarmatosítás előtti India a faluközösségi szinten évezredeken keresztül változatlan volt, legfeljebb a „politika felhőrégióiban" történtek változások; s ha az ókori Kínában esetleg fel is lázadtak valahol, a lázadás leverése után helyreállt ugyanaz a rend, s ugyanúgy ment minden tovább. Egy maroknyi egyiptológuson kívül valószínűleg az ókori Egyiptomot illetően senki sem tudja megmondani, hogy milyen lényeges különbség voltak, ha voltak egyáltalán az ó-, a közép- és az újbirodalom egyiptomi állama között, holott ezeknek ezer évnél is hosszabb a története. Ezzel szemben Európában mindig történt és történik valami, a kihívásokra kreatív módon válaszolt/-nak, s e modern társadalmak hozzáigazították saját rendjüket a változó feltételekhez. Ezt az a politikai szerkezet, a mögötte álló sajátos kulturális és hitrendszerrel együtt,[314] tette lehetővé azt, amit modern államnak nevezünk.

Végül, a modern államnak nélkülözhetetlen és azt az államnak nevezett korábbi politikai intézményektől megkülönböztető fontos sajátossága, hogy csak *multum tantum*ként fogható fel. *Multum tantum* az, amiből nem tudunk elképzelni egyet; a fogalomhoz tartozik, hogy csak több, sok létezhet belőlük. Ez azt is jelenti: ami ilyen, az csak *rendszerben*, esetleg halmazban, annak egyik elemeként létezhet. (A fogalom szemléletes példája a jogszabály, ami ugyancsak *multum tantum*: nem tudjuk úgy elképzelni a jogot, hogy csupán egy szabályból áll; a „jogszabályból" fogalma szerint csak több lehet.)[315] Ha az állam valami olyasmi, amiből csak több lehet, akkor ebből egyfelől az következik, hogy a „birodalom" – mint fentebb utaltam rá és a fenti értelemben – nem állam, másfelől pedig az, hogy léteznie kell annak a rendszernek is, amelynek része. Ez a *nemzetközi rendszer mint államrendszer*, bizonyos értelemben a nemzetközi jog rendszere, melyről tehát nem véletlenül mondjuk azt, hogy a XVII. században keletkezett, vagy hogy Hugo Grotius volt „az atyja".

A nemzetközi rendszer érzékeltetéséhez újra Finert idézem: „Ázsiában az állam tradicionális formája a birodalom volt. Bár amikor ezek felbomlottak, létrejöttek országállamok, ez utóbbiak azonban előbb-vagy utóbb újra felolvadtak egy birodalomban… Nem így Európában, ahol a Római Birodalom közvetlen utódai átmeneti, barbár

[314] Finer álláspontját e tekintetben lásd *i. m.* (1997) 3. kötet, 1303–1303. Ami a közjogi szerkezetek mögött álló sajátos kulturális és hitrendszereket illeti, érdemes kiemelni a következőt. A tradicionális, nem-Európai társadalmak legelterjedtebb rendszerei, „az iszlám és a konfucianizmus egyaránt »zárt« rendszerek; hagyományaik egységesek, megszakítatlanok és önmagukat erősítik", s ezért ezek is évszázadokig változatlanok. Európában ezzel szemben „két ellenkulturális mozgalom" – a reneszánsz és a reformáció – „lerombolta annak a hitrendszernek [ti. a kereszténységnek] az egységét, amely alátámasztotta a középkori politikai és társadalmi struktúrákat", s „ez a törés megnyitotta az utat az államról való teljesen új gondolkodásmód felé, miközben kiszabadította a természettudományt a vallás és az uralkodó vélemény béklyóiból. Az új államformákkal és az új technológiával megnyílt az út a nyugati gondolkodás, intézmények és társadalmi struktúrák azon napoktól egészen mostanáig tartó rendkívüli váltakozása felé." *Ugyanott*.

[315] Vö. Somló Bódog *Jogbölcsészet*. Bp. Grill, 1920.; új kiadásban Miskolc, Bíbor, 1995.

protoállamok voltak, melyek végül is bevonódtak a feudális rendszerbe. Az európai típusú feudalizmus transz-territoriális volt; nem ismert »nemzeti« határokat, hiszen a politikai hűséget az úr felé kellett tanúsítani, akármelyik országban is élt. Ugyanígy a katolikus egyház saját szavai szerint katolikus és egyetemes volt, s nem ismert, nem is akart ismerni „nemzeti" határokat (bár e fogalom létezett ebben az időben). Ezért Európa nem úgy gondolt magára, mint területi »Európára« (ahogy a görögök és a rómaiak gondoltak rá), hanem mint a »kereszténységre«, egy egységes és megszakítatlan *oikumené*re, amely a pápa és a császár autoritásában jutott el a csúcsa. Az újjáalakított európai állam, mint minden korábbi állam, területének meghatározásán alapult, s minden ilyen állam uralkodói (saját szavaikkal jelezve megint) »saját uradalmuk császárai« akartak lenni. Az állam ezért »szuverén« államként keletkezett, amelynek uralkodója a területen élő teljes népesség ellenőrzéséhez ragaszkodott, és hajlandó volt arra, hogy – az ilyen jogok kölcsönös elismerése fejében – más uralkodók hasonló jogát is elismerje. Így, számos egymástól független szuverén állam keletkezett. … Az európai állam tehát szuverén, területileg körülhatárolt politikai egység volt, mely más hasonló egységekkel állt szemben, mindegyik a többi fölé akart kerülni, de azt sosem érte el, annak a gyorsan kialakított képességének betudhatóan, hogy olyan kombinációkat alakítsanak ki, amelyek megakadályozták ezt."[316]

E „kombinációk" nem mások, mint az *európai hatalmi egyensúly rendszerei*, melynek technikáit az itáliai városállamok fejlesztették ki a XIV-XV. században, s első hatékony formája az ún. *vesztfáliai rendszer* volt. Az elmúlt csaknem négyszáz évre visszatekintve e rendszerek is folyamatosan változtak: a vesztfáliait (1648), illetőleg az azt kiegészítő-követő *utrechti*t (1713) a XIX. században felváltotta a *szent szövetségi* (1815), majd az annak a XX. században helyébe lépő *versailles-i* (1920), világviszonylatban egy washingtonival kiegészítve.[317] Ez utóbbit lényegében megerősítette és egy kétpólusú világhatalmi rendszerré szélesítette *jaltai* (1945), amit aztán a helsinki konferencia (1975) is jóváhagyott, mígnem 1989/90 után ez is felbomlott. Ennek jele, hogy az 1917/22-ben létrejött Szovjetunió, majd az 1920 táján összetákolt európai szövetségi államok – rendszerint véres, bár lokális háborúk során, ritkábban békésen – ripsz-ropsz felbomlottak, amire a nemzetközi közösség csupán egy szerény mértékű visszarendeződéssel és egy mindeddig erőtlennek bizonyuló európai uniós egységtörekvéssel válaszolt, úgyhogy e tekintetben immár egy évtizede itt állunk a bizonytalanságban, a zavarosban halászgató euroszkeptikus politikusok örömére.

MÁS ELMÉLETEK, EGYÉB JELLEMZŐK ◆ A modern állam keletkezéséről és jellegéről természetesen számos más elméletet is kifejtettek, melyek alapján a fentiek tovább árnyalhatók, sőt elmélyíthetők. Ezek az elméletek vagy annak kialakulási folyamatát és e fo-

[316] Finer, S. E.: *i. m.* (1997), 3. kötet, 1305–1306.

[317] Lásd ezekről 1920-ig Osiander, Andreas: *The States System of Europe, 1640–1990. Peacemaking and the Conditions of International Stability*. New York, Clarendon Press, 1994., és Buzan, B. – Bullen, R.: *The Great Powers and the European State System 1815–1914*. London, Longmann, [2]2005. Az ilyen rendszerek történetét egy Európán kívüli „világrendszer" kontextusába ágyazza és 1250-ig vezeti vissza JL. Abu-Lughod: *Before European Hegemony. The Wolrd System A.D. 1250–1350*. Oxford, O.U.P., 1989. Az államokat a nemzetközi jogi rendszerének tükrében mutatja be Focarelli, Carlo: *International Law as Social Construct. The Struggle for Global Justice*. Oxford, O.U.P., 2012. 154–175.

lyamat időbeli ütemezését, vagy jellemzőit illetően térnek el a mintául választott koncepciótól. E kettő – egyfelől a *keletkezés ideje és tempója*, másfelől a jelenség *kritériumai és jellemzői* – a mondottak alapján szorosan összefügg. Minél absztraktabb terminusokban fogalmazzuk meg az állam, vagy a modern állam kritériumait, annál nagyobb történelmi pályaívet rajzolhatunk meg számára, s megfordítva: minél részletesebben specifikáljuk jellemzőit, annál rövidebb lesz az az időszak, ahová keletkezését datálnunk kell. A két szempontot, s így a történeti és az analitikus megközelítést tehát össze kell hangolni és meg kell találni kellő arányukat: azt, amikor a történeti tényanyag alapján lehetséges a fogalmi differenciálás, illetőleg egy igényes és részletes fogalmi apparátus alátámasztható a korszak tényeivel.

Az összhang hiánya olykor legkomolyabb erőfeszítéseket is ellehetetleníti. A jó példák előtt először két problematikus elemzésre utalok. Az egyik az amerikai társadalomtörténész és szociológus, Thomas Ertmann elmélete, aki roppant széles körű államfogalmat használva már a XI. század előtt államkezdeményekről beszél, miközben fogalmi rendszere („patrimoniális alkotmányosság", „részvételi jellegű igazgatás" stb.) egy évszázadokkal későbbi korból származik. A másik Andreas Osianderé, aki – épp ellenkezőleg: a nyugati civilizáció történetét a nemzetközi kapcsolatok történetébe ágyazva – a modern állam leszűkített fogalmát használja, s annak keletkezését az *ancien régime* utáni korszakra teszi: a XVIII. vége előtti politikai alakulatok így – amint fogalmazott – csupán „előfutárai" a modern államnak, s nem prototípusai.[318]

Azon elméletek köréből, amelyek álláspontom szerint megtalálták a történeti és az analitikus megközelítés kellő arányát – s amelyek alapján a fentebb leírt folyamatok és összefüggések érdemi szempontokkal is kiegészíthetők – először Quentin Skinner teóriájára utalok. A politikai eszmetörténet ún. cambridge-i iskolájának teoretikusa szerint az állam egy személytelen jellegű – azaz konkrét személyekhez a hatalmi viszony egyik pólusán sem kötődő – *jogi és alkotmányos rend*ként, a *területiség* és az általában vett *állampolgári kötődés* alapján, vagyis meghatározott személyi kör mentén definiálható, s így annak keletkezése – utalva Max Weber téziseire is – 1300 és 1600 közé tehető.[319] Skinner munkássága nyomán általánosan elfogadott, hogy az „állam" szó használata, az állam „fogalma", valamint annak „valósága" három összefüggő, de mégis különböző dolog, melyet az elemzőknek össze kell hangolnia. Sok esetben ez egy bűvös fogalom, a *szuverenitás* segítségével történik. Máskor a *felségjogok* felvetődésének ideje jelent ér-

[318] Ertman, Thomas: *Birth of the Leviathan. Building State and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, C.U.P., 1997. Osiander, Andreas: *Before the State. Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution*. Oxford, O.U.P., 2007. kül. 4.4.3. fejezet: 479–485. (Az *állam* szó használatáról és az etimogiai kérdések történelmi jelentőségéről ugyanott: I. 2–3.) Ertman koncepciójának ellentmondásairól részletesen lásd Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2015. 243–258., Osiander elméletéről ugyanott: *i. m.* (2015) 8–9.

[319] Skinner, Quentin: A Genealogy of the Modern State. *Proceedings of the British Academy*. 2009. 162. 325–370., később némileg módosítva: The Sovereign State. A Genealogy. In: *Sovereignity in Fragments. The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Szerk.: Kalmo, Hent – Skinner, Quentin. Cambridge, C.U.P., 2010. 26–46. Lásd még *The Foundations of Modern Political Thought*. 2. kötet Cambridge, C.U.P., 1978. 1. kötet X. A cambridge-i iskoláról (Skinner és mások írásaival) lásd *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997.

zékelhető változást. A hazai jogtörténeti szakirodalomban egy ezzel kapcsolatos tanulmányában Mezey Barna úgy látta, hogy „a modern állam eszmei-gyakorlati kiépítése" a XIII. században kezdődött, mert „ekkor vált lehetővé a kontinens néhány országában, hogy az uralkodók fölvethessék a felségjogok kérdését, a szétdarabolt közhatalom újraegyesítésének eszméjét. Ekkor indulhatott meg a küzdelem a király és a vazallus közötti magánjogi jellegű kötelékek felszámolásáért, a közjogiasult királyi hatalom megerősítéséért."[320]

A modern állam gyökereinek ilyen korai időkre való visszavezetése a történészek körében nem ritkaság. Régebben nagy hatással fejtett ki ún. intézmény-orientált, vagyis az állam mint intézmény állandóságát hangsúlyozó teóriát Joseph R. Strayer, amerikai középkor-történész. Egy ma már gyakran klasszikusként emlegetett munkájában 1100 és 1600 közé tette a modern állam kialakulási folyamatát, s ezen belül 1300 és 1450 közötti korszakra datálta azoknak a *tartós intézmények*nek a létrejöttét, amelyek Angliából és Franciaországból kiindulva később az egész kontinensen elterjedtek.[321] Martin van Creveld izraeli hadtörténész ugyancsak a XIV. századi törzsi szerveződéseknél kezdte ugyan a maga történetét, de – egy „globális" (ti. nem európai) perspektívát pásztázva, s nem ritkán politikai antropológiai szempontokat is követve – az állam mint intézmény kialakulását csak a XVII. század közepén látta konstatálhatónak. [322] Az elsősorban politikai eszmetörténésznek tekinthető Brian Nelson, aki valójában nem is a történeti, hanem a fogalmi szálak iránt érdeklődik, a *szuverenitás* rendszerének kialakulásával hozta kapcsolatba a modern államot, s mivel e fogalom születése viszonylag jól datálható, úgy vélte, hogy az új állam a XV-XVII. század között alakult ki.[323] A modern állam és a szuverenitás, vagy általános jelleggel: *az állam és szuverenitás* fogalmi összekapcsolása sok szerző számára olyan erősen fixálódott evidencia, hogy az – bár nem szükségszerűen, de esetileg – már-már eltompítja a történeti folyamatok iránti érzékenységet, s kizárólag a szuverenitás-fogalom kialakulásához köti az állam keletkezését.

Egy másik, ehhez hasonló mértékben elterjed jellemző a központosítás, s ennek megfelelően a modern állam és a *centralizáció* összekapcsolása. A történeti államszociológia képviselője, Gianfranco Poggi – a hűbériség, a rendiség és egyéb tényezők kontextusában vizsgálva a kérdést – a *központi igazgatás* kialakításának jelentőségét hangsúlyozta. [324] Ezzel részben a hasonló irányban tájékozódó korábbi szerzők, például R. M. MacIver, részben a központi igazgatás mögötti társadalmi folyamatokat elemző kortársak, így Perry Anderson nézeteit erősítette.

Az állam centralizált jellege fontos szerepet játszik a történeti államszociológia képviselője, Michael Mann elméletében is, aki egy sajátos államelmélettel is megerősítette

[320] Mezey Barna: A modern állam. *Rubicon*. 1997/8–9. sz. 14–16. Lásd még ehhez Mezey Barna – Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Bp. Osiris Kiadó, 2003.

[321] Strayer, Joseph R.: *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, Princeton Univ. Press, 1970., [2]1998. (új kiadásban: 2005, 2016) (az 1970-es kiadásban) kül.12. sköv., a tartrós intézményeket illetően 110–111.

[322] Creveld, Martin Van: *The Rise and Decline of the State*. Cambridge, C.U.P., 1999.

[323] Nelson, Brian R.: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution*. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 13–31.

[324] Poggi, Gianfranco: *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction* (1978). Stanford, Stanford Univ. Press, 1992.

a társadalmi hatalom dinamikájáról alkotott elméleti konstrukcióját. Szerinte az állam a történelmi fejlődés kezdeteitől fogva létezik ugyan, az újkor egy bizonyos pontján létrejött centralizált állam azonban újszerű jelenség, mert – még az ipari fejlődés, vagyis a kapitalizmus korszaka előtt – a bürokratikus uralom révén *autonómiát* vívott ki magának a „polgári társadalom struktúrájával" szemben is, ezt követően pedig dominánssá vált annak irányában. Mann meglehetősen bonyolult – marxi és weberiánus elemeket a modern funkcionalizmussal vegyítő – elméleti konstrukciója szerint a modern fejlődés az államhatalom két formája, a „despotikus" és az „infrastrukturális" államhatalom közül az utóbbi előretörését hozta. Az előbbi az állam azon képessége, amellyel állami elit a civil társadalom osztályainak elitjei fölé kerül, s amelynek birtokában egy uralkodó „bárkinek fejét veheti, aki kéznél van", az utóbbi pedig az a lehetősége, hogy „logisztikai eszközök" – gazdasági erő, szolgáltatások, információk stb. révén – politikai döntéseket léptethet életbe a fennhatósága alatt álló egész területen, és ezzel „áthathatja a civil társadalmat".[325]

Mann bizonyos értelemben Charles Tilly nagy hatást kiváltott elméletével szembeni alternatívaként fogalmazta meg saját teóriáját. Tilly azt állította, hogy az újkori állam *az erőszak központosítása* révén állt elő. A némi túlzással „a XXI. századi szociológia alapító atyjának" nevezett társadalomtudós e régóta fejtegetett és eredetileg bonyolultan kifejtett tétele egy koncentráltan fogalmazó munkájában, sarkítva így hangzik: „a modern európai állam eredete a háborúban és a háborúra való előkészületekben áll".[326] A háború – a külső ellenfelek és riválisok eltüntetése – persze az államok tevékenységének különböző formákat öltő fő irányai közül csak az egyik, de ez döntő módon képes meghatározni a többit. A másik három az állam önépítése, vagyis a belső ellenfelek és riválisok „eltüntetése", a népességre leselkedő veszélyek elhárítása, vagyis védelmük biztosítása, és tevékenysége anyagi fedezetének előteremtés, így az adóztatás. Tilly szerint a nemzetállamok európai hálózatát is a háború szövögette, és a háborúra való készülődés formálta az államok belső struktúráját is. A bellicista nézet szerint „a háború államokat csinál, az államok meg háborút".[327] Az érvelés logikai sémája ez: a háborúskodás költséges dolog, így a hadurak mindig hatékony eszközöket keresnek katonai potenciáljuk finanszírozásához, s ennek legfőbb módja, hogy fokozzák a befolyási területükön élő

[325] Lásd ezekről először és vázlatosan Mann, Michael: States, Ancient and Modern. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*. 18. évf. 1977/2. sz. 262–298., majd részletesen kifejtve Mann, Michael: *States, War and Capitalism.* Oxford, Blackwell, 1988.; magyarul egy fejezete: Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio*. 12. évf. 2001/4. sz. 33–33. Ugyanezt társadalomtörténeti kontextusva ágyazva, részletesen lásd Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. 1. kötet: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. 2. kötet: *The Rise of Classes and Nation-States 1760–1914*. Cambridge, C.U.P., 1986, [2]2012.

[326] Tilly, Charles: *Coercion, Capital, and European States. AD 990–1990.* Wiley, 1993 és (javított kiadás, kelet-európai kérdéseket is tárgyaló új fejezettel) Cambridge, Mass., Blackwell, 1994. kül. 67–87. A szerző kezdeti álláspontjához lásd a *The Formation of National States in Western Europe* című kötetet (szerk.: Charles Tilly. Princeton, N.J., Princeton Univ. Press, Studies in political development 8, 1975. 711), többek között S. E Finer írásával (State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military), és a szerkesztő két hosszú, kommentár jellegű tanulmányával: Reflecions on the History of European State-Making (3–82.) és Western State-Making and Theories of Political Transformation (601–638). Lásd még Tilly, Charles: War Making and State Making as Organized Crime. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, C.U.P., 1985. 169–191.

[327] Tilly, Charles: *i. m.* (1975) 42. és Tilly, Charles*: i. m.* (1985) 170.

lakosság ellenőrzését. Eszerint a modern állam a kényszerítő jellegű *adózási rendszerek* kialakításával tette lehetővé a katonai erőfeszítések finanszírozását, aminek fejében viszont védelmet nyújtott más államok ugyanilyen irányú törekvéseivel szemben. A gondolati séma tehát meglehetősen egyszerű – kérdés, hogy megfelel-e a valóságos történelmi folyamatoknak. Egy szokásosnál erősebb hangulatában Tilly egészen odáig ment, hogy – a legitim és az illegitim erőszakalkalmazás közötti választóvonal elasztikus jellegére, sőt bizonytalan voltára utalva – azt állította: a háborúskodás és az államalkotás a szervezett bűnözéshez hasonlítható.[328]

Az ugyancsak szociológiai államelméletet kifejtő Christopher Pierson a modern állam legfontosabb sajátosságai a következők: az *erőszakalkalmazás eszközeinek kontrollja*, territorialitás, szuverenitás, alkotmányosság, személytelen hatalmi rendszer (joguralom), legitimitás és állampolgárság. Ezekből, bár Pierson már nem próbálkozik történeti elemzésekkel, arra következtethetünk, hogy a modern állam kialakulását csakis a XVI-XIX. század közötti időszakra tehette.[329]

Részben hasonló feltételezéssel élhetünk az Arthur Benz által kifejtett politikatudományi elemzés esetén is – azzal a lényeges különbséggel, hogy a modern állam általa megadott jellemzői körében *(bürokratikus hatalom, képviselet, alkotmányosság, területiség stb.)* – ő a szokásosnál nagyobb figyelmet szentelt a *funkciók* és *struktúrák* (intézmények) történelmi változásainak.[330] Különböző történelmi feldolgozásokat szintetizálva úgy látta, hogy a modern állam egy fokozatos fejlődés során alakult ki, s minden államfejlődési stádiumhoz meghatározott célok, azokhoz pedig sajátos intézmények kapcsolhatók, az alábbi összefoglaló táblázat szerint.

[328] Tilly egyes téziseinek bírálatát – egyebek mellett – Anna Leander francia-svéd szociológus és politológus nyújtja. Lásd Leander, Anna: Wars and the Un-Making of States: Taking Tilly Seriously in the Contemporary World. In: *Copenhagen Peace Research. Conceptual Innovations and Contemporary Security Analysis.* Szerk.: Guzzini, Stefano – Jung, Dietrich. London, Routledge, 2004. 69–80. Tilly elméletének átfogó értékelését lásd a következő gyűjteményes kötetben: *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*. Szerk.: Kaspersen, Lars Bo – Strandsbjerg, Jeppe. Cambridge, C.U.P., 2017., lásd különösen Thomas Ertman tanulmányát: 52–69.

[329] Pierson, Christopher: *The Modern State*. London, Routledge, 1996. kül. 8–31.

[330] Benz, Arthur: *Der moderne Staat. Grundlagen der politologischen Analyse.* München, Oldenbourg, 2001. 215–321. A folyamatos kifejlődés és az állam folyamatos átalakulásának elgondolásához lásd még Voigt, Rüdiger: *Des Staates neue Kleider. Entwicklungslinien moderner Staatlichkeit.* Baden-Baden, Nomos, 1993.

FEJLŐDÉSI STÁDIUM		*ELSŐDLEGES CÉL*	*ÚJ INTÉZMÉNYEK*
hatalmi koncentráció	feudalizmustól az abszolutista államig	➢ az államhatalom koncentrációja egy-egy területen ➢ a béke biztosítása	– rendi gyűlések – állandó hadsereg – közigazgatás – egységes jog – egységes pénzrendszer – egységes ítélkezés
társadalmi integráció	liberális alkotmányos állam	➢ az államhatalmak korlátozása	– a parlament mint törvényhozó szerv – alkotmány – horizontális és/vagy vertikális hatalommegosztás – alapjogok
	nemzetállam	➢ minden polgár integrálása ➢ a polgárok egyenlősége	– általános iskolalátogatási kötelezettség – általános (férfi) hadkötelezettség
intézményi diferenciálódás	demokratikus jóléti állam	➢ a polgárok részvétele a közös ügyekben ➢ a szociális jogok biztosítása	– általános választójog – politikai pártok és egyesületek – társadalombiztosítás – jóléti szolgáltatások

Fejlődési stádiumok, célok és intézmények a modern állam kifejlődése során Arthur Benz koncepciójában[331]

Az efféle összegzések természetesen csak tendenciákat jelölnek, nem konkrét történettudományi elemzések, bár ilyenekre támaszkodnak. Végül, vannak szerzők,[332] akik a modern államot elsősorban a nemzetközi rend, így mindenekelőtt a *vesztfáliai rendszer*, majd annak – a globalizáció, a multikulturalizmus, sőt a kozmopolitizmus kontextusát is érintő – átalakulása *nemzetközi feltételrendszer*ében vizsgálják.

A hazai történészi szakirodalomban a kérdést legrészletesebben és más elméleteket is feldolgozva Sashalmi Endre tárgyalta, aki az államfogalmat illetően több munkájában[333] a területiség elvét, a személytelenség tényét, az intézmény belső hierarchiáját és külső autonómiáját, a joghoz való sajátos viszonyát, valamint – a középkori eszmetörténész, Anthony Black elméletére építve – néhány politikai tényező, így a *legitimáció* szerepét hangsúlyozta. A legitimáció – egy hatalmi intézményrendszernek és döntései elfogadásra méltó voltának felmutatása és igazolása – valóban az újkori politikai fejlődés egyik nóvuma, s azon tényezők egyike, amelyek fokozatosan, szinte észrevétlenül kibontakozva váltak az állam nélkülözhetetlen jellemzőivé. A modern állam kialakulását Sas-

[331] Vö. Benz, Arthur: *i. m.*, 2. bőv. kiad.: München, De Gruyter Oldenbourg, 2008. 37. (A táblázatos összegzés alapjaként Benz a következő történettudományi művekre hivatkozik. Bartolini, S.: *Restructuring Europe. Centre Formation, Systembuilding, political Structuring between Nation-State and European Union*. Oxford, O.U.P., 2005. 56–115., Binder, L. et al: *Crises and Sequences in Politcal Developnemt*. Princeton, Princeton Univ. Press, 1971. 202. és Rokkan, Stein: *State Formation, Nation-Building and Mass Politicss in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Szerk. P. Flora et al. Oxford, O.U.P., 1999. 131–134.)

[332] Zimmer, Matthias: *Moderne, Staat und Internationale Politik*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

[333] Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700)*. kh. n., Pannonica Kiadó, 2006. kül. 83–155. és Sashalmi Endre: *i. m.* (2015), kül. 155–241.

halmi az 1450 és 1713[334] közötti időszakra teszi; álláspontja szerint a XII–XV. század folyamán megteremtődtek a modern államiság részfeltételei (hűbériség, korai rendiség, territorialitás, jogi eszmék, korporációk, rendi gyűlések stb.), hogy aztán kibontakozhasson a modern állam első fő formája, a *dinasztikus állam* (1470–1660). Ebben a különböző, „szétszórt" területi és politikai egységeket egy uralkodói család ereje és hatalma tette egy nagyobb egység részévé és tartotta össze, s azok egymástól különböző jellege később is megmaradt. A külföldi szakirodalomban ezeket az alakulatokat, melyeket Sashalmi *mozaikszerű állam*nak nevez, olykor *composite state*-nek (összerakott államnak) mondják. A dinasztikus állam jellege plasztikusan azzal érzékeltethető, hogy „még a leginkább egységes angol monarchia esetében is helyesebb *Tudor* vagy *Stuart állam*ról beszélni, mint angol államról", hiszen identitását inkább az uralkodó családi hovatartozása adta meg, semmint a népesség etnikai jellege. A *dinasztikus állam* korszakát ezen elmélet szerint a XVII. században a modern állam másik fő történelmi fajtája, a *fiskális-katonai állam* (1660–1713) váltotta fel. A fiskális jelleg az adóztatásra utal: arra, hogy a „földbirtok-jövedelmen alapuló állam" (néha így nevezik: *domain-state*) adóztató állammá *(tax-state)* vált.[335] A fiskális-katonai állam már az abszolutizmus korszakába nyúlt bele.

Az abszolutizmus a maga sajátosan centralizált politikai struktúrájával, igazgatási apparátusával, hadseregével és ideológiájával más szerzőknél is a modern állam keletkezésének egyik legfontosabb vízválasztója. A „feudális abszolutizmus" korszakhatárt jelző szerepe közismert a marxista történetírásban és az újbaloldalinak mondott történelemtudósok között is, miközben sok más elméleti irányzat is számol vele. Az abszolutizmust például Perry Anderson – az arról alkotott engelsi elképzeléstől nem teljesen függetlenül (miszerint az történelmi egyensúlyt jelent a feudális és a polgári erők között) – az uralkodó és a különböző társadalmi csoportok közötti *szövetség*ként értékelte, s az elsők között emelte ki az *államépítés*ben játszott jelentőségét.[336] Mint láttuk, az „abszolút állam" volt az állam első formája Carl Schmittnél is, ahonnan a tézis-antitézis-szintézis révén jutott el saját jelenkoráig.

Az abszolutizmusok európai régiók szerinti eltéréseit és ennek történelmi hátterét a hazai szakirodalomban Szűcs Jenő elemezte, aki az abszolutizmust a feudális társadalom gazdasági-társadalmi-demográfiai válságára adott újszerű *politikai válasz*nak tekintette. A magyar társadalomtudományok számos területén egykor roppant nagy hatást

[334] Az 1713. év az utrechti békére utal, amely sok szempontból, s különösen az európai hatalmi rendszer szempontjából szimbolikus korszakhatár: lezárta a spanyol örökösödési háborút (amivel véget vetett Spanyolország nagyhatalmi szerepének, vagy ami ugyanaz: lehetővé tette Anglia felemelkedését), kialakította Németalföld új politikai rendjét, megakadályozta Franciaország további terjeszkedését és így tovább. Szerepe volt annak a vesztfáliai elvnek a megerősítésében is, hogy a nemzetközi rendszer szereplői az államok, melyek egymással abban az értelemben mindenképpen egyenlőek, hogy jogi formák keretében egyik sem diktálhat a másiknak.

[335] Sashalmi Endre: *i. m.* (2015), 183. és 206. Megjegyzem: az adóztató állam *(Steuerstaats, tax state)* kifejezést az osztrák filozófus-szociológus, Rudolf Goldscheid alkotta meg egy Ausztria államadósságáról folytatott vitában az 1920-as évek elején (vö. *Die Finanzkrise des Steuerstaats. Beiträge zur politischen Ökonomie der Staatsfinanzen*. Szerk.: Hickel, Rudolf Frankfurt, [1]1976. és *Die Finanzkrise der Steuerstaats*. Szerk.: Hickel, R. Frankfurt, Suhrkamp, 1976), amikor is azt állította, hogy az államadósság a tevékenységét az adóztatásra alapozó állam válságának jele, s ezért az államnak a saját tulajdonára kell alapoznia bevételeit.

[336] Anderson, Perry: *Az abszolutista állam* (1974). Bp. Gondolat Kiadó, 1989.

gyakorló, nemzedékek gondolkodását befolyásoló, s nemzetközi jelentőségét illetően sem jelentéktelen összefoglaló írásában[337] Szűcs azt állította, hogy a feudalizmus válságát az államok Európa két szélén expanzióval oldották meg: Nyugaton a világ felfedezésével és gyarmatosításával, valamint az ezzel járó dinamizmussal, Keleten pedig „az orosz földek gyűjtögetésével" és egy nagyhatalmi-birodalmi szerep kiépítésével. Ezzel szemben Közép-Európa, melynek nem volt hová kitörnie, eleinte önálló megoldásokkal kísérletezgetett, de aztán Európa két expanzív régiója közé szorult, s végül is azok jellegzetes vonásait váltogatta és vegyítette. Az elmélet nagy hatásának valószínűleg e tétel expresszív magyarázó ereje volt az egyik fő oka, hiszen sokan úgy gondolták, sőt gondolják ma is, hogy e sokjelentésű régió, a szimbolikus értelemben vett „Közép-Európa" végül is „Kelet és Nyugat" között vergődik. Szűcs Jenő megközelítése alapján továbbá evidens, bár ő maga ezt explicite nem fejtette ki, hogy az állam új formája – mely mára a világ országainak döntő többségében elterjedt – európai eredetű dolog.

Wolfgang Reinhard német történész viszont épp ezt a kontextust emelte elméletének központi tételévé. Ő a modern államot „európai export-terméknek" nevezte, mely a gyarmatosítás révén innen kiindulva – természetesen a hely és az idő követelményeihez igazodva, s különböző mértékben módosulva – terjedt el a Földön. E folyamat, mely évszázadokig tartott, akár a „*világ elállamiasítása*ként" is felfogható.[338] Reinhard egyébként egy összefoglaló kis könyvben, melyben szerteágazó és részletes világtörténelmi elemzéseinek végeredményét összegezte,[339] a modern állam jellemzőit egy három rétegű elgondolásban fogalmazta meg, mely nyolc tényezőre tért ki. Megközelítése, vázlatos volta ellenére is, továbbgondolásra érdemes. A hagyományos ún. formális államkritériumok (1–3: államterület, államnép és államhatalom, illetőleg azok egysége) mellett önálló érdemi jellemzőkként határozta meg – nyilvánvalóan Max Weber elelgondolását kicsit „feltupírozva" – a fizikai kényszer legitim alkalmazásának monopóliumát mind „befelé", mind „kifelé" (4–5). Az előbbivel szervezeti szinten az igazságszolgáltatásra és a rendészetre utalt, az utóbbival pedig háborúindítás jogának monopolizálását ragadta meg, aminek Weber elméletéhez e kontextusban nem sok köze van ugyan, de érdekes elgondolás. Ezek mellett az újkori európai államfejlődés nélkü-

[337] Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Bp. Magvető, 1983 (eredetileg *Történelmi Szemle*, 1981). Itt jegyzem meg, hogy Szűcs Jenő elemzése az én államfejlődésről és modern államról szóló korábbi elgondolásaimat is nagyban, talán a kelleténél is jobban befolyásolta; vö. Államtan [I]. *id. kiad.* (2011). Az elméletemet ért kisebb kritikákra (vö. Tóth, J. Zoltán:*Állam- és jogelmélet*. Bp. Patrocinium Kiadó, 2019. 234. és Tóth, J. Zoltán: Szuverenitáselméletek a szuverenitás alanyáról. In: *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Szerk.: Karácsony András. Bp. Gondolat Kiadó, 2020. 28.) válaszként ugyancsak megjegyzem, hogy az itt kifejtettek fő hangsúlya és néhány tartalmi eleme eltér ugyan korábbi nézeteimtől, de azokkal nem összeegyeztethetetlen.

[338] Vö. *Verstaatlichung der Welt? Europäische Staatsmodelle und außereuropäische Machtsprozesse.* Szerk.: Reinhard, Wolfgang – Muller-Luckner, Elisabeth. München, Oldenbourg, Schriften des Historishen Kollegs, Kolloquien 47, 1999.

[339] Reinhard, Wolfgang: *Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* München, Beck, 2007. Az ennek hátterét jelentő részletes történeti elemzés Reinhard, Wolfgang: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, Beck, 1999, ^{3}2002. és Reinhard, Wolfgang: *Die unterwerfung der Welt. Globalgeschichte der Europäischen expansion 1415–2015*. München, Beck, 2016. Meghatározott koncepció alapján összeállított gyűjteményes kötetekként lásd még *Power Elites and State Building (The Origin of Modern State in Europe in 13th – 18th centuries)*. Szerk.: Reinhard, Wolfgang. Oxford, O.U.P., 1996.

lözhetetlen jellemzőjének tekintette a jogállamiságot és az alkotmányosságot, a nemzeti jelleget, valamint azt, hogy ez az állam elvileg és tendenciájában – akár a népszuverenitás elvére, akár az emberi jogokra való utalással – demokratikus (6–8: alkotmányos államiság, nemzetállamiság, demokrácia).[340] Az utóbbit illetően az esetleg túlzó következtetések levonása előtt ehhez azt teszem hozzá, hogy elemzéseinek és összegzésének megfogalmazásakor – miközben az intézményi demokrácia csupán néhány évtizede jellemezte a modern államokat – a nyugati típusú demokrácia is terjedni látszott, s e területen még csak halványan voltak láthatók az európai törésvonalak. A Kelet és Nyugat közötti kontúrok terén Reinhard inkább a globális összefüggéseket érzékelte, olykor kifejezetten inspiratív módon.

A MODERN ÁLLAM TOVÁBBI ELMÉLETEI ◆ A társadalmi modernitásnak, s azon belül a modern államnak a karakteres, „nagy" elméleteire itt csak utalni tudok; hely hiányában azokat nem részletezhetem. Ilyen például Max Webernek az államot „politikai üzemként" és a fizikai kényszeralkalmazás legitim monopóliumát megszerző intézményként leíró elmélete, vagy az állam és a nemzet összekapcsolódását elemző különböző elgondolások, a nemzetállam-elméletek, és számos más komoly teória.

[340] Arról, hogy a demokrácia és az emberi jogok eszméje miként válik tendenciaszerűen az államfogalom részévé, példaként, lásd Craven, Matthew: Staatehood, Self-determination, and Recognition. *International Law*. Szerk.: Evans, Malcolm, D. Oxford, O.U.P., 2010. 203–251., kül. 237–239.

dc_1898_21

IV. EGY KLASSZIFIKÁCIÓS „REMAKE” KÍSÉRLETE

(MÉLYFÚRÁSOK A RENDSZEREZŐ ELMÉLETEK TÖRTÉNETÉBEN)

> “Az államformának a nép testéhez simuló átlátszó ruhának kell lennie, amelyen keresztül az erek minden lüktetése, az izmok minden feszülése, az inak minden rángása kirajzolódik. Ennek az alaknak, akár szép, akár csúnya, joga van olyannak lennie, amilyen; nekünk nincs jogunk a saját ízlésünk szerint felöltöztetni. Azoknak az embereknek, akik az imádott bűnösnek: Franciaországnak meztelen vállaira apácafátylat akarnak vetni, az ujjaira fogunk csapni. Mi meztelen isteneket akarunk, bacchánsnőket, olümposzi játékokat és dallamos ajkakat. … Szent Marat és Chalier helyett az isteni Epikurosz és a szép farú Vénusz legyenek a köztársaság őrei. Danton, te fogod majd elkezdeni a támadást a Konventben!”
>
> Camille Desmoulins
> Georg Büchner drámájában[*]

Az államok rendszerezésével foglalkozó elméletek körében nemcsak több klasszifikációs hagyományt, de több, tartalmilag többé-kevésbé homogén, azonos vagy hasonló paradigmába sorolható elméletet eredményező korszakot is megkülönböztethetünk. Ez természetes, hiszen az elméletképzésnek, mint másutt, e területen is korról-korra változnak a feltételei, sajátosságai és következményei, miközben időről-időre hasonló, sőt csaknem azonos problémái is vannak. Most röviden ezekhez fordulok, elméletek történetéről (is) beszélve, de – elsősorban a vizsgálat tárgyául szolgáló anyag roppant méretei miatt – nem elmélettörténeti elemzésben.

E fejezetnek két célja van. Egyfelől az itt olvasható elemzések afféle mélyfúrások, amelyek régi elméletek egy-egy elemét annak reményében kívánják felszínre hozni, hogy azokból – amint a paleontológusok teszik a fosszíliákkal – a mai viszonyainkra is vonatkoz(tathat)ó államelméleti következtetések vonjunk le, vagy legalábbis felvillantsuk ennek lehetőségeit. Ez a fejezet így az időben egymásra rétegződött elmélettörténeti anyag bizonyos – itt időrendi sorrendbe állított, de elvileg más rendszerben is bemutatható – pontjain végez egymástól független elemzéseket. Másfelől azt kívánja megmutatni, hogy a rendszertanok jelenlegi helyzete és főbb jellemzői – például a politikai elem dominanciája a közjogi szempontok felett – bizonyos elmélettörténeti tendenciák elkerülhetetlen következménye.

Az elmélettörténeti anyagban mai célok szem előtt tartásával végzett mélyfúrások módszertani szempontból szinte automatikusan felvetik a prezentizmus veszélyét. Az ugyanis azzal jár, hogy valaki a XXI. században saját kortársaként „beszélget” Arisztotelésszel, vagy úgy „vitatkozik” Rousseau-val, mintha véletlenül futott volna össze vele egy sarki kávéházban. Részletes történettudományi módszerek alkalmazása nélkül ebből még egy tipológiai elemzésben is sok probléma adódhat, melyeket egy különleges és kísérleti megoldással kívánok elkerülni. E módszer a műalkotások világából ismert ún.

[*] Büchner, Georg: *Danton halála* [1835]. Ford.: Kosztolányi Dezső. Bp. Új Magyar Könyvkiadó, A Világirodalom Klasszikusai, 1955. 71.

„remake”-nek a tudomány területén való felhasználása (és visszafogott alkalmazása). Ezt – mivel a vizsgálatokat előzmények nélkül csak intuitív módon lehetett kivitelezni – természetesen csak kísérleti jelleggel teszem, s az eredményt is erre tekintettel terjesztem itt elő.

A *remake* egy régi műalkotás újragondolt változata, amely több és más, mint az „adaptáció”, a filmek világból ismert „felújítás”, vagy a zenében szokásos „átirat”. Az adaptáció a régi mű alapkoncepciójának mai viszonyokra való alkalmazása, annak többé-kevésbé szabad átdolgozása, „átfordítása” révén, a *remake* viszont ezen alapgondolat újólagos és a régire is reflektáló mai kibontása. A *remake* a korábbi mű vagy valamely részlete „újraalkotása”, és egyben új értelmezése, aktualizálása. „A remake közvetíti a felhasznált mű tartalmát, segít értelmezni azt, ugyanakkor új tartalmak kifejezésének alapjaként is szolgálhat” – fogalmaz egy elemző a műalkotásokra vonatkozóan,[341] s felvetem, hogy ezt a tudomány területén is alkalmazhatjuk. Ne feledjük, hogy számos osztályozó kategóriánk, például a „bürokrácia”, „gerontokrácia” stb., vagy azok ma jellegzetes jelentésrétege, például az „oligarchia” és a „teokrácia” esetében, ilyen remake eredménye: görögös és latinos elnevezésük ellenére XVIII., XIX. és XX. századi termékek. Az elmélettörténet egy-egy eleme vagy részlete – például Platón timokráciája vagy Arisztotelész alkotmányelmélete – talán ugyancsak végiggondolható ebben a keretben. Ez az jelenti: bizonyos esetekben a *remake* itt készül, máskor meg az elmúlt évszázadokban remake-elt gondolatokat elemzem itt.

Akárhogy is legyen, e módszer előnye, hogy ez az eljárás beépíti ugyan az alkotó (itt: elmélet-alkotó) és az ő befogadói (itt: olvasói) kultúráját az újjáalkotott fogalomba és elméletbe, mégsem késztet vagy kényszerít arra senkit (sem az alkotót, sem az olvasót), hogy az újat a történettudomány teljes apparátusát mozgósítva harmonizálja a régivel vagy az eredetivel. (A *remake* ugyanis nem fogalomtörténet, és nincs is köze hozzá.) Ezt az teszi lehetővé, hogy a „remake”-ben mindig tudatosan felvállalják és tisztelik, de szándékosan háttérbe szorítják – néhány esetben pedig épp ellenkezőleg: posztmodern játékossággal ironikusan kiemelik, s ezzel jelentőségében leértékelik – az újjáalkotott és az eredeti történeti távolságát. Mivel tisztában vagyok e módszer előzmények nélküli voltával, törékenységével, csak hozzávetőleges pontossággal meghatározható eljárásaival és az intuíciókból adódó kockázataival, ezért azt kísérletinek tekintem.

UGRÁS AZ ÓKORBA. – KIINDULÓPONT: HÉRODOTOSZ ◆ Az államformák rendszerezésének első elméletei akkor születtek, amikor az ókori görögök számára evidenciává vált a poliszok sokfélesége.[342] E sokféleségre rácsodálkozva, s látva a városállam mint intézmény válságának korai jeleit, elkezdték vizsgálni, hogy melyik megoldás szolgálná legjobban problémáik megoldását. A legelső, s bizonyos értelemben mindmáig hatást gyakorló egyszerű rendszerezés a görög történetíró, halikarnasszoszi Hérodotosz *Történeti*

[341] Vö. Sinkovics Ede: *Improvizáció és remake szerves összefonódása a műalkotás létrehozásában*. DLA-értekezés és annak tézisei. Bp. MKE Doktori Iskola [gépirat], 2010. és 2013.

[342] A városállamok sokféleségéről lásd Németh György: *A polisok világa*. Bp. Korona, 1999. és *A zsarnokok utópiája*. Bp. Atlantisz, A kútnál, 1996.

*könyvei*ben olvasható egy rövid szöveghelyen.[343] Itt az egymással beszélgető és az egyes lehetőségek előnyeit és hátrányait mérlegelő perzsa előkelőségek – Otanész, Megabyzus és Dárius – megkülönböztette a *monarchiá*t, ami egyetlen ember uralmát jelenti, az *arisztokráciá*t, ami néhány ember uralmára utal, és a *demokráciá*t, ami viszont a sokaság, vagyis a nép uralma. A megkülönböztetés alapja az volt, hogy hány ember gyakorolja a hatalmat: „egy", „néhány" vagy „sok". Vázlatosan, s főleg a többi, hasonló rúgóra mozgó későbbi rendszerrel való kontrasztolása érdekében, ezt így szemléltethetjük:

Hányan uralkodnak? →	*(egyvalaki)*	*(néhányan)*	*(sokan)*	
	MONARCHIA	ARISZTOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA	

Hérodotosz tipológiája

Ez pusztán formális felosztás volt, talán ezért is terjedt el később széles körben.[344] Jelentősége is csak a későbbiek fényében mutatkozik meg. A beszélgetőtársak Hérodotosznál azzal zárták le az e megoldásokkal kapcsolatos vitát, hogy megtartják a létező rendszerüket, mert amellett szólt a perzsa hagyomány.

A görög filozófusok – például Szókratész, Xenophón, Platón, Arisztotelész és mások – ezzel szemben e formális rendszert tartalmi elemekkel bővítették, és egy több száz évig zajló érdemi vitát folytattak egymással. Például: az arisztokrácia náluk már nem „néhány ember" uralmát jelentette, hanem a „legjobbakét" (vö. ἀριστη, *arisztét*: kiváló, ἀριστὸι, *arisztoi*: legkiválóbbak), vagyis „néhány kiváló emberét". Mondhatnánk úgy is: az arisztokráciát „nemesi uralomnak" tekintették, ahogy a régi magyar nyelv e megkülönböztetést kifejezte. Ugyanígy, a királyság Platónnál nem egyszerűen „egy" ember, hanem a „legkiválóbb férfiú" uralmát jelentette.

1. A teokráciától az oligarchián át a maffiaállamig, és vissza

AZ URALMI FORMÁK SOKFÉLESÉGE ◆ A három hérodotoszi alapkategóriát már az ókori görög gondolkodásban kiegészítették másokkal – részben tartalmi, részben további formai szempontok alapján. Így beszéltek *oligarchiá*ról: a nagy vagyonnal bírók uralmáról, *sztratokráciá*ról: eredetileg a στρατιωτηçek *(sztratiótészek)* katonák, később a katonapa-

[343] Lásd *Herodoti Historiae,* III. 80–83. Magyarul Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Ford.: Muraközy Gyula. Bp. Osiris Kiadó, 2000. 228–231. A vita rövid elemzéséhez vö. Evans, J. A. S.: Notes on the Debate of the Persian Grandees in Herodotus 3,80–82. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. 7. évf. [új folyam] 1981. 79–84. A történetíróról általában Waters, K. H.: *Herodotos the Historian. His Problems, Methods and Originality*. London, Routledge, 2014. Munkásságához lásd még Geréby György: Megjegyzések Platón és Hérodotosz viszonyához. In: *Töredékes hagyomány. Steiger Kornélnak*. Szerk.: Betegh Gábor et al. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 90–107.

[344] A „formális" itt „szám szerinti megfontolásokon alapulót" jelent, ami persze csak annyiban formális, hogy megalapozó indokok és igazoló érvek nélküli, s a működési elvekneknek még a puszta jelzését is mellőzik stb. E szempontot az egyik elemző (Hérodotosz demokráciáról alkotott nézetei vonatkozásában) „elmélet nélkülinek" nevezte, ami ugyancsak nem a legszerencsésebb kifejezés. Vö. Davies, John K.: Democracy without Theory. In: *Herodotus and his World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest*. Szerk. Derow, Peter – Parker, Robert. Oxford, O.U.P., 2010. 319–329.

rasztok uralmáról, általánosabb jelleggel a katonai kormányzatról,[345] *türannisz*ról: egyetlen ember zsarnoki uralmáról és így tovább. A későbbi évszázadokban, s igen gyakran (és nem véletlenül) a modern kor kezdetén – az ógörög *kratosz* (κράτος: erő, hatalom, uralom) vagy *archó* (ἄρχω, ἄρχειν: uralkodni, uralom, *arkhosz:* vezető) szavakkal képzett összetételek alapján, de másféle társadalmi tapasztalatra építve – a modern európai nemzetek képviselői számos további uralmi formát jelző kategóriát is kialakítottak. Ilyen volt például a (franciák által alkotott) *bürokrácia*, *ideokrácia* és *gerontokrácia*, az (olasz eredetű) *pártokrácia,* az (amerikaiak szellemi közegébe visszavezethető) *technokrácia*, vagy (a ma már megállapíthatatlan eredetű) *plutokrácia* és így tovább.

Annak, hogy a görögök egy uralmi formát *„kráciának"* vagy *„archiának"* nevezték-e, bizonyára komoly szociolingvisztikai okai voltak, melyekkel itt nem foglalkozhatok. Megemlítem viszont, hogy Carl Schmitt egy talán nem kellő részletességű jegyzete szerint, amit a teológus Erich Przywarával „beszélgetve" vetett papírra, az „archiák" a hatalom forrására, a „kráciák" egy felsőbb erőn keresztüli hatalomszerzésre utaltak.[346] Przywara szerint Platónnál két „krácia" (arisztokrácia és demokrácia) antropologikus hatalmat jelez, amennyiben az emberek ragadják meg a hatalmat, a két „archia" (monarchia és oligarchia) pedig teológiai alapokkal bír, amennyiben ezek esetén a monoteisztikus, illetve a politeisztikus hatalomnak isteni eredete van. Aki e tétel, s különösen a második fele igazságértékét alaposabban leellenőrzi, az feltehetőleg helyesen jár el.

A különböző „kráciák" és „archiák" mint uralmi formák közül néhányra részletesebben is kitérek.

TEOKRÁCIA ◆ A szót – a θεός (*theósz*, Isten) és a κράτος, κράτεια (*kratosz, krateia*) szavak összetételével – Josephus Flavius zsidó hadvezér és történetíró alkotta az I. században Izrael és Júda királyságára.[347] Flavius az általa ismert államokat először három csoportba sorolta (monarchiák, oligarchiák, demokráciák); a zsidó nép államára azonban, bár az kb. 1050-től 587-ig monarchia volt, e három kategória egyikét sem tartotta alkalmazhatónak. Többek szerint úgy vélhette: a Mózes által közvetített isteni parancsok törvényekbe foglalása és politikai irányvonalat kijelölő ereje ezen államot különlegessé teszik. A teokráciát mint államformát azonban valójában nem a különlegesség indokolta, hanem – feltehetően – egyfajta legitimációs szükséglet: ha a szót Flavius találta

[345] A *sztratokrácia* aktualizálásának figyelemre méltó esete a hazai szakirodalomban Vajda Mihály tanulmánya: *A sztratokrácia közép-kelet-európai szemmel*, mely először szamizdatként jelent meg (h.n. , AB Független Kiadó, 1982), majd az egykori rendszerváltozás idején legálisan. Lásd Vajda, M.: A sztratokrácia. In: *Az orosz szocializmus Közép-Európában.* Bp. Századvég, 1989. 30–54. A szerző ebben a „katonai Oroszországról" és a polgári törekvések elnyomásáról beszél, s a szovjet rendszerben is továbbélő katonai privilégiumok hagyományát mutatta be.

[346] Vö. Schmitt, Carl: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum.* Berlin, D&H, (1950) [2]1974. Appendix2. II. pont. Az, hogy ez a logika követhető-e itt, igencsak kérdéses, más vonatkozásban viszont érdekes lehet, és Schmitt messzire ható következtetéseket vont le azzal összefüggésben.

[347] Flavius, Josephus: *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról.* Ford.: Hahn István. Bp. Helikon, 1984. 72. (2:165). A teokráciáról egyszerű áttekintésként lásd Davidson, Tish: *Theocracy*. Brumall, Simon and Schuster, Major Forms of World Governments, 2013.

is ki, az azzal leírt rendszer akkor alakult ki, amikor a bibliai bírók uralma monarchiává változott.

A zsidó nép első, még centralizált politikai-állami struktúra nélküli integrációs mechanizmusa – miként több ún. *akefál*, vagy Emile Durkheimtől származó terminussal *szegmentális* társadalom esetében ez jellemző – a bíró-uralom (שופטים של) volt. Ezt néhányan egy későbbi, görög mintára – a κριτής (*krites,* bíró) és az ἄρχω (*árkhō:* uralkodni) szavak összetételéből képzett kifejezéssel – *kritarchiá*nak vagy *kritokráciá*nak is nevezik. Ezek a bírák nem konkrét jogvitákat döntöttek el, hanem – Isten választottjaiként – kormányozták a népet és háborúkat vezettek. 1000 körül aztán „átépítették Izrael akefál ('fő' nélküli) társadalmát – fogalmazott teológiai-történeti elemzésében Norbert Lohfink – egy államilag szervezett, területileg meghatározható, királyi instanciával rendelkező társadalommá, mely egy katonai kikényszerítő stábbal, királyi hivatalnok gárdával, adóval és más pénzügyi szisztémával rendelkezett."[348] Mivel e változást a nép körében feltehetőleg sokan ellenezték, Isten királyságával legitimálták. A biblia szövegek különböző rétegeiben kimutatható, hogy Jahve „címe" ekkortól kezdve lett ugyancsak „király" (bár ettől Jahve nem lett olyan isten-király, mint a környező népek vallásainak istenei). Egy másik szöveghely szerint Salamont az Úr – Sába királynőjének szavaival – „az ő székébe helyezte" (2Krón 9; 6–8). Ugyanez a jelentés később megjelent a keresztények bibliájában is; erre utal például a „Krisztus király" kifejezés (Jn 19,15).

A teokrácia – mely tehát a monarchia egyik fajtája volt, és a fenti történelmi kontextusban „istenuralomként" legitimált monarchiát jelentett – később általánosan elterjedt, és számos jelentést vett fel. Ezek a felvilágosodás koráig pozitív jellegűek voltak. Gyakran nem Isten uralmára, hanem arra utaltak vele, hogy a legfőbb uralkodó egy transzcendens lény kiválasztottja, felkentje vagy kegyelmének tárgya, aki a vallás szabályai szerint vezeti a politikai közösséget. A legelterjedtebb jelentés szerint a teokráciában az államhatalmat egy egyház, pontosabban annak papsága, esetleg felső papsága, illetőleg valamely egyházi vezető gyakorolja – aki ezt a jelentést elfogadja, annak a teokrácia „papi uralmat" (is) jelent.[349] Ez nyilvánvalóan nagyon egyszerű értelmezés. Mások úgy vélik: a teokráciában az egyházi és állami intézmények nem különülnek el egymástól, ami úgy is érthető, hogy az ilyen rendszerben a szó szoros értelmében vett egyházállamiság létezik: az egyházi vezetők egyben állami vezetők is. Megfordítva ez nem igaz: ahol államegyház van, az attól még nem teokrácia; ez utóbbinak ugyanis az az egyik legfőbb jele, hogy az állami autoritást a vallásiból vezetik le, vagy arra vezetik vissza, s nem az, hogy az egyházi vezetők közvetlenül államhatalmat gyakorolnak.

A nyugati hagyományokat követő államokban mai viszonyok között a teokrácia, vegyük bármelyik fenti értelmezést is, nagyon ritka államforma. Európában rendszerint keresztény teokráciának – az elméleti gondosság függvényében esetleg teokratikus monarchiának – minősítik a Vatikánt (a Szentszéket, világi nevén a Vatikánvárosi Államot), mely lényegében egyházállam, ahol az egyházi vezetők egyben az állami vezetők

[348] Lohfink, Norbert: *Haragos visszatekintés az államra. Előadások a Sámuel és Királyok könyveinek választott kulcsövegeiről. Héber szószedettel.* Bp. Szent István Társulat, 2005. 72.

[349] Lásd például Runciman, Steven: *A bizánci teokrácia. Bizánci stílus és civilizáció*. Ford.: Bánki Vera. Bp. Gondolat, 2006.

is, s melynek legfőbb különleges sajátossága a tartós létezés változó történelmi feltételek között, a lehető legnyagyobb mértékű állandóság mellett. Egyházi vezetők által irányított kisebb, államszerű politikai közösségek a történelemben korábban is léteztek – de rendszerint csak ideig-óráig. Ilyen volt például a dominikánus szerzetes és hitszónok, Girolamo Savonarola uralma Firenzében 1494 és 1498 között, vagy Jan Matthijs szabólegény münsteri Anabaptista Királysága 1534/35-ben.[350] A Közel-Keleten iszlám teokráciának tekintik Iránt (melynek hivatalos államformája egyébként, mint neve is tükrözi, iszlám köztársaság), mert az állam feje a vallási „legfőbb vezető", akinek a köztársasági elnöknél is nagyobb hatalma van, és döntő befolyást gyakorol az államra. A közéleti viták során a vallási fundamentalizmus rendszereire egyébként könnyen rásütik, hogy teokráciák; ilyen értelemben a politikai lektűr-irodalomban olykor még az amerikaiakat is a teokráciával fenyegetik, nem ritkán a mormonok mozgalmára utalva.[351] A „papi uralom" egyszerű és megtévesztő értelmében olykor teokratikusnak mondják az egykori Azték Birodalmat is, valamint a száműzött tibeti kormányzat belső viszonyait, ahol a legutóbbi időkig a Dalai Lámát tekintették államfőnek.

Ez azt jelzi: a *teokrácia* szót néha képletes értelemben használják azokra az esetekre, amikor valaki úgy gondolja, hogy ő vagy más egy feltételezett isteni felhatalmazás, megbízás vagy igazolás alapján uralkodik. Az utópiákról írott művében például Molnár Tamás így fogalmazott: „Vannak olyan utópisták, akik azt állítják, hogy az állítólagos vezető osztályt Isten jelölte ki arra, hogy az emberiséget boldogságra és üdvösségre vezesse. Az ő rendszerük a teokrácia (vagy annak szekularizált változata: a történelmi szükségszerűség uralma), amikor is az isteni – tehát megkérdőjelezhetetlen – szentesítés folytán az isteni parancs közvetítői fölhatalmazva érzik magukat arra, hogy visszanyúljanak a politika elvéhez, s azt a legkönyörtelenebb szigorúsággal alkalmazzák."[352] Ez a szövegezés nyilván metaforikus értelemben beszél teokráciáról, hogy olyan dolgokat mondhasson ki a teljesen különböző álláspontokról (például arról, hogy az isteni parancsok és a „történelmi szükségszerűség" hívei miben hasonlítanak egymáshoz), amelyeket a szöveg megfogalmazója más módon nem tartott kimondhatónak. A metaforikus értelmezés keretében érdekes filozófiai-teológiai összefüggések is kibonthatók. Ilyen például Ernest Renannek az azzal kapcsolatos okfejtése, hogy a teokrácia, mely a hatalommal felruházott embert Isten „tisztviselőjévé" teszi, miért tekinthető az egyéni szabadság ellentétének.[353] Ezzel szemben áll, hogy Renan kortársa, a magyar Schmitt Jenő Henrik bizonyos értelmezések szerint egy decentralizált, uralom nélküli, vagyis anarchista elgondolással is összeegyeztethetőnek tekintette a teokratikus rendet.[354]

[350] A münsteri Anabaptista Királyságról és a teokrácia más elméleti kérdéseiről lásd Meijer, Gerrit: The State as Utopia. Some Thoughts on Theocracy. In: *The State as Utopia. Continental Approaches*. Szerk.: Backhaus, Jürgen. New York – Dordrecht, Springer Science & Business Media, 2011. 35–40.

[351] Lásd például Lucerne, Sam: *Theocracies*. Mason Crest, Abdo, 2011. vagy Morris, Randall J.: *The Mormon Theocracy*. k.n., Pronoun, 2017.

[352] Molnár Tamás: *Utópia. Örök eretnekség*. Bp. Szent István Társulat, é.n. [1990]. 166.

[353] Vö. Renan, E.: *A kereszténység eredetének története*. VII. kötet: *Marcus-Aurelius és az antik világ vége*. Bp. Deák M. kiadása, é. n. (1928?) 359–368. és 401–446.

[354] Schmitt Jenő Henrik felfogásához lásd Gábor György – Sükösd Miklós Áron: Decentrális teokrácia. Schmitt Jenő Henrik gnosztikus perennializmusáról. *Korunk*. 2015/6. sz. 16–27.

A metaforikus szóhasználat legutóbbi megnyilvánulása a kanadai-amerikai összehasonlító alkotmányjogász, Ran Hirschl alkotmányos teokráciáról alkotott elmélete is. Ő azt állítja, hogy az alkotmány fensőbbségének elve *(constitutional supremacy)* immár nemcsak az amerikai politikai rend, hanem – az alkotmányosság eszméjének globális elterjedése következtében – a világ mintegy 150 államának egyik fő jellemzője. S mivel e szupremáciának – szerinte – a törvények „bírói felülvizsgálata" *(judicial review)* is része, a világ számos országában „egy új jogi és politikai rend alakult ki: az alkotmányos teokrácia". Az alkotmányosság ezen új trendjét Hirschl kapcsolatba hozza az állam–egyház viszony kérdéseivel, melyeket részletesen elemez, azokra különböző modelleket állít fel, és arra következtetésre jut, hogy „amint az alkotmányos demokráciában az »alkotmányos« kontrolálja a »demokrácia«-aspektust, úgy az alkotmányos teokráciában az »alkotmányos« korlátozza a teokratikus kormányzás kiterjedését, amely hajlamos az ilyen expanzióra".[355]

Szóval, a fogalom pusztán alkalmat jelentett az alkotmányjog új fejleményeinek tanulmányozására, ideértve az egyéb műveiben jurisztokráciának nevezett jelenséget is. A teokrácia így – fogalmazok itt némi túlzással – az összehasonlító alkotmányjogászok afféle Galápagosz-szigete lett (mint ismeretes, ez az a sziget, mely Charles Darwin számára oly megvilágító erejű volt saját elmélete kifejtése során), ahol burjánzó gazdagságában tanulmányozható egy-egy különleges jelenség. S ha már szigetekről esik szó, megemlítem, hogy a kuriózumok kedvelői szerint teokrácia a görögországi Chalkidiki-félszigeten lévő ún. Athosz-hegyi Köztársaság (Όρος Άθως: *Órosz Áthosz*), bonyolultabb nevén Szent Hegyi Autonóm Kolostor-köztársaság is. Ezt azért nehéz elfogadni, mert ez a nagy autonómiát élvező egyházi közösség nem állam, tehát államformája sem lehet. Azt persze mondhatjuk, hogy a bizánci hagyományokat őrző 20 kolostor szerzetesei mindig, még a török uralom alatt is élveztek egy bizonyos autonómiát: ha nem is teljes önállóságot, de egyfajta kiváltságos státuszt, s belső kormányzatukat a keresztény hittételekből levont politikai elvek szerint alakíthatták. Amikor a görögök 1913-ban elfoglalták a területet, először semleges állammá nyilvánították – ez volt az ún. Athos-hegyi Teokrácia –, majd 1926 után saját államuk önkormányzattal rendelkező területének tekintették, s ez a státusz azóta sem változott.

OLIGARCHIA ◆ Az oligarchia manapság közkeletű fogalom – főleg nálunk, Magyarországon. Aki kormánykritikus újságot olvas, vagy akár csak belepillant azokba, az úgy érezheti, hogy ott még a csapból is ez folyik. A szóhasználat azt tükrözi, hogy az autoriter országok politikai eszközökkel kreált ún. nemzeti tőkésosztályának legvagyonosabb tagjait az utóbbi időkben többen oligarcháknak nevezik. Pedig sokan talán ebben a „kommunikációs buborékban" is csak azért beszélnek így róluk, mert nem tudják, hogy akiket emlegetnek, és akikről szólni akarnak, azok – az általuk ismert terminológia szerint – valójában nem oligarchák, hanem modern vazallusok.

[355] Hirschl, Ran: *Constitutional Theocracy*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 2010. 2. és 13. Az utóbbi ponton Hirschl elemzése egy másik munkáját idézi fel (vö. Constitutionalism in a Theocratic World. In: *The Limits of Constitutional Democracy*. Szerk.: Tulis, Jeffrey K. – Macedo, Stephen. Princeton, Princeton Univ. Press, 2010. 256–278.)

Az oligarchia eredetileg a nagy vagyonnal rendelkezők uralmi rendszere volt; azoké, akiknek módjukban állt saját érdekükben, vagyonuk védelme vagy gyarapítása végett alakítani az állam rendjét, később ideértve adórendszerét is. Elve az volt, hogy *a vagyon: hatalom*. Vagyis akinek pénze van, annak döntő szava lesz – esetleg: kell, hogy legyen – a közös ügyek intézésében. Az ún. szultanisztikus oligarchiák[356] ezzel szemben egy másik elven alapultak. Azon, hogy *a hatalom: vagyon*, vagy legalábbis lehetőség valaki – rendszerint önmagunk vagy mások (saját érdekünkben való) – vagyonossá tételére. A régi oligarchiákban a vagyon megalapozta a politikai célok elérését, az újabbakban lényegében politikai eszközökkel történő vagyonfelhalmozás zajlik. S mindez az oligarchiák színes világának pusztán két véglete, mely talán jelzi, hogy történelmi léptékben gondolkodva milyen nagy utat járt be ez fogalom: az ókori görög világból[357] és a római latifundiumokról[358] indult világhódító útjára, hogy aztán a reneszánszon keresztül[359] eljusson Moszkva, Ankara és Budapest alá.

S ezeket említve még szó sem esett a mai közgazdászok azon tételéről, hogy ha a szegények és gazdagok között növekvő egyenlőtlenségek folyamatosan növekednek, amint az az utóbbi években az egész világon megfigyelhető, vagyis amikor pénz pénzt, a gazdagság gazdagságot szül, az – a pénzügyi rendszer bizonyos feltételei mellett – ugyancsak oligarchizálódásnak mondható. A francia Thomas Piketty szerint a profitmaximalizáló nagytőkések korát a „járadékos oligarchiák" korszaka követi, az amerikai Robert Solow pedig azt állítja: ha a vagyonnak a ma [a 2010-es évek derekán, második felében] megfigyelhető koncentrációja folytatódik, az Egyesült Államok egyre inkább oligarchikus ország lesz.[360]

Ezekben a megállapításokban a régi elitelméletek azon tétele is visszacseng, miszerint – Thorstein Veblen klasszikus szövegét idézve – „fogyasztási szokásainak vonzereje révén az oligarchia hatalmas közvetett befolyást gyakorol a társadalomra mint egészre, s különösen a középosztályra. Az emberek arra törekszenek, hogy a társadalmi létrán feljebb lépjenek, s ez a felsőbb osztályok fogyasztási szokásainak utánzása révén történik. Ekként az oligarchia a pazarlás ideológiáját terjeszti el az egész társadalomban" –

[356] Az oligarchiákkal kapcsolatos elemzések és tipológiák szerint a mai tekintélyuralmi rendszerek elejárójának mondott gyakorlatok leginkább a *szultaniszkus oligarchiákhoz* hasonlítanak. A fogalmat Juan J. Linz vezette be mintegy húsz éve; lásd Chehabi, H. E – Linz, J. J.: A Theory of Sultanism. 1–2. rész. In: *Sultanistic Regimes*. Szerk. Houchang E. Chebabi – Juan J. Linz. Baltimore, John Hopkins University, 1998. 3–48. Azóta a kérésnek gazdag szakirodalma lett; az oroszországi viszonyokra vonatkozóan lásd például Hoffman, David E: *The Oligarchs. Wealth and Power in the New Russia*. New York, Public Affairs, 2011.

[357] Az ókori görög oligarchikus rendszerről lásd Shear, Julia L.: *Polis and Revolution. Responding to Oligarchy in Classical Athens*. Cambridge, C.U.P., 2011., Simonton, Matthew: *Classical Greek Oligarchy. A Political History*. Princeton Univ. Press, 2017.

[358] A latifundiumon alapuló római oligarchiáról Masom, William Frederick: *A History of Rome. The Decline of the Oligarchy, 133–78 B.C.* London, W.B. Clive, 1902. Cicero és részben Polybiosz oligarchiáról alkotott véleményéről lásd Kellow, Geoffry: Wealth Rank and Recognition in Ciceros. In: *On Oligarchy. Ancient Lessons for Global Politics*. Szerk.: Tabachnick, David Edward – Koivukoski, Toivo. Toronto, University of Toronto Press, 2011. 160–177.

[359] A reneszánsz kori oligarchiákról vö. Shaw, Christine: *Popular Government and Oligarchy in Renaissance Italy*. Leiden, Brill, 2006.

[360] Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*. Bp. Kossuth Kiadó, 2015. Solow, Robert: *Are we becoming an oligarchy?* = https://www.youtube.com/watch?v=-88YwV4CpW8&feature=youtu.be.

fogalmazott a kapitalizmus kritikusaként ismert amerikai közgazdász-szociológus.[361] A modern társadalmak pazarló és luxusfogyasztásának kelet-európai ellenzői persze erre nem nagyon panaszkodhatnak, mert ezen a tájon az oligarchák – jól megfontolt politikai szempontok miatt – vagy a nyilvánosság elől elzárkózva, néha egyenesen elbújva, vagy (ami majdnem ugyanaz) külföldön élvezik az édes élet örömeit.

S hogy még tovább feszítsem a húrt, megjegyzem: az oligarchiáról lehet metaforikus értelemben is beszélni. Ilyen például a „pártok oligarchizálódása" és az „oligarchia vastörvénye", amit Robert Michelstől ismerünk,[362] vagy az, ha a szicíliai maffiát is oligarchikus képződménynek mondjuk.[363]

OLIGARCHIA ÉS MAFFIAÁLLAM ◆ S ha a szóban forgó húr még mindig nem szakadt el, ezzel már ott is vagyunk a *maffiaállam* kérdéseinél, ami nemzetközileg is ismert fogalom, s az utóbbi években a magyar tudomány és publicisztika egyik érzékeny és sokat vitatott toposza lett. A fogalmat nálunk Magyar Bálint szociológus és korábbi politikus vezette be a 2010 utáni hazai viszonyok elemzésekor; nem teljesen függetlenül néhány régebbről folytatódó ideológiai csatától. Ezekben a politikai ellenfelet diszkreditáló terminusok ostora (vö. „maffiabaloldal" – jobboldali maffiaállam stb.) hol az egyik, hogy a másik oldalon csattant. A diszkreditálás alapja az, hogy a terminusok mindkét oldalon kimondatlanul is a politikusok és bűnözők szoros kapcsolatára, sőt szövetségére utaltak.

Magyar Bálint álláspontja szerint a magyar állam 2010 után „posztkommunista maffiaállam" lett.[364] Ezen azt érti, hogy a 2010-es parlamenti választásokon győztes csoport a politikai hatalmat gazdasági javak megszerzésére és nagy családi vagyonok kialakítására használta fel, ennek érdekében korlátozta, majd felszámolta a nyugat-európai mintázatú politikai és állami rendet, és hatalmi eszközökkel egy hozzá hű új osztály mesterséges kialakítására törekedett. Az új állam egyik fő jellemzője a magánérdek politikai

[361] Veblen, Thorstein: A *dologtalan osztály elmélete*. *Válogatás műveiből.* Bp. KJK, 1975., eredetileg (teljes szöveggel): *The Theory of the Leisure Class*. New York, Huebsch, 1899. 317.

[362] Az „oligarchia vastörvényét" – amiről szinte mindenki hallott, ámamit a legtöbben nem annak szerzőjétől, hanem valamilyen másodlagos forrásból, tankönyvből, szóbeszédből stb. ismertek meg – Robert Michels a következő helyen fejti ki: *Political Parties. Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracies*. New York, The Free Press, 1968. 61–80. és 342–356. („Democracy and the Iron Law of Oligarchy"). Michels tételeinek elemzését lásd Linz, Juan: *Robert Michels, Political Sociology and the Future of Democracy*. London, Routledge, 2006. 47–62.

[363] Az olasz maffiával kapcsolatos szakirodalom szinte végtelen sorából – az elitelmélet klasszikusának rövid elemzésén (Mosca, Gaetano: *Cosa è la Mafia,* 1900; angolul *What is Mafia?* Icheon, M&J. Publishing House, 2013) túl – utalok itt egy szociológiai és egy történeti elemzésre. Hess, Henner: *Mafia. Zentrale Herrschaft und lokale Gegenmacht*. Tübingen, Mohr, 1970. (angolul: *Mafia & Mafiosi. Origin, Power and Myth*. London, Hurst, 1998.) és Lupo, Salvatore: *History of the Mafia*. New York, Columbia Univ. Press, 2009. (eredetileg olaszul: Donzelli, 1996).

[364] Lásd Magyar Bálint: Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam. In: *Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam.* Szerk.: Magyar Bálint és Vásárhelyi Júlia. Bp. Noran Libro, 2013. 9–85. A kötetben mintegy húsz szerző fejtette ki, hogy a maga területén szerinte mit jelent a maffiaállam. (Angolul *Twenty-five Sides of a Post-Communist Maffia State*. Szerk. Magyar, B. – Vásárhelyi J. Bp. Ceu Press, 2017.) A kötet folytatása: (1. kötet: 2013: gyakran így hivatkozva: *Polip 1*), 2. kötet: 2014 (gyakran így hivatkozva: *Polip 2*), 3. kötet: 2015. A 2013-as és 2014-es kötetek bevezető tanulmányainak össze- és átdolgozott, bővített változata Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam anatómiája*. Bp. Noran Libro Kiadó, 2015. Angolul Magyar Bálint: *Post-Communist Mafia State. The Case of Hungary*. CEU Press – Noran Libro, 2016. Publicisztikai előzményként vö. Magyar Bálint: Magyar polip – a szervezett felvilág. *Magyar Hírlap*. 2001. február 22. 6., valamint az ahhoz kapcsolódó 2001-es vitát, továbbá az *Élet és Irodalom*ban közölt interjút (2013. június 14.).

eszközökkel történő kiszolgálása lett: „A maffiaállam esetében – olvashatjuk – a magánérdek már nem esetlegesen és alkalmilag lép a közérdek helyébe, hanem rendszerszerűen és tartósan. Tevékenységének gyakorlatilag nincs olyan területe, amely ne a hatalmi és vagyonosodási szempontoknak lenne alávetve. A maffiaállam a parazita állam privatizált formája." Az elmélet az oligarchia-jelenség vonatkozásában oda fut ki, hogy a spontán módon megerősödött oligarchák egy ideig a hatalom szövetségesei voltak, sőt versenytársai lehettek, de ha nem voltak hajlandók behódolni neki, akkor ellenfélként kezelték őket, majd felszámolták befolyásukat, és a maffia világából ismert rítusokkal új oligarchákat „neveztek ki" helyettük.

A *maffia* szó ebben az elméletben nem a szervezett alvilágra, hanem egy „szervezett felvilágra" utal, melynek cselekedeteit elsősorban a „hatalmi-vagyonosodási logika" határozza meg. E logika „a politikai hatalom és a családi gyarapodás együttesét a központi politika rangjára emelt maffiakultúrával működtetett állami eszköztárral, erőszakmonopóliummal valósítja meg". Vagyis nem a gazdaságilag hatalmasok vásárolják fel a politikai hatalmat, például a pártok döntéshozóinak lefizetése révén vagy másként, amint az olykor az olasz maffia esetén megtörtént, hanem egy politikai párt döntéshozó erejét használják magánvagyonok gründolására, foglyul ejtve az államot *(state capture)*. A maffiaállam „a családi, illetve a közös üzlet által megpecsételt fogadott családi kapcsolatrendszer révén épül fel. A szervezethez rokoni és lojalitási szálakon keresztül újabb és újabb családok kapcsolódnak, amelyek a Családfőtől kiinduló, erősen hierarchikus, piramisszerű engedelmességi rendbe tagozódnak". Ebben az államban „jogegyenlőség formális viszonyai között", de állami eszközökkel fosztanak meg egyeseket a tulajdonuktól, amit másoknak adnak. „A maffiaállamban a vazallusnak nincs vazallusi jogállása, legfeljebb csak vazallusi helyzete. S miközben a polgári jogegyenlőség *de iure* nincs felszámolva, *de facto* vazallusi helyzetek tömege jön létre". A „szervezett felvilág" négy fő eszközzel valósítja meg az új tulajdonosi osztály kialakítását, s ezek mindegyike „visszautasíthatatlan ajánlatot" jelent a korábbi vállalkozások számára. Ilyen a „(1) korlátlanul uralt jogalkotói hatalom, (2) a párthű titkosszolgálat, ügyészséggel, rendőrséggel, (3) a lojális adóhatóság, és (4) az állami megrendelések és uniós pályázatok feletti teljes kontrollal. Ez teszi a maffiaállam ajánlatait vértelenül – kvázi jogszerűen – hatékonnyá".[365]

A 2010 utáni ún. lopakodó rendszerváltoztatás[366] során előálló tényekkel való számos egyezés, valamint a magyar állam klasszifikációs minősítésével és rendszerbeli besorolásával kapcsolatos több éves tudományos bizonytalankodás ellenére többen is fenntartásokat fogalmaztak meg a maffiaállam-elmélet magyarázó erejét illetően[367] – s nemcsak a bírált rendszer védelmezői voltak közöttük. A nézetkülönbségeket részint az

[365] Az idézetek forrása Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam (2013). *id. kiadás*, 10–11., 41–42. és 62.

[366] A fogalommal és a jelenséggel kapcsolatban lásd Salzborn, Samuel: Schleichende Transformation zur Diktatur. Ungarns Abschied von der Demokratie. *Kritische Justiz. Vierteljahresschrift für Recht und Politik*. 48 évf. 2015/1 sz. 71–82. és Varol, Ozan O.: Stealth Authoritarianism. *Iowa Law Review*. 100. évf, 2015.1673–1742.

[367] Példaként lásd Váradi Balázs: Magyar Bálint: A magyar maffiaállam anatómiája [könyvszemle]. *BUKSZ*. 2015/3–4. sz. 201–206. és Szigeti Péter: Maffiaállam? Passziv forradalmi konszolidáció? Vagy valami más? = *Eszmélet*. 2014/4. sz. 104. 159–169.

okozta, hogy az elmélet maffiához kötődő metaforikus és/vagy publicisztikai jellegű fogalmai (például „fogadott család", „szervezett felvilág" stb.) inkább csak díszítik a koncepciót, amelyet egy hagyományos terminológiai rendben – például az autoritarizmusra utalva – szabatosabban lehetett volna kifejteni.

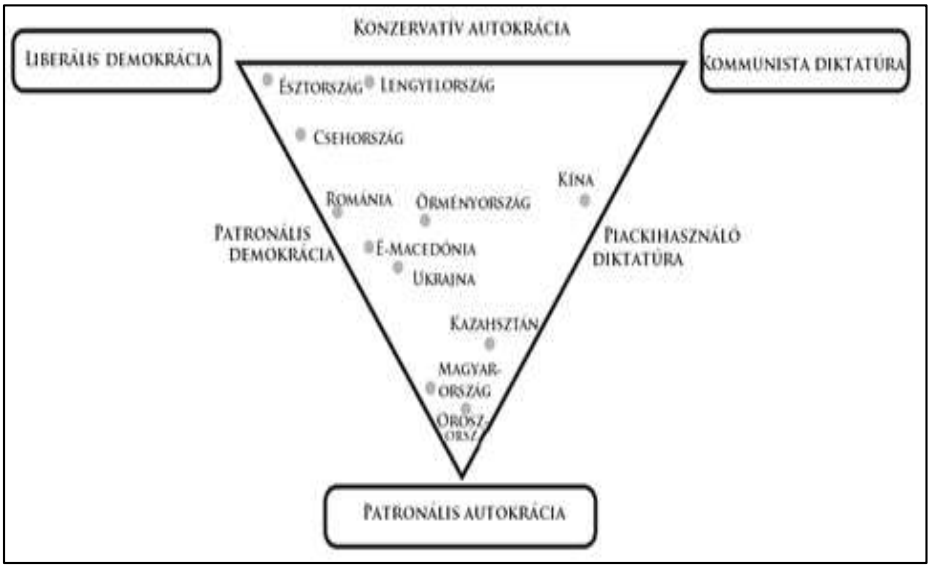
Ráadásul a „posztkommunista" jelzőt is meg kellett volna toldani egy további „poszt"-tal (például poszt-posztkommunista), minthogy Magyarországon az első posztkommunista korszak az állam jellegét illetően alkotmányos demokrácia volt, akármilyen recsegve-ropogva, csikorogva és nyekeregve is működött. Így ez a maffiaállam nem a kommunizmusból való történelmi kimenet kérdéseivel függött össze, hanem azzal, hogy az alkotmányos demokráciát – részben a közép-európai tradíciókba vetettsége okán – nem voltak képesek jól működtetni azok, akikre rá volt bízva, s ezért a mulasztásukért, néhány ritka kivételt leszámítva (bár az ő felelősségük kisebb is volt azokénál, akik felszámolták azt) később sem vállaltak felelősséget. A korrupció például, ha a későbbinél kisebb méretekben is, de társadalmilag romboló módon, már 2010 előtt megjelent az akkori rendszer diszfunkciójaként; hogy aztán az abból kinőtt új lényegi elemévé váljon.[368] E különös államfogalommal szembeni óvatos távolságtartás vagy kritika másik oka az, hogy miközben a „maffia" intuitíve a bűnözés világára utal, amit a jogra tekintettel szoktunk meghatározni, a szóban forgó elméletben a jog jellege és szerepe, valamint az állam és jog viszonya elméletileg tisztázatlan. Például nincs meghatározva, illetőleg pontosan kifejtve, hogy mi az a „kvázi jogszerű".

A kritikákat, valamint a koncepcióval kapcsolatos vitákat márcsak azért sem kell itt teljes egészében számba venni (terjedelmi okból nem is lehetne persze), mert ez – a szerző jóvoltából – összegezve is megtalálható az interneten.[369] Ezen túl azért sem, mert Magyar Bálint az elmélet jelentősen továbbfejlesztett, magasabb absztrakciós szintre emelt és szakmailag cizelláltabb változatában némileg eltért a korábbiaktól: a Madlovics Bálinttal írt közös munkájukban[370] bizonyos értelemben újraértelmezték és egy átfogóbb fogalmi keretbe helyezték a koncepciót, kiterjesztve azt Közép- és Kelet-Európára, ideértve a Baltikumot is. Ebben a posztkommunista rendszereket, sőt azok elmúlt három évtizedbeli változásait egy hárompólusú fogalmi térben jellemzik különböző dimenziók és tényezők mentén. Ilyen például a domináns gazdasági mechanizmus, az intézmények formalizáltsága, az uralom ún. patronalizmusa, az uralkodó párt funkciói, a korrupció, az ideológia, a civil társadalom autonómiája stb. Az egyes államokat egy hárompólusú térben értékelik, melynek három sarokpontja három rendszertani alapkategória: a „kommunista diktatúra", „liberális demokrácia" és „patronális autokrácia". (A patrónus-kliens viszonyból ismert „patronalitás" fogalma azt jelzi, hogy hatékony gazdasági és közösségi tevékenység csak politikai támogatással folytatható.) Szemléltetve:

[368] A „korrupció 2010 előtt inkább a rendszer diszfunkciója volt… ma a rendszer része" – fogalmazott egy nyilatkozó 2017-ben; Buckley, Neil – Byrne, Andrew: Viktor Orban's oligarchs. A new elite emerges in Hungary. *Financial Times*. 2017. december 21.

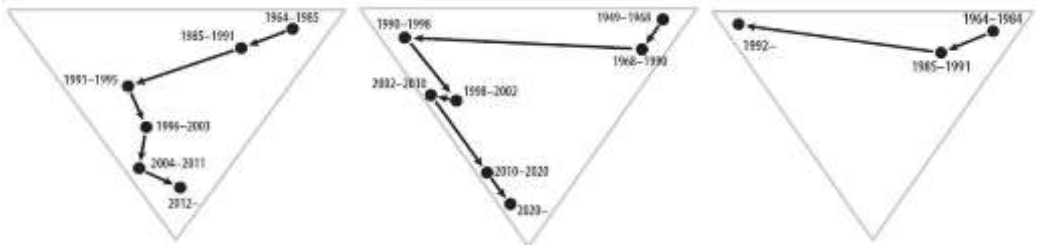
[369] Lásd https://www.postcommunistregimes.com/hu/visszhang-magyar-nyelven/ és ugyanez angolul: visszhang-angol-nyelven.

[370] Magyar Bálint és Madlovics Bálint: *The Anatomy of Post-Communist Regimes. A Conceptual Framework*. Budapest–New York, CEU Press, 2020.

Egyes országok helyzete Magyar Bálint és Madlovics Bálint elemzési sémája szerint[371]

A sematikus rendszer mintegy kínálja a meglepő köztes fogalmakat a sarokpontok között, például patronális demokrácia, piackihasználó diktatúra, konzervatív autokrácia. A szerzők az egyéni szabadság szempontjából detektálják a szóban forgó országok helyzetét és politikai pályáit (a kötet szóhasználatával: rezsimpályáit), vagyis ebben a rendszerben a különböző országok politikai változásai is szemléltethetők. A számos elemzett ország közül három példa a következő:

Oroszország, Magyarország és Észtország
politikai rezsim-változásai a Magyar–Madlovics-féle séma szerint [372]

A maffiaállam a 2020-as elemzés szerint a *patronális autokrácia* ideáltípusa, és minden dimenzióban annak legfejlettebb változata. Oroszországon és az egykori Szovjetunió utódállamain (Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Kazahsztán, Örményország Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán) kívül Magyarország tartozik ide. Kitüntetett pozíció. A patroniális autokrácia külső alakja természetesen piramisszerű, és annak legfelső pontján – hogy senki ne lepődjön meg – a „fogadott politikai család" feje, a „csúcspatrónus" áll. Fontos új tétele az elemzésnek, hogy a rendszer nem a formális, jogilag szabályozott állami intézmények, hanem informális politikai intézményrendszer révén működik, mely követi a régió hagyományait, s azt a közép-európai társadalmak működési logikája formálja.

[371] Forrás Magyar Bálint – Madlovics Bálint könyvének internetes háttere: https://www.postcommunistregimes.com

[372] Forrás: Magyar B. – Madlovics B.: *i. m.* (2020), 641–670.

E jelentősen megújított elmélet fogalmainak egy része (például neopatrimoniális és neoszultanisztikus állam) gondosan, itt-ott talán túl részletezően is[373] be van ágyazva a nyugati politikatudomány kategóriarendszerébe, miközben más fogalmak (klánállam, ragadozó állam stb.) szinte „derült égből jövő villámcsapásként" suhintanak le tárgyukra. Ez utóbbiak egyszerre inspirálók, a részletesebb operacionalizálhatóság szempontjából ijesztőek és néha teoretikusan nagyvonalúak (kritikailag fogalmazva doktrínerek). Ha a szerzők nem azonosították volna a „liberális" és az „alkotmányos" demokráciát, mint elméletük olyan támpontját, ahonnan a világ – mint Archimédesznél, annak emeltyűivel – a sarkaiból kiemelhető, akkor a liberális recenzensek is nyugodtabbak lehettek volna.[374] A munka szakmai értékeiről és problémáiról mindazonáltal – tekintve 2020-as megjelenését – várhatón csak az ezután következő diszkusszió ad majd teljesebb képet.

MÁS MAFFIAÁLLAM-ELGONDOLÁSOK ◆ A maffia és az állam, illetve a maffia és az uralom terminológiai összekapcsolásával más szerzők is kísérleteztek, sokszor publicisztikai írásokban. A jog gazdasági elemzésében jártas dél-amerikai Edgardo Buscaglia például Mexikó politikai rendszerének leírásakor a *maffiokrácia* kifejezést használta,[375] azt állítva: az állami és a gazdasági szféra számos ponton összekapcsolódott a szervezett bűnözéssel. Ez persze különbözik attól a gondolattól, hogy egy hatalomra került csoport egyéni céljai érdekében és egykori választóit vagy az út szélén hagyva vagy a családba befogadva a szervezett bűnözés valamilyen fajtájára emlékeztető módon, például maffiaszerűen viselkedik – kivéve azt, hogy gyilkosságainak áldozatait, ha vannak ilyenek, az autósztrádák aszfaltjában tünteti el.

Jürgen Roth és Luke Harding maffiaállamnak mondják az egyébként általában autoriternek vagy autokráciának minősített államokat (Oroszország, Törökország, Magyarország),[376] a Latin Amerika-történész, Ari Chaplin pedig Venezuelát.[377] Egy publicisztikai gyűjtemény címeként alkalmazták a terminust Romániára,[378] és ki tudja hány más államra még. Ezeknek az elméleteknek az állam–jog viszony kidolgozatlanságán vagy fogalmi rendezetlenségén kívül gyakran más problémái is vannak. Ha az új oligarchiákat esetleg nem is lehetetlen valamilyen maffia-modell alapján megközelíteni, e modell a komplett tekintélyuralmi rendszerek leírásakor kevés eredményt hoz. Az oligarchizálódás ugyanis ezeknek rendszerint csak egy, s nem is mindig a legfontosabb vagy nélkü-

[373] Magyar B. – Madlovics B.: *i. m.* (2020), 95–98.

[374] Vö. Révész Sándor: A legalsó tepsiben az anatómián. *Mozgó Világ*. 2020/11. sz. 104–110. A szöveg fordulatával itt arra utalok, hogy e recenzió szerzője szerint Magyarországot az 1990 és 1994, különösen pedig 1998 és 2002 közötti időszakban nem lehet „liberális demokráciának" tekinteni, hiszen ekkor konzervatív, illetőleg jobboldali kormánya volt. Ez persze fogalmi tévedés, és általában azzal függ össze, hogy az „alkotmányos demokráciát" Magyarországon valamilyen itt nem tárgyalható rejtélyes okból – és „mindkét" oldalon – „liberális demokráciának" szokták mondani.

[375] Buscaglia nézeteit illetően lásd „Mexiko ist eine Mafiakratie" [Interjú Edgardo Buscagliával] = *Die Zeit Online*. 2011. március 17. [http://www.zeit.de/wirtschaft/2011-03/drogenstaat-mexiko-korruption].

[376] Roth, Jürgen: *Die neuen Paten. Trump, Putin, Erdogan, Orbán & Co. Wie die autoritären Herrscher und ihre mafiosen Clans uns bedrohen*. München, Heyne Verlag, 2017; Harding, Luke: *Mafia State. How One Reporter became an Enemy of the Brutal New Russia*. London, Guardian Books, 2011.

[377] Chaplin, Ari: *Chávez's Legacy. The Transformation from Democracy to a Mafia State*. Lanham, University Press of America, 2013.

[378] Lásd Bányai Péter: *Az eredeti demokráciától a maffia-államfelé? Politikai elemzések Romániáról 1990-től 2005-ig*. Kolozsvár, Koinónia, 2005.

lözhetetlen eleme. A lengyel politikai rendszer például a mai viszonyok között [a 2010-es évek legvégén] egyre több autoriter elemet mutat fel, de nem, vagy csak jelentéktelen mértékben oligarchizálódik.

A maffiaállam-elméletek továbbá legtöbbször a *strukturális* párhuzam gondolatára épülnek, ám a funkcionális-működésbeli hasonlóság, vagyis a maffia*módszerek* alkalmazásának lehetőségét sugallják. A maffiaállamnak nevezett országokban azonban – egy-egy fellázadt oligarcha eltávolítását, néhány újságíró-gyilkosságot vagy az illegálisan szerzett pénz legális üzletekbe fektetését kivéve – ritkán találkozunk az igazi maffia (régi) módszereivel olyan kirívó mértékben, amint azt a metafora sugallja. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az ilyen államokban a napi rutin szintjén, vagyis a tipikus esetekben más módszerekkel építik ki, tartják fenn és igazolják az uralmat (ami nem jelenti azt, hogy a félelem ne játszana szerepet ezek között).

Ha alaposabban megvizsgáljuk – példának okáért – Jürgen Roth kilenc tézisét, melyeket az „új keresztapákról" szóló könyvben fejtett ki, akkor a részletekhez érve mindegyik esetén felszínes általánosságokat találunk.[379] Magyar Bálint leírásai ezekkel szemben, különösen a Madlovics Bálinttal továbbfejlesztett formájukban és a társadalmi struktúrák „makacs ellenállásával" szembenézve[380] – a metaforikus kifejezésmóddal járó bizonytalanságok ellenére is – plauzibilisek, bár fogalmilag bizonytalanok és részlegesek. Keveset mondanak például a kisvárosok és falvak „vidéki társadalmának" politikai-hatalmi integrációjáról[381] vagy az ún. mélyállamról, amelynek kérdéseibe itt nem bonyolódhatok bele.

Mindezen kételyek ugyanakkor nem jelentik azt, hogy a néhány valóban hasonló eszköz vagy az alkalmazott egyéb eszközök rafináltsága, sőt néha kegyetlensége okán *metaforikus értelemben* ne lehetne a maffiára hivatkozni – főleg a politikai publicisztikában, hiszen a terminusok politikai mozgósító potenciálja megkérdőjelezhetetlen. S a fogalom és az említett elméletek bírálhatósága természetesen azt sem jelenti, hogy az ilyen államok urainak és haszonélvezőinek számos cselekedetét, a jog valamely felfogása értelmében ne lehetne törvénysértésnek minősíteni, amikor is az ilyen jogellenesség belemerül a szóban forgó országok politikai kultúrájának sárdöngölőjébe, a tisztességes kisemberek azon vágyával együtt, hogy az majd az ilyen rendszerek remélt megváltozása utáni felelősségre vonással találkozik, sőt a „tolvajoknak" egyszer majd vissza kell szolgáltatniuk a lopott holmikat. Ezért aztán a maffiaállam-elméletek igen könnyen be-

[379] Lásd Roth, J.: *i. m.,* id. kiadás, I. rész, 1. fejezet. Roth első tézise így szól: „Az új keresztapák elfogadták a klasszikus maffia-rendszert kormányzati rendszerként *(Regierungssystem),* és maffia-módszerekkel átvették az egész kormányzati apparátust. Hatalmuk biztosításának stratégiai eszközeként biztonsági és kormányzati hivatalokat, különösen a titkosszolgálatokat használják." Jobban belegondolva e tézisnek nemcsupán az a baja, hogy „nesze semmi, fogd meg jól!" jellegű, hanem az is, hogy az egyik eleme („a maffia-módszerekkel vették át a kormányzati apparátust") – téves. Az államhatalmat ugyanis a maffiállamoknak mondott szerveződésekben, az első alkalommal legalábbis, lényegében jogszerű, mégha nem is mindig tisztességes úton szokták megszerezni, annak kiterjesztése során a köztisztviselők függésére és egzisztenciális félelmeire appellnak (a félelem-keltés azonban nem kizálólag a maffia módszere), s a maffiával ellentétben (egy ideig legalábbis) ügyelnek a jogszerűség látszatára.

[380] Ez utóbbi vonatkozásban korrekcióként, és nemzetközi kitekintéssel, lásd *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes.* Szerk.: Magyar Bálint. CEU Press, 2019.

[381] Ezek szociológiai leírásait lásd *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. és *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban.* mindkettő: Szerk.: Kovách Imre. Bp. Argumentum, 2020.

letorkollnak az azoknál sokkal egyszerűbb kleptokácia-, rablóállam- (*Raubstaat*) és haramiaállam-koncepciókba.

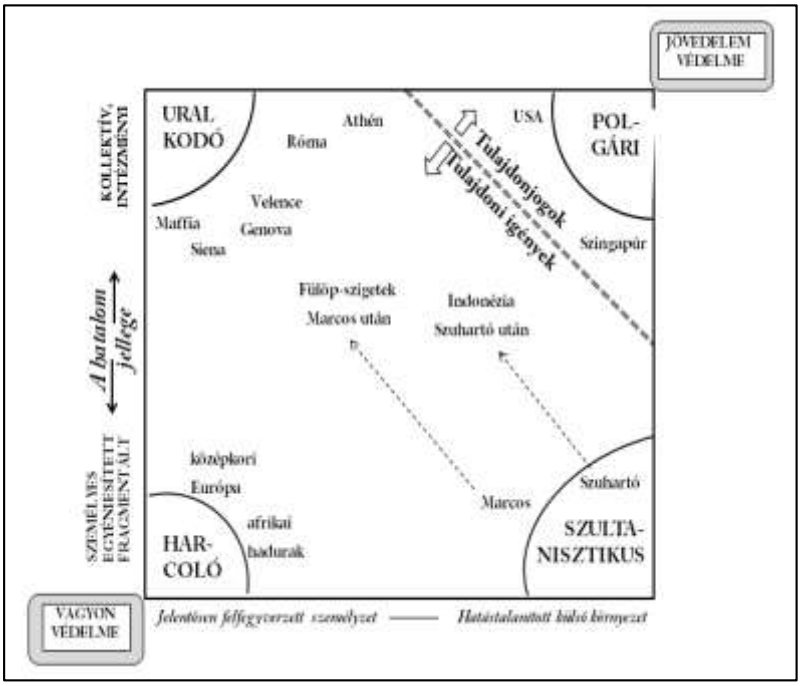
AZ OLIGARCHIÁK FAJTÁI ◆ Az oligarchia kérdéséhez visszatérve utalok még arra, hogy a történelmileg létezett sokféle oligarchia különböző rendszereit márcsak azért is érdemes tovább tipizálni, hogy lássuk a jelenség komplex természetét.

Az erre irányuló elméletek körében az egyik legplauzibilisebbet Jeffrey A. Winters amerikai politológus fejtette ki[382] – amivel persze nem állítom, hogy ami plauzibilis, az tökéletes. Magyarázó ereje révén a szóban forgó elmélet inkább inspiratív, semmint szabatos leírás. Winters ugyanis, némileg leszűkítve az oligarchia fogalmát, de elhatárolva azt az elitelméletektől, azt állítja: az oligarchák egy olyan kisebbség tagjai, amely sajátos befolyásoló hatalommal rendelkezik, minthogy azonban kisebbség, meg kell küzdenie a politikai ellenőrzés, kontroll és erőszakalkalmazás lehetőségeiért. Egyfelől a csoport folyamatos konfliktusban van a többséggel, mert korlátoznia kell mások javakhoz való hozzáféréséét (innen a rendszer elnyomó jellege), másfelől tagjai nem úgy élik meg saját szerepüket, mint akik kormányzati pozícióban vannak, s a hatalmat sokszor nem is szükséges személyesen gyakorolniuk. Politikai motivációjuk ezért másodlagos (vagyonszerzés, vagyonvédelem), olykor defenzív is, ami egzisztenciális helyzetük védelméhez kötődik, nem politikai elgondolásaik érvényesítéshez. Az oligarchizálódás a különböző korokban és társadalmakban – a politikai folyamatok jellege, a társadalmi-gazdasági rendszereknek és a tulajdoni rend sajátosságai szerint – különböző képpen zajlik.

Az oligarchiáknak Winters szerint nagy vonalakban négy fő típusa különböztethető meg, két tényező függvényében. Az egyik, hogy mennyire *személyes és egyéni* jellegű, illetve mennyire *intézményesült-kollektivizált* a hatalomgyakorlás jellege. Az előbbi a gyakorlatban rendszerint fragmentáltat is jelent, mert nincs olyan felsőbb tényező, ami a különböző oligarchák vagy megbízottaik hatalomgyakorlását koordinálná. A másik az, hogy a külső környezet kontrolálásához mennyire van szükség fegyveres személyzetre, ami annak is függvénye, hogy az milyen mértékben rendelkezik ellenállási eszközökkel (mennyire „fel- vagy lefegyverzett"). Ahol ugyanis a környezet nem rendelkezik ilyen eszközökkel („hatástalanított", fegyvertelen, ideértve „a szó fegyverét" is – teszem hozzá), ott kisebb személyzet is elégséges. E fokozatokat lehetővé tévő két szempontot egy koordináta-rendszerben elgondolva az elsőt a függőleges, a másodikat a vízszintes tengelyen ábrázolhatjuk.

A történelemben létezett oligarchikus rendszereket így négy csoportba sorolhatjuk: azok vagy *(a)* harcoló-háborúskodó jellegűek, vagy *(b)* „uralkodók" – abban az értelemben, hogy egy uralmi rendszer szabályok révén való kialakítására törekednek, vagy *(c)* szultanisztikusak, vagy pedig *(d)* polgáriak. Ezek abban is különböznek, hogy a harcoló-háborúskodó típusba sorolhatók inkább a vagyon szaporítására törekszenek és annak védelméről gondoskodnak, míg a polgáriak inkább a jövedelem, például a tőkejövedelem, járadék vonatkozásában teszik ezt. A négy típus természetesen ideáltípus, a valóságos rendszerek tehát csak közelítenek hozzájuk.

[382] Winters, Jeffrey A.: *Oligarchy*. Cambridge, C.U.P., 2011.

Az oligarchiák főbb fajtái Jeffrey Winters elméletében, néhány történeti és jelenkori példával[383]

A harcoló-háborúskodó oligarchiát *(warring oligarchy)* – röviden áttekintve Jeffrey Winters koncepcióját[384] – az jellemzi, hogy az urak, gyakran hadurak közötti szövetségek törékenyek, a rájuk nehezedő veszélyek és fenyegetések horizontálisak, azaz néha egymással versengenek, s ha ki is emelkedik közülük valamilyen vezető, az csak ideiglenes hatalomra tesz szert. Az oligarchák fő célja itt a gyors gazdagodás, többnyire hódítás és rablás révén, s a „kényszerítő képesség" a gazdagság megszerzését és védelmét szolgálja. S ez megfordítva is igaz: a gazdagság egyenes arányban áll a kényszerítő képességgel.

Az uralkodó oligarchiában *(ruling oligarchy)* az oligarchák egyik fő jellemzője, hogy fenntartják ugyan maguknak a személyes beavatkozás lehetőségét, de intézményeket építenek ki, normákat alkotnak és gondoskodnak azok végrehajtásáról. Ezért van az, hogy ide sorolható maffia olyan, mint az állam (törvényt hoz, ítélkezik és végrehajt), bár ez nem jelenti, hogy a fent említett „posztkommunista maffiaállam" ide tartozna. Az ilyen oligarchák uralma sok vonatkozásban kollektív, s bizonyos fokig még a kényszerítő eszközök költségeit is megosztják egymással; vannak ugyan közöttük „háborúk", de ezek ritkák.

A szultanisztikus oligarchia *(sultanistic oligarchy)* esetén a döntési monopólium és a kényszerítő eszközök egy személy vagy annak szűk köre kezében összpontosulnak, tehát nem intézményesítettek, s nem alkotnak tartós szabályokat. Az ilyen uralom esetén patrónus-kliens rendszerek láncolata szövi át a társadalmat, s ezek mentén valamilyen informális szokásrendszer is kialakulhat, de ha azt esetleg „jognak" is nevezik, az a személyes tényezők révén és mentén érvényesül: nem a jog uralkodik *(rule of law)*, ha-

[383] Az ábra forrása Winters, J. A.: *i. m.*, 34.
[384] *Ugyanott*, kül. 12–39.

nem a szabályok révén uralkodnak *(rule by law)*. Az autoritás és a fegyelem, sőt mindenféle jog és kötelesség itt piramisszerűen terjed szét a társadalomban – vazallusi függőségek mentén, ahogy az imént fogalmaztam. Mivel a „szultán" meggyengíti a jog uralmát, bukása után sokan úgy vélik: az erős hatalmat egy még erősebb hatalommal lehet megfékezni. Ebben azonban tévednek: az ilyen rendszerek bukása után nem demokratizálódás következik, hanem anarchikus oligarchia *(wild oligarchy)* – amiből bármi lehet, de többnyire egy másik fajta oligarchia lesz.

A polgári oligarchia *(civil oligarcy)* ezen elmélet szerint személytelen uralmi rend nagyon gazdagok informális befolyásával, ahol a hagyományos, polgári értelemben vett jog uralkodik, s az oligarchák elsősorban jövedelmet vagy járadékokat szereznek. A hatalomgyakorlás intézményesített rendben zajlik, s az attól patologikusan eltérők vagy a hatalommal látványosan visszaélők a megtartott jogérvényesítés rendszerében megbüntethetők.

Az ilyen szintetizáló összegzésekre – mégha ilyen általánosságban itt-ott esetleg kétségbe vonható is egy-egy tételük – lehetetlen nem azt mondani: aki ismeri a történelmet, az sok mindent tud a jelenről is, s a jelent csak az ismerheti, aki ismeri az oda vezető utat.

TOVÁBBI „KRÁCIÁK": A PLUTOKRÁCIÁTÓL A BÜROKRÁCIÁIG ÉS TOVÁBB ◆ Röviden utalok itt még néhány olyan uralmi rendszerre, amelyek elnevezését az újkorban, de ókori mintára, „krácia"-ként vagy „archia"-ként alakították ki, miközben kifejezetten modern dolgokat jelöltek velük.

A vagyonosok uralmára utaló oligarchia egyik változatára olykor még ma is használják a kissé régiesen csengő *plutokráciát* (vö. πλούτος, *ploutosz*: vagyon, gazdagság jólét), amin azt értik: az ilyen rendszerben kizárólag a leggazdagabbak szűk köre szólhat bele az igazán fontos állami döntésekbe, vagy azokat mindig az ő érdekükben hozzák. A „szupergazdagok" világát tudományosnak tűnő módszerekkel bemutató, de repülőtéri kioszkokban is jól eladható könyvek gyakran szólnak a plutokráciáról, s céljuk az, hogy egy hosszú repülőúton ugyanúgy „elszórakoztassanak", mint a hasonló tévéműsorok. A plutokráciáról szóló régi munkák még erkölcsi kérdéseket is tárgyaltak; a szót manapság csak negatív értelemben használják.[385] Negatív-kritikai vonatkozásban még manapság is arra utalnak vele, hogy – amint az Mussolini 1943-as rádiószózatából kikövetkeztethető – egy plutokrata államnak (állítólag) nincsenek szociális alapjai, az nem ismeri a szolidaritást, vagy valami el van rejtve benne a politika egyszerű megfigyelői elől. Ebből is látható, hogy a kifejezés inkább a támadó jellegű propaganda hadjáratokhoz, semmint a leíró tudományos elemzésekhez igazodik. Másrészt a plutokrácia az, ami valamit eltakar, vagy ő maga van eltakarva: A mai demokrácia – fogalmazott 1925-ben Coudenho-

[385] A plutokráciáról szóló régi, még erkölcsi kérdéseket is tárgyaló munkák köréből lásd Seager, Charles: *Plutocracy as a Principle. Does the Possession of Property involve a Moral Right to Political Power? A Letter*. London, Whitaker, ²1867. A szupergazdagok mint plutokraták társadalmi csoportjának tárgyalására vö. Formisano, Ronald P.: *Plutocracy in America. How increasing Inequality destroys the Middle Class and exploits the Poor*. Baltimore, John Hopkins University, 2015. A „repülütéri kioszkos" könyvek köréből, példa gyanánt, lásd például Freeland, Chrystia: *Plutocrats. The Rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*. New York, Penguin, 2012.

ve-Kalergi gróf – a plutokrácia homlokzata.[386] A gróf persze valószínűleg csak azon kesergett, hogy az általa plutokratáknak nevezett pénzemberek kiszorították a helyükről a hagyományos arisztokratákat, mint amilyen ő maga volt. A magyar antiszemita közbeszédben egyébként az ilyen-olyan kiegészítő jelzőkkel ellátott (például „kufárszellemű" stb.) plutokráciára való utalgatás a szalonzsidózás szokásos fordulata volt, s a közbeszéd néhány területén újra az.

Sajátos nyelvi lelemény volt az újkorban a *bürokrácia* kifejezés megalkotása, amire a XVIII. századi Franciaországban került sor. A *bureau* (íróasztal) szóból a fiziokrata, Jean-Claude Marie Vincent de Gournay alkotta meg 1745 körül, a hivatal, pontosabban a hivatalnokok uralmának megjelölésére.[387] A XIX. században már széltében-hosszában használták, s G. F.W. Hegel, Karl Marx, majd a XX. század elején Max Weber megalkotta a *bürokrácia* első jelentős elméleteit is.[388] A XX. században hasonló módon született a *technokrácia*, amivel a technikai ismeretekkel rendelkező managerek, illetőleg gazdaságirányítási ismeretekkel rendelkező mérnökök számára befolyást biztosító uralmi rendszerre szoktunk utalni.[389]

A régies hangzású, de újonnan kialakított nevű uralmi rendszerek közül a legismertebbekre *(kleptokrácia, maffiokrácia)* már utaltam; az ilyesmik kitalálására irányuló igyekezet legújabb, a jó ízlést már-már nélkülöző – kis jóindulattal elvileg Robert Musil regényéig is visszavezethető, valószínűleg azonban inkább a modern politikát eluraló nyelvi agresszióval kapcsolatos – terméke a *kakisztokrácia*. A komolyabb jelentést hordozó újonnan formált „kráciák" köréből megemlítem, hogy a kommunista államok ideológia-formáló pártbürokráciájának hatalmát régebben egyesek szívesen jelölték az *ideokrácia* kifejezéssel. Ez arra utalt, hogy az ideológia alakítása és elfogadtatása az adott körülmények között a politikai uralom szerves része volt, s e funkció ellátására külön csoportok szakosodtak.[390] Ők voltak – a Destutt De Tracy által kitalált terminushoz, az *ideológiá*hoz kapcsolódó ideológusok *(idéologues)* mintájára – az ideokraták. Maga a kifejezés egyébként a XIX. század elejének konzervatív gondolkodásáig vezethető visszsza, s eredetileg az absztrakt eszméken *(Ideen)*, sőt idolokon *(Idolen)* való orientálódásra utalt, nyilvánvalóan kritikailag. Egy konzervatív német történész, Heinrich Leo „ta-

[386] Coudenhove-Kalergi, Richard von: *Praktischer Idealismus. Adel – Technik – Pazifismus*. Bécs– Lipcse, Pan-Europa Verlag, 1925. 39–44.

[387] De Gournay-ről lásd Schelle, Gustave: *Vincent de Gournay*. Genf – Párizs, Slatkine Reprints, 1984. (az 1897. évi kiadás reprintje).

[388] A bürokrácia elméleteiről részletesebben, de bevezető jelleggel lásd Mouzelis, Nicos P.: *Organization and Bureaucracy. An Analysis of Modern Theories*. London, Routledge, 1967, digitális kiadása: 2002. A bürokráciáról általában Beetham, David: *Bureaucracy*. Minnesota, University of Minnesota Press, [2]1996.

[389] Lásd Akin, William E.: *Technocracy and the American Dream. The Technocrat Movement, 1900–1941*. Berkeley – Los Angeles, Univeritty of California Press, 1977., Burris, Beverly H.: *Technocracy at Work*. New York, State University of New York Press, 1993., Khanna, Parag: *Technocracy in America. Rise of the Info-State*. [eBook] Independent Publishing Platform. 2017.

[390] A régebbi szakirodalomból lásd Leo, Heinrich: *Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates*. Halle, 1833. és Bluntschli, Johann Caspar: Ideokratie und Theokratie. In: Bluntschli, J. C. – Brater, K.: *Deutsches Staatswörterbuch*. (8. kötet: 1857–1870.) Suttgart-Lipcse, 1860. 5. kötet, 279–290. A fogalomtörténetet illetően vö. Backes, Uwe: „Ideokratie" – eine begriffsgeschichtliche Skizze. In: *Ideokratien im Vergleich. Legitimation – Kooptation – Repression*. Szerk. Backes, Uwe – Kailitz, Steffen. Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. 19–46.

lálta fel", s tőle vették át a *Német államszótár* szerzői, J. C. Bluntschli és K. Brater, akik a teokráciával is kapcsolatba hozták. E fogalmi kapcsolat olyan határozott volt, hogy néha még a modern totalitarizmus-elemzésekben is előfordul, [391] noha a kifejezést ma már ritkán használják az uralom módjának megjelölésére. Az ideokrácia szótárunkból való eltűnése részben azzal magyarázható, hogy az ideokraták szerepét a modern tömegmédia által uralt közgondolkodásban átvették a spin-doktorok.

A régi szovjetológiában és a politológiai irodalomban pár évtizeddel ezelőtt a *pártokrácia* kifejezést terjedt el, ami szinte önmagát magyarázza, bár talán csak a publicisztikai szintű okfejtésekben (volt) használható, sőt még ott sem nagyon ajánlható. Ti. többet mond a pártokkal szembeni ellenszenvről, mint azok uralmáról, de legjobb esetben is a demokrácia kritikájának tekinthető. A kifejezést – eredetileg: *partitocrazia* – az olasz jogász-publicista, Giuseppe Maranini használta először az 1949-es székfoglaló beszédében, majd fejtegette a parlamentáris kormányzást elemző műveiben.[392]

NÉHÁNY KÜLÖNLEGES „KRÁCIA" ◆ Hazai viszonyainkra szabott, bár csak szűk körben ismert régi, mára talán már teljesen el is felejtett kifejezés az *alkot[k]rácia*. E különös terminuson – melyen szinte érződik a 2010-es évtized elejének aktuálpolitika lehelete – kitalálója „a demokrácia és a diktatúra közötti átmenetet" értette, amelyben kitüntetett szerepe van az alkotmánynak. Rövid publicisztikai szösszenetében azt állította: lehetségesek, sőt léteznek olyan rendszerek, amelyekben a hatalom gyakorlói a demokrácia eszköztárát felhasználva, alkotmányos úton megszerzik a hatalmat, aztán pedig új alkotmányt fogadnak el, amelynek segítségével egy zsarnoki rend kiépítésére törekszenek. Ők az „alkotkraták".[393] Ha egy kesztyűbe belenyúlunk, és kifordítjuk, az még kesztyű marad – érvelt –, ám ha egy demokráciával tesszük ezt, az nem marad az, ami volt. Az érvelés inkább naiv, mint alapos, hisz a kesztyű és a demokrácia logikájának közös nevezőre hozása könnyűszerrel megcáfolható. Ezt a bizonyos „alkotkráciát" pusztán azért említettem itt, hogy jelezzem: a jogi formákkal való hatalmi visszaélés fogalma alól az alkotmánymódosítást, sőt az alkotmányozást sem lehet kivenni.

Az alkotmányos formákkal való visszaélés összefüggéseit körülbelül ugyanebben az időben ehhez hasonló logika mentén, de kiérlelt jogi fogalmak keretei között tárgyalta David Landau amerikai alkotmányjogász. Ő négy, meglehetősen egyedi szempont alapján kiválasztott ország – Venezuela, Kolumbia, Egyiptom és Magyarország vonatkozá-

[391] A totalitarizmus-elemzéseket illetően vö. *Totalitarianism and Political Religions. Concepts for the Comparison of Dictatorship*. Szerk.: Maier, Hans – Schäfer, Michael. London, Routledge, 2004. 235. A politológiai szakirodalomból lásd Piekalkiewicz, Jaroslaw – Penn, Alfred Wayne: *Politics of Ideocracy*. New York, State University of New York Press, 1995.

[392] Lásd Maranini, Giuseppe: Governo parlamentare e partitocrazia. In: *Lezione inaugurale dell'anno accademico* 1949–1950. Firenze, Ed. Universitaria, 1950. A rövid írás megjelent még Giuseppe Maranini: Miti e realtà della democrazia. Milánó, Edizioni di Comunità, 1958. 39–63. A kérdés kormányzástani vonatkozásaival a magyar szakirodalomból lásd: Szente Zoltán: *i. m.* (2006) 601–602.

[393] Szalóczi Géza: Alkotrácia. *Galamus*. 2012. január 2. (galamus.hu). Részletesebben, de nem új kategóriák mentén kifejtve lásd (ugyanezen időszakból) Vörös Imre: Államcsínytevők? = *hvg*. 2012. március 8.

sában – mutatta meg a jogi abúzusokkal teli alkotmányos életet és az alkotmányos formák visszaélésszerű használatának *(abusive constitutionalism)* módjait.[394]

Az „alkotkrácia" mint az alkotmányosságot felszámoló alkotmányos uralmi rend és a „visszaéléses alkotmányosság" logikája egy mögöttes szempontból alighanem ördögi. Ha ugyanis az alkotkraták a hatalom megszerzése előtt nem jelentik be nyíltan a szándékaikat, az kétségtelenül őszintétlenség; ám a siker lehetősége, s még inkább ténye nemcsak őket minősíti, hanem azokat is, akik másféle őszintétlenségektől vezetve az utolsó szabad választáson rájuk adják szavazataikat, vagy később más módon asszisztálnak nekik.

Az alkotkrácia fogalma gyakorlatilag teljesen hatásnélküli maradt, a visszaélésszerű alkotmányosságé pedig csak manapság éled újjá. Nem így a *jurisztokrácia*, amellyel eleinte a modern amerikai államrendszert jellemezték, ahol minden politikai és társadalmi probléma peresíthető, s így bírók által eldönthető jogi problémává válik, a fogalom azonban – módosult jelentéssel – az elmúlt évtizedben széles körben elterjedt.

A jogászoknak az uralmi rendszer alanyaként való megjelölésére vonatkozó gondolat akár Alexis de Tocqueville megfigyeléséig is visszavezethető. Emlékezetes, hogy Tocqueville szerint a jogászok alkotják Amerikában az egyetlen olyan arisztokratikus testületet, amely képes mérsékelni a nép túlzásait. „Az amerikai arisztokrácia a jogászok és a bírók székében ül" – írta A*z amerikai demokrácia* című munkájában.[395] A jurisztokrácia azonban nem pusztán a jogászok szerepére utal, hanem a bíróságoknak egyes országok politikai-állami rendszerében betöltött különleges pozícióját jelzi. A kifejezést – mely magyarul *jogászuralom*nak mondható – rendszerint kritikai értelemben veszik: egy jurisztokráciában nem a nép dönt, de még csak nem is annak képviselői, hanem a jogászok – természetesen bonyolult jogi eljárások végén. A törvényhozási aktusok bírói felülvizsgálatának problémáit – a parlamenti szupremácia eltűnéseként értékelve a jelenséget – eredetileg Alec Stone Sweet vetette fel, a kritika lehetőségét később kiterjesztve az európai integrációra is.[396] Magát a jurisztokrácia-fogalmat Ran Hirschl vezette be, aki a 2000-es évek elején azt értette alatta, hogy sok országban – nemcsak az Egyesült Államokban, de szerinte Kanadában, Új-Zélandon, Izraelben és a Dél-Afrikai Köztársaságban is – a bírók a képviseleti alapú politikai hatalom egyre nagyobb részét „vonják el" a képviseleti intézményektől.[397]

Hazai szakirodalmunkban a jurisztokráciát Varga Csaba úgy értelmezte, hogy a különböző érdekek és jogok közötti egyeztetés – (megfogalmazása szerint) az „agyonjogiasított" világban való mozgás – során „a jogászok kasztja" uralmi pozícióba

[394] Landau, David: Abusive Constitutionalism. *UC Davis Law Review*. 47. évf. 2013. 189–260. Később a visszaélésnek a jog alkotmánybírói felülvizsgálatára kiterjesztett módjairól is, vö. Landau, David – Dixon, Rosalind: Abusive Judicial Review: Courts Against Democracy. *UC Davis Law Review*. 47. évf. 2019. 1313–1387., a visszaélések egy lehetséges tipológiájával: 1345–1353.

[395] Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia* [1835–40]. Ford.: Ádám Péter et al. Bp. Európa, 1993. 384.

[396] Stone Sweet, Alec: *Governing with Judges. Constitutional politics in Europe*. Oxford, O.U.P., 2000. (ennek távoli előzményeként lásd *The Birth of Judicial Politics in France. The Constitutional Council in Comparative Perspective*. Oxford, O.U.P., 1992) és *The Judicial Construction of Europe*. Oxford, O.U.P., 2004.

[397] Hirschl, Ran: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Cambridge, Ma., Harvard Univ. Press, 2004.

kerülhet, s került is, szerinte immár az Európai Unióban is.[398] A jurisztokrácia újabb hazai elméletét Pokol Béla fejtette ki nagy lendülettel, részben rövidebb írásokban[399] (ideértve egy szerencsésnek nem mondható szakirodalmi[400] és publicisztikai[401] vitát is), részben önálló kötetben.[402] Szerinte a jurisztokrácia sajátos *kormányforma*, mely megfojtja a demokráciát, mert – azzal, hogy a törvényeket a létrehozásuk után közvetlenül egy „bírói fórum", például egy alkotmánybíróság megsemmisítheti – túl nagy hatalmat ad az alkotmányt védő bíróságoknak. Az alkotmánybíróság így, háttérbe szorítva a parlamentet, a „közjog főszereplője" lesz, és – úgymond – „együttkormányozhat" a kormánnyal. Ez az értelmezés nyilvánvalóan az alkotmányos demokrácia elvi rendszerének bírálatát jelenti, s politikai funkciója annak (további vagy teljes) delegitimálása, de legalábbis értékeinek megkérdőjelezése.

A *kráciá*kkal kapcsolatos nyelvi leleményekszinte a végtelenségig folytathatók, s néha ügyeskednek, mi több, talán kalandorkodnak is velük. Ilyen intellektuális ügyeskedés, szerintem legalábbis, például *algokrácia* és a *dromokrácia*.

Az előbbi a számítógépes algoritmusok állítólagos uralmára utal[403] – amíg valaki fel nem veti, hogy az ilyen algoritmusok csak ott és úgy tudják irányítani az életet, ahol és amíg az emberek nem változtatják meg a programozásukat. Az utóbbi részleteit a sebesség tudományának, a dromológiának (vö. *dromosz*: versenyfutás) a képviselői – például a francia Paul Virilio[404] „kultúrmérnök" és mások – fejtegetik. A koncepció hívei azt állítják, hogy az arisztokráciát mint „a helyek fölötti uralmat" a modern technológia viszonyai között felváltja a *dromokrácia* mint „a sebesség fölötti uralom". Ezt a „társadalmi gyorsulás" és az akceleracionizmus uralmi formájaként értelmezik, bár arról nem sok konkrétumot mondanak, hogy milyen irányban is gyorsulnak ezek a fránya viszonyok. E tudományosnak tűnő fogalmi ügyeskedésnek újabban nálunk is vannak hívei.[405]

A különös és különleges kráciák további részletezése helyett inkább visszatérek az ókoriakhoz, hisz az ő elméleteiknek számos mai relevanciával bíró vonatkozása is van, amelyek *remake*-elhetők.

[398] Lásd Varga Csaba: Válaszúton – húszév múltán. Vitában jogunk alapjairól és céljairól. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2011. 163–164.

[399] Lásd Pokol Béla: A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdései. *Jogelméleti Szemle*. 2016/1. sz. 81–93. és *Pázmány Law Working Papers*, 2016/8. sz. valamint Pokol Béla: A jurisztokratikus állam felemelkedése. *Pázmány Law Working Papers*. 2017/1. sz.

[400] Vö. Pokol Béla: A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán, valamint Halmai Gábor: Egy „alkotmányoligarcha" megjegyzései, avagy miről érdemes és miről nem jogtudományi vitát folytatni. *Jogelméleti Szemle* 2015/4. sz. 4–18. és 46–54. Lásd még ugyanott Chronowski Nóra, Drinóczi Tímea és Cservák Csaba írásait (19–45. és 55–61.), valamint „A polémia megindulása" (6–87.) című részt.

[401] Vö. *Népszabadság* 2016. július 23. és augusztus 4.

[402] Lásd Pokol B.: *A jurisztokratikus állam*. id. kiad. (2017).

[403] Lásd például Lorenza, Lukas – Meijeraand, Albert – Schuppanba, Tino: The algocracy as a new ideal type for government organizations. Predictive policing in Berlin as an empirical case. *Information Polity*. 26. évf. 2021/1. sz. 71–86.

[404] Virilio, Paul: *Speed and Politics*. Ford.: Mark Polizzotti. k.h.n., Semiotext(e), 1986 (eredetileg olaszul: 1977) és Virilio, Paul: *Az eltűnés esztétikája*. Ford. Klimó Ágnes. Bp. Balassi Kiadó − BAE Tartóshullám, 1992. Virilio elméletéről lásd Boros János: Az eltűnés esztétikája. Filozófiai pasticcio Paul Virilio dromológiájával. *Iskolakultúra*. 14. évf. 2014/5. 35–41.

[405] Vö. Horváth Márk – Lovász Márton. *Felbomlás és dromokrácia. Társadalmi gyorsulás a modernitásban és a posztmodernben*. Bp. Dialóg Campus [NKE], Molnár Tamás Kutatóközpont Könyvek, 2017.

2. Egy különleges timokrácia: a harag és gyűlölet állama

Mint az ókorban sokan, Platón is helyes és hibás államformákat különböztetett meg. Az általa elgondolt ideális állam számára – legalábbis az *Állam* és az *Államférfi* című műveiben – két államformát tartott helyesnek: a királyságot és az arisztokráciát. Ha a vezetők között egyetlen „kiemelkedő képességű", „belátással rendelkező" és „királyságra termett" férfi akad, akkor a helyes államforma a királyság; ha pedig több, akkor az arisztokrácia – állapította meg.[406] A hibás államformák szerinte azok, amelyek valamilyen okból lehetetlenné teszik az általa helyesnek tartott eszmény megvalósulását. Ilyen az oligarchia, a (hagyományos értelemben vett) timokrácia, a demokrácia és a türannisz. Timokrácia akkor jön létre – szokták mondani az elemzők Platónra hivatkozva –, ha az állam „katonai-rendőri erői", az „őrök" nem engedik érvényesülni a bölcseket; oligarchia pedig akkor, ha a hatalom a gazdagok kezébe kerül. A demokráciában a szegény szabadok jutnak hatalomra, türannisz esetén pedig egy zsarnok uralkodik.[407] Akár pontos ez a rövid összegzés, akár nem, az látszik belőle, hogy Platónnál a hibás államok részben *céljaik*at, részben uralmi *hierarchiá*jukat illetően térnek el az eszményitől.

Mindez szépen illeszkedett az államról alkotott elméletéhez, de az adott korban nem volt elementáris újdonság, hiszen más görög gondolkodók is fejtegettek ilyesmiket. Ami miatt Platón e tárgyú gondolatai több mint két ezer év múltán is fontosak lehetnek, az (1) az államformák váltakozása (ti. hogy úgy gondolta: a szóban forgó államformák átalakulnak egymásba, s az *átmenetek: törvényszerű folyamatok*), valamint az (2) *a politika és a harag*, illetve *gyűlölet* összekapcsolódása – összekapcsolhatósága – az egyik speciális államforma esetén.

Az államformatani szakirodalomban a platóni timokráciát öten hatféleképpen értelmezik, s megbízható elemzése olyan ritka, mint a fehér holló.[408] Az értelmezési problémáknak alighanem két forrása van.

Az egyik, hogy a timokrácia közkeletű ógörög államforma-megnevezés volt, s a különböző szerzők nagy valószínűség szerint különböző jelentésekkel használták a szót. Már ezek futólagos áttekintésekor is látszik, hogy nem a platóni értelmezés volt a legjellegzetesebb. Az államelmélet-történeti szakirodalomban egyértelműen megkülönböztethető egy arisztotelészi (vö. például 1160a33–36) és egy platóni (vö. például 545c–550c) szövegekre visszavezethető értelmezés, s a sztenderd nyelvhasználattal feltehetően az előbbi esett egybe. Arisztotelésznél, aki ritkán, de használta e terminust, ez olyan kormányzatot jelentett, amelyben a polgári becsület és befolyás a birtokolt vagyon nagysá-

[406] Platón: Állam. In: *Platón összes művei*. 3 kötet. Ford.: Szabó Miklós. Bp. Európa Kiadó, Bibliotheca Classica, 1984. 2. kötet, 445d. Platón államelméleti nézeteinek általános elemzését lásd Taylor, A. E.: *Platón*. Bp. Osiris Kiadó, 1999. 369–416., 518–567. és 642–696., valamint a *The Cambridge Companion to Plato's* Republic című kötet (szerk.: G. R. F. Ferrari. Cambridge, C.U.P., 2007) különböző tanulmányait, megjegyezve, hogy államformatani nézetei – a zsarnokság problémáját leszámítva – az utóbbi évtizedekben meglehetősen elhanyagoltak. Lásd még a kérdéshez Németh György: Xenophón, Platón, Sókratés. In: Németh Gy.: A zsarnokok utópiája. *id. kiad.* 213–232. és A görög polisvilág államai, *ugyanott*, 19–32.

[407] *Ugyanott*, 544a-564a.

[408] A timokratikus állam platóni felfogásának megbízható lélektani elemzését adja Hobbs, Angela: *Plato and the Hero. Courage, Manliness and the Impersonal Good*. Cambridge, C.U.P., (2000) 2006., különösen 27–31.

gával együtt növekedett. Ebben az értelemben a timokratikus berendezkedést Szolón vezette be a VI. század elején.[409] Itt a polgárok az anyagi javak arányában részesültek a jogokból, vagyis a szolóni alkotmány a timokráciát mint „fokozatokat tartalmazó oligarchiát" honosította meg – fogalmaznak egyesek.[410]

A Platón-szövegekben e jelentés ugyancsak kimutatható,[411] de nála a timokrácia olyan kormányzatot is jelentett, amelyben a hatalomra törőket vagy az azt gyakorlókat a katonai dicsőségre való törekvés motiválja és – még a tradicionális értelmezések szerint is – a bátorság erénye jellemzi. A timokrácia a *harcos*, de legalábbis a *haragvó lelkek* uralma. A görög nyelvet ismerők talán e két nagyon eltérő felfogásnak az etimológiai hátterét is ki fogják mutatni. Sejtésem szerint az előbbi a *timemá*ra (τιμημα: vagyon tulajdona) megy vissza, az utóbbi pedig a haragos lélekre, a *thümosz*ra (θυμός). (Nyelvészetileg talán az is igazolható, hogy mindkettő kapcsolatban állhatott a *timé*vel vagy *timó*val (*τιμώ*), ami a becsületre utalt, s ez megerősíti, hogy a görögök szemében a vagyoni rendnek erkölcsileg is konstitutív szerepe volt, sőt az kihathatott a katonai erényekre is.)

A timokrácia fő hangsúlya tehát Arisztotelésznél a tulajdon (mértéke), Platónnál pedig jellegzetesen a harag. De vajon lehet-e a haragra, s az ahhoz társuló indulatra, esetleg folyamatos harcra tartós intézményt építeni? Ez az értelmezési problémák másik forrása. Kétségtelen, hogy harag elsősorban háborúkat, felkeléseket és forradalmakat motivál, esetleg legitimál, nem pedig az olyan stabil, tartósnak szánt uralmat, mint az állam, ám ez nem jelenti, hogy ne lehetne funkciója a politikában. Sőt, amint arra Peter Sloterdijk kortárs irracionalista filozófus rámutatott,[412] valamikor nagyon is komoly funkciója volt, s áthatotta a görög szellemet. A harag és a harc az ókori görögök között baljós, de megbecsült erő volt, mely hősöket hívott életre és férfias erényekhez vezetett. Homérosz már az *Iliász* első sorában haragért kiáltott: „Haragot, istennő zengd Péleidész Akhileuszét,|vészest, mely sokezer kínt szerzett minden akhájnak,|mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette…"

A timokrácia ilyen értelmezése azt jelenti, hogy az a haragra és gyűlöletre is építhető állami uralom, legalábbis különleges körülmények között. E különleges értelmezésnek

[409] Vö. Raaflaub, Kurt A.: Athenian and Spartan Eunomia. What To Do with Solon's Timocracy? = *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches.* Szerk.: Blok, Josine – Lardinois, André. Brill, 2011. 390–428. és Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas, 2018. 79–80. és 101.

[410] Vö. például Stanton, G. R.: *Athenian Politics. C. 800–500 BC. A Sourcebook*. London – New York, Routledge, 2002. 39–49.

[411] Egyes felfogások szerint Platónnál az oligarchia jellegzetesen vegyes – vagy amint egy ma oly divatos kifejezéssel mondják: hibrid – rendszer: az arisztokrácia és a timokrácia keveréke. Lásd Jorgenson, Chad: Oligarchy and the Tripartite Soul in Plato's Republic. *Apeiron.* 54 2021/1. sz. (59–88) 60. Mások a timokrácia átmeneti jellegét hangsúlyozzák (lásd például Wintrobe, Ronald: Tyranny and timocracy. In: *The Political Economy of Dictatorship*. Cambridge, C.U.P., 1998. 77–105.), olykor a mának szóló etikai tartalommal. Ez utóbbi vonatkozásban többen sok szempontból megkérdőjelezhető, de itt hely hiányában nem tárgyalható módon; vö. például Ramose, Mogobe B.: The death of democracy and the resurrection of timocracy. *Journal of Moral Education.* (39. évf.) 2010/3. 291–303.

[412] Sloterdijk, Peter: *Harag és idő. Politikai-pszichológiai kísérlet.* Ford.: Felkai Gábor Bp. Typotex, 2015. Lásd még ezzel kapcsolatban Piotrowski, Kazimierz: The Veer Towers of the New Modernism: Proceduralism or Timocracy. *Art Inquiry. Recherches sur les arts*. 18. évf. 2016. (67–86.) 78.

tudható be, hogy a timokráciát Platón nem az athéni Szolónhoz, hanem a spártai és krétai kultúrához, illetőleg az általa idealizált, ám sehol nem létezett Kallipoliszhoz kötötte.

Tehát kijelenthető, vagy legalábbis felvethető, hogy Platón timokráciája a haragra és az indulatra beállított, bizonyos értelemben haragra és gyűlöletre képes lelkek állama volt. Azoké, akik szenvedélyesek, lobbanékonyak, tudnak dühösek, sőt militánsak lenni, akik mindig harcra készek: akkor is, amikor ők akarnak másokra rárontani, s amikor mások igazságtalanul rájuk rontanak. Az utóbbi esetben nem nyelnek egyet a béke érdekében, hanem szembeszállnak velük. A harag ebben az értelmezésben nem neheztelés, mely gyakran elrejtőzik, és nem is utálat, mely folyamatos táplálást igényel, hanem határozott indulat vagy cselekvésre kész gyűlölet. Az ilyen indulat a döntő pillanatban nem ismer fékeket, s harcban, erőszakban és agresszióban ölt testet.

A későbbi európai kultúra – Seneca *de Irá*ját mintának tekintve – arról szól, hogy miként lehet megfékezni, kontroll alá venni és elrejteni, sőt a társadalmak minden összefüggéséből száműzni a haragot. Többek szerint ezt segítette elő az igazságosságnak az erénytanok középpontjába helyezése is. A rabszolgák azonban – utalhatunk a másik irracionalista filozófus, Friedrich Nietzsche megjegyzésére – időnként fellázadnak: az ellenszenvvel vegyes neheztelés indulattá, a tehetetlenségből fakadó bosszúvágy gyűlöletté válik, és kellő etikai előkészítés után[413] cselekvésre, harcra, sőt rombolásra ösztönzi őket.

Vagyis a haragnak és az indulatnak a politikai cselekvés motívumai köréből való kiszorítása és „civilizálása" nem történhet meg teljesen. A haragvó lélek ugyanis – fogadhatjuk el a német irracionalista filozófusok gondolatát – folyton utat tör magának. S a harag nemcsak indulattá, de egyenesen gyűlöletté alakul, társadalmilag akkumulálódik, családról családra, nemzedékről nemzedékre örökítődik át, s így forradalmak motorjává is válhat, osztályharcokat és osztályok elleni hadjáratokat ösztönzhet. Bizonyos politikai pártok tevékenysége mentén mindez felhalmozódhat, ahonnan aztán különböző politikai csoportok időről-időre kiszabadítják, és utat engednek neki. Ha ez a leírás akárcsak szerény mértékben is igaz, akkor az nemcsak az osztályellenséget felszámolni igyekvő kommunisták tevékenységét motiválhatta, hanem a másfajta, más „törzsből" származó emberekkel szembeni gyűlöletet mozgató nacionalizmust, és a sérelmek-táplálta – gyakran ugyancsak nemzedékileg átörökített –, lappangó állapotából kiszabaduló antikommununizmust is.

Általánosságban és történelmi távlatban akár az is kijelenthető, hogy a II. világháború utáni korszakban a pacifikált európai–nyugati civilizációban az indulatos lelkeknek

[413] Nietzschével fogalmazva: "Míg minden előkelő morál egy önmagára való diadalmas igent mondásból sarjad ki, a rabszolgamorál eleve nemet mond a 'külvilágra', mindenre, ami 'más', ami nem 'ő maga': és pontosan ez a Nem az alkotói cselekedete. Az értékalkotó tekintetnek ez a megfordítása – a *szükségszerű* kifelé irányulás, a visszafordulás, befelé irányulás helyett – pontosan a ressentiment-ra jellemző: a rabszolgamorálnak, hogy létrejöhessen, először is és minden esetben *ellenségre, ellenséges külvilágra van szüksége*, fiziológiailag szólva külső ingerekre szorul, hogy hatni legyen képes, akciója voltaképpen mindenkor reakció." Nietzsche, Friedrich: *Adalék a morál genealógiájához. Vitairat.* Ford.: Romhányi Török Gábor Bp. Holnap, 1996. I. 10. (kiemelés csak itt)

ez az egész történelmen átívelő ereje lecsendesedett, és újra „nehezteléssé" vált.[414] A harag és a gyűlölet ezért nem része a nyugati állam intézményrendszerének. E civilizáció tagjainak legfeljebb kívülről, a "muszlim harcosok" világa felől kell szembenézni a haragvó és indulatos lelkek olyan erejével, amelyről – felvetésem szerint – Platón beszélt.

Az, hogy igazolható-e ez az értelmezés, s főleg: hogy visszavezethető-e általában a görög kultúrára, konkrétan pedig a platóni szövegekre, további – klasszikafilológusi, filozófusi és történészi – vizsgálatot igényel; az államok rendszertanával és tipológiájával kapcsolatos elemzésben a kérdés pusztán felvethető. Ám ha legalább felvethető, az újra azt erősíti: az államforma-konstrukciók jelentése nem ítélhető meg a társadalomlélektani tényezők figyelembe vétele nélkül. Ideértve az ezekről szóló elméletek olvasóközönségének társadalomlélektani diszpozícióit is. Ha ugyanis a platóni timokrácia ilyen értelmezése bárkiben – ideértve e sorok olvasóját is – riadalmat kelt, annak minden valószínűség szerint az az oka, hogy a XX. század tapasztalatai alapján azt feltételezzük: az agresszióban testet öltő harag és gyűlölet nemcsak valamilyen külső ellenség ellen irányulhat, de könnyen akadnak olyanok, akik azt – a média-vezérelt modern tömegtársadalmak spin-doktorai és propagandagépezete segítségével – a nemzetileg szerveződő politikai közösségen belüli ellenfeleik felé irányíthatják.

3. Az államformák igazolhatósága és a középosztály apoteózisa

LEÍRÁS, ÉRTÉKELÉS ÉS IGAZOLÁS SZINTÉZISE ◆ Arisztotelész államforma-tana – mely politikai gondolkodásának egyik központi kérdése volt – évszázadokon át befolyásolta az államok tipológiáját.[415] Hatása valószínűleg azon alapult, hogy rendszerezése elsődlegesen a korábbi formális kritériumokból indult ki, s látszólag leíró jellegűnek tűnt, ám abba az egyes formák helyességével kapcsolatos értékszempontokat vezetett be, sőt a kellő pontokon felvetette és tárgyalta az államformák igazolhatóságát is. Ezzel az első olyan gondolkodó volt, aki az államformák elméletét máig szóló érvénnyel kapcsolatba hozta a politikai rend *legitimációs* kérdéseivel. Mindazonáltal elméletét mégsem csak ez köti a mához,[416] hanem az, hogy a középosztály szerepével kapcsolatban úgy „pengette a hú-

[414] Modern érzelemfilozófiák haraggal kapcsolatos etikai elemzéseit, például Judith Butler, Agnes Callard, Martha C. Nussbaum és mások írásait lásd a következő kötetben: *On Anger*. Szerk: Callard, Agnes. Cambridge, Mass., MIT Press, 2020.

[415] Arisztotelész állam- és politikaelméletéről lásd Johnson, Curtis N.: *Aristotle's Theory of the State*. Palgrave Macmillan, 1990. és Ross, David: *Arisztotelész*. Ford.: Steiger Kornél. Bp. Osiris Kiadó, 2001. 316–360. A hazai szakirdalomból államformatanához lásd Schwarcz, Julius [Gyula]: *Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft*. Separatadrücke aus dem Werke „Elemente der Politik". Lipcse, Wolf, 1884. és *Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Mit einem Anhange enthaltend die Anfange einer politischen Literatur bei den Griechen*. Eisenach, Bacmeister, 1890. Lásd még Ritoók Zsigmond – Sarkady János: Aristotelés: *Az athéni állam*. Pseudo-Xenophón: *Az athéni állam*. Bp. 1954. Németh György: *Utószó* az *Államéletrajzok* című válogatáshoz (Bp. Osiris Kiadó, 1998, [2]2003) 157–165. Lásd továbbá Lukácsi Tamás: *Hermész szobra a fában. Arisztotelész és álmaink állama*. Bp. Gondolat, 2010.

[416] Arisztotelész elmélete szinte mindon ponton csábít az aktualizálásra. Lásd például Lukácsi Tamás: Arisztotelészés a liberális demokrácia megmentése. *Politikatudományi Szemle*. 14. évf. 2005/2. sz. 189–

rokat", hogy az akár a XX. század második felében kialakult nyugat-európai társadalmak harmóniáit is eszünkbe juttathatja. Ezekben a társadalmakban ugyanis egyes feltételezések szerint mintegy fél évszázadon keresztül azért volt viszonylagos társadalmi béke, mert a középosztály uralkodott. Akár igaz ez, akár nem, az tény, hogy a *mikté politeia* (*regimen mixtum*) elvi alapjait Arisztotelész vetette meg.

AZ ÁLLAMFORMÁK „2 X 3-AS" RENDSZERE ◆ Arisztotelész az alkotmányokat tekintette az államformák alapjának, pontosabban: a városállam tényleges berendezkedését alkotmánynak mondta. Az alkotmány – mint fogalmazott – „a városállam rendje, tekintettel a különböző hivatalokra és elsősorban a hatalmat gyakorlókra".[417] Az alkotmány határozza meg, hogy ki és hogyan részesedhet a vezető hivatalokból, vagyis a hatalomból, s ha részesedik belőle, hogyan kell kormányoznia. E kérdéseket – hangsúlyozta – a legtöbb államban törvények szabályozzák, de az emberek olykor eltérnek azoktól: ezért „a megszokás és a gyakorlat folytán" a kormányzat másféle is lehet, mint amit „törvény szerinti alkotmány" előír. Az államformák vizsgálata során így az írott törvényeket és a politikai gyakorlatot egyszerre kell szem előtt tartani.

Közismert, hogy az államformák tipizálásakor először is leírta azt, amit az ókori görög világban tapasztalt – ez az állítólag 158 alkotmányról tartott, s a diákjai által leírt 158 előadások a Lükeionban, melyből egy, az *Athéni állam* című maradt fenn az utókor számára.[418] Az államoknak a *Rhétorika* című művében négy, a *Politika* című munkájában, főleg annak III. könyvében hat fő formáját különböztette meg, ez utóbbiakat egy 2 x 3-as rendszerben csoportosítva.

Ez a 2 x 3-as rendszer közismert, hiszen még ma is tanítják minden olyan „nyugati" egyetem állam- és politikaelméleti kurzusán, ahol az empirikus kutatással megszerezhető ismeretek még nem szorították ki a műveltség hagyományos formáit. Innen e kultúrában minden művelt ember tudja, hogy az osztályozáshoz Arisztotelész két szempontot vett figyelembe: egy leírót és egy értékelőt: azt, hogy hányan részesednek a főhatalomból (egyvalaki, néhányan vagy sokan) és azt, hogy a vezető hivatalok betöltői milyen célokat és érdekeket kívánnak előmozdítani: a közösségét-e vagy sajátjukét. Az előbbi alapján helyes, az utóbbiak alapján hibás (vagy ahogy a magyar fordító, Szabó Miklós találó kifejezése mondja: „elkorcsosult") államok jönnek létre. E kettős szempontrendszer alapján aztán három helyes és három hibás, tehát összesen hat jellegzetes államformát különböztetett meg. Ezekből három-három fogalmilag egymás párjai. Helyes államforma a királyság, az arisztokrácia és a politeia, hibás a zsarnokság, az oligarchia és a demokrácia. A változatos görög politikai gyakorlat alapján Arisztotelész ezeknek számos további alfaját is megkülönböztette; például a monarchiáknak szerinte

201., uő: Arisztotelész az amerikai oligarchiáról. *Politikatudományi Szemle.* 19. évf. 210/2. sz. 147–153. Az itt kifejtettek egy ettől eltérő lehetségeséges aktualizálás alapjai.

[417] Arisztotelész: *Politika.* Ford.: Szabó Miklós. Bp. Gondolat Könyvkiadó, Politikai gondolkodók, 1969. 1278b. Lásd még ugyanott 1278b–1288b és 1292b.

[418] Arisztotelész: *Az athéni állam* (az egykor elveszettnek hitt mű megtalálva: 1879). Ford. Ritoók Zsigmond. Bp. Akadémiai Kiadó 1954. (Pseudo-Xenophón: *Az athéni állam* című írásával együtt), később újranyomva: *Államéletrajzok.* Szerk.: Németh György. Bp. Századvég, 1994. Lásd még *Rhétorika.* Ford.: Adamik Tamás. Bp. Gondolat Kiadó, 1982.

öt, a demokráciának négy további változata van és így tovább. Rendszere vázlatosan tehát a következő volt:

Hányan uralkodnak? → Milyen érdeket szolgál? ↓	*(egy)*	*(néhány)*	*(sok)*
(közérdek)	KIRÁLYSÁG	ARISZTOKRÁCIA	POLITEIA
(magánérdek)	ZSARNOKSÁG	OLIGARCHIA	DEMOKRÁCIA

Az „alkotmányok" Arisztotelész „2 x 3-as" rendszerében

AZ ÁLLAMFORMÁK IGAZOLHATÓSÁGA ◆ Arisztotelész értékelő szemléletének egyik elvitathatatlan eredménye az volt, hogy nemcsak azt kérdezte: melyik államforma helyes, vagy tekinthető jónak valamilyen helyes elv alapján, hanem azt is: ha több helyes elv, és több jó államforma létezik, melyik mellett szólnak megalapozottabb érvek. Azaz felvetette az egyes államformák igazolhatóságának kérdését.

Minthogy a görögök értékrendszerében az igazságosság volt a legfőbb érték, az egyes alkotmányokat Arisztotelész annak alapján is vizsgálta, hogy eleget tesznek-e az igazságosság követelményeinek. A szakirodalomban Arisztotelész ilyen jellegű érdeklődését többen az államok stabilitása iráni fokozott figyelemmel és e területen kissé konzervatív beállítódásával hozzák összefüggésbe. Ezt jó okkal teszik, hisz az egyes alkotmányok igazolhatóságát mint elméleti problémát tulajdonképpen azzal a gyakorlati kérdéssel kötötte össze, hogy a városállam politikai élete milyen feltételek esetén kiegyensúlyozott. Tehát Platónhoz hasonlóan őt is az érdekelte, hogy mikor kerülhető el a *sztátisz* (a lázas politikai állapot és felfordulás), vagy a gyakorlat nyelvén fogalmazva: miként akadályozhatók meg a forradalmak. Válaszai azonban messze túlmutatnak e kérdésen, s az általa felfedezett elvi összefüggések mai is tanulságosak.

E tárgyú elemzései a következő előfeltevésekre épültek. A belső zavargásoknak számos oka lehet (így például egyesek túlzott hatalma, a félelem, a versengés és így tovább), ezek közül azonban kettő különös figyelmet érdemel. A viszálykodás ugyanis vagy a nyereségért (a nagyobb vagyonért) vagy a köztiszteletért (a politikai befolyásért) folyik, ámbár inkább negatív, semmint pozitív értelemben. Ez azt jelenti, hogy az emberek – ahogy fogalmazott – „nem azért tülekednek egymással, hogy azokat [ti. e javakat] maguknak megszerezzék, hanem azért, mert látják, hogy mások – hol jogosan, hol jogtalanul – ezekből egyre többet igyekeznek maguknak megkaparintani".[419] A forradalmak fő oka tehát az állami berendezkedés igazságtalansága és egyenlőtlensége.

AZ EGYENLŐSÉG FORMÁI ◆ Arisztotelész számára az igazságosság és az egyenlőség fogalmai szorosan összefüggtek, hiszen – amint a *Politiká*ban írta[420] – azt „mindenki elismeri, hogy az igazság[osság] valamiféle egyenlőség", ám abban, hogy miféle – tehetjük hozzá –, az emberek nem szoktak egyetérteni. Ezért ugyanazt a berendezkedést

[419] *Ugyanott*, 1302a–b.

[420] *Ugyanott*, 1282b. Lásd még erhhez a kérdéshez a 1280a, 1281 a, 1283b, és a 1301b helyeket is, valamint Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford.: Szabó Miklós, Bp. Európa Könyvkiadó, Bp. 1997. 1129a.

egyesek igazságosnak, míg mások igazságtalannak tartják, s ez gyakran azért van így, mert másként fogják fel az *egyenlőség*et.

Az egyenlőségnek e szempontból két fő formája van: a *szám szerinti*, valamint az *érték vagy érdem szerinti* egyenlőség.[421] Valaminek az elosztását egyfelől akkor mondjuk egyenlőnek, ha mindenki egy egységnyivel részesül az elosztandó javakból (jelen esetben a hatalomból), mert „száma szerint" egynek számít. Tehát például mindenkinek egy szavazata van. Ez a szám szerinti egyenlőség esete. Egyenlő lehet azonban az elosztás akkor is, amikor az, aki valamilyen szempontból másoknál „több" (kiválóbb, erényesebb, bölcsebb vagy többet ad a közösségnek), többet kap az elosztandó javakból is. Az értékesebb vagy a valamilyen szempontból érdemesebb embert ennek alapján több illeti, mint a kevésbé értékeset vagy a kevesebb érdemmel rendelkezőt. Aki például a többinél erényesebb, az kapjon nagyobb részt a közhatalomból is – mondja az, aki a politikát etikai alapokon kezeli. Ezt sokan egyenlőtlenségnek nevezhetik (mert egyesek többet kapnak másoknál), bizonyos értelemben azonban ez is egyenlőség – ti. érték, illetőleg érdem szerinti egyenlőség –, hisz az kap többet, aki több, illetőleg aki többet ad.

A hatalomból való részesedés megítélése során a modern egalitárius társadalmak közfelfogása lényegében a szám szerinti egyenlőségre épül (ez tükröződik a választójog egyenlőségében), s az érték szerintit csak néhány területen fogadja el. Az erények politikai jelentőségével kapcsolatos érvelés ezért manapság különösnek hat, a görög gondolkodásban azonban természetes volt. Az arisztokrácia például így volt igazolható: „az állami közösség az erényes cselekedetek ápolására áll fenn, nem pedig a puszta együttélés kedvéért. Ezért aztán, aki a legtöbbel járul hozzá az ilyen közösséghez, annak a városállamban is nagyobb része van, mint azoknak, mint akik szabadságuk vagy származásuk szerint egyenlők vagy tekintélyesebbek; vagy azoknak, akik vagyonukkal kiemelkednek, de az erényben elmaradnak".[422] A modern társadalmakban legfeljebb a szakértelemmel kapcsolatban fogadjuk el az efféle logikát: aki másoknál jobban ért bizonyos kérdésekhez – mondják néhányan –, az kapjon nagyobb szót a szakszerűséggel összefüggő politikai döntések meghozatala során.

Arisztotelész fő tétele az volt, hogy az emberek a valóságban egyes vonatkozásokban, így az erényeiket vagy a vagyonukat illetően egyenlőtlenek, míg más szempontból, például a szabadságukat illetően egyenlők egymással – a politikai érvelés során azonban nem különítik el az egyenlőség, illetve az egyenlőtlenség különböző oldalait. Az egyenlőség e bizonytalan tartalmi meghatározottsága miatt a politikai életben mindig az történik – olvashatjuk a Politika egyik legbölcsebb gondolatként –, hogy „*az emberek egyik része*, abban a hiszemben, hogy a másikkal egyenlő [holott csak egy vagy némely vonatkozásban az], *mindenben* [például a hatalomban és a jogban is] *egyenlően akar részesedni*". Az emberek másik, ezzel ellentétesen okoskodó része ezzel szemben „*nem* tartja magát *egyenlőnek* másokkal [például az erényben, a tudásban vagy a vagyonban, s ezért] *egyre több előnyt* igyekszik szerezni", azaz a tudásbeli, az erénybeli vagy a vagyonbeli egyenlőtlenség alapján az államhatalomban és a jogban is a számára kedvező

[421] *Ugyanott*, 1301b.
[422] *Ugyanott*, 1281a.

egyenlőtlenséget követeli.[423] Ezen alapul a politikai viszálykodás, s ezt a viszálykodást terelik intézményes politikai keretek közé az egyes államformák.

AZ ÉRTÉKALAPÚ OSZTÁLYOZÁS ◆ A fenti hat államforma többsége e szempontból két fő csoportba osztható. Az egyik fő csoport a demokrácia, mely tulajdonképpen az emberek egyenlőségét viszi át a hivatalok elosztására. Az ezzel ellentétes rendszerek, melyek fő típusa az oligarchia (de ide sorolható a királyság és az arisztokrácia is), az emberek egyenlőtlenségéből indulnak ki, s ezt teszik az állami élet alapjává.[424] E tekintetben az arisztokrácia és az oligarchia között nincs lényeges különbség. Bár az oligarchia az arisztokrácia elfajulása (hiszen amíg az előbbiben az erényt, addig az utóbbiban a gazdagságot tekintik kiindulópontnak), mégis van közös elemük, mert a hatalomban való részesedés lehetőségét mindkettő valamilyen érdem (az erény vagy a vagyon) szerint juttatja.

Ezzel szemben „a demokrácia például úgy keletkezett – olvashatjuk az ókori eredetű szövegben –, hogy az egy bizonyos szempontból egyenlőket általában egyenlőnek vették (azért, mert valamennyien egyformán szabadok, azt gondolják, hogy most már minden tekintetben egyenlők); az oligarchia pedig abból, hogy azokat, akik csak egyvalemely szempontból nem egyenlők, általában is egyenlőtleneknek tartják (mivel vagyoni szempontból egyenlőtlenek, általában véve is olyanoknak képzelik őket)”.[425]

Az alkotmányok igazolhatósága tekintetében a kérdés így az, hogy a valamely (de csak egy, vagy néhány) szempontból létező egyenlőségből jogos-e a politikai hatalomban való egyenlőségre következtetni. Ha igen, akkor a demokrácia a helyes államforma. S megfordítva: a valamilyen, de csak egyféle egyenlőtlenségből jogos-e arra következtetni, hogy a hatalomban is egyenlőtlenül kell részesedni. Ha igen, akkor a nem-demokratikus államformák a helyesek.

Az államformáknak az igazságosság és az egyenlőség alapján való vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a demokratikus alkotmány a szám szerinti egyenlőségre alapozott igazságosság fényében igazságos ugyan, az érdem szerinti egyenlőségre épülő esetében azonban igazságtalan. S ugyanígy: a nem-demokratikus alkotmány az érdem szerinti egyenlőség elvét követő igazságosság-felfogás szerint igazságos, de a szám szerinti egyenlőség elvére épülő felfogásban igazságtalan. Ezért van az, hogy az egyes alkotmányok mellett éppúgy lehet érvelni, mint ahogy ellenük; s az érvek rendszerint semlegesítik egymást.

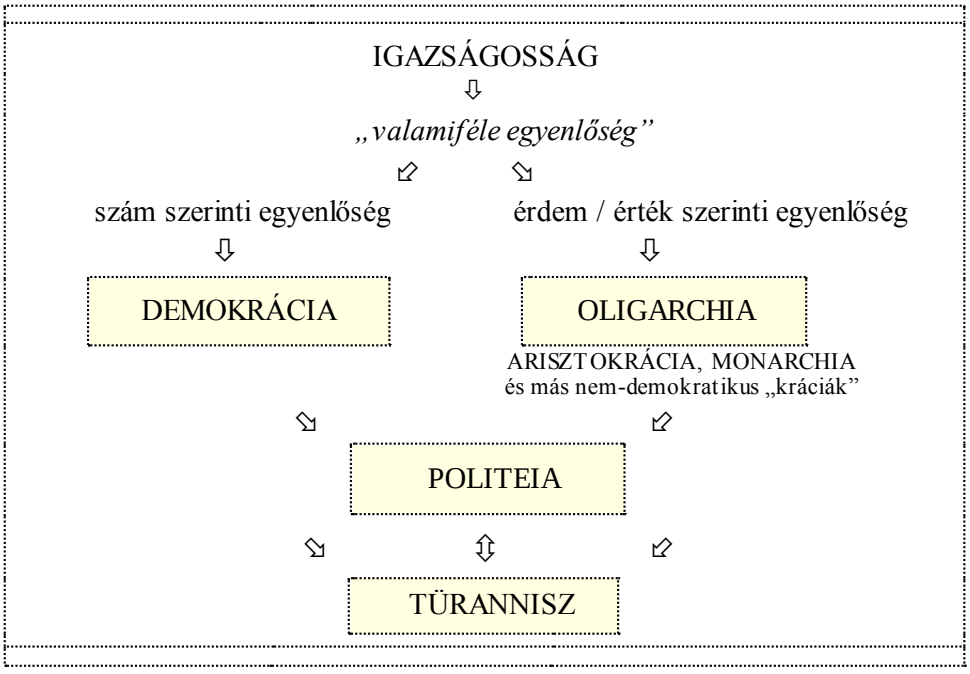
A VEGYES KORMÁNYZAT ELVI ÉS ELMÉLETI ALAPJAI ◆ Az alkotmányok e két fő típusának igazolása tehát már-már megoldhatatlan elméleti nehézséget, *apóriá*t jelent. Ami azonban az elméletben csupán *érv* és *apória*, az a gyakorlatban az egymással szembenálló felek sosem szűnő *harcát* jelenti. Hiszen – mondja ki Arisztotelész elméletének egyik

[423] *Ugyanott*, 1301a.
[424] Egy hasonló álláspontként lásd Picton, James Allanson: *The Conflict of Oligarchy and Democracy. Six Lectures*. London, Alexander & Shepheard, 1885. passim.
[425] Arisztotelész: *Politika*. id. kiadás, 1301a.

legfontosabb tételét – ha „az egyes pártok nem a maguk elképzelései szerint részesednek az államhatalomban –,[akkor] belső forrongást támasztanak”.[426]

Az e helyzetből kivezető kiút nyilvánvalóan a két szélső megoldás között van. Az alkotmányok – államformák – szintjén azonban a szélső megoldások között két államforma is található! Konkrétan azok, amelyeket Arisztotelész a legjobbnak, illetőleg a legrosszabbnak nevez: a politeia és a türannisz. Mindkettő a két szélső megoldás elveit vegyíti, noha ellentétes végeredménnyel. A türannisz a két fő típus *hibás* oldalait kapcsolja össze. A zsarnokságban „az oligarchiából származik, hogy a gazdagságot tekinti a legfőbb célnak... valamint, hogy a népben egyáltalán nem bízik meg... viszont a demokráciából származik az, hogy állandó harcban áll az előkelőkkel, s azokat mint ellenfeleit elűzni igyekszik”.[427] A zsarnokságban van tehát egyenlőség, hisz a polgárok egy ilyen rendszerben annyiban egyenlők egymással, hogy szinte semmik, vagyis – amint Rousseau mondaná – mindenki szinte nulla, és a sok nulla mindig egyenlő egymással. S van benne egyenlőtlenség is, hisz a zsarnok nem egyenlő a többiekkel. A politeia is e két fő típus sajátosságait vegyíti, de nem azok hibás, hanem *előnyös* oldalait. A politeiában lényegében a középosztály uralkodik, de úgy, hogy uralma (akarata ellenére is) érvényre juttatja mind a nála szegényebbek, mind a nála gazdagabbak érdekeit. A politeia jobb a demokráciánál, mert a demokráciában a többségben lévő, de vagyontalan polgárok, vagyis a szegények könnyen arra hajlanak, hogy elvegyék a gazdagok javait és megsértsék jogaikat. S jobb az oligarchiánál is, mert ebben meg a túl gazdagok semmizik ki a szegényeket. A politeiát ezzel szemben az jellemzi, hogy abban a középosztály megpróbálja összeegyeztetni és érvényesíteni mindkét szélső csoport érdekeit.

Az imént vázolt axiológiai érvelése sematikusan a következő táblázattal szemléltethető.

Az alkotmányok (államformák) igazolásának sémája Arisztotelész Politikájában

[426] *Ugyanott*.
[427] *Ugyanott*, 1322a.

A középosztály hatalma eszerint azért kívánatos, mert ez az osztály a politikai és erkölcsi értelemben vett közepet vagy „középarányost” kívánja megvalósítani. Arisztotelész tehát azt vette észre, hogy lehetséges olyan államforma, amely a demokrácia és az oligarchia önmagukban egyoldalú elveinek vegyítésével –, ami egyben azt is jelenti: mérséklésével – elkerüli a politikai végleteket. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Arisztotelésznek többféle rendszere is volt. Az egyik az a „hatos” szisztéma, amely akár Hérodotosz értékalapú kiegészítésének is tekinthető. Ennél azonban sokkal több mondanivalója volt.

KÖZÉPOSZTÁLY, „KÖZÉPÚT” ÉS POLITIKAI MÉRSÉKLET ◆ A középosztályról a *Politika* csak annyit mond, hogy az a „nagyon gazdagok” és a „nagyon szegények” osztálya között helyezkedik el: megkülönböztetése tehát tulajdoni alapon történik és egy kivételtől eltekintve (ti. hogy a vagyon „közepes, de mégis elégséges” legyen) relatív jellegű. A politeia ugyanakkor nem egyszerűen a középosztály városállama, hanem olyan politikai közösség, amely a középosztályra támaszkodik. Arisztotelész nem azt állította, hogy a középosztály az egész lakosság érdekeit figyelembe veszi. Miként a többi csoport, ez is a maga érdekeit képviseli. Uralma révén ugyanakkor nem egy, a többitől mereven elhatárolható államforma jön létre, hanem olyan, ami többnek az összetétele: „A politeia, hogy úgy mondjam – fogalmazott[428] –, az oligarchia és a demokrácia keveréke”.

Mint az az eddigiekből is nyilvánvaló, a politeia lényegében *mikté politeia*, vagyis vegyes kormányzat; későbbi elnevezése szerint *regimen mixtum*. E gondolat évszázadokon át jelen volt az államról való politikai gondolkodásban – részben már az ókorban,[429] elsősorban Polübiosz[430] és Cicero[431] elméleteiben, részben a középkorban[432] (ta-

[428] *Ugyanott*, 1293b. Lásd még ehhez 1295b.

[429] A vegyes kormányzat néhány későbbi vonatkozásáról lásd Hakkarainen, Mika: Regimen mixtum – μικτὴ πολιτεία. In: *Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis.* Szerk.: Hamesse, Jaqueline. Turnhout, Brepols, Textes et Etudes du Moyen Âge, 10, 1998. 2. kötet, 111–121.

[430] Vö. *Polübiosz történeti könyvei*. 2 kötet. Ford.: Muraközy Gyula, Forisek Péter, Kató Péter, Sipos Flórián, Patay-Horváth András. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2004. különösen VI. 3.5 – 4.13. szakaszok. Politikai nézeteiről és államforma-elméletéről lásd Walbank, Frank W.: *Polybius, Rome and the Hellenistic World. Essays and Reflections.* Cambridge, C.U.P., 2002. kül. (a szakirodalomértékelésről is) 114–117.

[431] Vö. Cicero: *Az állam*. Ford.: Hamza Gábor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1995, [2]2002, [3]2007. I. 45. (69); II. 23. (41); II. 39. (65–66). Cicero államelméletéhez lásd még Hamza Gábor: Cicero és az állambölcselet. *Jogállam.* 1994. 3–4. sz. 109–123., uő: Cicero *De re publica*ja és az antik államfogalom. In: *Hatalommegosztás és jogállamiság.* Szerk.: Mezey Barna. Osiris Könyvkiadó, Bp. 1998. 335–352., uő: Cicero állambölcseletének aktualitása és európaisága. In: Hamza Gábor: „*Nem akarunk csonka Európát…*” Bp. Elektra Kiadóház, 2002. 19–76., valamint bevezető tanulmány az 1995. évi magyar kiadáshoz: Hamza Gábor: Cicero *De re publica*ja és az antik állambölcselet, *id. kiadás*, 9–56. Lásd még Wood, Neal: *Cicero's Social and Political Thought.* Berkeley, University of California Press, 1991. különösen 9. fej.: 159–179. és Radford, Robert T.: *Cicero. A Study in the Origins of Republican Philosophy.* Amsterdam, Rodopi, 2002. különösen 3. fej.: 27–42. A kevert alkotmányról lásd még Grüll Tibor: *Az utolsó birodalom. Az imperium Romanum természetrajza.* Bp. Typotext, 2007. 123–129. Polübiosz és Cicero elméletének viszonyáról vö. Walbank, Frank W.: *i. m.*, 285–289. A *de legibus* ezzel kapcsolatos híres tételéről („cum potestas in populo auctoritas in senatu sit”) vö. Marcus Tullius Cicero: *A törvények*. Ford.: Simon Attila és Havas László. Budapest–Debrecen, Gondolat–DE ÁJK, 2008. III. könyv, XII (28) [3, 12, 38.]. Lásd még Cicero: Az állam, *id. kiadás,* II. 33. (57).

[432] Az itt rekonstruált arisztotelészi gondolat hatástörténetét a kora újkori republikánusokig vezeti el Blythe, James, M.: *Ideal government and the mixed constitution in the Middle Ages.* Princeton Univ. Press, 2014., lásd kül. a vegyes kormányzat középkori eszméjéről 139–159. (Párizsi Jánosról kül. 150.),

lán kevéssé közismert módon Aquinói Szent Tamás elméletében)[433] is, részben pedig az újkori Európában.

Miért jobb az ilyen kormányzat a többinél? Erre Arisztotelész filozófiája és etikája alapján a következőket lehet mondani. A két fő típus elveit szerinte azért kell vegyíteni, mert azok önmagukban csupán végletek. A két véglet (a vagyonra alapított politikai hatalom oligarchikus elve és a vagyon-nélküli tömegek szabadságára alapított demokratikus elv) a politeiában kölcsönösen megfékezi egymást, és ezért mondható, hogy Arisztotelész politikai gondolkodásában a politeia töltötte be a közép, a közvetítő és a mérték szerepét. A politeia így „középarányos", nem pedig – mint sokan vélik a szakirodalomban – középút. Ilyen rend Arisztotelész szerint nem jöhet létre ott, ahol csupán két végletesen szembenálló társadalmi csoport létezik. Az ilyen esetben ugyanis a mérleg nyelve hol az egyik, hol a másik oldalra billenne ki. A középosztály viszont anélkül akadályozza meg az ellenkező végletek érvényesülését, hogy felszámolná e végleteket (vagyis azok hordozóit).

Platón úgy stabilizálta eszményi állama politikai viszonyait, hogy a főhatalmat gyakorló filozófusoknak és őröknek rendelte alá az általa károsnak ítélt végletek társadalmi megtestesítőit. Ezzel szemben Arisztotelész úgy vélte: ha a demokrácia és az oligarchia elve helyesen van összeegyeztetve, akkor – mint minden középarányos esetében – „benne mindkét véglet meglátható", és a középosztály csupán afféle „döntőbíró".[434] Úgy tűnik tehát, hogy Arisztotelész célja az emberek közötti különbségeknek a politikában lehetséges határok közötti szintetizálása volt. E szintézis feltétele nála a középosztály uralma, eredménye pedig a *politeia*.

Különösnek tűnhet persze, hogy az oligarchiának és a demokráciának mind a türannisz, mind a politeia a szerkezetileg hasonló oldalait vegyíti: mindkét esetben van döntőbíró (az egyikben a középosztály, a másikban a türannosz) és a politikai cselekvés fő elve mindkét esetben az érdek (az egyikben egyetlen személy, a másikban a közösség érdeke). Az utóbbi nyilvánvalóan szilárd állami berendezkedéshez vezet. Ha ezt a szempontot tekintjük fontosnak, a vegyes kormányzat nem elvi, hanem gyakorlati okok miatt tekinthető a legjobbnak. Vagyis nem azért, mert mind a szám szerinti, mind az érték szerinti egyenlőségre tekintettel van (hiszen így azt is mondhatnánk, hogy mindkét

arisztotelész középkori hatásáról pedig 161–241. Párizsi János (Jean Quidort vagy Johannes de Soardis) államformatana vonatkozásban lásd Johannes Quidort von Paris: *De regia potestate et papali. Über Königliche und päpstliche Gewalt*, Szerk.: Bleienstein, Fritz. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1969. A *regimen mixtum* esetleges (és többeket esetleg meglepő) magyar vonatkozásáról vö. Molnár Péter: A magyarországi kormányzat mint a *regimen mixtum* példája Admonti Engelbertnél (1290-es évek eleje). *Századok*. 133. évf. 1999/1. sz. 113–124.

[433] Ebből az olvasható ki, hogy az *elméletileg legjobb*nak tűnő megoldás a *gyakorlatban* nem mindig bizonyul *megvalósítható*nak vagy kívánatosnak. A gyakorlat azt kívánja, hogy az uralkodó hatalmát korlátozzák, az előkelők és kiválók hatalmi törekvéseit kielégítsék, s ezzel magát a hatalmat mérsékeljék, ami úgy érhető el, ha vegyítik egymással az egyes alkotmányok előnyös megoldásait, s megpróbálják elkerülni káros elemeiket. A vegyes kormányzat Tamásnál is egyben *potestas temperatus*, vagy (ahogy Cicero mondta volna) *moderatus*, azaz mérsékelt hatalom is. Nagy előnye az, hogy képes megakadályozni a zsarnokságot, amit Tamás a legrosszabb államformának tekintett. A tamási gondolat máig szóló üzenetéről lásd Nyirkos Tamás: Demokrácia és regimen mixtum. In: *Aquinói Szent Tamás párbeszéde korunkkal*. Szerk.: Cselényi I. G. – Hoppál K. B. – Kormos J. Bp. Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság, 2009. 293–302.

[434] *Ugyanott*, 1294b és 1297a.

szempontra csak részben van tekintettel), hanem azért, mert ebben a legkevesebb a forrongás. Bár az egyes korokhoz kötődő és sajátos feltételek között megfogalmazott államelméleti és politikai filozófiai tételeket sosem szabad a későbbi történelmi fejlődésre kivetíteni, mégis elgondolkodtató, hogy a történelmi tapasztalat igazolni látszik Arisztotelész tételét. E tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a középosztály hatalmán alapuló berendezkedés rendszerint kiegyensúlyozott és szilárd.

ARISZTOTELÉSZ „IGAZI" RENDSZERE: AXIOLÓGIA, FUNKCIONALIZMUS, PRAGMATIZMUS ◆ Arisztotelész elemzése az alkotmányok igazolhatósága, s így legitimációja szempontjából fontos axiológiai összefüggések első és máig jelentőséggel bíró megfogalmazása. Teoretikus nagysága abban is megmutatkozott, hogy amikor belátta: ezen az úton csak részleges eredményekhez juthat, akkor mással is próbálkozott. Szövegeiből kikövetkeztethetően legalábbis alkalmasint áttért egy sajátos *funkcionalista* elv érvényesítésére is. Különböző okfejtéseiből úgy tűnik, hogy úgy vélte: az egyes államformák fő elveinek helyessége a politikai *közösség céljá*val hozható összefüggésbe. Minden közösségben – állította – azon céloknak van elsőbbsége, amelyek megvalósítása érdekében az adott közösség létrejött. Ha egy közösségben a vagyonszerzés a fő cél, akkor az oligarchikus elv a helyes; ha pedig a szabadság élvezete, akkor a demokrácia igazolható. Vagyis a helyes államforma megtalálásához azt kell megvizsgálni, hogy milyen célból jött létre az a közösség, amit városállamnak nevezünk. „Az állami közösség – olvasható a *Politika* egyik szöveghelyén – az erényes cselekedetek ápolására áll fenn, nem pedig a puszta együttélés kedvéért",[435] s ez különbözteti meg az államot minden más alkalmi közösségtől. Ez a szempont a monarchikus és az arisztokratikus államformát igazolja, s valóban, a *Politika* több helyén Arisztotelész ezeket tartotta jónak. Aki a másoknál erényesebbet a kevésbé erényesnek akarja alávetni vagy vezetésének alárendelni, az olyan – mondta[436] – mintha valaki Zeuszon akarna uralkodni. A *Politika* más szöveghelyei viszont azt sugallják, hogy a városállam célja a *szabadság* élvezetének biztosítása, aminek alapján a demokrácia lesz igazolható.

Ezen az úton tehát megint arra következtethetünk, hogy az egyik szempont alapján az egyik, a másik szempont alapján a másik államforma lesz igazolható. Ez a gondolati út azonban nem folytatható a végtelenségig, hiszen így előbb-utóbb a teljes szkepszishez jutunk. Így aztán Arisztotelész – mint egy-két szöveghelye mutatja: kénytelen-kelletlen – a funkcionalista szemléletet is elhagyta és egy *pragmatista* elvet fogadott el. Akárhogy is álljon a dolog az elvek és az igazolások terén, a fontos az – jegyezte meg –, hogy „a városállamnak az a része, amelyik az alkotmány megmaradását óhajtja, erősebb legyen annál, amelyik azt nem kívánja".[437] Egyfajta pragmatista decizionizmus ez, hiszen azt is jelenti, hogy amit nem lehet az elméletben, a gondolatok erejével tisztázni, azt a *gyakorlatban kell eldönteni*. Manapság – a decizionizmus térnyerése és a fentihez hasonló pragmatista megfontolásoknak a politikai uralom szolgálatába állítása után – sokan, talán túl sokan is sietnek ezzel egyetérteni. Nekik a következőt lehet figyelmükbe

[435] *Ugyanott*, 1281a.
[436] *Ugyanott*, 1284b.
[437] *Ugyanott*, IV. 12. Az itt adott elemzést bővebben kifejtve lásd Takács: *i. m.* (1986) 307–325.

ajánlani: a hagyomány az érvek apóriává válása ellenére is azt mutatja, hogy a gondolatok erejével sokkal több dolog volna tisztázható, mint ahogy azt feltételezik, s a nehézségek dacára is érdemes ezzel kísérletezgetni, mert ez az út mindig emberségesebb azoknál a megoldásoknál, amelyeket a hasznossági megfontolás, a decízió vagy a hatalmi erő (a vitapartner elhallgattatása, lejáratása, diszkreditálása) tud nyújtani. Vagyis vitatkozni még akkor is helyesebb az erőszakoskodásnál, ha a vitának adott esetben nincs praktikusan hasznos kimenetele.

dc_1898_21

V. MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK, ROJALISTÁK ÉS REPUBLIKÁNUSOK

„A korona végül is egy kalap, amelyen átesik az eső."
Nagy Frigyes*

1. Monarchiák és köztársaságok

A KÉT FŐ ÁLLAMFORMA – ÁLTALÁBAN ◆ Bár a monarchia és a köztársaság mint államforma-kategória egyfajta történelmi állandóságot sugall, tartalmi értelemben mindkettő nagyon is képlékeny és folyamatosan változik. Ez – több évszázados dominanciája miatt – leginkább a monarchián látszik, de a köztársaság esetén is nyilvánvaló.

Változik egymáshoz való viszonyuk, politikai jelentésük és jellegük, mindenekelőtt pedig jelentőségük. Az 1950-ben hatalomra került, majd 1952-ben trónjától megfosztott I. Fáruk egyiptomi királynak a publicisztikában gyakran felidézett jóslata szerint 2000-re már csak öt király marad a Földön: a pikk király, a káró király, a kőr király, a treff király, és persze az angol királynő.[438] Mint azóta megtudtuk, a jóslat túlságosan pesszimista volt a monarchia jövőjét illetően, hiszen pusztán Európában ma is tíznél több uralkodó ül különböző történelmi trónokon, s a monarchikus egyeduralomnak más kontinenseken is sok példája akad.

Összességében a Földön jelenleg 43 monarchia létezik, ide számítva annak minden főbb formáját (császárság, szultanátus, emírség, és így tovább), de nem számítva közéjük a közjogilag formalizálatlan egyeduralmakat: a köztársasági formát öltő modernizált kaganátusokat, az autoriter diktatúrákat és hasonlókat. Világviszonylatban 153 államnak van köztársasági vagy ahhoz sorolható speciális államformája, itt sem vonva le közülük azokat, amelyek a gyakorlatban szinte egyeduralomként vagy már-már örökletes egyeduralomként működnek, ám ezt nem a közjogi rend biztosítja, hanem a nyers erő és az attól való félelem, vagy a politikai ügyeskedés. A monarchiák és köztársaságok aránya tehát az államok számát illetően 22:78%, a szóban forgó államok népességét figyelembe véve pedig kb. 10:90%.

A köztársaságok nagy száma részben annak köszönhető, hogy a XIX. században önállósodott dél- és közép-amerikai államok – a számukra monarchiát is jelentő spanyol és portugál gyarmati múlt miatt – nem tudták, vagy nem akarták folytatni a monarchikus hagyományt. Ez volt monarchiák köztársaságokká való átalakulásának második hulláma.[439] Továbbá: az új államok kialakulásának egyik legnagyobb hulláma idején, a

* Anekdotikus mondás, melynek forrása és pontos szövege ma már nem állapítható meg. Megőrzése és elterjesztése érdekében valószínűleg Bruno Frank, költő és drámaíró tett a legtöbbet, aki számos formában idézte. Itt idézve Frank, B.: *Tage des Königs* [1924]. Potsdam, Klaus-D. Becker, 2016. 57. alapján, szabad fordításban.

[438] Vö. Isabelle Bricard: *Európai uralkodócsaládok*. Ford.: Tótfalusi Ágnes. Bp. Gabo Könyvkiadó, Királyi Házak, 2001. 17. Az uralkodócsaládokról lásd még John E. Morby: *A világ királyai és királynői. Az idők kezdetétől napjainkig*. Ford.: Hideg János. Debrecen, Maecenas. 1991. Eredetileg: *Dynasties of the World. A Chronological and Genealogical Handbook*. Oxford, O.U.P., 1989.

[439] A monarchiák köztársaságokká való átalakulásának *első* hulláma – közvetlenül az Amerikai Egyesült Államok létrejötte után és a modern Svájc kialakulása előtt – a francia forradalom hatására indult

gyarmatbirodalmak II. világháború utáni felbomlásakor többnyire köztársaságok születtek – természetesen a brit gyarmatok egy jelentős részét leszámítva.[440] Végül, Közép- és Délkelet-Európában a kommunizmus 1947/49-es szovjet exportja öt állam esetén – melyekből az akkori rendszerváltozás (1989/93) után tíz lett – ugyancsak csökkentette a monarchiák számát.

Európában a XX. század elején 3 állam volt köztársaság (Svájc, Franciaország, 1911-től Portugália) és 22 monarchia. A század végére egyenesen megfordult az arányuk: miközben jelentősen megnőtt az államok száma – Európában jelenleg (Koszovó nélkül) 45 állam van –, 12 monarchia maradt: tíz örökletes (Belgium, Dánia, Luxemburg, Hollandia, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága, Norvégia, Spanyolország, Svédország, valamint Liechtenstein és Monaco), egy választási (Vatikán) és egy speciális (Andorra).

Összességében tehát megállapítható: a monarchiák az elmúlt évszázad során történelmi léptékkel mérve visszaszorultak, ami elsősorban a nemzetközi hatalmi rendszerek megroppanásának és többszöri átalakulásának, valamint az azt kísérő belső forradalmaknak köszönhető. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a köztársasági formák mögött nem ritkán megbújó igazi vagy zsebdiktátorok, nagy- és kiskirályok (vagy egy fiatal kora ellenére gyakran bölcselkedő humorista terminológiáját ide idézve: „legódúcsék és tesco-napóleonok") uralmát az emberek többre tartanák annál, amit a Bourbonok, Hohenzollernek vagy Windsorok nyújtottak nekik. Inkább azt jelenti: a világ rendje megváltozott.[441]

meg: Franciaország: 1792, majd 1848, 1870, Mainzi Köztársaság: 1793, Krakkói Köztársaság: 1815–1846. A *második* hullámot, melyet fentebb külön kiemeltem, a latin-amerikai államok megszületése jelentette Dél-Amerikában (Chile: 1810, Venezuela: 1811/30, Paraguay: 1811/13, Argentína: 1816, Kolumbia: 1810/19, Bolívia: 1825, Peru:1821, Uruguay: 1825/28) és Közép-Amerikában (Haiti: 1804, El Salvador: 1821, Ecuador: 1822, Guatemala: 1821/39, Honduras: 1821/38, Costa Rica: 1823, Nicaragua: 1824.) Egy *harmadik* hullám Kína (1911) és Portugália (1911) köztársasággá válása után, az I. világháborúval és szocialista forradalmakkal összefüggő hatalmi átrendeződés idején futott le. Ide sorolható Szovjet-Oroszország és Finnország: 1917, Németország, Ausztria, Lengyelország és Csehszlovákia: 1918, Törökország: 1923, Görögország: 1924. Egy *negyedik* hullám a gyarmatbirodalmak II. világháború utáni felbomlásának idejére tehető, olyan sok önálló állammal és azon belül sok köztársasággal, hogy azokat itt – csak Indiára (1947/50), Egyiptomra (1952) és a Dél-Afrikai Köztársságra (1961) utalva – még csak fel sem sorolhatom.

[440] Az angol gyarmatosítására és a Brit Birodalom felbomlására jellemző adat, hogy az egykori gyarmatokból lett önálló államok igen sok esetben olyan monarchiák maradtak, amelyek trónján a brit uralkodó ül. II. Erzsébet így jelenleg 16 önálló állam uralkodója: Nagy-Britannián, valamint az egykori ún. fehér gyarmatokon (Ausztrália, Kanada, Új-Zéland) kívül ő Barbados, Belize, Granada, Jamaica, a Bahama-szigetek, Pápua-Új-Guinea, a Salamon-szigetek, Antigua és Barbuda, Saint Kids és Navis, Saint Lucia, Saint Vincent és Grenadien valamint Tuvalu államfője. Ezzel szemben India angol uralom alatti felszabadulása egészen más körülmények között és módon történt; nem is csoda, hogy India köztársaság lett.

[441] A köztársasági formát gyakran kihasználó önkény- és tekintélyuralmi rendszerekkel kapcsolatban meg kell jegyezni: a monarchiák között is találunk olyan eseteket, amikor egy „legyengített királyságban" az uralkodó szinte semmilyen hatalommal nem rendelkezik (bár szeretne), s a monarchikus forma mellett végül is egy diktátor gyakoroloja a hatalmat. Ez történt például Romániában, ahol – az alkotmányt felfüggesztő II. Károly „királyi diktatúrája" (1938–1940) után – Ion Antonescu mint *conducător* uralkodott (1940–1945) a tapasztalatlanul trónra tett I. Mihály nevében. Az üresen hagyott trón (ti. a „király nélküli királyság") is „legyengített" monarchia, ahol valaki a monarchikus forma mellett, annak legitimációs erejét kiaknázva gyakorolja a majdnem királyi hatalmat. Például Magyarországon, 1920 és 1944 között, valamint Spanyolországban 1947 és 1975 között, ahol a polgárháborúban győztes Francisc P. H. T Franco

A számbeli arányok változásánál fontosabbak a tartalmi változások. Az alkotmányosság eszméinek és gyakorlatának XIX. századi előretörése nyomán ma már szinte természetes, hogy az uralkodó hatalma minden monarchiában korlátozott: Hollandia 1815, Belgium 1831, Dánia 1849, Luxemburg 1868, Monaco 1911, Liechtenstein 1921, Spanyolország 1978 óta alkotmányos monarchia. Ezek közül több „parlamentáris demokráciaként" is leírható (Hollandia például már 1848-tól), a Svéd Királyság alkotmánya pedig úgy kezdődik, hogy „Svédországban minden közhatalom a néptől ered". A spanyol alkotmány hasonlóan fogalmaz: „a nemzeti szuverenitás letéteményese a spanyol nép, amelytől az államhatalom is származik". Ezt – gondolom – úgy értik, hogy a spanyol király hatalma is a spanyol néptől származik. Az abszolút monarchiák idején az ilyesmit nemcsak kimondani, de még elgondolni sem merték volna.

Vagyis az európai monarchiák távolról sem olyanok, mint kétszáz éve. Amelyek megmaradtak, ott az uralkodók politikai hatalmuk feladásával fizettek az államforma túléléséért és rendszerint az uralkodó család hatalomban maradásáért is. A leglátványosabb változás, hogy a mai királyok és királynők ritkán vállalnak érdemi politikai szerepet. Ha esetleg ezt teszik, akkor is valamilyen pártsemleges területen, például a környezetvédelem terén aktívak, esetleg a szimbolikus politika terén cselekszenek.[442] Az elmúlt évtizedekben jelentős politikai szerepet az európai uralkodók közül egyedül az 1975-ben, F. Franco halála után két nappal trónra lépett I. János Károly vállalt, aki – egy ezzel kapcsolatos általános (bár nem teljes) politikai konszenzusra építve – mintegy felügyelte és részben irányította is Spanyolország demokratikus átalakulását 1975 és 1985 között. Menesztette az autoriter rendszer utolsó kormányát, szabadon engedtette a politikai foglyokat, és 1978-ban új alkotmányt vezetett be. Amikor pedig 1981-ben egy fasiszta katonai csoport puccsot akart végrehajtani, kiállt a kormány mellett, és biztosította a demokratikus átalakulás folytatását. Saját népe körében is, Európában is nagyon tisztelték érte;[443] az így szerzett presztízse azonban később – (a sikkasztástól a nőügyekig terjedő skálán mozgó) „politikusi tevékenysége" miatt – teljesen elveszett, ezért 2014-ben átadta hatalmát fiának.

1947-ben névlegesen visszaállította a monarchiát, de csak azért, hogy elleplezze rendszerének autoriter vonásait.

[442] A szimbolikus politizálás (nem legszerencsésebb) esete a következő. I. Baldvin belga király (1930–1993; uralk.: 1951–1993) vallásos meggyőződése miatt nem írta alá az abortuszt jogilag lehetővé tévő törvényt 1990-ben. A kormány ekkor – kérésére –„uralkodásra alkalmatlannak" minősítette, a parlament hatályba léptette a törvényt, majd három nap múlva helyreállították az uralkodó hatásköreit.

[443] A spanyol rendszerváltásról lásd Szilágyi István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban*. Bp. Napvilág Kiadó, 1996.

	ABSZOLÚT MONARCHIA	ALKOTMÁNYOS MONARCHIA	PARLAMENTÁRIS MONARCHIA
EURÓPA	Vatikán	Andorra, Liechtenstein, Monaco	Belgium, Hollandia, Dánia, Egyesült Királyság, Luxemburg, Norvégia, Svédország, Spanyolország
ÁZSIA	Bahrein, Brunei, Katar, Omán, Szaúdi-Arábia	Bután, Kambodzsa, Jordánia, Kuvait, Nepál, Thaiföld	Japán
AFRIKA	Szváziföld	Marokkó, Lesotho	–
AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA	–	Tonga	Ausztrália, Új-Zéland, Pápua Új-Guinea, Solomon-szigetek, Szamoa, Tuvalu
AMERIKA	–	–	Kanada, *(Közép-Amerikában)* Belize, Bahama-szigetek, *(a karibi szigetvilágban)* Jamaica, Barbados, Grenada, Antigua és Barbuda, Saint Vincent és Grenadine-szigetek, Saint-Kids és Nevis, Saint Lucia

A mai monarchiák szokásos tipológiája[444]

Miközben a monarchiák történelmi léptékkel mérve visszaszorultak, *legitimációs erejük* továbbra is megmaradt. Ez – legalábbis Nyugaton (s ez esetben a „Nyugat" lényegében Nyugat- és Észak-Európát, valamint Dél-Európa nyugati harmadát jelenti) – annak tudható be, hogy a szórakoztató tömegmédia mintegy „eladja" történelmi csillogásukat, tradícióikat, néha titkaikat, sőt botrányaikat is. Némi túlzással akár az is kijelenthető: a királyok a tömegmédia tárgyaivá váltak, hogy régi dicsfényükkel ékesítsék az el-, elszürkülő autoritást, csillogásukkal lenyűgözzék annak szemlélőjét, történeteikkel pedig szórakoztassák alattvalóikat, a fogyasztói tömegtársadalmak választójoggal rendelkező tömegemberét.

A nyugati monarchikus államokban a közvélemény többsége rendszerint passzívan támogatja a monarchiát. Ez még az Egyesült Királyságban is igaz, ahol a királyi családnak az 1990-es években a médiában kiteregetett botrányai jelentősen megtépázták a család, s ennek révén az intézmény tekintélyét. Ennek ellenére egy 2006-os közvéleménykutatás szerint brit lakosságnak mindössze 16 százaléka változtatná meg az államformát, s a botrányok hatására a republikánusok száma legfeljebb Skóciában emelkedett. Spanyolországban I. János Károly népszerűsége sokáig még akkor is kitartott, amikor kiderült megvesztegethetősége – igaz, aztán szinte egy év alatt kártyavárként omlott össze a látszatok rendszere, miközben a monarchia jámbor fia, IV Fülöp trónralépésével megmenekült. Norvégiában az uralkodó családnak nem voltak jelentős botrányai, a norvég szocialista párt azonban egy időben minden parlamenti ciklus elején felvetette a monarchia megszüntetését. Tette ezt annak ellenére, hogy a norvégoknak csak kb. 20 százaléka köztársaság-párti – nem csoda, hogy javaslatukat mindig elutasították.

[444] A besorolás alapja *Der Fischer Weltalmanach* adatai (http://www.weltalmanach.de) 2019 elején. A monarchiáknak kizárólag az uralkodói hatalom jellege vagy kiterjedése alapján való tipizálása nagyon régi, sőt egy kicsit régimódi dolog, s a kormányforma szempontjából nem is feltétlenül tanulságos, a megszokás ereje azonban forgalomban tartja. Az egyik első szerző, aki *abszolút*, *alkotmányos* és *parlamentáris* monarchiák között tett különbséget, Julius Hatschek volt. Vö. Hatschek, J.: *Allgemeines Staatsrecht auf rechtsvergleichender Grundlage*. 1. kötet: *Das Recht der modernen Monarchie*. Lipcse, Goschen'sche Verlagshandlung, 1909. 12–13. Az egyik utolsó jelentős szerző, aki – a választási és örökletes monarchiák megkülönböztetése mellett – fontosnak tekintette az abszolút, az alkotmányos és a parlamentáris monarchiák összehasonlítását Karl Loewenstein volt. Vö. Loewenstein, Karl: *Die Monarchie im modernen Staat*. Frankfurt am Main, A. Metzner, 1952. 71–131.

Ez a legitimációs erő ugyanakkor nem abszolút: a sikeresen republikánussá vált országokban (Franciaországban, Németországban vagy Ausztriában)[445] a többség nem akarja visszaállítani a monarchiát. Ez részben azért van így, mert az egy-egy személyhez vagy dinasztiához kötődő legitimizmus – éppen a hűség személyes jellege miatt – a legtöbb esetben egy-két generációnyi ideig tart ki; a legitimisták hiánya pedig meggyengíti a rojalistákat is.

A monarchia legitimációs szempontból vett vonzereje a kommunizmus összeomlása utáni Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában meglehetősen bonyolult kérdés volt. Egyes országokban – Romániában, Montenegróban, Bulgáriában, s bizonyos értelemben Magyarországon is – ez oly erősnek tűnik, hogy nemcsak a politikai kalandorok, de jelentősebb politikai erők is kokettáltak vele, ami azonban nem visszaállításában, hanem a köztársaság monarchikus díszletek közé helyezésében nyilvánult meg.

A monarchia iránti regionális bizalom megerősödésében szerepe volt a közép-, kelet- és délkelet-európai állami keretek XX. századi széttöredezésének, a térségen végigsöprő totalitárius és autoriter viharoknak, valamint annak is, hogy e régióban – miközben az itt élő népek és nemzetek igen könnyen egymásra támadta és támadnak még ma is – a monarchiák idején az uralkodók (néhány kivétellel) nem nemzeti, hanem a középkorias értelemben vett nemzetközi családból származtak. A román I. Mihály például a Hohenzollern-Sigmaringen ház sarja volt, a bolgár II. Simeon pedig a Szász–Coburg–Gotha–Koháry-házé, miként Magyarország utolsó királya is a Habsburg–Lotaringiai házból származott.

Amíg a nyugati uralkodók a hatalom formáinak megőrzése végett elfogadták, hogy nem szólnak bele a politikába, és teljesítik újonnan kapott funkciójukat: az állam történeti folyamatosságának reprezentálását, addig az afrikai királyok, a keleti sejkek és emírek igen könnyen ilyen-olyan diktátorok lettek. Ha nem lettek azok, könnyen elsöpörte őket egy váratlan puccs vagy forradalom; ha meg azok lettek, akkor hosszú távon amiatt buktak meg.

A köztársaságok ugyanígy változtak és változnak ma is: az egykori értékrendjük – puritán egyszerűségük, racionalitásuk, mértékletességük, áttekinthetőségük és nyíltságuk, valamint az őket körülvevő bizalom – mára nem egyszer megkopott. Az élükön ál-

[445] Egy ország „republikánussá válása" sehol nem volt automatikus. Franciaországban csaknem egy évszázadnyi politikai harc része volt, Németországban egy totalitárius diktatúra, majd az azt követő amerikai és szovjet befolyás tette visszavonhatatlanná, Ausztriában pedig a Habsburgok elleni személyes küzdelem részeként zajlott le. Ez utóbbihoz adalék a következő. Megalakulása után, még 1919-ben, az Osztrák Köztársaság ún. Habsburg-törvényt alkotott, amely a Habsburg család valamennyi tagját – ausztriai vagyonuk állam javára történt elvonása mellett – kitiltotta Ausztria területéről, mindaddig, amíg azok le nem mondanak a trónról, és nem fogadják el, hogy státuszok nem különbözik más állampolgárokétól. Az antant jóváhagyásával 1922-ben Madeira szigetén jelöltek ki számukra kényszerlakhelyet, ahol anyagi nélkülözésben éltek. (1935-ben elvileg helyreállították ugyan vagyoni jogaikat, az Anschluss után egy évvel azonban Hitler úgy döntött: a Habsburg-Lotaringiai-ház teljes vagyona Ausztria tartományt illeti. A magyar állam 1938-ig fizette számukra a csepeli királyi koronabirtok után járó összegeket.) 1946-ban az ausztriai Szövetségi Ellenőrző Tanács kijelentette, hogy támogatja az osztrák kormány minden olyan intézkedését, amellyel megakadályozzák a Habsburgok visszatérését. Az 1919-es törvény szövege bekerült az 1955. évi ún. osztrák államszerződésbe is. Ezen az alapon az osztrák kormány – annak ellenére, hogy IV. Károly özvegye, Zita királyné kivételével a Habsburgok aláírták a lemondó nyilatkozatot – 1961-ben elutasította Habsburg Ottó azon kérését, hogy magánemberként visszatérhessen Ausztriába. Bár e döntést egy bíróság 1963-ban jogellenesnek mondta ki, Ottó csak 1966-ban kapott beutazási engedélyt.

ló elnököknek olykor nagyobb hatalmuk, sőt nagyobb vagyonuk van, mint azoknak a királyoknak, akiket ők vagy elődeik a nép segítségével elüldöztek. Az újonnan szerzett vagyon ráadásul sokszor gyanúsabb, mint aminek eredete a múlt homályába vész.

A két államforma mögötti politikai rendszerek az elmúlt egy évszázad során érdemben egyértelműen *konvergálnak*. Politikai aurájukban ugyanakkor vitathatatlanul vannak különbségek is. A monarchiák a *folyamatosságot* és a politikai élet *megszakítatlanságát* hangsúlyozzák, a köztársaságok pedig annak rendszeres megújulásait és a változó körülményekhez való alkalmazkodását. Az elmúlt ezer évben például az Egyesült Királyság monarchikus államformája csak egyszer (1649-ben) szakadt meg 11 évre, Spanyolországé pedig kétszer (először 1873-ban másfél évre, másodszor a véres polgárháború során, 1933-ban hat évre), és a sort folytathatnánk. Ezt a folyamatosságot fejezi ki az örökletes monarchiákban a trónutódláskor hangoztatott elv (*Le roi est mort, vive le roi!*)

Ezzel szemben Franciaországban csupán az elmúlt két évszázadban öt köztársasági korszak létezett: I. (1792–1804), amit Napóleon, majd Lajos Fülöp uralma követett, a II. (1848–1852), amire a második császárság következett, a III. (1870–1940), amire 1944–1946 között az ún. Ideiglenes Köztársaság volt a "válasz", a IV. (1946–1958), s végül az V. Köztársaság (1958–tól). Magyarországon ugyancsak több köztársaság létezett, s néha még azon is vitatkozunk, hogy „most" éppen melyik köztársaság viszonyai között élünk, márha szigorúan vett köztársasági viszonyok között élünk egyáltalán.

AZONOSSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK ◆ A monarchiák és köztársaságok képlékeny jellegét akkor látjuk igazán, ha összehasonlításuk során rögzítjük hasonlóságaikat és különbségeiket. Kontrasztba állításuknak persze számos módja van, s mindegyikkel kapcsolatban megfogalmazhatók kételyek.

Először három régi osztrák közjogász nézeteire utalok. Georg Jellinek szerint, mint már jeleztem, a két államforma az *államakarat* keletkezésének eltérő módja szerint különbözik: a köztársaságban az államakarat többek akarata, tehát az csak valamilyen *jogi konstrukció* révén alakulhat ki, a monarchiában ezzel szemben az államakarat egy eber akarata, tehát *pszichikai* jelleggel is értelmezhető. A helyzet ezzel szemben az, hogy „az állam akarata" a köztársasági államokban is pszichikai – kollektív, társadalomlélektani – folyamatok révén áll össze, s a monarchák akaratát is ezernyi módon befolyásolják a különböző testületek, bizottságok és tanácsok. Edmund Bernatzik szerint a monarchiát az jellemzi, hogy a monarchikus államfő a *saját jogán* bírja közjogi állását, míg a köztársasági államfőnek nincs arra – úgymond – saját joga, e jogot a választással szerzi meg. Végül, Adolf Merkl úgy vélte, hogy mind a király, mind a köztársasági elnök *államfő*, ám amíg a monarchiákban az államfő elvileg *élethossziglani* megbízatással bír, addig, köztársaságokban ez *időhöz kötött*.[446]

[446] G. Jellinek: *i. m.* (1900), 661–669. és 710–713., Edmund Bernatzik: *Republik und Monarchie*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1892. Merkl, Adolf Julius: *Das Kriterium von Republik und Monarchie* [1923]. In: *Adolf Julius Merkl. Gesammelte Schriften*. Szerk.: Mayer-Maly, Dorothea – Schambeck, Herbert – Grussmann, Wolf-Dietrich. Berlin, D&H, 1995. 1. kötet, 43–61. A kérdésről áttekintő módon lásd Friske, Tobias: *Staatsform Monarchie. Was unterschiedet eine Monarchie heute noche von einer Republik?* Freiburg, Kézirat: Magisterarbeit, 2007 (http://www.freidok.uni-freiburg.de.

Ez utóbbi különbségtétellel már a fontosabb szempontokhoz közelítünk. A duális felosztás ugyanis – a „kalap vagy korona" kérdésén messze túlmutatva – lényegében *az államfő jogállását,* s emögött a rájuk jellemző *felelősségi elv*et illetően tesz különbséget a két államforma között. Ez természetesen kihat a politikai intézményekre is; így például a felelősségre nem vonható uralkodó kontextusában alakult ki a „miniszteri ellenjegyzés" intézménye, amely más intézményekhez hasonlóan a köztársaságokban is elterjedt, de más tartalommal (például ún. együtt-döntésként). Részben ide tartozik, hogy a túlzott hatalom-koncentráció lehetőségének elkerülése végett a demokrácia korában, s különösen a XX. század második felében bevezetett rendelkezések okán, egyes államokban a megbízatási idő lejártát követően az elnöki tisztség nem pályázható meg másodszor, vagy a második ciklus lejárta után harmadszor.[447] A színfalak mögött persze nem ritkán „ügyes trükközés" zajlik, amelynek egy speciális, a machiavellista hatalmi technológia körébe sorolt esetét[448] "tandemocracy"-nak nevezték el. Azt a kérdést, hogy az az állam, ahol ilyesmi megtörténhet, köztársaságnak nevezhető-e még, megelőzi az a látszólag egyszerűbb, valójában azonban nagyon is bonyolult kérdés, hogy létezik-e "autoriter alkotmányosság".[449]

A látszat alapján esetleg úgy tűnik, hogy a monarchia az *öröklési*, a köztársaság pedig *választási* elvet testesíti meg. Ez azonban távolról sem mondható legfőbb jellemzőjüknek. A látszat cáfolata – az iménti példán túl, ahol is úgy választanak, hogy nincs igazi alternatívájuk – a *választási monarchia*, ahol trón nem örökölhető. A választási monarchia tankönyvi példája a Lengyel-Litván Unió, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség eleinte perszonális, később reális uniója (1385–1795), ahol a királyi és a nagyfejedelmi címet viselő személyt élete végéig szóló időre választották.[450] Választáson alapuló monarchia a Vatikánvárosi Állam is, amit egyesek inkább a hármas felosztás monokratikus csoportjába tartozó teokráciának mondanak, mert ezt a kategóriát jellemzőbbnek tartják rá. Választás útján száll át a trón továbbá Szváziföldön, az Egyesült Arab Emirátusokban, Kuvaitban és Kambodzsában is. A választási monarchia legsajátosabb és legbonyolultabb esete Malajzia, mely több szempontból is különleges politikai képződmény. Egyrészt azért, mert tizenhárom állam és három nem állami szin-

[447] A mai parlamentáris köztársaságokban jellegzetes esetben 5 évre választják az államfőt, és a hivatalban lévő köztársasági elnök a legtöbb államban egyszer indulhat el újra a választásokon, azaz egy személy „szerencsés esetben" 10 évig ülhet az elnöki székben. Jellegzetes kivétel Írország, ahol 7, valamint Ausztria, ahol 6 évre szól a megbizatás, miközben Franciaországban (2000 óta) 5, Izlandon, Lettországban, Romániában és Magyarországon 4 évre. Az államelnököt kétszer lehet újraválasztani a Cseh Köztársaságban, s vannak olyan országok is – így Franciaország, Izland és Olaszország –, ahol nincs korlátozva az újraválasztás számának lehetősége. A kancellárok és miniszterelnökök hivatali megbizatásának megismételhetőségébe itt talán jobb nem belebonyolódni.

[448] Amikor Vlagyimir V. Putyin már két cikluson át (1999–2008) volt az állam elnöke, ezért hivatali ideje lejártakor egy harmadik ciklusra az alkotmány szerint nem volt megválasztható, miniszternök lett (2008–2012) – miközben az elnöki pozíciót a korábbi miniszterelnök, D.A .Medvegyev vette át – majd négy év múlva, 2012-ben újrakezdte elnökségét.

[449] Lásd Frankenberg, Günter: Authoritarian Constitutionalism. Coming to Terms with Modernity's Nightmares. In: *Autoritarian Constituionalism. Comparative analysis and Critique*. Szerk.: García, Helena Alviar – Frankenberg, Günter. Cheltemham, Edward Elgar, 2019. 1–36.

[450] Létrejöttének és változásainak bonyolult történelmi folyamatairól lásd Frost, Robert I.: *The Oxford History of Poland-Lithuania. 1. The Making of the Polish-Lithuanian Union 1365–1569*. Oxford, O.U.P., 2016.

tű terület „szövetsége”, tehát föderatív jellegű állam (s ez monarchikus államok esetén igen ritka, pontosabban az államok szövetkezése itt nem föderációként jelenik meg). Másrészt azért, mert olyan „választási monarchia”, ahol az uralkodót kilenc – egyébként örökletes – szultán közül öt évre választják, amint az egy köztársaság elnöke esetén szokás, miközben e választásban a kormányzók által vezetett négy szövetséges állam nem vesz részt.

A választási elv ráadásul a legtöbb monarchiában valamilyen módon kombinálódik az *öröklési* elvvel, ti. úgy, hogy a választási döntés az uralkodó leszármazottaira is vonatkozik egy sajátos öröklési rend szerint, amíg az adott család ki nem hal. A király kiválasztása így egy személyre irányul, de vonatkozik a családra (a nemzetségre) is, vagyis valakire *és* leendő örököseire egyaránt. [451]

S hogy még tovább kombináljam a nehézségeket, megjegyzem: a vérségi alapú öröklési igényt kiegészíthetik egyéb, normatív követelmények is. A középkorban például azt az *isteni jogalap* vagy az *alkalmasság (ideonitás)* elvei alapján kellett megerősíteni, vagy arra tekintettel lehetett felülírni. Az előbbi – mely az uralkodó „isteni megbízatásából és Istenhez való hasonlatosságából” következett – annak a jele volt, hogy az illető földi hatalma nem pusztán *analógiája*, hanem *töretlen folytatása* Isten mennybéli hatalmának.[452]

Végül, a monarchikus államfő élethossziglani jellegű megbízatása alóli kivétel az, hogy a trónöröklés rendje szerint őt követő személy javára lemondhat pozíciójáról *(abdicatio)*. Ez persze ritkán esik meg, s ha nem egészségromlás miatt kerül rá sor, a modern média viszonyai között mindig vonzza botrányt szimatoló újságírókat, az ügyeskedő politikusokat és a probléma-történészeket. A lemondás ritka volta nem jellemző a 2013-as évre: ekkor ugyanis négy esetben is sor került rá.[453] Azt, hogy az uralkodó lemondása valami kivételes dolog, jól jelzi, hogy Spanyolországban 2014-ben külön törvényt kellett elfogadni, ami formálisan lehetővé tette, hogy a 38 éve uralkodó János Károly lemondjon 46 éves fia javára. A kivételből ugyanakkor idővel főszabály is lehet, s nem kizárt, hogy manapság ennek vagyunk tanúi: a hosszú, békés uralkodás utáni fenti „visszavonulások” már-már afféle „nyugdíjba vonulásnak” tűnnek. Beszédes e tekintetben a lemondott egyházfő neve, a „pápa emeritus”: nyugalmazott pápa. Bár akadt rá egy példa a korábbi évszázadokban is, azért már maga a fogalom is a jóléti állam szellemét idézi. Ha a lemondás nem „nyugdíjba vonulás”, akkor valamilyen „közbotrány” vagy alkotmányos válság jele (lásd VIII. Edward esetét), ami persze a közerkölcsök állapotáról néha többet mond, mid a monarchiáról.[454]

[451] Az öröklési rangsorokról és monarchiák általános kérdéseiről lásd Oppelland, Torsten: *Die europäische Monarchie. Ihre Entstehung, Entwicklung und Zukunft*. Hamburg, Merus, 2007; Friske, Tobias: Monarchien. Überblick und Systematik. In: *Monachien*. Szerk.: Riescher, Gisella – Thumfart, Alexander, Baden-Baden, Nomos, 2008. 14–23.

[452] Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2013.

[453] 2013-ban lemondott a belga trónról – 19 évi uralkodás után – a 79 éves II. Albert, a holland trónról – 33 évi uralkodás után – a 75 éves Beatrix királynő, a pápai trónról – 8 évi egyházfőség után – a 86 éves XVI. Benedek, és a katari emíri trónról – 18 évi uralkodás után – a 61 éves Hamad bin Kalifa ász-Száni sejk.

[454] VIII. Edward 11 hónapi uralkodás után, tervezett házassága miatt egy kisebb alkotmányos válság körülményei között mondott le Nagy-Britannia trónjáról 1936-ban. Az alkotmányos válság oka az volt,

A lemondás a régebbi időkben keveredett a politikai cselszövéssel is (a magyar történelemből jól ismertek például Szapolyai János vagy Báthori Zsigmond ügyei), s valójában sokszor igazából „lemondatás" volt (mint például a „gyengekezű, pipogya és epilepsziás" V. Ferdinánd esetében). Amikor valaki a „történelem kényszerei" miatt mond le, vagy csinál úgy„ mintha lemondana, mint például IV. Károly 1918 novemberében Eckartsauban, akkor e kényszerek nyomásának enyhülésével esetleg úgy érezheti: a dolog valójában meg sem történt, vagy nyilatkozata nem is „igazi" lemondás volt, azaz érvénytelen. S ha az ilyen lemondás még egy államforma-váltással is keveredik, akkor a lemondott uralkodó hívei sok kérdést felvethetnek.

2. Monarchiák és köztársaságok között

Első pillantásra úgy tűnhet: a monarchia és a köztársaság mint két fő államforma annyira különbözik egymástól, hogy nincsenek közöttük átmenetek vagy vegyes alakzatok. Ez azonban általában is tévedés, hiszen léteznek ilyenek, s konkrétan is, amennyiben Magyarország 1920 és 1946 között államformája pont ilyen átmenetet jelent. A hivatalos álláspont szerint persze az, és sokan még ma is úgy gondolják, hogy a magyar állam államformája a jelzett korszakban monarchia volt,[455] ahol az uralkodó legtöbb jogát a kormányzó gyakorolta, akit 1942 után a kormányzóhelyettes is helyettesíthetett. Ám az, hogy a trón két és fél évtizeden át *de facto* nem volt betöltve,[456] a királyság intézményével nem volt összeegyeztethető, sőt valamilyen rendellenességre, de legalábbis rendkívüliségre utalt. Ennek részletesebb megvizsgálata előtt röviden kitérek a vegyes alazatok, formátlan mixtúrák és köztes államforma-fogalmak kérdéseire, amelyeket az élet a monarchia és a köztársaság között létrehozott.

hogy az anglikán egyház előírásai miatt, melynek az uralkodó a feje, nem vehette feleségül szerelmét, egy többszörösen elvált amerikai nőt, s az angol közélet „bojkottálta" őt.

[455] Az 1920. március 18-i 2394/1920. ME. miniszterelnöki rendelet – mely az 1920. évi I. törvénycikket értelmezte, ami az államformáról nem tartalmazott explicit rendelkezést – úgy fogalmazott, hogy „mindaddig, amíg a törvényhozás másként nem rendelkezik, Magyarország törvényes államformája a királyság marad". Ennek megfelelően „az állami hatóságokat, hivatalokat és intézményeket… a »királyi« illetőleg a »magyar királyi« jelzővel kell megjelölni…, a magyar állam címerein a magyar állami főhatalom jelképéül a Szent Koronát kell alkalmazni". Király azonban nem volt, s amikor egy – a későbbi törvényszöveg szerint „IV. Károly király" – jogait igényelve megjelent az új Magyarország területén, akkor az ország vezetői – nagy valószínűség szerint az antanthatalmak igényeinek eleget téve – nem adták át számára a hatalmat (1921. március 27. – április 5.), sőt, katonai erővel zavarták el (1921. október 20–23.). 1921. november 6-án formálisan is kimondták „IV. Károly Ő Felsége" „uralkodói jogai megszűntét", s az 1921. évi XLVII. törvénycikkel törvényi szinten is deklarálták, hogy „a nemzet a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja…". Bár ezzel „a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt," a korszak viszonyait meghatározó uralkodó csoportok egy negyedszázadon át „komolyabb politikai konfliktusok nélkül, széles társadalmi konszenzus alapján" (vö. Püski Levente: *A Horthy-korszak 1920–1941.* Bp. Kossuth Kiadó, 2013. 261.) nem tudták, talán nem is akarták betölteni a trónt, márha az megvolt még egyáltalán.

[456] Az üres trón problémáját a közjog különböző megoldásokkal orvosolni tudja persze (például régens, régenstanács, helytartó, őrgróf, nádor, kormányzó vagy „kormányzó-elnök", homo regius), ha betöltője ismert, de valamilyen okból nem gyakorolhatja hatalmát. Magyarországon azonban nem erről volt szó.

KETTŐS KIRÁLYSÁG, TÁRSHERCEGSÉG ÉS EGYÉB KÜLÖNLEGESSÉGEK ◆ A monarchia és a köztársaság közötti vegyes jellegű átmenetet jelent az Egyesült Arab Emírségek államformája, ahol az államfői jogokat egy „szövetségi tanács" gyakorolja, melyet az államot alkotó hét emirátus élén álló hét emír alkot. Különleges eset Malajzia is, amelyet európai fogalmak szerint talán „választási szultanátusnak" mondhatnánk. Az állam ugyanis egyfelől tizenhárom állam és három nem állami szintű terület „szövetsége", tehát föderatív jellegű, másfelől pedig olyan választási monarchia, ahol az uralkodót kilenc, egyébként örökletes szultán közül öt évre választják, amint az egy köztársaság elnöke esetén szokás, miközben e választásban a kormányzók által vezetett négy szövetséges állam nem vesz részt. Szinte biztosan nincs olyan rendszerező kategória, ami jól ki tudná fejezni ezt az alkotmányos szerkezetet. Bizonyos értelemben ilyen vegyes forma a társhercegség is, például az, amit az Andorrai Fejedelemségből ismerünk. Ennek élén két „társherceg" („társfejedelem") áll: az egyik – történeti esetlegességek okán – a francia köztársasági elnök, a másik a spanyolországi La Seu d'Urgell püspöke.

Sajátos esetet jelenthetnek itt az ókori kettős királyságok és a régről ismert kettős fejedelemségek. Az első kettős királyság Spártában alakult ki. Mivel a két király itt teljesen egyenrangú volt, s csak együttműködve tudták ellátni feladataikat, a kettős jelleget később egyfajta hatalommegosztásként értelmezték. Egyes – talán túlzó – vélemények szerint hasonló elveken alapult Rómában a *két consul*, Karthágóban pedig a *két suffes* (főhivatalnok) intézménye is. A kettős hatalom számos formálódó állam életének megszokott formája volt.[457]

A koraközépkori kettős fejedelemségekben nem a hatalommegosztás szempontja dominált, hanem hatalom szakrális és világi jellegének kettőssége. Az egyik fejedelem ugyanis mai fogalmaink szerint „vallási vezető" volt, aki a természetfeletti hatalmak előtt képviselte a közösséget, a másik pedig – ma így mondanánk – politikai vezető. Ha eltekintünk a történészek körében még mindig vitatott szakrális jelleg problémájától, akkor azt mondhatjuk: a *kettős fejedelemség* intézményét ismerjük a 973 előtti magyar történelemből is, ahol – feltehetően a sztyeppei nagybirodalmak szakrális kettős királyságainak mintáját követve, vagyis türk és kazár hatásokra – egy *kende* és egy *dzsula* (gyula) állt a hatalmi piramis élén.

A középkori és újkori kettős királyságok, még törvényesen megválasztott uralkodók esetében is valamilyen problémát jeleztek, mint például az állam területi egységének felbomlását vetítették előre, amire I. (Szapolyai) János és I. (Habsburg) Ferdinánd ural-

[457] A kérdésről általános jelleggel lásd Alföldi András: A kettős királyság a nomádoknál. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. Sárkány Ny., 1933. Azt, hogy a honfoglaló magyarok a kettős fejedelemség viszonyai között éltek, először a néprajzkutató-antroplógus Róheim Géza vetette fel. Lásd Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Ethnográfia*. 28. évf. 1917. 58–99. A honfoglalás kori kútfők tanulmányozása alapján úgy vélte, hogy ez a struktúra a kazár birodalomban alakult ki, és később is megmaradt. Feltételezése szerint a honfoglalás idején Álmos volt a *kende*, Árpád pedig a *gyula*. A kiváló történész, Györffy György is a kettős királyság elméletének talaján állt; szerinte a *kende* Kurszán, egy Aquincum környékén megtelepedett főember volt, akinek a szerepét később tudatosan elhomályosították az Árpád-házi királyok idején született krónikák. Lásd Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig. A törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1959.

kodását hozhatjuk példaként. Máskor a „kettős királyság” elnevezés félrevezető,[458] mert az nem két uralkodóra utal, hanem valamilyen mértékben, de mégsem teljesen egyesített államra.

Kérdés, hogy hová soroljuk azokat az átmeneti állapotokat, pontosabban folyamatokat, amelynek során egy monarchia köztársasággá, vagy – s ez az érdekesebb – egy köztársaság monarchává válik?

Az első esetre többnyire forradalmak során szokott sor kerülni, ideértve a „gyarmati forradalmakat”, vagyis a gyarmati sorból való felszabadulást is. A monarchia köztársasággá alakulása viszonylag gyorsan és nyíltan megy végbe, mert a köztársaságot „kikiáltják”, ami – hogy úgy mondjam – nem tart sokáig.[459] A köztársaság monarchiává való átalakulása ezzel szemben lassabb, esetlegesebb, rejtettebb, sőt olykor politikai mesterkedéssel kísért folyamat, melynek középpontjában tipikus esetben az elnöki pozíciót betöltő személy hatalmának állandósítása és a pozíció gyermekére való átörökítése áll. A köztársaság (nem formalizált) örökletes egyeduralommá való lassú átalakulásának legismertebb mai példája a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság. Hasonló jelenségekkel, vagy legalábbis ilyen tendenciákkal találkozhatunk a közép-ázsiai volt szovjet köztársaságokban is, így Azerbajdzsánban, Türkmenisztánban, Kazahsztánban és Üzbegisztánban, valamint a Közel-Keleten, például Szíriában is.

Vegyes fogalmakat kapunk akkor is, ha a fenti duális rendszert tudatosan kombináljuk egymással, vagy a triászból vett valamely kategóriát a duális rendszer egyik elemének minősítő jelzőjeként kezeljük. Például:

	demokratikus monarchia	arisztokratikus köztársaság
	királyi köztársaság	

A duális felosztás változatai

Ezek és az ehhez hasonló kategóriák kissé már önmagukban is csalókák, ám még rejtélyesebbek lesznek, ha az így képzett vegyes kategóriákat „kormányformának” mondják, ami nagy ritkán fordul csak elő.

A két fő államforma közötti „hagyományos”, vagyis a dualitásnak legalább a látszatát megőrizni törekvő útkeresést a köztes fogalmak jelzik. Ilyen a „koronás köztársaság”, a “királyi köztársaság” és a „király nélküli királyság”.

[458] A Nápoly–Szicíliai Kettős Királyság például valójában a Szicíliai Királyság és a Nápolyi Királyság egyesítése után jött létre 1816-ban *Regni delle Duo Sicile* néven, ami helyesen: „Két Szicília Királysága” volna. Mivel azonban Szicíliából csak egy van, ez a név is pontatlan lenne.

[459] Néhányan feltételezik, hogy az államforma ügyében a forradalmi képviseleti szervek által meghozott döntést, amin a „kikiáltás” alapul, egy alkotmányozó szervenek később meg kell erősítenie. Ez sokszor meg is történik; példa lehet rá Ausztria 1920-as vagy Németország 1918-as államformaváltása. Ha azonban a forradalom megbukik, mint Magyarországon 1918/19-ben, akkor erre nem kerülhet sor. S ha nem bukik meg, az állam új vezetése akkor is óvatosan „eltáncolhat” a bevezetett államforma egyértelmű következményei elől, amint azt az 1934-es osztrák alkotmány példája mutatja. Ez egyenesen „hallgatott” az államformáról, és mintegy eltiltotta, de legalábbis kikerülte az állam köztársasági elnevezését. Lásd erről Szabó István: Az 1934-es osztrák alkotmány jellegzetességei. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Jur. et Pol.* 2009. Tom. XXVII/1. 195–215.

„KORONÁS KÖZTÁRSASÁG” ◆ A kifejezést *(crowned republic)* az angol koszorús költő, Lord Tennyson alkotta meg híres Király-idilljeiben,[460] s azt James Bryce alkalmazta először egy valóságos államra, nevezetesen Norvégiára, amikor annak demokratikus politikai fejlődését elemezte.[461] Nem lehet kizárni, hogy Tennyson korában vagy nem sokkal azelőtt mások is használták; például Johann Friedrich LeBret utalásszerűen Velencére,[462] holott a dózse a XI. század után nem koronát, hanem szarvszerű csúcsban végződő speciális fejfedőt, corno ducale-t viselt. A XX. században a fogalmat természetesen széles körben használták Nagy-Britanniára is, kb. az „alkotmányos monarchia” értelmében, vagy a demokráciára utalva, újabban pedig a szocialista tanok terjedésének kontextusában.[463]

Görögország 1952. évi alkotmányába[464] államforma-meghatározásként is felvették, érdemben ugyancsak „alkotmányos monarchiát” értve alatta: „Görögország államformája koronás köztársaság” – fogalmazott az alkotmányozó,[465] bár ezt egy nem sokkal későbbi alkotmány-revízió során gyorsan megváltoztatták és az államot monarchiának nyilvánították.

A terminus gyakran felbukkan az ausztráliai közjogi vitákban is, ahol a politikai valóság és a közjogi normativitás, közelebbről a köztársaság és a monarchia koncepcionális áthidalására alkalmazzák, amikor a *commonwealth* kifejezést nem tartják erre alkalmasnak. Egy kritikus alkotmányjogász, Glenn Patmore szerint a fogalom (Ausztrália esetében) azért kerülendő, mert „elhalványítja a monarchia és a köztársaság közötti választást”, holott szerinte „az alkotmányos monarchia és a köztársaság filozófiája megkülönböztethető”.[466] Bár Ausztrália messze van, ehhez annyit talán Budapestről is megjegyezhetünk, hogy a kifejezést éppen azért használják, mert elhalványítja, sőt eltünteti a monarchia és a köztársaság közötti választás kényszerét.

Az 1920–1944/46 közötti magyar viszonyok leírása során ez a terminus nem terjedt el – talán azért mert azt sugallja: egy „koronás köztársaság” lehet ilyen és olyan, de azért ott valakit mégiscsak megkoronáztak, tehát a fején korona van. Magyarországon ezt valahogy sokáig nem sikerült megoldani…

„KIRÁLYI KÖZTÁRSASÁG” ◆ A *királyi köztársaság* (*royal republic*, vagy *monarchical republic*) látszólag az előbbi változata, mégis sokkal több annál, miközben ez is köztes

[460] Alfred Tennyson: *Király-idyllek*. Ford.: Szász Károly. Bp. Franklin, 1876. 117. Lásd még *Tennyson Alfréd Király-idylljei* címen is, Bp. Kisfaludy-Társaság, 1889.

[461] Bryce, James: *Modern Democracies*. London, Macmillan. 1929. 2. kötet, 322.

[462] LeBret, Johann Friedrich: *Staatsgeschichte der Republik Venedig*. Riga, Hartnoch, 1777. 3. rész, 413.

[463] Lásd Prochaska, Frank: *The republic of Britain. 1760–2000*. London, Allen Lane, 2000., lásd különösen a „The Advent of Socialism and the Crowned Republic” c. fejezetet.

[464] Ez az 1946-ban visszaállított monarchia konzervatív alkotmánya volt, melyet – miután a liberális alkotmány-tervezetet a politikai ellentétek miatt 1948-ban nem tudták elfogadni – 1952-ben alkottak meg. A „koronás köztársaság” fogalmat már Voigt, Frederick Augustus – Voigt, Fritz August: *The Greek Sedition*. London, Hollis & Carter, 1949. is használja, (40.), ahol a kifejezés az „alkotmányos monarchia” szinonímája.

[465] Maga az alkotmányszöveg egyébként a Βασιλευουμενη Δημοκρατία kifejezést használta (vö. 21. cikk), ami fordítói stílustól függően mondható (magyarul) *királyi köztársaság*nak, vagy (angolul) *royal republic*-nek is, bár a korabeli angol fordítások a *crowned republic* kifejezést preferálták.

[466] Patmore, Glenn: *Choosing the Republic*. Sydney, University of New South Wales, 2009. 96. és 102.

helyzetre utal, sőt, „arányosan", vagy legalálábbis neutrálisan próbálja vegyíteni a két fő államformát. A történészek igen kedvelik; a hazai szakirodalomban Schweitzer Gábor például ezt választotta a szóban forgó korszak közjogi és tudománytörténeti kérdéseiről írott tanulmányait közlő kötet címéül is.[467] Alkalmasint felbukkant az 1920-as évek parlamenti vitáiban is, a fennálló helyzet kritikájaként, némileg szarkasztikus jelleggel. Propper Sándor szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselő például az 1924. január 10-i felszólalásában így fogalmazott: „Keresem a konszolidációt alkotmányjogi téren, – mert végre ez is fontos – és milyen eredményre jutok? Nincsen államformánk; királyság vagyunk, király nélkül. Egy külföldi lapban olvastam a múltkor, hogy tréfásan így nevezték Magyarországot: magyar királyi köztársaság. Király nincs, a köztársaság érdekében propagandát kifejteni nem szabad, mert ezért elítélik az embert…"[468]

A fogalommal gyakran találkozunk az angol történészek elemzéseiben is, elsősorban a Tudor-korszak tisztázatlan közjogi viszonyainak érzékeltetésekor: van, aki I. Erzsébet,[469] s van, aki nővére, I. (Tudor vagy „Véres") Mária[470] uralmára alkalmazza. A fogalom eredete – számomra legalábbis – ismeretlen, de azt vitathatatlanul széles körben használják

Amennyiben ki lehetne egészíteni vagy gondolatilag össze lehetne forrasztani a „köztársasági királyság" fogalmával, a kettő együtt talán megfelelne az angol *commonwealth*nek és a lengyel *rzeczpospolitá*nak is, melyet egyaránt alkalmaznak a monarchiára és a köztársaságra.

„KIRÁLY NÉLKÜLI KIRÁLYSÁG" ◆ Egy harmadik lehetséges köztes fogalom a *király nélküli királyság* (ang. *kingless kingdom, monarchy without a king, a kingdom without king*), amely plasztikus módon ragadja meg a két világháború közötti Magyaroszág közjogi viszonyait. Bár nem problémátlan[471] és kétségtelenül szokatlan, de expresszív erejű

[467] Schweitzer Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs, Publikon, 2017.

[468] *Nemzetgyűlési napló*. XIX. kötet. Bp. Athenaeum, 1924. 90.

[469] Lásd Collinson, Patrick: The Monarchical Republic of Queen Elizabeth I. *Elizabethan Essays*. London, The Hambledon Press, 1994. 31–57.

[470] Vö. Hunt, Alice: The Monarchical Republic of Mary I. *The Historical Journal*. 52. évf. 2009/3. sz. 557–572.

[471] Egy király nélküli királyság – mondhatja bárki – nem igazi királyság, de nem is (igazi) köztársaság. Egyesek ezért szemantikailag tévesnek, sőt megtévesztőnek tartják e kifejezést, és nem használják. Mások csak idézőjeles formában írják le, hogy éreztessék különleges, nem hivatalos, sőt nem-is-valóságos jellegét. Akik használják, azok csak nehézségek árán tudják megmondani, hogy egy konkrét államra alkalmazva pontosan mit is jelent. Ráadásul sokak szemében pejoratív mellékjelentés társul hozzá, ami már a fogalomhasználat szintjén kritikát jelez, s ezért szerintük az államforma meghatározására nem használható. Alább részben vitatom ezt az álláspontot. A kifejezést államforma-meghatározásként azért tartják problematikus kategóriának, mert valami olyasmit sugall, ami nem egyeztethető össze a monarchia természetével. Az angol nyelvű szakirodalomban ezért Magyarország 1920 és 1944 közötti állam- és kormányformáját „regency"-nek mondják, akár azon az áron is, hogy a tényleges magyar helyzet nem felel meg a *régenssség* hagyományos felfogásának. Ez a szóhasználat már az 1930-as években kialakult (lásd például Rutter, Owen – Mackenzie-Grieve, Averil: *Regent of Hungary. The Authorized Life of Admiral Nicholas Horthy*. London, Rich and Cowan, 1939), és ma is szokásban van; vö. Romsics, Ignác: Changing Image of Miklós Horthy. In: *Transregional versus National Perspectives on Contemporary Central European History. Studies on the Building of Nation-States and Their Cooperation in the 20th and 21st Century*. Szerk.: Vít, Michal – Baran, Magdalena M. .Stuttgart, Ibidem Press, 2017. 253–268. Egyes szerzők néha felhívják a figyelmet az ellentmondásra. Helmut David Baer például így fogalmaz: „Thus Horthy was re-

államforma-meghatározás. Mivel feltételezésem szerint mára már lepergett róla az a pejoratív máz, amit a Horthy-rendszer delegitimálása során, az 1950-es és 60-as években kentek rá, megpróbálom itt újraértelmezni.

A TERMINUSRÓL ◆ Az államforma szempontjából a kifejezés önmagában csak annyit mond, hogy egy államban hosszabb távon nincs betöltve a trón. A monarchia mint folyamatosságot és állandóságot sugalló államforma esetén (vö. *Le roi est mort, vive le roi*) ez – ti. a trón betöltetlen volta – valami szokatlanságra utal. Az üres trón a monarchiában valami rendkívüli dolog, amit a közjog – abban az esetben, ha betöltője ismert, de nem gyakorolhatja a hatalmat – különböző megoldásokkal orvosolni tud. A király nélküli királyság kifejezést akkor használhatjuk, ha a trón azért áll üresen hosszabb távon, mert nem lehet tudni – ti. nincs eldöntve –, hogy kinek kellene vagy lehetne betöltenie. Ha ez a helyzet sokáig tart, az nem rendkívüli, hanem rendhagyó, nem szokatlan, hanem normálistól eltérő, nem paradox, hanem ellentmondásos.

A kifejezés eleinte nem utalt az állam formájára, hanem egy politikai helyzet ellentmondásos jellegét írák le vele. Adolf Beer – osztrák történész és a morvaországi városok képviselője a bécsi *Reichsrat*ban (Birodalmi Tanácsban) – a Lengyelország első felosztásáról szóló könyvében ezzel jellemezte az „elárvult politikai állapotot". Ez az állapot – írta – olyan, mint a „szülőföld szülő nélkül, királyság király nélkül, szenátus vezető nélkül, jogar kéz nélkül, alattvaló úr nélkül, köztársaság lélek nélkül"[472] Beer szóhasználata egy régi francia szólásra emlékeztet, mely szerint a király nélküli királyságot úgy képzelheted el, mint a kezet ujjak nélkül, az énekest hang nélkül, egy országot törvények nélkül, vagy az életedet örömök nélkül *(imagine un royaume sans roi, une main sans doigts, un chanteur sans voix, un pays sans lois, une vie sans joie c'est surement moi loin de toi).* Az újabb történeti szakirodalomban a kifejezést már viszonylag gyakran használják, de nem államformaként, hanem csak figyelemfelkeltő jellege miatt. Egy német történész, Maria Rhode például hét tényleges, bár rövid lengyel interregnumot írt le vele,[473] egy angol történész, Robert Beddard, pedig egy ilyen című gyűjteményben adta ki az 1688-as átmeneti kormány iratait és jegyzőkönyveit.[474]

Államforma-meghatározásként először Magyarországra alkalmazták, amikor az 1921 után kialakult helyzetet jellemezték vele, anekdotikus formában, ráadásul ironikusan.

gent for the king – only Hungary had no king. … Hungary in the Horthy period was technically a monarchy. It was a monarchy without a king, governed by a temporary regent whose position was permanent." See Baer, Helmut David: *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism.* Texas A&M Univ. Press, 2006. 1. 10. [a kötet magyarul is megjelent, vö. Baer, Helmut David: Kompromisszum vagy kollaboráció. A magyar evangelikus egyház stratégiái a kommunista berendezkedés idején. Bp. Kairosz, 2018.]

[472] Vö. Beer, Adolf: *Die Erste Teilung Polens.* Bécs, Carl Gerold's Sohn, 1873. 1. kötet, 106.: „das Vaterland ist ohne Vater, das Königreich ohne König, der Senat ohne Oberhaupt, das Scepter ohne Hand, die Unterthanen ohne Herrn, die Republik ohne Seele".

[473] Vö. Rhode, Maria: *Ein Königreich ohne König. Der kleinpolnische Adel in sieben Interregna.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag – Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien 5, 1997.

[474] Beddard, Robert: *A Kingdom without a King. The Journal of the Provisional Government in the Revolution of 1688.* Oxford, Phaidon, 1988. Majdnem ugyanerre az időszakra az újabb történeti irodalomból lásd még Woodford, Benjamin: *Perceptions of a Monarchy Without a King: Reactions to Oliver Cromwell's Power.* McGill–Queen's Press, 2013.

Az anekdota szerint a magyar állam „király nélküli királyság, amelyet egy flotta nélküli tengernagy kormányoz, egy tengerpart nélküli országban."[475] A XX. században egyébként – nem számítva egy francia kuriózumot[476] – kétszer fordult elő, amikor a trón – többnyire a politikai erők mozgására visszavezethetően, vagy egyenesen akaratából – viszonylag hosszabb ideig betöltetlenül állt: először Magyarországon 1918/21 és 1946 között, aztán Spanyolországban 1947-től és 1975-ig. Az egyik Horthy-, a másik Franco-rendszerként került be a történelemkönyvekbe. Mindkettőhöz sajátos politikai struktúra társult, s autoriter jellegükben azok is hasonlítottak egymásra.

A hivatalos álláspont szerint Magyarország államformája 1920 és 1946 között is *monarchia* volt,[477] ahol az uralkodó legtöbb jogát a kormányzó gyakorolta (akit 1942 után a kormányzóhelyettes helyettesíthetett). A trón azonban két és fél évtizedig *de facto* nem volt betöltve, ezért a korszak közjogi viszonyait többen – megértően, bár kissé ellentmondásosan – „provizóriumnak" mondták.[478] Ez azonban itt ellentmondásos kifejezés, mert a monarchia a *folyamatosság* államformája, a provizórium pedig *ideiglenes, átmeneti* állapot. Egy magyar nemzetközi jogász, Buza László az 1939/40. tanévben úgy fogalmazott közjogi előadasaiban, hogy „a monarchia és a provizórium fogalma szükségképpen kizárják egymást. A monarchia sohasem lehet provizórikus monarchia".[479]

A "király nélküli királyság" fordulatot a magyar államra vonatkoztatva először a német idodalomtörténész Klabund, vagyis Alfred Henschke használta, bár feltehetőleg a köznapi beszédből vette át. Egy 1923-as világirodalom-történet magyar fejezetében ezt

[475] Megtalálható számos kiadványban, mindig anekdotikus értelemben. A legutóbbi évekől lásd például Tapon, Francis: *The Hidden Europe. What Eastern Europeans can teach us.* h.n., Thomson Press, 2012. 224. és Kazmierzak, Dawn: *Time to Chose. Growing up under Hitler and watching history repeat itself.* Bloomington, Ind., West Bow Press, 2014. 4.

[476] A franciák néha e kifejezéssel *(un royaume sans roi)* utalnak az egyik tengerentúli területük, a Wallis- és Futuma-szigetek speciális közjogi állására. Itt a Francia Köztársaság – egy 1887-es nemzetközi szerződés alapján – elismeri [recognize] a területen működő három helyi királyságot (Uvea, Sigave és Tu'a), valamint azt, hogy a polgári ügyekben a hagyományos királyi intézmények döntenek, de ezek királyait annak ellenére sem ismeri el, hogy a helyi közgondolkodás számon tartja őket. Ez a rendszer persze, márha nevet keresnénk neki – valójában nem „király nélküli", hanem „köztársasági" királyságnak vagy „királyi köztársaságnak" volna mondható.

[477] A jogszabályi rendelkezések szintjén a monarchiát egy 1920. március 18-i miniszterelnöki rendelet, majd egy 1921. november 6-i törvény deklarálta (az 1920. évi I. törvény nem). Az ún. Horthy-korszak vége (a nyilas puccs: 1944. október 15. és a kormányzó lemondása: 1944. október 16.) nem jelentette az államforma megváltozását, csupán azt, hogy azután nemcsak a trón, hanem a kormányzói tisztség sem volt betöltve. 1945. „április 4." után unikális közjogi helyzet jött létre, amennyiben az államfői jogkört 1946. február 1-jéig hivatalosan az 1945. április 17-én megalakult háromfős Nemzeti Főtanács gyakorolta. Mindezzel párhuzamosan a pápa által 1945. szeptember 8-án esztergomi érseknek kinevezett, október 7-én beiktatott Mindszenty József IV. Károly fia, Habsburg Ottó régensének tekintette magát.

[478] Lásd például Molnár Kálmán: *Alkotmányos jogrendünk és a közjogi provizórium.* Pécs, Dunántúl Rt. Egyetemi Nyomdája, 1926. és *A két világháború közötti provizórium közjogi mérlege.* Pécs, Karl L., 1945; Túri Béla: *Mai közjogi berendezkedésünk természete.* Bp. Stephaneum 1928. 49–63.: „Az 1920:I. tc. és a közjogi provizórium". (A *provizórium* kifejezést magyar vonatkozásban korábban csak a Habsburg udvarhoz hű szerzők használták két történeti korszakra: a *Bach korszakra*, 1850–1859, hogy ne kelljen azt önkényuralomnak nevezniük, és az abszolutizmus Anton von *Schmerling* általi ideiglenes visszaállítására, 1861–1865, nagyjából ugyanezért.)

[479] Buza László: *Magyar közjog* (Buza László előadásai alapján összeállította Beller István). Szeged, 1939. Kézirat. Idézi: Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. 1–2. rész. *Közjogi Szemle*. 7. évf. 2014/1–2. sz. (8–16. és 9–20.) 15. Lásd még e kérdéshez Buza László: *A királykérdés nemzetközi jogi vonatkozásai*. Bp. Pallas Ny., 1928. (Különlenyomat a *Magyar Jogi Szemle* 1928/10. számából).

írta: „Most még az is tiltva van Magyarországon, hogy [az 1918-as forradalom költőjének, Ady Endrének] a nevét kiejtsék. Szigorú cenzúra köti gúzsba a szellemi életet. A köztársaságiak nélküli köztársaságot király nélküli királyság követte."[480] Egy magyar szakágazati közlöny 1932-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy az amerikai *National Geographic* néhány évvel korábban megjelent írása a Magyarországról szóló cikkében két hungarikumot említett: „az ikervárost" (Budapestet) és a „király nélküli királyságot" (magát Magyarországot).[481] Mint említettem, a terminus Magyarországon szélesebb körben és kritikai-pejoratív éllel 1945 után terjedt el,[482] bár a politikai közbeszéd bizonyos területein a fordulat alkalmilag már az 1920-as években is elő- előfordult.

KORABELI PROBLÉMÁK ◆ A *de jure* és *de facto* meghatározott államforma különbsége, sőt ellentéte – a dolog unikális voltán és paradox jellegén túl – három vonatkozásban vetett fel nehézségeket. Egyrészt IV. Károly trónigénye miatt, másrészt az államfői tisztséget ellátó kormányzó közjogi hatáskörének expanzív szabályozása okán, harmadrészt politikai okokból. Az adott korban az ezekkel kapcsolatos ellentmondások sokak számára azért nem voltak "elviselehetetlenek", mert a helyzetet ideiglenesnek tekintették. Ez az „ideiglenesség" azonban – ahogyan az ezen a történelmi tájon később is megmegtörtént néhányszor – két és fél évtizeden át tartott. A dolog paradox voltát az egykori legitimista jogász, Farkas Tibor (1883–1940) gondolatával érzékeltetem, mely szerint a monarchia esetében az intézmény és a személy a *dolog természete* szerint összetartozik. A király nélküli királyságot – fogalmazott Farkas – ugyanúgy nem lehet elképzelni, ahogy az aranypengő sem képzelhető el arany nélkül, vagy „nemzeti egység a lelkek egysége nélkül".[483]

IV. KÁROLY TRÓNIGÉNYE ÉS AZ AZZAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK ◆ Ami az első nehézséget, a trónra vonatkozó igényt illeti, az csak konkrét történeti kontextusban ítélhető meg, amit részletezni kell.

A nehézséget e tekintetben az Osztrák-Magyar Monarchia I. világháborús veresége, széthullása és az azzal egyidejűleg teret nyert forradalmi hullám idézte elő. IV. Károly egy 1918. október 16-i kiáltványban[484] szövetségi állammá akarta ugyan átalakítani a

[480] Klabund, vagyis Alfred Henschke: *Geschichte der Weltliteratur in einer Stunde* című kötete (Padeborn, Salzwasser Verlag, 1923.) volt, vö. 100–103. A könyv egyébként Horthyt *Reichsverweser*ként említi; a magyarországra vonatkozó rész magyarul 1929-ben jelent meg egy folyóiratban, lásd *Irodalomtörténet*. 17. évf. 1929. 142. A külföldi publicisztikát illetően lásd még Csekey, István: Das Königreich ohne König. *Reichspost* [Bécs]. 1925. február 25.

[481] *Vasúti és Közlekedési Közlöny*. 1932. 51. sz. 488.

[482] Vö. Kardos József: A király nélküli királyság a szent korona jegyében. In: *A magyarországi polgári államrendszerek*. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Ránki György. Bp. Tankönyvkiadó, 1981. 438–469. Lásd még ehhez Samu Mihály: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere. In: *Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról.* Szerk.: Sarlós Márton. Bp. KJK – ELTE ÁJK, 1958. 7–43. A későbbi szakirodalomból lásd még Pomogyi László: Király nélküli királyság. In: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kéziszótár*. Bp. M-érték Kiadó, 2008. 590–591.

[483] *Zalamegyei Újság*. 1935. március 13. Idézi Paksy Zoltán: Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttere Zalaegerszegen 1935-ben. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*. 2004. 17. sz. 93.

[484] Ez az 1918. október 16-i kiáltvány – mely szerint Ausztria olyan „szövetséges állam" lesz, „amelyben minden néptörzs saját külön állami közösséget alkot, letelepülési területén" – arra szólította fel a különböző nemzeti közösségeket, hogy alakítsák meg saját nemzeti tanácsukat. Budapesten erre tekintettel

monarchiát, az azt alkotó erősebb nemzetek, így a csehek, szlovákok és horvátok állammá szerveződő poltikai közösségei azonban október végén kiváltak a Monarchiából, és megalakult az önálló Ausztria is. Budapesten 1918. október végén kitört az őszirózsás forradalom.[485] A királyt teljhatalommal helyettesítő *homo regius* ekkor visszavonta Hadik János három nappal azelőtti miniszterelnöki kinevezését, és Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnöknek, aki a Magyar Nemzeti Tanács három pártjának képviselőiből „népkormányt" alakított és még október 31-én ünnepélyesen letette kormányfői esküjét. Ugyanezen a napon egy katonai különítmény, máig rejtélyes körülmények között meggyilkolta Tisza István egykori magyar miniszterelnököt, Károlyi fő politikai ellenfelét.

Forradalom zajlott Bécsben is, ahol az osztrák nemzetgyűlés – miután Károly 1918. november 11-én egy nyilatkozatban, melynek megtételére gyóntatója beszélte rá, lemondott az „osztrák államügyekben való minden további részvételről", kijelentve: „előre elismer[i] azokat a döntéseket, amelyeket az osztrák nép a jövendő államformájáról hozni fog" [486] – 1918. november 12-én kikiáltotta az Osztrák Köztársaságot. Másnap, egy magyar küldöttség felkereste az uralkodót az eckertsaui vadászkastélyban, aki e delegáció előtt is nyilatkozatott tett. Eszerint „[t]rónra lépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet minél előbb a háború borzalmaitól megszabadítsam, amely háború keletkezésében semmi részem nem volt. Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet fejlődésének, mely iránt változatlanul szeretettel vagyok áthatva. Ennélfogva minden részvételtől az államügyek vitelében visszavonulok és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövendő államformáját megállapitja."[487]

Három nap múlva, 1918. november 16-án a Nemzeti Tanács az Országház kupolatermében proklamálta, majd az épület előtti téren kihirdette a köztársaságot. Valójában „néphatározatot" (törvényt) hozott, melyet aztán az Országos Törvénytárban tett közzé.[488] Eszerint „Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársa-

alakult meg Károlyi Mihály elnökletével a Magyar Nemzeti Tanács október 24-én. A nagyhatalmi politikának és a nemzetiségi kérdésnek az Osztrák Magyar Monarchia felbomlásában játszott szerepéről lásd Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása.* Bp. Atlantisz Könyvkiadó, 1990 és Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Ford.: Zinner Judit. Bp. Gondolat Könyvkiadó, 1982.

[485] Ez ekkor lényegében ennyit jelentett: az utcákon összegyűlt, szállításra váró (a sapkarózsáik helyére őszirózsát tűző) katonák a már napok óta tüntető forradalmi tömeggel együtt megakadályozták a menetszázadok indítását, elfoglalták a főváros néhány stratégiailag fontos pontját és kiszabadították a politikai foglyokat. A nagypolitikai forradalom – mely 1919. március 20-ig a jogszerűség formáinak betartására törekedett (manapság talán így mondanák: „jogállami jellegű" volt) – a belvárosi palotákban és az Országházban zajlott. Ugyanebben az időben forradalmak törtek ki több német tagállamban (1918. november elején Bajorországban, majd Berlinben kikiáltották a köztársaságot).

[486] Az oszták nyilatkozat szövege valójában egy gondosan kimódolt kompromisszum eredménye volt; Ausztria kormánya ugyanis csaknem egy napig tárgyalta a kérdést. Mivel a miniszterek többsége nem értett egyet a detronizációval, azt az álláspontot fogadták el, hogy az uralkodó ne a trónról mondjon le, hanem csak az államügyek vitelében történő részvételről.

[487] A nyilatkozatot a másodlagos források olykor eltérő szövegezéssel közlik. A legjelentősebb szövegeltérés az, hogy néhány kiadványban a „visszavonulok" helyett „lemondok"áll. (A legkomikusabb e tekintetben egy Wikipédia-oldal, vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Eckartsaui _nyilatkozat, ahol a html-szövegben „visszavonulok" áll, az ahhoz csatolt jpg-képfájlban pedig „lemondok" áll.) Később IV. Károly azzal érvelt, hogy a nyilatkozat érvénytelen, mert azt kényszer hatása alatt írta alá.

[488] A korábbi *Corpus Juris* folytatásában az *Országos Törvénytár*ban (korábbi neve szerint) az 1918. évi november hó 22-én jelent meg, a 16. számban.

ság". E köztársaság – melynek ideiglenes elnöke 1919. január 11-én Károlyi Mihály lett – az azt létrehozók (nemzetközi viszonyokkal is összefüggő) politikai erőtlensége okán négy hónap múltán tanácsköztársasággá alakult (1919. március 21.),[489] ami viszont 133 nap után megbukott.

Az 1919 őszén és telén konszolidált hatalmi viszonyok között a közjogi rend alapjait az 1920 januárjában lebonyolított választások alapján összeült Nemzetgyűlés első és második törvénye alakította ki, aminek egyértelmű jelentését a miniszterelnök 2394. számú rendelete adta meg.

A 1920. évi I. törvénycikk – címe szerint is *ideiglenes* jelleggel – „rendezte" „az állami főhatalom gyakorlását", és – saját értelmezése szerint – „helyreállította" az alkotmányosságot. Preambulumában megállapította, hogy „a királyi hatalom gyakorlása" 1918. november 13-án, az 1910-ben összehívott országgyűlés „működése" pedig 1918. november 16-án „megszűnt". A jogalkotó ezt a helyzetet – a ravasz ügyvédek konstruktív módszereire emlékeztető módon – úgy értelmezte, hogy mindezek miatt „az állami főhatalom gyakorlása az alkotmány rendes formái között lehetetlenné vált",[490] ami kizárta annak felvetését, hogy vajon nem az alkotmány rendes formái mondták-e fel a szolgálatot. Kissé körülményesen, de megállapította, hogy ami addig „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul" *(indivisibiliter ac inseparabiliter)* össze volt kötve, vagyis Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, tehát Magyarország független lett, s megválasztott képviselők nemzetgyűléssé alakultak. Ezek után „a nemzetgyűlés a magyar állami szuverénitás törvényes képviseletének" nyilvánította magát, mely – mint fogalmazott – „alkotmányunk értelmében" jogosult rendezni „az államhatalom gyakorlásának további módját is". Ezen az alapon semmisségi rendelkezést is tartalmazott: „az úgynevezett népköztársaság és tanácsköztársaság szerveinek néptörvény, rendelet vagy más elnevezés alatt kibocsátott mindennemű rendelkezései – mondta ki a 9. §-a – érvénytelenek", ezért azokat az Országos Törvénytárból törölni kell.

A szöveg legjelentősebb problémája az volt, hogy e törvény az akkori „alkotmányunk értelmében", vagyis a történeti alkotmány alapján, nem tekinthető törvénynek. Ehhez ugyanis a magyar történeti alkotmány bármely értelmezése szerint kellett volna egy főrendiházi jóváhagyás és egy királyi szentesítés is. A „király és népképviselet a szent korona tana szerint az állami főhatalom legmagasabb megnyilvánulásának egyaránt mellőzhetetlen alkotóelemei" – fogalmazott pár évvel később Molnár Kálmán, a le-

[489] Minden történeti részlet nélkül is plasztikusan érzékelteti ezt, és az ezt követő a folyamatot Reményik Sándor *Hulló csillagok* című verse (1919. március 31-én írt): „Először a Dicsőség hullott le, | Aztán a Hatalom, | Aztán a Korona. | A kettős-keresztes a Hármas-halom; | Aztán a Szabadság, | Azután a Hit, | Aztán a Remény, | Nyomán a lefutott csillagzatoknak | Maradt a Csend. | S a Sötétség az égbolt peremén." A kérdés államformatani vonatkozásairól lásd Takács Imre: Az államforma változásai a polgári demokratikus és proletárforradalom államában. In: *A tanácshatalom jogpolitikája 1919-ben*. Szerk.: Kovács Kálmán. Bp. Magyar Jogász Szövetség. Jogtörténeti Értekezések, 1979. 16–32.

[490] A szövegezés törvényelőkészítés során is felvetődő finomságait – így például a „gyakorlása szünetel", „megszűnt", „nem gyakoroltatik" különbségeit illetően lásd Szabó István: Az államforma kérdése 1919/1920 fordulóján. In: *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Bp. Gondolat, Bibliotheca iuridica, 2006. 585–597. Lásd még Szabó I.: Az alkotmányosság helyreállítása 1920-ban. *Győri Tanulmányok*. 1998. 20. sz. 90–96.

gitimista alkotmányjogász.[491] Azt, hogy az 1920. évi I. törvénycikk lényegében alkotmányellenes helyzetet hozott létre, nemcsak a legitimisták hangsúlyozzák, hanem a szociáldemokraták is. Propper Sándor például az imént említett 1924-es beszédében erre alapozta álláspontját.[492]

Az 1920. évi II. törvénycikk preambuluma megállapította, hogy a Nemzetgyűlés Horthy Miklóst az „1920. március 1-jén tartott ülésén Magyarország kormányzójává választotta", s miután ő a kormányzói esküt „a nemzetgyűlés színe előtt" letette, hivatalába be is iktatta. A törvény ún. rendelkező része ezek után már csak ennyit mondott: „A nemzetgyűlés nagybányai Horthy Miklós úrnak Magyarország kormányzójává történt megválasztását ezennel törvénybe iktatja" (1. §), majd megállapította javadalmazását. Vagyis e törvénymű nem volt nagyon bőbeszédű. Azt, hogy ez a kormányzó „rendkívüli államelnök" volt-e vagy „a király képviselője", esetleg megbízottja (s ha az utóbbi, akkor melyik királyé), mindmáig nem sikerült eldönteni. E törvényt sem az uralkodó „szentesítette", hanem az erre a Nemzetgyűlés által felhatalmatott kormányzó maga írta alá, és látta el kihirdetési záradékkal.

Az államforma mibenlétével 1920. évi I. törvénycikk szövege nem foglalkozott, még csak nem is utalt rá; pusztán az idézett semmisségi rendelkezést tartalmazta, valamint meghatározta a kormányzó jogait (12–18. §-ok). Annak jogi formát öltő megállapítására (és részben – jogszabályok esetén szokatlan – „megmagyarázására"), hogy Magyarország államformája királyság, a 2394/1920. M. E. számú rendeletben került sor.

Megjegyzem: egyesek szerint az 1920. évi I. törvény – az én fentebb jelzett álláspontommal ellentétben – állást foglalt az államforma kérdésében,[493] mert egyrészt a „történeti alkotmány szerinti" alkotmányosságot állította helyre (márpedig aszerint Magyarország 1918-ig monarchia volt), másrészt indokolásában, illetőleg a vitájában utaltak az államformára. Az első szemponttal kapcsolatos ellenérvem ez: a törvény nem a történeti alkotmányosság helyreállítása volt, hanem annak megsértése és *egy új alkotmányosság* megteremtésének első lépése. Márcsak ezért is problematikus, hogy nem foglalt nyíltan

[491] Molnár Kálmán: *A szent korona-tan kifejlődése és mai jelentősége*. Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomda. 1927. 10. Molnár Kálmánról és a közjog egyetemi oktatásának erkölcsi nehézségeiről lásd Schweitzer Gábor: Molnár Kálmán és a két világháború közötti alkotmányjogtudomány dilemmái. *MTA Law Working Papers*. 2015/33. sz.

[492] Lásd Nemzetgyűlési napló. *id. kiad.* (1924), ugyanott. (A szociáldemokraták egyébként már az első Nemzetgyűlés törvényességét is kétségbe vonták, mondván, hogy ilyen intézményt az akkori magyar közjog nem ismer; illetőleg annak nem volt joga a szuverenitás letéteményesének tekinteni önmagát.) A kérdéssel kapcsolatban lásd továbbá Wiener György Jogfolytonosság és megszakítottság a történeti alkotmányosság rendjében. In: *A szabadságszerető embernek – Liber Amicorum István Kukorelli*. Szerk. Chronowski Nóra et al. Bp. Gondolat Kiadó, 2017. 391–403. ahol a szerző a történeti alkotmányról való első jelentős eltérésként értékeli a törvényt. Egy további álláspont –, melyet magam is osztok – a jogfolytonosság megszakadásának másik oldalát és kiegészítését hangsúlyozza. Eszerint e törvény egy új magyar állam, a „trianoni Magyarország" (kis-Magyarország) közjogi konstrukciója megteremtésének, vagyis *egy új állam megalapítás*ának első lépése volt. Lásd ehhez kiindulópontként Szilágyi Ákos: A sivatag törvénye. Auschwitz és Trianon. *2000 [Kétezer]*. 27. évf. 2015/1–2. sz. 3–8. A kérdés egyik aspektusáról (az ittenitől eltérő tartalommal) lásd Halász Iván: *Az állam összeomlása és újjáépítése*. Bp. NKE, 2014. 140–177. (kül. 162. sk.).

[493] Lásd például J. C. Swanson álláspontját: aki – véleményem szerint kicsit elhamarkodva – úgy fogalmazott, hogy ez törvény „állította helyre a királyságot'"; vö. John C. Swanson: *The Remnants of the Habsburg Monarchy. The Shaping of Modern Austria and Hungary, 1918–1922*. (h.n., Boulder, East European Monographs, 568, 2001. 194.

állást az államforma kérdésében. A másik érv megítésése olyan jogértelmezési problémákat vetne fel, amelyeket itt nem részletezhetek, de ehhez talán egy kérdés is elég: milyen jogi állásfoglalás az, amit nem írnak bele a törvény szövegébe, hanem az indokolásban rejtegetik?[494]

A szóban forgó rendeletet a Horthy által kinevezett Simonyi-Semadam Sándor mint „m. kir. miniszterelnök" írta alá 1920. március 18-án. E rendelet szerint az 1920. évi I. törvénycikk „csupán a királyi hatalom gyakorlásának bekövetkezett tényleges megszűnése folytán rendelkez[ett] az államfői teendők ideiglenes ellátásáról arra az időre, amíg az államfői hatalom gyakorlásának miként je véglegesen rendeztetni fog, s erre az időre a nemzetgyűlés a [törvény] 13. §-ában megszabott korlátok között a kormányzóra ruházta a királyi hatalomban foglalt jogok alkotmányos gyakorlását". A rendelet – egy csaknem háromnegyed éves bizonytalankodás után[495] – az államforma ügyében egyértelműen kimondta: „Magyarország törvényes államformája a királyság marad".[496]

IV. Károlyt viszont – aki az eckartsaui nyilatkozat kapcsán már azt hangsúlyozta, hogy azt kényszer hatására tette meg, tehát érvénytelen – nem hívta Magyarországra senki. Ebben nyilvánvalóan az antant játszotta a legnagyobb szerepet: a nyugati hatalmak Közép-Európában nem akartak komoly nagyhatalmat látni, jóváhagyólag szemlélték, hogy az önállósulni kívánó nemzetek széttépték az Osztrák-Magyar Monarchiát, de az évszázados múlttal rendelkező Habsburg-hatalom feldarabolásának hatásait még csak ízlelgették. Ilyen körülmények között IV. Károly 1921-ben két alkalommal is kísérletet tett arra, hogy visszatérjen legalább a magyar trónra,[497] illetve – koncepciótól függően – arra, hogy elfoglalja a (trianoni) Magyarország trónját. Először tavasszal, tárgyalásos módon, másodszor ellenkormányt alakítva és fegyveres csapatok élén, amelyeket egy pár száz egyetemistából álló zászlóalj az ún. budaörsi csatában (október 23.) könnyűszerrel legyőzött. Ezt követően a Nemzetgyűlés 1921. november 6-án kimondta uralkodói jogainak megszűntét.[498] Ezzel magyarország a törvények szintjén is választási mo-

[494] Érdekesség: hasonló, mint a 2011-es Alaptörvény Alapvetése A) cikkének az állam nevével kapcsolatos állásfoglalása, amely „hazánkat" nevezi Magyarországnak, s nem az államot, s csak az indokolásban jelzi, hogy a „hazánk" a magyar „államot" jelenti, tehát az A) cikk végül is az államot nevezte át. Lásd erről Takács Péter: *A rózsa neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevéről és a magyar állam átnevezéséről*. Bp. Gondolat, 2015. 94–109.

[495] Ezen azt értem, hogy a korszak kezdetén a kormányok – természtesen rendeletekkel – gyakran „piszkálgatták" az államformát, és „maszatolgattak" az állam nevével. A Tanácsköztársaság bukását követően Peidl Gyula kormánya már másnap, augusztus 2-án a kommunizmus előtti államformát *(Magyar Népköztársaság)* deklarálta, amit Friedrich István kormánya augusztus 8-án *Magyar Köztársaságra* „nevezett át".

[496] Lásd *Magyarországi Rendeletek Tára*. 54. évf. 1920. 140–142. A rendelet szerint az állami hatóságoknak, hivataloknak és intézményeknek „a magyar királyság hatóságai[ként], hivatalai[ként] és intézményei[ként]" kell megjelenni, ezért „elnevezésükben Magyarország fennálló államformáját kell kifejezésre juttatniok", s ehhez képest azokat „a »királyi«, illetőleg a »magyar királyi« jelzővel kell megjelölni", és „a magyar állam címerein a magyar állami főhatalom jelképéül a szent koronát kell alkalmazni".

[497] Az antilegitimista érvelés szerint erre nem volt joga, mert az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnésekor – legalábbis szerintük – hatályát veszítette Pragmatica Sanctio. Azt, hogy ez így történt-e, azt az államutódlás kontextusában lehetne vizsgálni, amire itt nincs hely. Lásd erről Szávai Ferenc: *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás kérdései*. Pécs, Pro Pannónia, Pannónia Könyvek, 2004; általános jelleggel: Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013)

[498] A 1921. évi XLVII. törvénycikk szerint „IV. Károly király uralkodói jogai megszűntek" (1. §), az 1723-as Pragmatica Sanctio hatályát vesztette „és ezzel a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt"

narchiává vált: „a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt" – fogalmazott a trónforsztási törvény. E joggal azonban a nemzetnek két és fél évtizeden át nem sikerült élnie. Igaz, meg sem próbálta. Talán azért, mert nem is olyan nagyon akarta.

A KORMÁNYZÓ KÖZJOGI HATÁSKÖRÉNEK SZABÁLYOZÁSA◆ A második nehézséget az jelentette, hogy a kormányzó közjogi hatásköreit – a tisztség *vegyes* jellege miatt – lehetetlen volt homogén módon szabályozni; s az egyébként spontánnak tűnő szabályozásban kizárólag az autoriter rendszer kiépítésére irányuló hatalmi szempontok domináltak.

A kormányzó – mivel a trón nem volt betöltve – nem a király személyét helyettesítette, hanem a királyi intézményt „jelenítette meg" (mint aki saját jogán államfő). Ehhez – mai alkotmányjogászok által használt kifejezéssel élve – eleinte „gyenge", később „közepes" hatalommal járó államelnöki jogokkal ruházták fel. Jogállása ugyanakkor két szempontból mégsem hasonlított a köztársasági elnökök jogállására: megbízatása nem határozott időre szólt, s az alkotmány vagy a törvények megszegése miatt – 1937 után legalábbis – nem lehetett felelősségre vonni.[499]

Az 1920. évi I. tc. alapján a kormányzó hatáskörének még inkább azok az elemei voltak jellegzetesek, amelyek megkülönböztették egy királytól: nem adományozhatott nemességet (bár „címeket", kitüntetéseket és rendjeleket igen), nem volt törvényszentesítési joga, csak (a köztársasági közjogból ismert) kihirdetési joggal rendelkezett, nem gyakorolhatta a királyt a római katolikus egyházzal szemben megillető főkegyúri jogot, csak az országgyűlés hozzájárulásával gyakorolhatta a hadüzenet jogát,[500] s – mindennek tetejébe – nem illette meg a „felség" megszólítás. Személye ugyanakkor sérthetetlen volt, és ugyanolyan büntetőjogi védelem alatt állt, mint a királyé. Később azok az elemek kerültek előtérbe, amelyek egy király hatáskörét idézték. A felsőház visszaállítása (1926) után, mint államfő, abba eleinte 40, később 87 személyt élethossziglanig kinevezhetett, amivel befolyásolhatta az országgyűlés összetételét is. A törvényalkotás során vétójoggal rendelkezett, amit 1937-ben kibővítettek. Az országgyűlést bizonyos feltételek esetén elnapolhatta és feloszlathatta, s az ezzel kapcsolatos korlátozásai 1933-ben megszűntek. 1937 után a kormányzói tiszt megüresedése esetére „utódajánlási joga" lett, 1942-ben pedig létrehozták a kormányzóhelyettesi tisztséget, amelynek betöltője megbízottjaként is eljárhatott. E helyettes – akinek 1942-ben a kormányzó fiát, Horthy Istvánt választották meg – a kormányzói tiszt megüresedése esetén a jog szerint (bizo-

(2.§), s a „nemzet a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja" (3. §). A legitimisták szerint a trónfosztó törvény sem volt érvényes, többek között azért, mert Horthy Miklós, a „király kormányzójaként" hirdette ki. (A törvények királyi szentesítés nélküli kihírdetéséről egyébként – a történeti alkotmánnyal ellentétesen – az 1920. évi I. törvénycikk rendelkezett.)

[499] A kormányzói jogkör jellegéről, általános jelleggel is, lásd Gábor Gyula: *A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban.* Bp. Athenaeum, 1932, Egyed István: A király helyettesítése és a nádori intézmény felújítása. *Jogállam.* 20. évf. 1921/8. 281–291. és Mezey, Barna: Staatspräsident und Reichsverweser. Republik oder Monarchie? Der Weg der Staatsform in Ungarn 1919–1920. In: *Das Staatsoberhaupt in der Zwischenkriegszeit.* Szerk.: Brauneder, Wilhelm – Szabó István. Bp. Pázmány Press, 2011. 11–22.

[500] A kormányzónak a katonai szervezet vonatkozásban és azon belül gyakorolható jogait illetően lásd Kelemen Roland: *A katonai igazságszolgáltatás Magyarországon 1867–1949.* Bp. Gondolat, 2017. 180–181.

nyos korlátozással, például az utódkijelölést kivéve) elláthatta a kormányzó hatásköreit is.[501]

Mindebből esetleg úgy tűnhet, mintha előkészítették volna a trónnak egy nemzeti királlyal való betöltését, amelynek kapcsán felvetődött magának Horthy Miklósnak vagy valamelyik fiának, esetleg unokájának a neve is.[502] Ez azonban megalapozatlan következtetés. Horthynak ugyanis, mint reformátusnak, nem volt komoly esélye egy „apostoli királyság" trónjára, amit a korabeli közfelfogás szerint csak katolikus tölthetett volna be. (Ezért volt, aki szerint a kormányzói tisztséget *fejedelem*nek kellett volna nevezni.) A királyválasztás szempontjából az adott korban többen is „szóba jöttek", olykor egyenesen „szóba hozták magukat". Egyikük Habsburg-Tescheni Albert főherceg, vagyis Albrecht királyi herceg volt, aki azonban – a frankhamisítási ügybe történt belekeveredésén (1925), válásán és *mésalliance* második házasságán túl – azért nem rendelkezett igazi eséllyel, mert nem lett volna nemzeti uralkodó, amit a királyválasztók többsége szeretett volna. Horribile dictu felmerült még egy román–magyar perszonálunió lehetősége is valamely hagyományos uralkodócsaláddal, például a Savoyai-ház tagjával vagy valamely olasz herceggel, ám ezeknek akkor sem volt realitása, még ha tervük egy-egy diplomáciai levélváltásban vagy más módon esetleg nyomot is hagyott. Szóba került egy Teck herceg is, akinek bizonyos fokig magyar vér csörgedezett az ereiben, ti. mert Rédey-utód volt, s rokoni kapcsolatban állt az angol királyi családdal is, ám valószínű, hogy ezt a szálat is inkább a korabeli *spin-doctorok* erőltették, semmint a komoly politikusok. A királyválasztás lehetősége mindazonáltal egyes politikai csoportokban, különösen a szélsőjobboldalon napirenden volt,[503] a mérvadó politikai erők azonban nem számoltak vele.

POLITIKAI PROBLÉMÁK ◆ Az 1920 és 1944 közötti helyzettel szervesen együttjáró harmadik nehézség politikai jellegű volt. Ez részben abban állt, hogy a korszak amúgy is bonyolult politikai palettáját a legitimisták és a szabad királyválasztók ellentétei is szí-

[501] A kormányzói jogkör kiterjesztéséről már a korban hatalmas szakirodalom született. Lásd – egyebek mellett – Bölöny József: *A kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdéséhez*. Bp. Gergely, 1936 és *Az 1937: XIX. t.-c. a kormányzói jogkör kiterjesztéséről és a kormányzóválasztásról*. Bp. Gergely, 1937; Buza László: A kormányzói jogkör kiterjesztése. *Jogállam*. 36. évf. 1937/3–4. 109–115., Téglássy András: *Utóhang a kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdéséhez*. Szerencs, Farkas E., 1937; Csekey István: A kormányzói jogkör reformja. *Acta Litterarum c Scientiarum Reg. Universitaiis Hung. Francisco-Iosephinae* [Szeged]. Sectio Jur.-Pol. Tom. X. Fasc. 5. 105–161.; Zsedényi Béla: A kormányzói jogkör kiterjesztése. *Magyar Jogi Szemle*. 18. évf. 1937/3. sz. 81–101.; Tihanyi Lajos: A kormányzói jogkör kiterjesztése és a királykérdés. *Magyar Jogi Szemle*. 18. évf. 1937/2. sz. 3–77.; Ottlik László: A kormányzói intézmény reformja. *Magyar Szemle*. 1937/3. sz. 215–230. A kormányzóhelyettesről Egyed István: A kormányzóhelyettes. *Magyar Szemle*. 1942/6. (178.) sz. 281–283. A későbbi szakirodalomból lásd Szabó István: A kormányzó jogállása 1920–1944. *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica*. [Miskolc] 1996. 117–172.

[502] Hogy Horthynak valóban voltak-e dinasztikus tervei, ezt ma már lehetetlen eldönteni. Valószínű, hogy a „dinasztiaalapítási gondolat" nem tőle származott, ő csupán nem tiltakozott ellene. A trónbetöltés lehetőségeinek kérdéseiről lásd Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon (1919–1921)*. Bp. Kairosz Kiadó, 2012. Lásd még *Serédi Jusztinián, hercegprímás, feljegyzései 1941–1944*. Szerk.: Orbán Sándor és Vida István. Bp. Zrínyi Kiadó, 1990. különösen 29., 91. és 115.

[503] Az egyik kísérletről lásd Kerepeszki Róbert: „Éljen I. Miklós, Magyarország Királya!" Egy politikai gyűlés háttere és körülményei. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk.: Kovács Zoltán – Püski Levente. Debrecen: k.n., 2010. 135–152.

nezték. Akik amúgy a legtöbb dologban egyetértettek volna, különböző politikai csoportokhoz csatlakoztak. Ennél is fontosabb, hogy az államforma rendezetlensége nem tette lehetővé a rendszer alkotmányjogi konszolidálását, sőt – tekintettel arra is, hogy az ideológiában az autoritás és rend összefüggéseit, a szentkorona-tant, valamint a monarchikus elv jelentőségét hangsúlyozták – egyenesen *delegetimációs* nehézségekhez vezetett. Mert hát micsoda királyság az, ahol – miközben fel kívánják használni a monarchia évezredes legitimációs potenciálját – a szó szoros értelmében elkergetnek egy királyt! Nem egyszerűen „király nélküli", hanem „királyellenes" királyság – mondhatná valaki. S amit mondani lehet, azt valahol, valaki szinte biztosan kimondja.[504]

KÉNYSZERES VÁLASZTÁSOK ÉS ÁTHIDALÓ ELMÉLETEK ◆ Az államforma 1920–1944 közötti konkrét *mibenlétét* illetően végső soron két jellegzetes álláspont – bizonyos értelemben „kényszerűségből választó" elgondolás – létezett, és létezik ma is, melyek mellett megjelent a két nézet közötti közvetítő vagy áthidaló megoldások keresése is.

Az egyik szerint a magyar állam az adott korban *monarchia „maradt"*. Ezt fogalmazták meg a törvények, és ezt sugallták az állami hivatalok és intézmények is. A legtöbb korabeli közjogász Magyarországot királyságként jellemezte, s ma is ez tekinthető többségi véleménynek. Ezen álláspont jogi igazságértékéhez szükség volt az ún. semmisségi törvényben foglalt jogi fikcióra; történeti-szociológiai értelmű kezeléséhez pedig e fikciós feltételezés valóságként való elfogadására: „tegyünk úgy, mintha 1918. október 15. és 1920 januárja között nem történt volna semmi!"

E nézet némileg módosított formája az lett volna, hogy az államforma 1920-ban, illetőleg törvényi szinten 1921-ben *újra monarchia „lett",* amennyiben a detronizációs törvény kétségtelenül elkötelezte magát a monarchia mellett. Ez utóbbi nézet álláspontom szerint egy ideig vállalható és tartható lett volna; de beszédes tény, hogy – tudomásom szerint legalábbis – ezt akkor senki nem képviselte.

Annak eldöntése, hogy Magyarország államformája 1920/21-ben monarchia „maradt" vagy az „lett", a *jogfolytonosság* kérdésében való állásfoglalástól függ. A korabeli közjogi irodalom ezt intenzíven tárgyalta, de az alaki és anyagi jogfolytonosság (megítélésem szerint téves kritériumokon nyugvó) megkülönböztetésével. Az előbbi szerint – melyet például Molnár Kálmán képviselt – az ország közjogi viszonyait „csupán az alkotmány értelmében arra hivatott tényezők" változtathatják meg, *az előírt rend szerint*. Az utóbbi – többségi, bár bizonytalan lábakon álló – nézet szerint (melyet például Egyed István és Tomcsányi Móricz hangsúlyozott) a változásoknak a történeti alkotmány *szellemének* kell megfelelnie, az alakiságok azonban nem fontosak.[505] Mivel a jogfolytonosság meg nem szakadásának tézise 1920/21-ben IV. Károlynak kedvezett, az utóbbiak – kimondva vagy kimondatlanul – azzal vádolták az előbbieket, hogy a Habsburg-pártiak, ami azért volt túlzás, mert az előbbiek szerint az alaki jogfolytonosság alapján el lehet jutni bármilyen uralkodói házhoz, sőt akár a köztársasághoz is, csak ép-

[504] Vö. Orbán Krisztián: Száz év szorongás. *In: Hegymenet*. Szerk.: Jakab András és Urbán László. Bp. Osiris, 2017. 78.

[505] Lásd erről Schweitzer: *i. m.* (2014) és Wiener: *i. m.* (2017). Lásd még a kérdésről Szabó István: A királyi trón betöltése körüli viták a két világháború közötti magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*. 2. évf. 2006/1–2. sz. 171–189.

pen a formai követelmények betartásával. A forradalmak persze, mint tudjuk, nem nagyon tisztelik a jog formaságait. A vita középpontjában – akkor – az eckartsaui nyilatkozat érvényessége állt. A legitimisták szerint ugyanis az nem volt a monarchia megszüntetésének vagy az ahhoz való hozzájárulásnak tekinthető, de még csak a trónról való érvényes lemondásnak sem, mert mindehhez a formai kellékeken (például az ellenjegyzésen) túl a magyar országgyűlésnek is hozzá kellett volna járulnia. [506]

Akár monarchia lett, akár az maradt a magyar állam 1920/21-ben, tény, hogy (a trónfosztás után) király nem volt a láthatáron, sőt még csak reális esélye sem volt annak, hogy a trónt – márha megvolt még egyáltalán – „komolyabb politikai konfliktusok nélkül, széles társadalmi konszenzus alapján betöltsék".[507] Ezért ezt az álláspontot differenciálni kellett. E differenciálás körébe tartozott a *de jure* és a *de facto*, illetőleg a „jogi" és a „politikai értelemben vett" államforma megkülönböztetése, a „kvázi monarchia" és „kvázi köztársaság" kifejezések használata, valamint az a különös álláspont, hogy a kormányzó jogállását a „meg nem koronázott király" jogállásából lehet levezetni.[508] Gyakori volt a probléma elméleti elmaszatolgatása is; például amikor az államformára vonatkozó kérdésre a kormányforma meghatározásával válaszoltak, vagy egyáltalán nem válaszoltak.[509]

A másik álláspont az volt, hogy Magyarország a szóban forgó korszakban valójában *köztársaság* volt. Ez kétségtelenül radikális pozíció. A hazai szerzők között nem is akadt senki, aki kimondta volna. A kívülről jött elemző azonban nem udvariaskodott: az *államfő jogállását* vizsgálva az osztrák köz- és közigazgatási jogász, Adolf Merkl egyértelműen kijelentette, hogy „a mai [1925] Magyarországot az államfő jogállásának törvényes szabályozása alapján a köztársaságok közé kell soroznunk". Később ugyanezt rögzítette általános jelleggel is: „Magyarország jelenleg [1925-ben] – tekintet nélkül

[506] Érdemes megjegyezni, hogy a jogfolytonosság megszakadása időpontjának – tekintettel arra, hogy az 1918/19-es megszakadás–folytonosság kérdése máig lezáratlan – az Alaptörvény deklarációja (az állami önrendelkezés 1944. március 19-i elveszítése és 1990. május 2-i „visszaállása") miatt újra alkotmányos jelentősége van. Lásd ezzel kapcsolatban Szente Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szentkorona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle*. 2011/3. sz. 1–13. és Orbán Endre: Az alaptörvény paradoxonjai – átmenetből? átmenetbe! = *Közjogi Szemle*. 2013/2. sz. 51–58. Megjegyzem még, hogy ismereteim szerint a 1944. március 19-i dátumot először Mindszenty József fogalmazta meg az amerikai külügyminiszter-helyettes hez írott 1958. január 10-i levelében: „A jogfolytonosság alapján ehhez [ti. 1944. március 19-éhez] kell visszatérnünk. Csakis 1944-et tekinthetjük »normális« évnek." Idézi Balogh Margit: Mindszenty József prímás-érsek és az államforma kérdése 1945–1946-ban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 2010/3–4. sz. 119.

[507] Püski Levente: *A Horthy-korszak 1920–1941*. Bp. Kossuth Kiadó, 2013. 261.

[508] Lásd Faluhelyi Ferenc: *Magyarország közjoga*. Pécs, Karl Konyvesbolt, 1926. 2. kötet, 6. A kérdést elemezve Schweitzer Gábor így fogalmazott: az egyetemi közjogászok közül „Faluhelyi Ferenc volt az egyetlen, aki – még ha nagyon visszafogott formában is – Magyarország kvázi köztárasági államformája mellett foglalt állást", mondván Magyarország államformája *„ma* [1926-ban] *ténylegesen* a köztársasági államformájú államokéhoz *hasonló"*. Ezzel szemben Egyed István „egyáltalán nem tartotta szerencsésnek annak hangoztatását, hogy hazánk államformája a köztársasági államformához hasonlatos. Álláspontja szerint ugyanis a kormányzó jogállását a »meg nem koronázott király« jogállásából lehet levezetni", Schweitzer: *i. m.* (2014) 13. Lásd még ehhez Schweitzer Gábor: A „magyar királyi köztársaságtól" a magyar köztársaságig. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*. 5. évf. [új folyam] 2017/1. sz. 27–38.

[509] Zsedényi Béla szerint például „államformánk ma is alkotmányos, parlamentáris monarchia"; vö. Zsedényi Béla: A magyar alkotmányjog fejlődése 1918-tól 1 938-ig. Miskolc, Ludvig, 1939. 3. Rusznák Rezső pedig *A kormányformák értelme és tartalma*. Bp. Pfeifer, 1928. című könyvecskéjében – miközben a magyar alkotmányt is elemzi – egyetlen helyen sem tesz említést arról, hogy Magyarországnak (bármilyen) államformája is lenne.

monarchikus múltjára s talán ugyancsak monarchikus jövőjére – tiszta, hamisítatlan köztársaság."[510] Merkl, aki Kelsen tanítványaként különbséget tett az állam és a jog szociológiai és jogászi fogalma között, ezt nyilvánvalóan a szociológiai szemlélet alapján rögzíthette, hiszen a törvények 1921 óta mást mondtak.

Visszafogott körben, egy Concha Győzőhöz írt magánlevélben, hasonlóan fogalmazott Barabási Kun József is, már 1923-ban: „Nálunk ma igazában nem királyság, hanem köztársaság van. Kormányzóval az élen. S úgy látszik – írta –, a provizórium definitivummá akar átvedleni."[511]

E nézetnek ma is vannak hívei. Kende Péter – egy részben ugyancsak kívülről jött, mert sokáig emigrációban élt elemző – úgy fogalmazott, hogy a „realista szemlélet" „Horthyt korlátozás nélküli időre megválasztott köztársasági elnöknek tekinti". Eszerint „az, hogy Magyarországnak ez időben királyi törvényszékei, magyar királyi vasútjai és [királyi] postája volt, nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak azzal a lényeges körülménnyel szemben, hogy a király helyét közemberi sorból jött, választott államfő foglalta el."[512]

A kényszerűségből történő választást elfogadó teóriák mellett megjelentek a két nézet közötti közvetítő vagy áthidaló megoldás-keresésesk is. Már a fenti "*kvázi* ez / *kvázi* az" és a "*de iure* ez / *de facto* az" megkülönböztetések használata is e törekvésre utalt. Ezeknél leleményesebben, egyfajta kisegítő elmélet révén oldotta meg a problémát a később szerencsétlen sorsú miskolci jogászprofesszor, Zsedényi Béla, aki szerint a forradalmak egy jogilag üres teret, *vacuum iuris*t hoztak létre. Ez a *vacuum iuris* – szerintem (bár Zsedényi ezzel talán nem értene egyet) – közjogi *joghézag*nak mondható, s addig tart, amíg az új rend legerősebb hatalmai, gyakorlatilag illegitim módon, meg nem alkotják azt az új jogot, ami az új jogrendszer alapja lesz.[513] Ebben – a Georg Jellinek és Somló Bódog elméleteire emlékeztető – érvelésben az hangsúlyozódik, hogy vannak helyzetek, amikor az alkotmányozás vagy az alkotmányozó jogalkotás *új legalitás*t teremt. Azt azonban Zsedényi nem mondta ki, amire én hajlanék, hogy ez *egy új* – a háborús és forradalmi összeomlás után újraalapított – *állam* legalitása lehet. Ahhoz persze, hogy az legyen, ennek az új államhatalomnak *legitim*nek is kell lennie, mégpedig történeti tendenciája szerint, azaz hosszútávon, hiszen e tekintetben csakis a legitimitás alapozhatja meg a legalitást.

[510] Merkl, Adolf: A mai Magyarország államformájának kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny*. 60. évf. 1925/1. sz. (33–35.) 34. Merkl szerint továbbá az államforma kérdése az államutódlás kérdésével is összefügg: „Magyar földön ennél fogva 1918 óta az államforma megváltozásával háromszor megszűnt a jogászi értelemben vett államazonossága is; a monarchiára három, lényegeszerint különböző köztársaság következett: a demokratikus, a bolsevista és a jelenlegi royalista szinezetű arisztokratikus köztársaság"; vö. *ugyanott*.

[511] Barabási Kun József levele Concha Győzőhöz. Idézi: Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. 1–2. rész. *Közjogi Szemle*. 7. évf. 2014/1–2. sz. (8–16. és 9–20.) 15.

[512] Kende Péter: A respublika a magyar történeti tudatban. In: *Még egyszer a párizsi toronyból*. Bp. Új Mandátum Könyvkiadó, 2003. 217.

[513] Zsedényi, Béla: *A vacuum iuris*. Miskolc, Magyar Jövő, Miskolci Jogászélet Könyvtára, 1928. 34. és *A magyar alkotmányjogfejlődése 1918-tól 1938-ig*. Miskolc, Miskolci Jogászélet Könyvtára 1939. Lásd ehhez Ruszoly József: *Három borsodi örökhagyó*. Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó,1992. 117–171. és Stipta István: Zsedényi Béla alkotmányjogi nézetei. In: *Tanulmányok Zsedényi Béla születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk.: Csíki Tamás. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1995. 17–23.

A PROBLÉMAKÖR ÖSSZEGZŐ ÉRTÉKELÉSE ◆ Mit nyerünk azzal, ha a szóban forgó korszak államformáját nem monarchiának, és nem is arisztokratikus, királyi vagy másmilyen köztársaságnak mondjuk, hanem a király nélküli királyság kifejezést használjuk rá?

Elsősorban azt, hogy akár az alkotmányjogi elméletben, akár a történeti elemzésekben a valósághoz közelebbi, a reális folyamatokat jobban megragadni képes fogalmi rendszert alkalmazunk. Nem kell elfogadnunk a monarchia–köztársaság dualitására épülő rendszer választási kényszerét, ugyanakkor arra leszünk ösztönözve, hogy ismerjük el e korszak magyar államának „formátlan" jellegét és rendkívüli voltát.

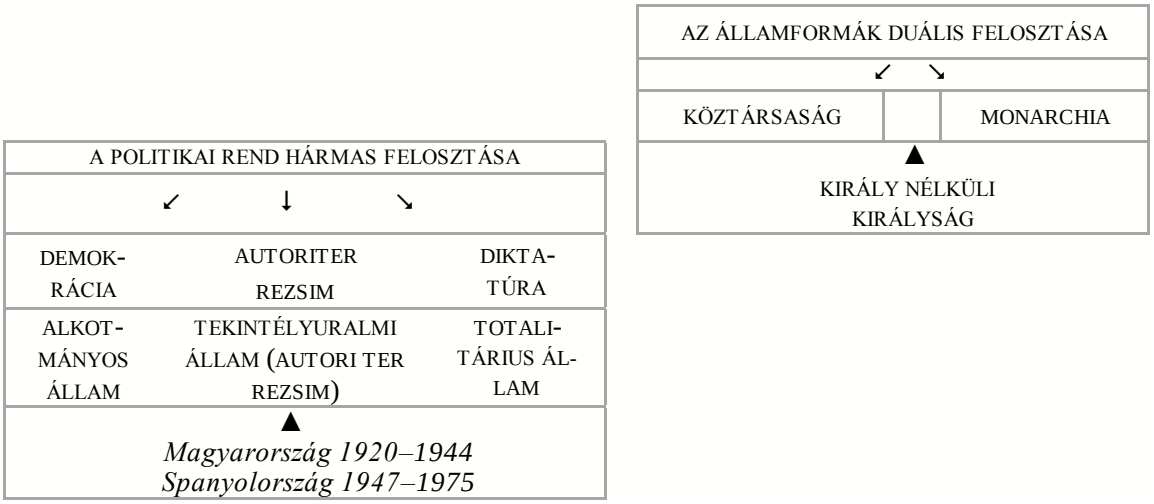
A király nélküli királyság ugyanis – miként a republikánusok nélküli köztársaság vagy egy köztársaságnak mondott kormányzóság stb. – „formátlan államforma", legyen bármilyen különös is e kifejezés: nem „királyság, kormányzóval az élen", hanem „monarchia, kormányzóval a király helyén". Ezért is lehetett olyan sok közjogi kérdés tisztázatlan benne.

S természetesen kiemeli e fogalom a korabeli helyzet teljesen egyedi jellegét is: azt, hogy az olyasmi volt, ami azelőtt egyetlen más népnek sem jutott eszébe soha, s azóta is csak egy, a spanyol próbálkozott vele 1947 és 1975 között. A dolog különlegességét illetően egyetérthetünk Gábor Gyula korabeli megállapításával: „arra a fonák közjogi helyzetre, amelyben Magyarország az államfői kérdés tekintetében ma [1932-ben] létezik, nemcsak hazánk történetében, de sehol a világon precedens nincsen."[514] A király nélküli királyság kifejezés használatával persze nemcsak ezt az egyedi jelleget, hanem azt a tényt is elismerjük, hogy a magyarok két és fél évtizeden keresztül nem tudtak – talán nem is akartak – királyt választani.

E szempont a terminus elfogadásának egy másik előnyét is megmutatja, ami az állami és a politikai rend értékelésének szinkronizálhatóságában áll. Egy „király nélküli királyság" a hagyományos államformák síkján úgy áll a monarchia és a köztársaság között, hogy mindkettőből tartalmaz valamit, miközben önálló minőséget ölt magára. Vagyis egyfajta köztes államformát jelent az ilyen köztességet egyébként el nem ismerő duális rendszerben. A hozzá társuló politikai rend, az ún. Horthy-rendszer –, melyet az ezzel kapcsolatos esetleges viták ellenére is leginkább tekintélyuralminak minősíthetünk[515] – ugyancsak köztes helyen áll az államformák triászát a legutóbbi időkben felváltó hármas rendszerben. Megjegyzem, hogy ez a későbbi spanyol helyzetre is áll: annak a király nélküli királyságnak a politikai rendszere, a Franco-rendszer ugyancsak autoriter rezsim volt. Talán még azt is kijelenthetjük, hogy ahol közjogi szinten egy „király nélküli királyság" kialakul, ott tekintélyuralmi rendszerre számíthatunk (bár ez nem jelenti azt, hogy tekintélyuralmi államnak ez lenne a szükségképpeni államformája, amint azt a két világháború közötti Lengyelország példázza). A két pozíció – a fenti rendszerekben – képszerűen így ábrázolható:

[514] Gábor Gyula: *i. m.* (1932), 185.

[515] Az ezzel kapcsolatos vitákhoz lásd Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel később pontosan idézett írásait.

A „király nélküli királyság" helye az államformák rendszerében és az amögötti politikai struktúrák elhelyezhetősége a politikai rendszerek között

A terminus alkalmazása egy vonatkozásban viszont kétségtelenül hátrányos következményekkel járhat. Ez az, hogy az 1920 utáni helyzetet így minősítve nem adódik mintegy észrevétlen „magától értetődőséggel" és megkérdőjelezhetetlenül az a következtetés, hogy az 1920-ban kiépült magyar állam – az ún. „trianoni Magyarország" vagy „kis" Magyarország – a „történelmi" vagy „nagy" Magyarország folytatása. S így nem adódik a maga természetességével az a lehetőség sem, hogy a csaknem ezer éves magyar állam hagyományai, sikerei és ragyogása felhasználható a Trianonban kialakított keretek között létrejött állam rendjének legitimálására. E hagyományokhoz a monarchia még akkor is hozzátartozott, ha a korona a Habsburgok fején volt. Aki lemond a (hagyományosan felfogott) monarchiáról, vagy annak formális „visszaállításáról", az erről a legitimációs lehetőségről mond le.

Jól szemlélteti ezt a szempontot Tihanyi Lajos rövid tanulmánya, mely nem mélyenszántó államformatani elemzésével tűnt ki a „tizenkettő egy tucat"-jellegű írások közül, hanem a dolog egyik lényegi elemére utaló szövegezésével. Az egyébként ügyvédként működött szerző nem sokkal a Habsburg-ház detronizáslása után a királyság államformája mellett szólva így fogalmazott: "Szakítani alkotmányunknak a magyar nép nemzeti és állami egységét ezeréves erővel hirdető történelmi jellegével, megfosztani állami létünknek intézményeiben megnyilvánuló alapelveit az ezeréves fejlődés-adta erőtől, és ép[p]en *ma, mikor nem a sivár jelen, csupán a történelmi múlt lehet a magyar jövő biztos alapja*, több lett volna a bűnnél . . . plus qu'un crime... une faute...".[516]

Sőt, e terminust használva fel kell vetni annak legalább a lehetőségét, hogy 1920-ban a régi magyar állam romjain – a szép szavak és a közjogi fikciók ellenére – nem a régi Magyarországot kezdték el újjáépíteni egy jelentősen kisebb államterületen és jelentősen kevesebb polgárral, hanem egy „új Magyarországot" hoztak létre. Vagyis e terminust használva legalábbis kérdésként fel kell vetni, hogy a „trianoni" vagy „kis" Magyarország létrejötte vajon nem egy új magyar állam kezdete-e volt-e. E lehetőséget én is csak

[516] Tihanyi Lajos: Államformánk. *Jogállam*. 21. évf. 1922/1–2.sz. (4–8) 8. (kiemelés csak itt). (A francia szólás Antoine de Boulay grófbon mot-ja, melyet az utókor tévesen Fouchénak vagy Talleyrand-nak szokott tulajdonítani: C'est pire qu'un crime, c'est une faute – Ez több, mint bűn: ez hiba.)

felvetem, a választ azonban az ahhoz mozgósítani szükséges történeti és elméleti anyag feldolgozásának több okbóli lehetetlensége miatt itt még csak meg sem kísérelhetem.

3. Ugrás az újkor elejére: az államforma jelentőségének relativizálódása

UGRÁS AZ ÚJKOR ELEJÉRE ◆ Mielőtt a republikanizmusról és a republikánusokról szólnék, azt a problémát kell exponálni, hogy a történelem reálfolymatainak és államelméleti reflexióinak egy bizonyos pontján megváltoztak az államformák jelentőségével kapcsolatos elképzelések: a probléma először relativizálódott, majd – részben a republikanizmus gyakorlati következményeként – újra fontossá vált.

A KOR TÜKRE: EGY KÖLTŐ ÁLLÁSPONTJA ◆ A klasszikus fogalmaknak a II. részben bemutatott folyamatos jelenléte ellenére az újkorban számos korábban ismeretlen szempont fogalmazódott meg és vált általánossá az államok tipológiája terén is.

Az egyik abban áll, hogy az államforma-triász elveszítette értéktartalmát és nagy mértékben formalizálódott. Thomas Hobbes például 1651-ben a *Leviatán*ban – miután részletesen elemezte mindhárom klasszikus államformát – így fogalmazott: „a hatalomnak, ha kellő védelmet tud nyújtani, minden formája azonos”.[517] Egy bő évszázaddal később, 1764-ben, hasonlóan foglalt állást David Hume is az I. Károly elítélését és kivégzését igazoló történetíróhoz, Catharine Macaulay-hoz címzett levelében. Így fogalmazott: „a hatalom mindenféle alesetét – a francia királyságtól kezdve az egyes svájci kantonok legszabadabb demokráciájáig – egyaránt legitimnek tekintem, ha szokásra és tekintélyre alapozódik”.[518] E gondolat benne volt a „kor levegőjében”: legnépszerűbb változatát Hume idősebb kortársa, a szatirikus hangú verseiről ismert angol költő, Alexander Pope fogalmazta meg, a maga egyszerű szellemességével. Az *Essay on Man* (1733/34) című költeményében ezt olvassuk:

For forms of government let fools contest;	*A kormányformán vitázzon a bolond,*
Whate'er is best administer'd is best.[519]	*Ha működik a rendszer: semmi gond.*[520]

Hume ezt olyan fontos gondolatnak tekintette, hogy az államformák kérdését elemző esszéjének első oldalán idézte.[521] Tisztában volt persze az abban rejlő relativizmus ve-

[517] Hobbes, Thomas: *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* (1651). Ford.: Vámosi Pál. Bp. Magyar Helikon, 1970. 158.

[518] *New Letters of David Hume*. Szerk.: Klibansky, Raymond és Mossner, Ernest, C. Oxford, O.U.P., 1954, [2]2011. 81.

[519] Pope, Alexander: *An Essay on Man*. 1734. III. levél, 303–304. sorok. Lásd Helston, Stannary Press by Thomas Flindel, 1798. (ún. Cornish-kiadás) 71. (Az eredetiben az idézett két sort megelőző szöveg–környezet: *Draw to one point, and to one center bring | Beast, man, or angel, servant, lord, or king | For forms of...)*

[520] Mesterházi Mónika fordítása.

[521] Hume, David: Arról, hogy lehetséges-e a politikai tudomány? = *David Hume összes esszéje*. 2 kötet. Ford.: Takács Péter. Bp. Atlantisz, 1992. 1. kötet, 27. E kötet kéziratában a Hume-esszé fordítója így magyarította (volna) Pope sorait: *„Az államformákról a bolondok perlekedjenek | Legjobb az, ami a legjobban kivitelezett.”*

szélyeivel is,[522] ezért – minthogy ő valójában sosem volt értékrelativista – saját államforma-elméletében új utakat keresett.

Pope gondolata utat talált Kanthoz is, aki ugyancsak idézte azt *Az örök békéről* írott 1795-ös „filozofikus tervezetében". S mivel *Az örök békét* – mások mellett – Babits Mihály is lefordította,[523] érdemes felidézni Pope sorait az ő fordításában is. Ez így hangzik:

„Kormányformákról a balga vitáz:
Az jobb, amelyre bölcsebb szem vigyáz."

Kultúrtörténeti kuriózumként jegyzem meg, hogy Pope verses esszéje eljutott a korabeli magyar közönséghez is, bár fordítói a hivatkozott sorokat kevésbé kipoentírozott megfogalmazásban tárták elé. A költeményt 1772-ben, majd 1803-ban lefordította, vagy inkább: „szabadon átdolgozta" Bessenyei György,[524] egy ma már fellelhetetlen 1819-es kiadásban állítólag, ti. a kolofonban nem jelölt, de sok egyéb adat szerint bizonyítható módon Bolyai Farkas,[525] és nagyjából ezidőtájt a Szilágy megyei Pér (Peér) református esperese, Héczei (Hétzei) Pál is.[526]

Sokan úgy vélték tehát, hogy az államformákat nem az azokban hatást gyakorló általános elvek alapján kell megítélni, hanem annak alapján, hogy aki azok keretei között uralkodik és kormányot, az hatékonyan teszi-e ezt. Fogalmazhatunk úgy is, hogy bizonyos elméletek keretei között az egyes államformákat, összhangban a politika és erkölcs viszonyáról alkotott egyik jellegzetes újkori elgondolással, nem erkölcsi vagy másféle

[522] „Ha egyszer elismernék – írta –, hogy minden kormányzati rendszer egyforma, s a különbség csupán az uralkodók jellemében és magatartásában rejlik, akkor minden politikai vitának vége szakadna, és a legjobbnak tartott alkotmányok iránti *rajongást* is puszta vakbuzgóságnak és ostobaságnak kellene tartanunk. Bár a mérséklet híve vagyok, mégsem tudom megállni, hogy ne kárhoztassam e véleményt, és szomorúnak tartanám, ha az emberi dolgokban nem lenne lehetséges nagyobb állandóság annál, mint ami az egyes személyek meglehetősen esetleges lelki alkatából és jelleméből következik." *Ugyanott.*

[523] Első kiadása: Bp. Új Magyarország Részvénytársaság, 1918.

[524] Bessenyei Pope-fordításának két változata van: *a.) Az embernek próbája*. Ford. (átdolg.): Bessenyei György. Bécs, Kaliwoda Leopold, 1772. és *b.)* Korrekciókkal: *Az ember poémában az anglus Pópnak elméje szerint* címmel, 1803 (kéziratban maradt). Új kiadásban (mindkettő): Bessenyei György: *Az embernek próbája. 1772 és 1803.* Kiadta: Harsanyi István. Bp. MTA, Régi Magyar Könyvtár 30, 1912. Újabb megjelenése: Bessenyei György: *Költemények*. Kisebb költemények. Az embernek próbája. Az ember. Sajtó alá rend.: Gergye László. Bp. Akadémiai Kiadó, 1991. Az 1772-es változat a hivatkozott sorokat nem tartalmazza, az 1803-pedig csak alig-alig felismerhető módon. Teljesebb szövegkörnyezetben (a hat előző sorral és kézirati korrekciókkal) Pope szövege magyarul itt így olvasható: *„Had vetélkedjenek az eltévelyettek | Kik a könyvek közt törvénytudók lettek | Ellenkezéseiket igazgattyák* [~~igazgassák~~] *mindég | A hol az igazság tsak úgy van, mint vendég | Mutassák a Tronus felső méltóságát | Hirdessék a népnek tévedt igasságát |*

Nagynak, és kitsinynek, ha [~~hol~~] *elég tétetik*
Ot az Uralkodás, jónak ítéltetik" (1803) (1991. évi kiad. 400.)

[525] A Bolyai Farkas-féle szöveg ma fellelhetetlen. Adatai a következők: *Pope' Proba-tétele az emberből. Ánglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal.* [Ford.: Bolyai Farkas] M. Vásárhellyen, Nyomtattatott a' Reform. Kollégyom' betűivel Fiedler Gottfried által. 1819. 8 r. 132. lap.

[526] *Próbatétel az emberről vagy is: Pope Sándornak Az embernek életéről, természetről, erköltséről anglus nyelven írott munkája.* Frantzia versekből magyar versekre fordította: Héczei Pál. Buda, Landerer Anna, 1829. Ebben a hivatkozott sorok (a megelőző néggyel együtt) így hangzanak: *„Ezen szép rendű világba mégis hallom azonba, | Hogy sok agyafúrt ember, az esztelen, a' goromba | Azon törifejét, mellyik igazgatás formája | Legyen jobb, mely a' többieknek is lehetne példája? |*

Azt felelem: az lesz a' jobb, mellyet jobban folytatnak,
Melynek kerekei tsak a' közjóra mozgattatnak." (1829. évi kiad. 62.)

értékük alapján, hanem *funkciójuk* és *teljesítményük* alapján ítélték meg, az utóbbiba beleszámítva a legitimációs mechanizmusok hatását is. S mi más lehetne az a teljesítmény, amit az államok nyújthatnak polgáraiknak, mint a biztonság? A polgárok körében nem képzelhetünk az egyének biztonságára és az ebből következő közös békére épülő hatalomnál nagyobb hatalmat – fogalmazott Hobbes a *Polgárról* című művében.[527]

Egy másik jelentős, fentebb részleteiben már jelzett újkori változás – s ez is a kérdés formalizált felfogásának erősödését mutatja – az államformák ún. *duális* felosztásának elterjedése, majd uralkodóvá válása volt. A főbb államformákat a klasszikus triász helyett egyre többen egy két tagú, dichotóm felosztás alapján állapították meg: formájukra nézve az államok vagy monarchiák, vagy köztársaságok. A *res publica* már a középkor folyamán is gyűjtőfogalom volt,[528] mely nem állt kapcsolatban a kormányzás módjával, s eleinte ebbe soroltak mindenféle arisztokráciát és a demokráciát. Az újkorban egyébként ilyen gyűjtőfogalom lett a monarchia is. Niccolò Machiavelli például, aki *A fejedelem*ben e megkülönböztetést tette rendszerezése alapjává, az egyeduralomnak, számos fajtáját különböztette meg – örökletes, választott és vegyes; régi és újkeletű; abszolút és polgári stb. –, de mondandóját nem ezekre tekintettel fogalmazta meg. A duális felosztás azért tekinthető formális megközelítésnek, mert annak keretében végső soron aszerint tettek különbséget az egyes államok között, hogy az államfők fején van-e valamilyen hatalmi dísz: minden állam köztársaság, amelynek nem koronás fő áll az élén.

E megkülönböztetések formalizált, már-már üres jellegét nagyban ellensúlyozta két tendencia. Az egyik, hogy a reneszánsz idején feléledt és új erőre kapott a *republikanizmus*, mely különböző tartalommal, de mindvégig erős gondolati hagyományként az egész újkoron átívelt, s jelenleg is vannak hívei. Az államformák formalizálódása olyan komoly méreteket öltött, hogy a republikánusok azt is elfogadták, ha egy államot monarcha kormányoz, a republikanizmus szellemében. „Köztársaságnak nevezek minden államot – mondta e folyamat delelőjén Rousseau –, amelyet törvények útján kormányoznak, bármilyen kormányformája is legyen."[529] A lényeg tehát nem a formális közjogi szerkezet látható váza, hanem a törvényesség és az állami működés jogszerinti volta. A formális megkülönböztetés másik ellensúlyát az azok mögötti *társadalmi tényezők* keresése jelentette. E területen a legjelentősebb elméletet Montesquieu fejtette ki, aki-

[527] Hobbes, Thomas: *On the Citizen*. [1642] Ford.: Richard Tuck és Michael Silverthorneeds. Cambridge, C.U.P., Cambridge Texts in the History of Political Thought, 1998. 77–78. Filozófiai értelemben fontos kiemelni, hogy ebben a rendszerben a biztonság fontos, de *származékos* érték: „[M]en's security requires not only accord but also subjection of wills in matters essential to peace and defence; and ... the nature of a commonwealth consists in that union or subjection .... [T]he security of individuals, and consequently the common peace, necessarily require that the right of using the sword to punish betransferred to some man or assembly; that man or that assembly therefore isnecessarily understood to hold sovereign power ... in the commonwealth by right.... No greater power can be imagined."

[528] A *res publica* meglehetősen bizonytalan tartalmú kifejezés – jegyezte meg az egyébként kiváló szemantikai érzékkel rendelkező Bartolus de Sassoferato a XIV. században – és legalább négyféle értelemben használható: egyszerre utal *(a)* a kereszténység vagy ami ugyanaz: az emberiség olyan teljességére, mint amilyen a birodalom, *(b)* a római polgárok a közös ügyeire, *(c)* más városok közügyeire, s végül *(d)* bármely község ügyeire. Vö. Osiander, A.: Before the State. *id. kiad.*,7.

[529] Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei*. Ford.: Kis János. Bp. PannaonKlett, 1997. II. könyv, VI. (Rousseau bizonyos kitételeit nemmindig könnyű értelmezni. Az például, hogy „minden törvényes kormány köztársaság", bizonyos alapfogalmak átértékelését követeli.)

nek a *vezérelvei* – amint láttuk – lényegében erkölcsi és lélektani tényezőket emeltek be az államformák világába, s ez a klasszifikáció egy új korszakát előlegezte meg.

MACHIAVELLI JELENTŐSÉGE ◆ *„Tutti gli Stati, tutti i dominii che hanno avuto, e hanno imperio sopra gli uomini, sono stati e sono o Repubbliche o Principati"* – „Az állam és az uralom minden fajtája, mely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt, s ma is az".[530] Ezzel a látszólag semmitmondó, valójában azonban nagyon is komoly következményekkel járó mondattal kezdődik a modern politika- és államtudomány első jelentős alkotása, Niccolò Machiavelli főműve, *A fejedelem*. Nem az abban kifejtett államforma-tannak köszönheti ugyan jelentőségét, hanem a szerző politikáról és államról vallott nézeteinek, ám az államok rendszerezése terén is bírt némi jelentőséggel. A köztársaságot egyesek már a késő középkorban is a monarchia ellentéteként emlegették,[531] mégis *A fejedelem* volt a duális tipológia első komoly megfogalmazása. Vagyis ennek és Machiavelli más műveinek köszönhető, hogy a köztársaság mint államforma és a köztársaság-pártiság (republikanizmus) mint politikai eszme pozitív jelentést kapott. A szakirodalomban egyébként néhányan azt állítják, hogy ez az ellentmondásos firenzei gondolkodó *A fejedelemben* inkább a monarchiát, másik fontos munkájában, a *Discorsi*ban inkább a köztársaságot preferálta. Vannak, akik vitatják ezt; e kérdést azonban itt nem kell eldöntenünk – most fontosabb, hogy Machiavelli miért és hogyan dicsérte fel a köztársaságot. Abból indult ki, hogy az állam formája összefügg a hatalomnak alávetettek erkölcseivel: a romlott nép erős kezű egyeduralkodót érdemel, a romlatlan pedig köztársaságot. „Ha romlott az állam – fejtegette a hazai szakirodalomban Machiavelli szövegeinek elemzője, Paczolay Péter –, akkor abszolút hatalmú uralkodóra van szükség: »ahol az emberanyag már ennyire megromlott [mint ti. Firenzében], és a törvények nem elegendők az indulatok féken tartására, ott nagyobb erő szükséges a rend biztosításához, ez a nagyobb erő pedig a királyi kéz, amely kivételes és korlátlan hatalommal gátat vet a hatalmasok túlzott nagyravágyásának és romboló tevékenységének.« A válság megoldásához rendkívüli képességű és hatalmú államférfira van szükség, aki »újrakezdi« az államot. A romlatlan, erényes nép többre méltó: a köztársasági szabadságra, ahol a hazaszeretet polgári büszkeséggel társul, és a közügyek az elsődlegesek a polgárok számára: »nem az egyéni haszon, hanem a közjó teszi naggyá az államokat«" – olvashajuk az elemzésben.[532] Az ilyen és ehhez hasonló általános okfejtések keretei között bontakozott ki a modern republikanizmus, amely aztán a XX. század folyamán a közjogi szerkezetek terén is átalakította az államokat.

[530] Machiavelli, Niccolò: A fejedelem. In: *Niccolò Machiavelli művei*. 2 kötet. Ford.: Lutter Éva és mások. Bp. Európa, 1979. 1. kötet, 7. (Az itt idézett magyar szöveg egy ponton, az „állam" szó használata miatt eltér a hivatkozott kötetben olvashatótól.) Lásd még Skinner, Quentin: Machiavelli Beszélgetései és a republikánus eszmék prehumanista eredete. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk.: Horkay-Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997. 55–71. és Skinner, Quentin: *Machiavelli*. Ford. Pálosfalvi Tamás. Bp. Atlantisz, 1996.

[531] Egyes álláspontok szerint – vö. Isensee, Josef: Republik. Sinnpotential eines Begriffs. *Juristenzeitung*. 36. évf. 1981. (1–8.) 4. – a monarchia–köztársaság felosztás nem Machiavellitől származik, ahogyan azt a szakirodalomban általában tartják, hanem először az itáliai humanista festő-építész és filozófus-költő, Leon Battista Alberti (1404–1472) fogalmazta meg.

[532] Paczolay Péter: Machiavelli és a reneszánsz állam. *Rubicon*. 7. évf. 1996/4–5. sz. 16–20.

BODIN SZEREPE ◆ Ugyanebből a történelmi korszakból megemlétem még Jean Bodin elméletét, amely több szempontból is komoly változást hozott az államok tipológiájában. Az egyikre, az állam és a kormányzás formájának a megkülönböztetése a II. részben már utaltam. Ezt Jean Bodin elmélete tette lehetővé azzal, hogy különbséget tett a „ki uralkodik?" és a „hogyan uralkodik?" kérdések között. Az egyébként jogászként képzett, a párizsi Parlament ügyvédjeként is működött gondolkodó egyik fő kérdése az volt, hogy „kié a főhatalom?", a másik pedig az, hogy aki azzal rendelkezik, miként él vele, vagyis ahogy már ő is fogalmazott: mi a „kormányzás módja".[533] Bár műveivel sokáig nem váltott ki nagy hatást, később, a XIX-XX. században, amiko is írásai népszerűek lettek, ez a megkülönböztetés adott alapot arra, hogy az államformák tana a kormányzati intézmények iránti érdeklődéssel és a kormányozhatóság szempontjának középpontba állításával a *kormányzati* és a *politikai* rendszerek elemzésévé váljon. Elméletének másik itt szóba jövő eleme gondolati rugalmatlansága, sőt „merevsége", ha szabad így mondani.Ez az ebből eredő választási kényszer miatt fontos itt. Az államformákat illeten ugyanis azon a véleményen volt, hogy „csak három államforma van", nevezetesen monarchia, arisztokrácia és demokrácia. Az osztályozás során nem érvényesítette a jó-rossz, helyes-helytelen, értékes-értéktelen szempontjait, továbbá nem ismerte el a *vegyes* államforma lehetőségét. Egy állam kormányzata – fogalmazott – lehet többé vagy kevésbé demokratikus, többé vagy kevésbé arisztokratikus, illetőleg többé vagy kevésbé királyi – az államformát illetően azonban, hangsúlyozta, nincs „többé-kevésbé": a három forma keveredése alapján állam nem létezhet. Ám azt nagyon is lehetségesnek tartotta, hogy a hatalomgyakorlás módszerei keveredjenek: van olyan monarchia, amit arisztokratikusan, s olyan is, amit demokratikusan kormányoznak – állította.[534] E lehetőségeket ő még nem „kormányformának" nevezte; s mibenlétüket a történelmi tapasztalat alapján próbálta megállapítani. Például úgy vélte, hogy a monarchikus államformán belül két kormányforma van: „királyi", azaz törvényes, és „despotikus", azaz zsarnoki. A „despotikus monarchia – állította – zsarnokság", ami ellenkezik a természeti törvénnyel.[535] Ám még az ilyen rendszer is lehet tartós – tette hozzá –, ha belenyugszanak. (Általában úgy vélte, miként előtte többen is, hogy „az államformákat az emberek természetéhez kell igazítani". Ebben az értelemben Montesquieu-nek volt mit folytatnia.) Bodin jelentősége tehát a most hivatkozott kontextusban abban állt, hogy a „tiszta formák" közötti választást ösztönözte, mi több: kényszerítette rá az államformák elemzőire.

4. A republikanizmusról

A REPUBLIKANIZMUS MINT ESZMÉNY ÉS MINT INTÉZMÉNYI REND ◆ A republikanizmus olyan politikai gondolat, amely búvópatak szerűen évszázadokon át jelen volt, s ma is jelen van mind a gyakorlati, mind az elméleti gondolkodásban. A szó közvetlen jelentése szerint csupán köztársaság-pártiságot jelentene, ám az idők folyamán oly sokféle tar-

[533] Bodin, Jean: *Az államról. Válogatás* (Les sixlivres de la republique, 1576). Ford.: Máté Györgyi és Csűrös Klára. Bp. Gondolat, 1987. 126. és 135.
[534] *Ugyanott,* 127., 170., 132. és 135.
[535] *Ugyanott,* 137. és 144.

talmat olvasztott magába,[536] hogy jelentése messze több ennél. Ebben a differenciálttá válásban nagy szerepe volt annak is, hogy időről-időre különböző irányzatokhoz társult. Manapság igen változatos értelemben használják; itt ezek közül csak a három legfontosabbra utalok: a republikanizmusra mint ideológiára, politikai kultúrára és elméletre.

Legszűkebb jelentése a következő: az emberek egy csoportja valamilyen praktikus okból úgy véli, hogy egy adott történelmi helyzetben jó az, ha nem koronás fő áll az államuk élén, hanem államelnök, akit meghatározott időre megválasztanak, s aki tetteiért felelősséggel tartozik. Az így értelemezett köztársaság-pártiság rendszerint a napi politikai küzdelmekhez kötődik, mint viszonylag egyszerű – és az újkor egészét tekintve viszonylag késői – *ideológia*, hogy hatástalanítsa az ellenkezőjét, például a royalizmust, a legitimizmust, vagy annak valamilyen speciális formáját, például a jakobitizmust stb., ami ezen a szinten ugyancsak viszonylag egyszerű ideológia. A „praktikus ok" – hogy közelebb kerüljek a magyar valósághoz – lehet egy háborús, forradalmi vagy más indítékból kieszközölt trónfosztás (a magyar történelemben például: 1620, 1707, 1849, 1921), provinciális „budaörsi csatával" együtt vagy anélkül, de lehet egy új alkotmány elfogadása is. Ez utóbbi például 2012-ben azzal, hogy megnevezi a „hazát", amit aztán sokan, s közöttük hivatalos személyek is az állam „nem-köztársasági" átnevezéseként értenek, és lelkesedve támogatnak vagy sajnálkozva elleneznek. Az ilyen szándékos vagy véletlen félreért(elmez)ések után még a másodlagos kérdésekben való döntések is indulatokat váltanak ki; például abban a tekintetben, hogy a határokon álló tábláknak az ott áthaladó polgárokkal és turistákkal a „haza", az „ország" vagy az „állam" nevét kelle közölni. Ilyen körülmények között a köztársasághoz való viszony a szimbolikus politizálás terepe lesz – pro és kontra egyaránt. E szimbolikus politizálás részeként a régi monarchisták „a Szentkorona misztériumát" emlegetik, olykor az irracionalizmusig is elmenve, az örökifjú rockerek pedig egy visszatérő „igazi" köztársaságot remélnek (vö. „Lesz még magyar köztársaság!"). Az e terepen születő eszmék, gondolatok és érzések könnyen átmennek a republikanizmus második formájába, bár Magyarországon ez a folyamat – többek között azért, mert az ilyesmi mindig „gellert kapnak" a pártpolitika sajátosságain, a bal- és jobboldali politizálás kényszerítő mintáin, valamint a politikai elit jelentős részének fogalmakkal kapcsolatos érzéketlenségén – sosem szoktak befejeződni.

[536] Lásd ezekről – egyebek mellett – Pettit, Philip: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford, O.U.P., 1997., aki a republikanizmust a liberális és kommunitárius tendenciák alternatívájaként fogja fel; Honohan, Iseult: *Civic Republicanism*. London, Routledge, 2003., aki az ókortól máig tartó elméleti-filozófiai tradicióként kezeli azt; valamint Martin van Gelderen és Quentin. Skinner *Republicanism* című tanulmánykötetét, amelyekből az elsősorban „polgári" értékek, erények és intézmények elméleteként tűnik elő: 1. kötet: *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe. A Shared European Heritage* és 2. kötet: *The Values of Republicanism in Early Modern Europe. A Shared European Heritage*. Szerk.: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin. Cambridge, C.U.P., 2005. Lásd még *Republicanism. History, Theory, and Practice*. Szerk.: Weinstock, Daniel M. – Nadeau, Christian. Frank Cass, 2004., Abingdon, Routledge, 2012. Sajátos, közép-európai nézőpontú tanulmányok gyűjteményeként lásd még Demeter M. Attila: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kolozsvár, Pro Philosophia, 2005., különösen: 355–365. (Mi a republikanizmus?)

A republikanizmus szélesebb horizontokat megnyitó másik formája – egyfajta *politikai kultúra* – elsősorban a francia politikai és államéletben figyelhető meg,[537] ahol ez az eszme sokak számára sajátos értékrend, mentalitás, attitűd, szimbólum- és rítusrendszer stb., melynek megvan egyfelől a napi-politikai olvasata, másfelől a mindennapokhoz nem közvetlenül kötődő, nagy eszmerendszerekkel való kapcsolata is. Az így értelmezett republikanizmus befolyásolja a nemzeti történelem értelmezését, az állam reprezentációját (például az állami ünnepek megszervezésének módját), a korábbi forradalmakhoz való viszonyt és a hagyományok szerepét. A napi politikában az ilyen republikanizmus integratív jellegű, mert átível a különböző politikai csoportokon, bár így is lehetnek „ellenfogalmai". Az utóbbira példa a mai magyar közgondolkodásból: ilyen ellenfogalom a Szentkorona-tan, mely – az abban foglalt eszméken túl – ugyancsak egyszerre jelent értékrendet, kultúrát, attitűdöket és mentalitást is. Előfordulhat, hogy valaki politikai kultúraként értelmezi a mai amerikai repulikanizmust is, bár nem biztos, hogy ezzel fején találja a szöget: ami ugyanis abban „kultúra", az az európaitól különböző amerikai világ sajátossága, ami pedig „politikai", az lényegében az egykori liberalizmus és a modern konzervativizmus egyik változata, tehát – az elnevezés ellenére – nem sajátosan republikánus. Nem áll ez a XVIII. század végén létezett változatra, amikor több amerikai gondolkodó a republikánus hagyományhoz tartozott.[538]

Végül, a republikanizmus az államról és a politikáról való *elméleti gondolkodás* egyik régi, s ma is eleven hagyománya, melynek középpontjában néhány rugalmasan alkalmazható tétel áll. Alább nyilvánvalóan ebben a vontkozásban foglalkozok vele. E hagyomány képviselője volt az ókorban a római történetíró, Caius Sallustius Crispus,[539] a reneszánsz idején az itáliai Niccolò Machiaveli és az angol James Harrington,[540] a fel-

[537] A francia republikanizmusról vö. például Aminzade, Ronald: *Ballots and Barricade. Class Formation and Republican Politics in France, 1830–1871*. Princeton, Princeton Univ. Press, 1993; Laborde, Cécile: *Français, encore un effort pour être républicains!* Párizs, Le Seuil, 2010., mai problémákra reflektálva uő: *Critical Republicanism. The Hijab Controversy and Political Philosophy*. Oxford, O.U.P., 2008; Nabli, Béligh: *La République identitaire. Ordre et désordre français*. Párizs, Cerf, 2016. A hazai szakirodalomból lásd Szigeti Péter: Pluralista demokrácia – francia módra. *Váltók és utak. A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*. Bp. 1990. 32–46., Nagy Miklós: A francia republikanizmus főbb kérdései. A republikánus hagyomány a francia köztársasági rendszerekben. PhD-érkezés [gépirat], Szeged. SZTE Repozitórium, 2001. és Soós Eszter Petronella: A köztársaság-fogalom értelmezésének szintjei Franciaországban. *Poliitikatudományi Szemle*. 22. évf. 2013/2. sz. 51–69.

[538] A kezdetek amerikai republikanizmusásról lásd Egedy Gegely: *i. m.* (2014), 34–48. és 63–120.; a gyakorlati politikára koncentrálva Wood, Gordon S.: *The Creation of the American Republic 1776–1787*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1969, [2]1998; az európai szellemi gyökereket érintően Pangle, Thomas L.: The Spirit of Modern Republicanism. Chicago, University of Chicago Press, 1990. Lásd még Higonnet, Patrice L. R.: *Sister Republics. The Origins of French and American Republicanism*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1988. Üde és szellemes elemzés a kérdésről Sellers, M. N. S.: *American Republicanism. Roman Ideology in the United States Constitution*. London, Macmillan, 1994. különösen például 87–99. (Salluistius és Cicero elméletének szerepéről), 11–19 (az amerikai állam szimbolikus és ikonográfiai megjelenítéséről), valamint arról, hogy az amerikai alkotmányozás során kibontakozott vitákban a felek miért választottak maguknak római álneveket, és írtak úgy, mint „Publicola" és „Publius", „Cato" és „Brutus Junior", „Cincinnatus" és „Curtius". A republikanizmus amerikai kultúrába ágyazottságáról irodalmi és képzőművészeti vonatkozásokkal lásd Michaud, Marilyn: *Republicanism and the American Gothic*. Cardiff, University of Wales Press, 2009.

[539] Vö. *C. Sallustius Crispus összes művei* (Catilina összeesküvése. Jugurtha háborúja. Korunk története. Levelek és szónoklatok). Ford.: Kurcz Ágnes. Bp. Maghyar Helikon, Bibliotheca classica, 1978.

[540] Vö. Harrington, James: *The Commonwealth of Oceana* (1656) *and A System of Politics* (1660 után). Cambridge, C.U.P., 1992. J. G. A. Pocock bevezetője Harrington életéről és műveiről: *ugyanott*, XIV-

világosodás korában a francia Jean-Jacques Rousseau[541] és a német Immanuel Kant, a forradalmak idején az amerikai James Madison és a francia Maximilien Robespierre, a XX. századi gondolkodásban pedig a német-amerikai Hannah Arendt. A névsort áttekintve nyilvánvaló, hogy a republikanizmus nem egységes eszmerendszer, nem is igazi „-izmus", bár különböző képviselőinek vannak közösen osztott gondolatai.

A republikanizmus alapgondolata az, hogy a kormányzás a polgárok közös ügye, amire már a *politeia* latin fordításának tekinthető *res publica* kifejezés is utal. A *res publica* célja a közjó érvényesítése. De mi veszi rá az embereket – kérdezhetjük –, hogy saját érdekeiket háttérbe szorítva a közjóért vagy a közérdekért tevékenykedjenek? Vagy az erényeik, vagy az intézményeik. A republikánusok mind a kettőt vallották, és vallják mai is, s hol az egyiket, hol a másikat hangsúlyozzák jobban. Az előbbit – az erkölcsöket – illetően azt állítják: a polgároknak nemcsak „erszényükkel", azaz adójukkal, hanem „erényeikkel", azaz közéleti értékekre irányuló elkötelezettségükkel is szolgálniuk kell a köz javát. Egy állam polgárainak eszerint erkölcsi kötelessége a közügyekkel törődni: részt kell venniük a vitákban és a választásokon, szükség esetén személyes katonai szolgálatot kell teljesíteniük és így tovább. A közjó érvényesülését egyebek mellett a honpolgári erények ápolásával és állampolgári neveléssel is biztosítani kell. E gondolatok mögött az az általános megfontolás áll, hogy a polgári szabadság: közszabadság, mely közszolgálatot feltételez. Az intézményi rendről alkotott republikánus elgondolások középpontjában a törvények által korlátozott kormányzat gondolata áll. Ez már a vegyes kormányzat ókori elképzelésében is megjelent, később pedig a kiegyensúlyozott hatalmi rendszert megteremtő és fenntartó alkotmányos berendezkedés eszméjévé vált. A republikánusok egy olyan államrendszer alapelveit keresték, amelyben a különböző erők kontrolálhatják és féken tarthatják egymást, de egyikük sem olyan erős, hogy legyőzze a másikat. James Harrington például – aki egyebek mellett a tulajdon és politika, illetve a tulajdon és katonai erő összefüggéseit vizsgálta – úgy vélte: lehetséges olyan berendezkedés – ezt írta le az *Óceániá*ban –, ahol az alkotmány képes megakadályozni az oligarchia kialakulását és az abszolutizmust. Az *Óceánia* Thomas Hobbes elméletének első jelentős bírálata volt.[542]

Hobbes és Harrington vitája[543] abból nőtt ki, hogy az előbbi – miután fogalmilag összekapcsolta a szabadságot és a biztonságot – úgy vélte: bizonyos feltételek mellett egy

XXIII. Lásd még Harrington, James: *The political writings of James Harrington. Representative selections.* Westport, Conn., Greenwood Press, 1980.

[541] Rousseau republikanizmusa széles körben, mégsem általánosan elfogadott. Ezen az álláspontón van például Philip Pettit: *i. m.*, 1997. és Alici, L.: Rousseau and Republicanism. *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica.* 1997/1. sz. 3–27.; vannak azonban olyan szerzők is, akik vitatják azt, hogy elmélete e hagyományba sorolható; lásd például Dijn, Annelien de: Rousseau and Republicanism. *Political Theory.* 2015/4. sz. 1–22.

[542] A sors fintora, hogy a nyomdába küldött kéziratot Oliver Cromwell parancsára elkobozták; Harrington pedig csupán a Lord Protektor lányának való udvarlás révén tudta visszaszerezni, és még így is csak akkor jelentethette meg, ha Cromwellnek ajánlja művét. Harrington megkötötte ezt a kompromisszumot.

[543] Lásd erről Sullivan, Vickie B.: *Machiavelli, Hobbes, and the Formation of a Liberal Republicanism in England.* Cambridge, C.U.P., 2006. kül. 144–198. (The Distinctive Modern Republicanism of James Harrington) és Fukuda, Arihiro: *Sovereignty and the Sword: Harrington, Hobbes, and Mixed Government in the English Civil Wars.* Oxford, Clarendon Press, 1997. kül. 69–90. Harrington kortársai közül utalok

abszolút uralkodó alattvalója is lehet szabad, s ha az, szabadsága nem különbözik egy szabad állam polgárának szabadságától. Harrington vitatta ezt. Egy republikánus módra szabad államban – hangsúlyozta – a polgárt védik a törvények, melyek garantálják biztonságát, s ezért minden polgár tudja, hogy azokat áldozatok árán, sőt akár életük árán is meg kell védeniük. Egy zsarnokságban – a korabeli példával élve mondjuk Konstantinápolyban – ezzel szemben egyes alatvalók lehetnek ugyan szabadok, mert a szultán éppen békén hagyja őket, ám szabadságukat nem a törvényeknek köszönhetik. Ezért a konstantinápolyi törökök nem is tesznek majd semmit a törvényekért.

Ezt az alapeszmét – ti. hogy a szabadságot fenyegető törekvéseket a közéleti politikai erények fékezhetik meg – már Harrinton elméletében kiegészítette, hogy a „helyes rend" „jó embereket" teremt.[544] Később például Jean-Jacques Rousseau elméletében ehhez az a gondolat társult, hogy a törvények a közérdek érvényesülésének biztosítékai, tehát erkölcsi funkciójuk van: jobbá kell tenniük a polgárokat.

A XVII-XVIII. században a republikanizmus olyannyira a közjót előmozdító alkotmányos rend, s ezen keresztül a rendezett és mérsékelt állam szinonímájává vált, hogy sokan úgy vélték: egy monarchiában is lehet republikánus elveket érvényesíteni. Kant például, aki a porosz király kötelességtudó alattvalója volt, *Az örök békéhez* című munkájában így fogalmazott: „Az állam kormányozhatja magát köztársasági módon már akkor is, ha az érvényben levő alkotmány szerint még despotikus uralkodói hatalom van benne."[545] Ugyancsak intézményelméleti jelentőségű fejlemény volt, hogy az amerikai repulikánusok, akik ekkor lényegében a demokraták voltak, de nem így nevezték magukat, átértelmezték a demokrácia korabeli fogalmát. A XVIII. század végéig a demokráciának csak a közvetlen formáját tudták elképzelni az államéletben és a gyakorlatban is. Ezzel szemben az amerikai alkotmány elfogadtatása érdekében három szerző, Alexander Hamilton, James Madison és John Jay, az általuk írott cikkekben – melyeket később *A föderalista iratok* című kötetben adtak ki[546] – egyebek között azt állították, hogy egy helyesen berendezett respublika, nem a nép közvetlen, hanem közvetett hatalmára, vagyis a képviselet rendszerére épül. Ez azt is jelenti: felelős kormányzás csak úgy biztosítható, ha a hatalom gyakorlóit időről időre választják, s akit megválasztottak, az választóit képviseli (reprezentálja). Végül, a korai amerikai republikanizmusnak része lett az a Madisontól származó tétel is, mely szerint a pártoskodás és az azzal járó széthúzás úgy kerülhető el, hogy minél több részérdek jelenik meg a politikában; vagyis a részérdekeket nem korlátozni vagy elnyomni, hanem szaporítani és politikailag megfogal-

még Miltonra; lásd *Milton and republicanism*. Szerk.: Armitage, D. – Himy, A. Skinner, Q. Cambridge, Cambridhe Inoiversity Press, 1995.

[544] Harrington, J.: The Commonwealth of Oceana, *id. kiad.*, 56.

[545] Kant, Immanuel: *Az örök béke* (1795). Ford.: Babits Mihály. Bp. Európa Könyvkiadó, 1985. 1. sz. Függelék (Az erkölcs és politika összeférhetetlenségéről az örök béke céljaiban).

[546] Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról* (1787–1788). Ford. Balabán Péter. Bp. Európa Könyvkiadó, 1998. Lásd ehhez: Vajda Zoltán: Republikanizmus az Amerikai Egyesült Államok 18–19. századi történetében. *Aetas*. 13. évf. 1998/4. sz. Amennyiben a szóban forgó szerzőket republikánusnak mondjuk, ez a tradíció nemcsak a liberális, de a konzervatív hagyományba is belesimul, vagy fordítva („az amerikai konzervativizmus szinte a kezdetektől fogva a republikanizmus eszméjéhez kapcsolódott"), vö. Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban*. Bp. Gondolat, 2014. 33–46.

mazni kell.[547] Más szavakkal: a korai amerikai republikanizmus kapcsolatba került a pluralizmus eszméjével is.

A kortárs neorepublikanizmus képviselője, Philip Pettit szerint a republikánus hagyomány három alapvető eszme „összeműködése." Az első az, hogy a „polgárok egyenló szabadsága" abban az értelemben uralom-mentes szabadság, azaz köztársaság, hogy a polgárok nem állnak mások nekik sérelmet okozni képes hatalama alatt. A második az, hogy ennek biztosításához a törvényeknek korlátozniuk kell az államot, aminek leghatékonyabb módja az alkotmányos korlátok rendszere és a vegyes kormányzat. A harmadik pedig, hogy mindez bizonyos kollektív és egyéni erények gyakorlásával biztosítható.[548] A gondolati tradíciót illetően gyakran megkülönböztetik a republikanizmus *brit-atlanti* és *itáliai-kontinetális* változatait, amelyek az egyén és közösség viszonyát illetően eltérő módon kombinálták ezeket az eszméket, s amelyek hatása még a legutóbbi időkben is kimutatható.

KANT TIPOLÓGIÁJA ◆ Immanuel Kant államforma-tanának rendszerező része az uralmi forma *(forma imperii, Herrschaftsform)* és a kormányforma *(forma regiminis, Regierungsform)* kettős szempontjára épült. „Az állam – civitas – formáit kétféleképpen lehet fölosztani. Vagy a személyek különbsége szerint, akik a legfelsőbb államhatalom birtokában vannak. Vagy azon mód szerint, ahogyan az államfő – akárki legyen is – a népet kormányozza. Az elsőnek neve tulajdonképpen az uralom formája: *forma imperii*. Ilyen csak három lehetséges. Vagy csak *egy* ember bírja az uralkodói hatalmat, vagy *néhányan* egymással szövetkezve, vagy *mindannyian* együtt, akik a polgári társadalmat alkotják. *Autokrácia, arisztokrácia és demokrácia*. Fejedelmi uralom, nemesi uralom és népuralom. A második az uralkodás formája: *forma regiminis*. Ez azt a *módot* illeti, ahogyan az állam teljhatalmát használja; ez pedig az alkotmányon alapul, az általános akarat azon aktusán, amiáltal a tömeg néppé lesz. Ebben a vonatkozásban az uralkodás vagy köztársasági, vagy despotikus."[549]

A republikanizmus számára a francia felvilágosodás egyes eszméi, elsősorban az államhatalmi ágak elválasztása melletti állásfoglalást jelentett: „A republikanizmus az az államelv – jelentette ki a rá jellemző magabiztossággal –, amely a végrehajtó hatalmat (a kormányzat hatalmát) elkülöníti a törvényhozóitól." S ezt a franciákhoz hasonló módon az önkény kizárásával indokolta: „a kényuralom elve megengedi, hogy az állam önhatalmúlag hajtsa végre a törvényeket, melyeket ő maga alkotott, a kényuralom következőleg oly közakarat, melyet az uralkodó személyes akarataként érvényesít".[550]

[547] Madison, James: 10. számú értekezés. In: A föderalista, *id. kiad.*, 92–97.

[548] Pettit, Philip: *On the People's Terms. A Republican Theory and Model of Democracy.* Cambridge, C.U.P., 2012. 5–26. és 293–294. Philip Pettit elméletéről lásd Ujlaki Anna: Republikanizmus. Egy lehetséges alternatíva a migráció értelmezésére? = *Politikatudományi Szemle*. 29. évf. 2020/2. sz. 25–44. kül. 31–36.

[549] Lásd Kant, Immanuel: *Az örök béke*. (1795). Ford. Babits Mihály. Bp. Európa Kiadó. 1985. 18. (Második szakasz, első definitív cikk: *Első definitív cikk az örök békéhez – A polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie)*.

[550] Kant, Immanuel: *Az örök békéről*. In: Kant, I. *Történetfilozófiai írások*. Ford.: Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus, 255−333. I. def. cikk.

Kantnál az államnak két feladatot kell teljesítenie: egyfelől „ellenállhatatlan hatalmat" kell biztosítania a törvények érvényesítésére s szükség esetén kikényszerítésére, másrészt a törvények betartása esetén lehetővé kell tennie a maximális egyéni szabadságot. Ha az elsőt viszik túlzásba, az zsarnoksághoz vezet, ha meg a másodikat, az demokráciához. S mivel mindkettő rossz, azokat egyaránt el kell kerülni. E követelménynek szerinte leginkább a köztársasági államforma képes megfelelni, mely az „erőszakot" összeegyezteti a szabadsággal és törvénnyel. Az ilyen állam tehát a despotikus és a demokratikus berendezkedés között van, s a mi fogalmainkkal nevezhető alkotmányos monarchiának, alkotmányos arisztokráciának és alkotmányos demokráciának (*Az örök békéhez* egyik fordítása szerint „demokratikus alkotmányállamnak"). Ez a következőképpen szemléltethető:

FORMA IMPERII: ⇨ uralmi forma *FORMA REGIMINIS:* ⇦ kormányforma	*(egy)* autokrácia *(fejedelmi uralom)*	*(néhány)* arisztokrácia *(nemesi uralom)*	*(sok)* demokrácia *(népuralom)*
(köztársasági)	ALKOTMÁNYOS MONARCHIA	ALKOTMÁNYOS ARISZTOKRÁCIA	„DEMOKRATIKUS ALKOTMÁNYÁLLAM"
(despotikus, zsarnoki)	ABSZOLÚT MONARCHIA	OLIGARCHIA	ZSARNOKI DEMOKRÁCIA

Kant államformái, republikánus államelmélete fényében[551]

Államelméletének fontos tétele, hogy a helyes rend a „gyakorlati ész" *a priori* jellegű elvei alapján alakítható ki. Három ilyen elvet határozott meg: társadalom minden egyes tagja mint ember *szabadsága*, minden egyén mint polgár *önállósága* és minden állampolgár mint alattvaló állam és törvény előtti *egyenlősége*. Az ilyen elvek, nevezetesen a szabadság, az autonómia és a törvény előtti egyenlőség alapján berendezett állam – tette fel *a priori* módon – az államközi, vagy ahogy manapság mondjuk: a nemzetközi viszonyokban békére törekszik.

Republikanizmusa az elmélettörténet ismerői számára azért emlékezetes, akár tartós hatásának hiánya ellenére is, mert a „köztársasági államra" utalva fejtegette az államelmélet és a politikai filozófia egyik legizgalmasabb kérdését. Azt, hogy miként kell helyesen berendezni az államot, ha számolunk az emberi természettel. Mint előtte sokan, ő is tudta, hogy az embereknek olyan társadalmi és politikai intézményekre van szükségük, amelyek figyelembe veszik természetük jellemzőit. Ám elődeitől eltérően úgy vélte, hogy e természet vegyes jellegű: az emberek nem ördögök és nem is angyalok. A köztársasági alkotmányra sokan úgy gondolnak – fejtegette –, hogy az ilyesmi az angyaloknak (önzetlen, másoknak csak jót akaró lényeknek) való. A természet azonban az embereket önző lényekké tette, s ezzel az államalapítás kérdését megnehezítette. Kissé csikorgós, stílusában a szájba került fűrészpor ízére emlékeztető, tartalmilag azonban ma is eleven szövege így hangzik: „Mármost a köztársasági alkotmány az egyetlen, amely az

[551] Az ábra alapja Gallus, Alexander: Tipologisierung von Staatsformen und politischen Systemen in Geschichte und Gegenwart. In: *Staatsformen. Modelle politischer Ordnung von der Antike bis zur Gegenwart. Ein Handbuch.* Szerk. Gallus, Alexander – Jesse, Eckhard. Köln, Böhlau Verlag, 2004, [2]2007. 33.

emberek jogához teljesen hozzámért, de egyúttal a legnehezebben megalapítható, s még sokkal nehezebben megtartható. Annyira, hogy sokan azt hiszik, angyalok államának kellene lennie: mert emberek az ő önző hajlamaikkal nem volnának képesek ily fennkölt formájú alkotmányra. De most a természet ... az észre alapított akarat segítségére jő. És-pedig éppen azokkal az önző hajlamokkal. Tudniillik csak az állam jó szervezetétől függ ... [az emberek] erőit úgy irányítani egymás ellen, hogy az egyiket a másikat romboló hatásában fenntartsa, vagy ezt megszüntesse: az eredmény aztán az észre nézve úgy jön ki, mintha egyik se léteznék. Így az ember, még ha nem is erkölcsileg jó ember, mégis kényszerül jó polgár lenni. Az államalakítás problémája – hangzik a csattanó –, akármily keményen hangzik is ez, még egy ördögökből álló népre nézve is megoldható – csak értelmes ördögök legyenek..." [552]

REPUBLIKANIZMUS ÉS LIBERALIZMUS ◆ A nyugat-európai republikánus hagyomány számos ponton összefonódott a némileg később kidolgozott liberális államfelfogással és politikai filozófiával is. A kettő között azonban – amint azt a kortárs eszmetörténész, Quentin Skinner kimutatta – számos fontos különbség létezik. Így például az, hogy amíg az előbbi elsősorban a magánélet védelme, az utóbbi a *közéleti erények* megvalósulása körül forgott. Sok liberális szerint a közös jó valamilyen módon akkor is előállhat, ha mindenki a magánérdekét és a saját javát követi; tehát a polgárnak nem kell feltétlenül és közvetlenül a közösség ügyeiért aggódnia. A republikánusok ezzel szemben úgy vélték, hogy a politika a közjó keresésében és előmozdításában áll, ami azt is jelenti: a polgári szabadság *közszolgálatot* feltételez. A liberálisokkal ellentétben természetesnek tekintették, hogy a szabad polgároknak önkormányzó tesületeket kell létrehozniuk és fenntartaniuk, s olyan értelemben kell patriótáknak lenniük, hogy egyéni szempontjaikat és érdekeiket, ha szükséges, akár fel is áldozzák a haza érdekében. Ráadásul: folyamatosan törődniük kell a közügyekkel, vagy ahogy később mondták: politikai életformát kell élniük.[553] Ez utóbbi értelemben kapcsolódott e hagyományhoz a XX. század második felében Hannak Arendt elmélete.

HANNAH ARENDT ELMÉLETE ◆ Abban általános az egyetértés, hogy a XX. századi republikanizmus legjelentősebb alakja Hannah Arendt; abban azonban távolról sem egységesek a vélemények, hogy miért és mennyiben. Miként elmélete általában, úgy republikanizmusa is teljesen egyedi, s nem enged semmilyen cimkézésnek: nevezik őt „liberális", „amerikai", „civil" és megannyi másféle republikánusnak is.[554] Arendt sze-

[552] Kant, Immanuel: *Az örök béke*. [1795]. Ford. Babits Mihály. Bp. Európa Kiadó. 1985. Első toldás: *Az örök béke garanciájáról*. (A szöveget Babits fordításában idéztem.)

[553] Quentin Skinner: A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya. *Világosság*. 36. évf. 1995/10. sz. 21–33. A republikanizmus és a liberlizmus mint elméleti irányzatok különbségeiről (különösen az amerikai gondolkodók vonatkozásában) ennél részletesebben lásd Appleby, Joyce Oldham: Liberalism and Republicanism in the Historical Imagination. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1992. A „liberális republikanizmus" és a „republikánus liberalizmus" hangsúlyeltolódásait többen is elemzik: Dagger, Richard: Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism. Oxford, O.U.P., 1997. kül. 181–199. és Sellers, M.: *The Sacred Fire of Liberty: Republicanism, Liberalism and the Law*. Macmillan, 1998. kül. 99–124.

[554] Springborg, Patricia: Arendt, Republicanism, and Patriarchalism. *History of Political Thought*. 10. évf. 1989/3. sz. 499–523. Értékelésével kapcsolatban lásd Lloyd, Margie: In Tocqueville's Shadow.

rint az ember politikai törekvéseit a közös cselekvésben rejlő öröm motiválja: a cselekvés révén – mely filozófiájának középponti eleme – az ember túllép azon, ami van, mintegy belehelyezi magát a világba, s ott identitással rendelkező személyként – „valakiként" – tűnik fel. Cselekedni csak másokkal együtt lehet, s a közös cselekvés egyik lehetősége a politika. A politika nem szükségleteket elégít ki vagy az uralommal összefüggő technikai feladatokat old meg, ahogyan egyes tankönyvek tanítják, hanem a szabadság megnyilvánulása. E spontán, önmegvalósító cselekvés lehetősége Arendt szerint jelen volt a görög poliszok participatív demokráciájában, amikor is a szabad polgárok véleményt cseréltek és eldöntötték ügyeiket, s ez újult meg az újkor kezdetén az Amerikai Egyesült Államok önkormányzati rendszerében is. Ez jelent meg továbbá a modern forradalomban is, különösen az amerikaiban, amely a „szabadság megalapozása" volt. Arendt számára a republikanizmus ezt az önmegvalósító spontán cselekvést jelentette.

5. Magyar republikánusok és magyar köztársaságok

A köztársasági gondolat egy-egy magja olykor magyar földre hullt. Amikor ez megtörtént, alkalmilag ki is csírázott, s ha nem taposták el azonnal, élt is egy darabig – addig, amíg rá nem nőtt a nem-republikánus környezet. Vagyis a nyugat-európai eszmei értelemben vett republikanizmus nálunk sokáig nem tudott mély gyökereket ereszteni. Ennek okaként a történelmi körülmények kényszereitől kezdve az értelmiség állhatatlanságán át a politikai vezetők és vezetettek habitusáig számos dologra szoktak utalni. Magyarországon valójában még a formális államformához kötődő köztársaság-pártiság, vagyis a politikai eszményekkel és kultúrával körül nem vett respublika kapcsán is mindig mindenki bizonytalankodott, hogy a republikanizmus magasztosabb eszméit ne is említsem. S ez már a kezdet kezdetén így volt.

A KEZDETEK ◆ Magyarföldön az első említésre méltó szerző a firenzei Lippus Brandolinus volt, aki *A köztársaság és királyság összehasonlítása* (1480/90) című művében Mátyás király és fia, Corvin János szájába adta a különböző érveket. A respublika mellett szólókat, fura mód, Mátyás hozta fel, s ugyancsak különös, hogy a beszélgetés hatására a trón akkori várományosa már-már köztársaság-pártivá vált. „Ha nem születtem volna királytól, s nem lennék örököse – fogalmazott János herceg az oly sokféleképpen kommentálható keresetlen egyszerűséggel –, valóban egy jó köztársaságban szeretnék élni… mert a köztársaságban nagyobb a szabadság, mint a királyságban."[555] Mindez persze

Hannah Arendt's Liberal Republicanism. *The Review of Politics*. 57. évf. 1995/1. sz. 31–58., Pangle, Thoma: *i. m.*, 49–53. és Poo, Jessica Baños: Democracia y ética. El republicanismo cívico de Hannah Arendt. *Estudios políticos*. 2013. 30. sz. [http://www.scielo.org.mx]), Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Bp. L'Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, 2008.

[555] Brandolinus, Lippius [Brandolini, Aurelio Lippo]*: A köztársaság és királyság összehasonlítása* (De Comparatione reipubblicae et regni.) 1480/90 körül. A Budán megkezdett és Firenzében folytatott, de befejezetlenül maradt művet Brandolinus testvére, Raffaele egészítette ki. A kéziratos kódex Giovanni Medici bíboros, a későbbi X. Leó pápa könyvtárába került, majd ott fedezték fel a XIX. században. Nyomtatásban először a magyarországi reneszánsz történetét kutató klasszika-filológus, Ábel Jenő fordításában jelent meg, 1890. Később közreadta Angyal Pál, vö. Bp. Pallas, 1928. Ebben Angyal Pál: A királyság és köztársaság eszmeharca Mátyás király korában, *idézett mű,* 5–41. Brandolinusról és művéről lásd még

csak afféle játék volt a szavakkal és a gondolatokkal: nem kell meglepődnünk, hogy a három napos beszélgetés végén a vita győztese a királyság eszméje, az ideális uralkodó mintaképe pedig maga Mátyás lesz.

E furcsa fellobbanás után a köztársasági gondolat – részben azért is, mert az ekkor létező (gazdag, bár elsősorban tengeri kereskedelemet folytató itáliai) köztársaságok a Kárpát-medencében nem jelentettek mintát senkinek – csaknem háromszáz évig szinte semmilyen hatást nem gyakorolt a magyar gondolkodókra. Ebben a nyugat-európai republikanizmus és a felvilágosodás terjedése, majd az Amerikai Egyesült Államok létrejöttéről, az első Francia Köztársaság forradalom alatti kikiáltásáról és XVI. Lajos kivégzéséről érkező hírek hoztak jelentős változást. Ekkor született a *köztársaság* szavunk is, ami a *res publica* (közügy, közös ügy) magyarítása volt. Ezt 1789 táján használták először, Velencére utalva, bár a *közönséges társaság* (nyilvános társaság) mint fogalom már a XVI. században is ismert volt.[556] Az újlatin *res publica* nemzeti nyelvekre való átültetésével más, perifériákon élő népek is ekkortájt próbálkoztak.[557]

A republikanizmus hazai gyökeret eresztésében jelentős szerepet játszott Batthyány Alajos kamarás, jezsuita pap és politikus. Az 1790-es években írt rövid közjogi értekezéseiben a királyi intézmény meglehetősen újszerű értelmezését nyújtotta, amennyiben az uralkodói méltóság kettős, államfői és kormányzói jellegét hangsúlyozta, a választási monarchia elvét dicsőítette (egy olyan közjogi helyzetben, amikor királyválasztásra semmilyen esély nem volt), és általában a modern polgári állam felé vezető reformok fontosságáról beszélt. Bessenyei György – aki sokszor nem is azzal hatott, amit írt, hanem azzal, ahogyan – azt állította, hogy a király a nép hatalmát testesíti meg, s első szolgaként a nép szuverenitását kell megjelenítenie. Ezt így fejezte ki: „Magába változik a' Nemzetnek öszve vett hatalma királyjá, oly természet szerint, mint a' rózsa bokor felett annak virága, mely móddal a' Királyt az Országban, az Országot a' Királyban szemléled." A királynak Bessenyei szerint nincs önálló hatalma, „benne külön akarat az Ország törvénnye felett nintsen", s „parantsoló hatalma is tsak a törvénynek Szája, s ezért nevezem Törvény-Királynak".[558]

Daragó Dénes: Brandolinus. Egy firenzei államelméleti gondolkodó Mátyás király udvarában. *Jog. Állam. Politika*. 2012/3. 61–70.

[556] A szó előtagjának *(köz)* eredeti jelentése: elválasztó terület; az abból kialakult jelentés – *közös, többeket érintő* – „azon az alapon jöhetett létre, hogy valaminek a középső része mindazokkal a dolgokkal, személyekkel kapcsolatban van, amelyek körülveszik". A *társaság* – melynek alapszava *(társ)* egy magyar képzővel ellátott szláv jövevényszó – eredetileg a *társak közösségé*re utalt.

[557] Így a finnek ugyancsak ekkor próbálkoztak a *tasavalta* (egyenhatalom) szóval, ami arra utal, hogy mindenkinek ugyanakkora hatalma van, a németek a *Freistaat*tal (szabadállammal), az észtek a *vabariik*kal (ami ugyancsak *szabadállam*ot jelent), a lengyelek pedig a *rzeczpospolitá*val, ami – mint már jeleztem – a *rzecz* (dolog) és a *pospolita* (közös) összetétele, tehát a latin *res publica* tükörfordítása. Lásd ezekről és további példákról Fejes László: A köztársaság (nem is olyan) rövid története. *Nyelv és Tudomány* [nyest.hu]. 2012. január 2., utalva Benkő Loránd: *Magyar nyelvtörténeti-etimológiai szótárára* is (Bp. Akadémiai Kiadó, 1967–1984).

[558] Batthyány Alajosról lásd Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. Napvilág, 2001. 21–78. Bessenyei György: A társaságnak eredete és országlása (1802). In: *Bessenyei György összes művei. Prózai munkák 1802–1804*. Szerk. Kókay György. Bp. Akadémiai Kiadó, 1986. 103.

 A magyar jakobinusok szervezkedése ennél jóval tovább ment, s ők már egy olyan államrendet is el tudtak képzelni, amelynek élén nem monarcha áll. Tulajdonképpen ez volt az első hazai „köztársasági mozgalom", melynek egyes tagjai meg kívánták változtatni az államformát is. Őz Pál erről utólag így fogalmazott: „Ha mi a köztársasági államformát kívántuk bevezetni Magyarországon, ez nem azért volt, hogy hazánk létét megszüntessük, hanem inkább azért, hogy a polgári előnyöknek a különböző társadalmi osztályok közti igazságosabb elosztásával szilárdabb öntudatra ébresszük, és [hazánk] könnyebben és szerencsésebben felvirágozzék; célunk ugyanis, aminek elérésére törekedtünk, a haza jóléte és az emberi nem nagyobb boldogsága volt."[559] A jakobinusok körében persze sokan nem köztársasági államforma keretében gondolták el az ország polgári átalakulását, hanem egy törvényesen működő alkotmányos monarchia viszonyai között. A törvényes állami működés a nyugati értelemben így is repubikanizmusnak számított volna. „Vigyázó szemüket" valójában nem is csak Párizsra, hanem általában véve a civilizáltabb Nyugatra vetették, s amit ott láttak a polgári szabadságjogok vagy a jogegyenlőség terén, azt kívánták meghonosítani. A legképzettebb jogász, Hajóczy József azt fejtegette, hogy helyes, ha a királynak csak „tagadó szavazata", vagyis vétójoga van, s egy alkotmány korlátozza a pozícióját.[560] A mozgalom zavarosan gondolkodó kezdeményezője és vezetője persze továbbment ennél: egyik korai alkotmánytervezetenének 1. szakasza szerint „Magyarország a jövőben független köztársaság", majd a 7. fejezet 10. szakasza „a magyar köztársaság királyáról" szólt.[561]

Azt is meg kell jegyezni, hogy miközben a mozgalom vezetőinek döntő többsége tisztességes és felelősségteljes ember volt, a szervezkedés erkölcsi jelentőségéből sokat levont, hogy kezdeményezője, Martinovics Ignác (egyébként bölcsész és teológus, kémikus, áldozópap, szászvári apát és lembergi egyetemi tanár, de mindenekelőtt politikai kalandor) korábban a hatalom „titkosügynökeként" tevékenykedett. Az meg egyenesen félelmetessé tette a történteket, hogy a vezetőkre halálbüntetést kiszabó bíróság elnöke, Ürményi József, országbíró, majd főispán, feltehetőleg ugyancsak a mozgalom tagja volt, vagy legalábbis kapcsolatban állt annak tagjaival.[562] Sok esetben e korai magyar republikanizmus csak egyszerű királyellenesség volt. A jakobinusokkal kapcsolatban álló (bár a szervezkedésben részt nem vett) közgadász, Berzeviczy Gergely például így fogalmazott: „Az első király, mint helyesen és mesterkéletlenül mondja Homéros, szerencsés rabló volt, ha nem lett volna sikere vállalkozásának, korona helyett nyaktikót

[559] Lásd *A magyar jakobinusok iratai*. (1. kötet: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. 2. kötet: *A magyar jakobinusok ellenifelségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*. 3. kötet: *Naplók, följegyzések, röpiratok.*) Szerk.: Benda Kálmán. Bp. Akadémiai Kiadó, 1952–1957. 1. kötet 165–163 és 244. Idézi: Pölöskei Ferenc: *i. m.* (1994) id. kiad. 71.

[560] Elgondolásait lásd *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Szerk.: Csizmadia Andor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958.

[561] Idézi: Hajdu Lajos: A köztársasági eszme első jelentkezése a magyar politikai gondolkodásban. In: *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon*. Szerk.: Pölöskei Ferenc. Bp. ELTE, 1991. 15.

[562] A jakubinus mozgalomról lásd Szirmay Antal: *A magyar jacobinusok története*. Bp. Aigner, 1889., Benda Kálmán: *A Magyar jakobinus mozgalom története*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1957., Vágvölgyi Tibor: *A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma*. Bp. Kossuth Könyvkiadó, Népszerű Történelem, 1968. Ürményi életéről és pályájáról lásd Pruzsinszky Sándor: *Ürményi József*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1990.

érdemelt volna – ép[p] így az egész szabad nemzet merész egyetértéssel segíthet magán…”[563]

Ez a naív királyellenesség őrződött meg a XIX. században, amit jól érzékeltet a republikánussá lett Petőfi egyik verse:

„Itt a nyilam! Mibe lőjjem?
Királyi szék áll előttem,
Belelövöm bársonyába
Hogy csak ugy porzik kínjába’.
Éljen,
Éljen a köztársaság! …

Ez egyszer csak annyit mondok:
Jó soká voltunk bolondok,
Legyen egy kis eszünk végre,
Másszunk a király képére.
Éljen,
Éljen a köztársaság! ”[564]

Ez a „másszunk a király képére!”-attitűd aztán komolyra fordult, ám anélkül, hogy egyértelműbbé és felnőttesebbé, azaz eltökéltebbé vált volna. Nem vált mozgalommá, kultúrává, teóriává – legfeljebb egy lánchídi forradalmi lincseléshez vezett, s nem olyan vérpadhoz vagy guillotine-hoz, amilyenekhez 1649-ben a Whitehallon, 1793-ben pedig a Forradalom (jelenleg Concorde) téren vezettek két királyt egy jogszerűségében ugyan megkérdőjelezhető, de sok tekintetben történelmi-politikai igazságot szolgáltató tárgyalás után.

KOSSUTHRÓL ◆ Kissé ellentmondásos legismertebb republikánusunk, Kossuth Lajos elkötelezettsége is. A Habsburgok trónfosztását kimondó Függetlenségi Nyilatkozat (1849) elfogadása után például így foglalmazott: „Uraim, én respublikánus vagyok”. Ám 1851-ben Londonban, ahol a „magyar ügy” számára keresett támogatókat, ezt azzal egészítette ki, hogy „a szabadság monarchikus kormányzat alatt éppúgy létezhetik [mint a köztársasági kormányzat alatt].”[565] A Függetlenségi Nyilatkozat közismert módon nem foglalt állást az államforma kérdésében: annak eldöntését egy később összehívni tervezett alkotmányozó nemzetgyűlésre bízta, s az államfői feladatok ellátását – afféle „magyaros” megoldásként – egy akkor létrehozott tisztséget viselő személyre, a kormányzó-elnökre bízta. S hogy ki lett a kormányzó elnök? Hát persze, hogy Kossuth!

Kossuth Lajos köztársasággal kapcsolatos ambivalenciájának ezen ironikusnak szánt bírálata ugyanakkor nem terjed ki annak állítására, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat nyomán kialakított (bár teljesen korona nélküli változatban az 1849-es olmützi alkot-

[563] Berzeviczy Gergely: *De dominio Austriae in Hungaria*. Ford.: Ballai Károly. In: Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. Gondolat Kiadó, 1978. 92–106.

[564] Petőfi Sándor: *Itt a nyilam! Mibe lőjjem?* (1848). Az idézet a vers első és utolsó bekezdéséből származik. A kor magyar irodalmában nem ritkák az ilyen versek; lásd például Vajda János: *Éljen a köztársaság* (1849). Petőfi másik republikánius verse komolyabb hangvételt üt meg: „Most hódolok midőn még messze vagy, | Midőn még rémes átkozott neved van, | Midőn még, aki megfeszíteni | Kész tégedet, azt becsülik legjobban. | … Ha meg nem érem e nagy ünnepet, | Barátim, emlékezzetek meg rólam... | Republikánus vagyok s az leszek | A föld alatt is ott a koporsóban!” Petőfi Sándor: *Respublika* (1848. augusztus).

[565] Idézi Mezey Barna: Az első magyar köztársaság. 1849 respublikája. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Szerk.: Feitl István. Bp. Napvilág, 2007. 190. Kossuthnak az államformához való viszonyát illetően lásd Pölöskei Ferenc: Kossuth és az államforma kérdése, 1847–59. In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára*. Szerk.: Orosz István és Pölöskei Ferenc. Bp. Korona Kiadó, 1994. 177–189. Kossuth republikanizmusáról lásd Dénes Iván Zoltán: Politikai szabadság és politikai közösség viszonya Kossuth-értelmezésében. *Világosság*. 2003/5–6. sz. 45–46.

mányban szereplő) ún. Kossuth-címer később ne lett volna joggal az első és második magyar köztársaság hivatalos címere, vagy az 1956-os népfelkelés idején formálódni kezdett új magyar állam jelképe. S ezzel azt is állítom: nem véletlen, hogy ez a címer – Kossuth politikai pályája és egyéb nézetei alapján is – joggal lett az őszinte és következetes magyar republikanizmus szimbóluma. Ezért sokak számára még ma is sajnálatos, hogy a harmadik magyar köztársaság 1990-ben nem ezt, hanem a koronás címert választotta jelképének. A döntés egy akkor még explicite nem kifejezett identitáspolitikai kód része volt, ami azóta számos más kérdésben is megnyilvánult.[566]

EGY KÖZTÁRSASÁGI PÁRT ◆ A köztársasági gondolatot a XX. században először a foglalkozására nézve költő, ügyvéd és politikus Nagy György által 1912-ben alapított politikai párt, az Országos Köztársasági Párt kívánta az államélet valóságává tenni. A képviselt eszmék emelkedettségét és hevét némileg mérsékelte, hogy praktikus okokból a párt jelentős részben a Justh Gyula által vezett, de bomladozó tömörülésből, Függetlenségi és 48-as Pártból kivált politikusokból állt – ez az oka annak, hogy rögtön 48 képviselője lett az országgyűlésben. A monarchisták és a status quo hívei annyira megijedtek tőlük (hiszen a köztársaság követelése a dualista közjogi szerkezetek miatt egyben az ország függetlenségének követelését is jelenthette), hogy rögtön hoztak egy törvényt a királyság védelméről. Az 1913. évi XXXIV. törvénycikk szerint –, melyet a kortársak csak „Lex Nagy Gyurkának" neveztek – „a királyság megszüntetésére irányuló mozgalom szervezése és az abban való részvétel" büntetendő cselekedet lett. Az utókor számára ez azt is jelezi: talán mégsem volt annyira alkotmányos az az állítólag alkotmányos monarchia.

A párt betiltására csak azért nem került sor, mert megváltoztatták a nevét, s az új névvel (Országos Kossuth Lajos Párt) már nem „támadták" a királyság intézményét. A biztonság kedvéért azért még indítottak ellenük néhány büntetőeljárást. A támadások hátterében az állt, hogy a republikanizmus ekkor már többet jelentett az államforma kérdésénél: aki „köztársaság-párti" volt, az demokratikus jogokat, világnézetileg semleges oktatást és efféléket is követelt. A párt nem ért el jelentősebb sikereket; később beleolvadt egy másik pártba (amit aztán a Tanácsköztársaság idején betiltottak). Nagynak azonban annyi személyes elégtétel megadatott a sorstól, hogy amikor a monarchia teljes összeomlásakor, a forradalmi tömegek képviselői – négy nappal a hasonló bécsi törté-

[566] Ezeket nem részletezem, de megjegyzem: Kossuth ironikusnak szánt bírálata ellenére nemcsak meghökkentőnek, de értékrombolónak is tekintem az az emlékezetpolitikát, amely Kisfaludi Strobl Zsigmond 1952-es szoborcsoportját – miután 2013-ban (a budapesti Kossuth tér 1944 előtti állapotának helyreállítása okán) eltávolították a Parlament elől – 2017-ben úgy helyezte el a Nemzeti Közszolgálati Egyetem ún. Ludovika-kampuszának részévé vált Orczy-kertben, hogy azzal lényegében nevetségessé tette Kossuth Lajost. Kossuth persze sokféle okból bírálható, ám történelmi szerepvállalásának akármilyen szigorú „kritikája" és szerepének „nevetségessé tétele" két külön dolog. A szóban forgó mű áthelyezéshez ugyanis a szobrot le kellett emelni eredeti talapzatáról, meg kellett bontani a kompozíciót és át kellett alakítani az egész műalkotást. Ezt úgy oldották meg, hogy – miként egy (kicsit túlzó) publicisztikai vélemény fogalmazott – egyenesen kertitörpe szerű alakként jelenítették meg őt a leendő közszolgák számára, aki szeretné, de nem tudja vezetni megzavarodott, mindenféle irányba futkározó népét. Az új kompozícióban ugyanis a republikánus vezér és népe vitathatatlanul össze-vissza szaladgálnak. Ezzel – akár antirepublikánus célból tették ezt, akár nem – nemcsak az egyébként gyenge és törékeny magyar republikanizmus szellemét sértették, s egy történelmi személyiség méltóságát vették semmibe, de – az ott szokásos hangzatos jelszavak ellenére (például *pro publico bono*) – nem szolgálták a közjót sem.

nések után – Budapesten 1918. november 16-án tényleg kikiáltották a köztársaságot, a magyar parlament lépcsőjén ő olvashatta fel az erről szóló nyilatkozatot. Ő volt az 1918-as ún. néptörvények megszövegezője is. A sors fintora, hogy amikor 1920 után újjászervezte pártját, akkor elővették az 1913-as törvényt, amit senki nem helyezett hatályon kívül, és ennek alapján indítottak ellene, és helyettese, Veér Imre ellen büntetőeljárást. Ő látta el Károlyi Mihály védelmét is a (távollétében) ellene indított hazaárulási perben. A belügyminiszter 1921-ben betiltotta a pártot, s beszédei és „bolsevista agitációnak" minősített tevékenysége miatt a rendőrség Nagy és környezete ellen büntetőeljárásokat indított. Az ő esetében ez betegsége, majd 1923-as halála miatt nem fejeződött be,[567] Veér Imrét azonban elítélték, és (ekkor) másfél évet töltött a szegedi Csillag börtönben, túl azon, hogy politikai kiállása miatt később még többször is odakerült. Az illegalitásban működő kis köztársasági pártnak számottevő politikai hatása nem volt, s az egyébként is törékeny és gyenge magyar republikanizmus – miközben a két világháború közötti Magyarország nyilvános tereiben politikai szitokszóvá és a hazaárulás szinonímájává vált[568] – lassan felmorzsolódott.

A magyar állam újbóli, szinte teljes összeomlása után, egy háború utáni újjáépítés kezdetén, a gyorsan, még a romok között, de a korábbinál demokratikusabb választások nyomán összeült Nemzetgyűlés köztársaságként határozta meg az államformát (1946. évi I. tc.).[569] S mivel Magyarországról volt szó, gyorsan megalkották hozzá a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényt is (1946. évi VII. tc). Ez azokat rendelte megbüntetni, akik – Veér Imrével pont ellentétesen – a köztársaság ellen szóltak és tettek.

Az államformaváltást indokló történelmi körülményeket – a rövidség kedvéért, némileg expresszív módon – azzal érzékeltetem, amit Varga Béla, a Nemzetgyűlés későbbi elnöke a Független Kisgazdapárt frakcióülésén mondott arról, hogy miért is kell megszavazni a köztársasági államformát bevezető törvényt: „Legitimista családból származom – fogalmazott –, a király képe ott függött a tisztaszoba falán. Magam is legitimista vagyok. De ma – győzködte párttársait – legitimista meggyőződésem ellenére azt mondom, a köztársaság az egyetlen lehetséges államforma."[570] Nos, hogy mi húzódik meg egy ilyen abszurd kijelentés mögött, az egy kis fantázával könnyen elképzelhető. Vagyis a köztársaságot befújta az ablakon a szél. A történelem szele. Bizonyos fokig ez nem

[567] Lásd róla Bónis György: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom.* Bp. Akadémiai Kiadó, 1962. és: Emlékezés Nagy Györgyre, a Magyar Köztársaság úttörőjére. *Tiszatáj.* 1987/7. sz. 42–49. (Az emlékezést Nagy György Kanadában élő fia írta „Borszéki György" álnéven.)

[568] A korszak ideológiai kűzdelmeiről lásd egyebek mellett Egresi Katalin: *A köztársasági eszme és a Szent-Korona-tan a magyar politikai gondolkodásban a két világháború között. In: Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István. Bp. Napvilág Kiadó, 2007. 240-272.

[569] Lásd Föglein Gizella: *i. m.*, id. kiadás. Bp. Osiris, 2001. A törvényt az 1920 évi I. törvény pandantjaként értelmezi Tamás András, ami általában véve lehetséges álláspont, de nem biztos, hogy termékeny. „Akik a javaslatot megszavazták, lehet, hogy nem tudták, lehetett-e annak „modellje" … Jelen esetben egy másik évnyitó törvény, …[az] 1920. évi I. tc. figyelemre méltó." Vö. Tamás András: Közigazgatás, jogi szabályozás, köztársaság hetven éve. *Pro Publico Bono*. 4. évf. 2016/3. sz. 37. Lásd még Schweitzer Gábor: Az 1946. évi I. tc. megítélése a korabeli közjogi irodalomban. *MTA Law Working Papers*. 2016/14. 12., lásd még *Acta Humana*. 2017/1. sz. 27–38.

[570] Hám Tibor: A második Magyar Köztársaság megalakulása 1946. január 31-én. *Hiány*. 1990. július 18. 14. idézi: Horváth Attila: „A köztársaság az egyetlen lehetséges államforma." Az 1946. évi I. törvény megalkotása, a köztársaság kikiáltása. *Acta Humana*. [Új folyam] 5. évf. 2017/1. sz. 21–26.

volt újdonság, hisz az első magyar köztársaság kikiáltói között is kevés republikánus akadt. 1918 őszén valószínűleg maga Károlyi Mihály sem volt még az, a körülmények hatására később módosultak a nézetei. Mindezzel azt próbálom érzékeltetni, hogy a köztársaságot 1918-ban a radikalizálódó forradalmi események sodrása mellett az osztrák minta hatása hozta el, 1946-ban pedig a szovjet fegyverek.

MAGYAR REPUBLIKÁNUS TRADÍCIÓ ◆ Aki a republikanizmus eszméinek ilyen – a világpolitikai helyzeten túl bizonyos értelemben a monarchisták szavazatainak is köszönhető – beteljesülése után azt kérdezi, hogy akár a gyakorlat, akár az elmélet szempontjából mi a magyar republikánus hagyomány értéke, annak a következő fordulattal válaszolhatunk. Őszinte és hiteles magyar republikánusok mindig akadtak néhányan, de sosem voltak sokan. Az államfomákban és új politikai trendekben is kifejeződő világpolitikai fordulat után aztán persze sokan akadtak, akik a respublika eszméje körül sütögették politikai pecsenyéjüket. Őszinte és hiteles republikánusként a régebbi időkből a történelmi jelentőségét illetően méltatlanul alulértékelt Hajnóczy Józsefet, később Károlyi Mihályt, a kortársak köréből pedig Kende Pétert említhetjük példaként.

Kende szerint a republikanizmus „annak tudomásulvétele és rendszerbe foglalása, hogy az egyéni szabadság csak politikai keretben képzelhető el, s hogy az emberi együttélés alapját a minden polgárra kötelezően érvényes közös törvények képezik. … A republikánus cselekvés középpontjában – olvasható *A köztársaság törékeny rendje* című írásában – a »közjó« áll, [ami] … nemcsak megtapasztalható valóság, hanem központi szervező elv is, amely minden egyéb megfontolás fölött áll."[571] Ha a harmadik magyar köztársaság hívei komolyan vették volna ezt, akkor – visszautalva egy fenti fordulatra – alighanem sokan sokkal jobban jártak volna a konstantinápolyi törököknél.

A magyar republikanizmusról a történész, Pölöskei Ferenc szavaival az mondható el, hogy „a köztársasági eszme a politikai viszonyok alakulásának függvényében, 200 éven át fel-feltört a magyar politikai közéletben, majd búvópatak módjára el-eltűnt az egymást váltó generációk szeme elől. Ma már – írta ezt 2007-ben, utólag némi meditációra is okot adva – életünk szerves része, de máig nem megfelelő közéletünkben a köztársaság aurája, fénye, sugárzása, vonzereje." Igaz –, tette hozzá – „a monarchia sem büszkélkedhet ezzel."[572] Ebből akár arra is következtethetünk, hogy úgy értette: nálunk magának az állami autoritásnak nincs igazi fénye, aurája és sugárzása. Ha így értette, igaza volt.

TISZAVIRÁG ÉLETŰ KÖZTÁRSASÁGOK MINT „KÍSÉRLETI ÁLLAMOK" ◆ A magyar köztársasági eszme szempontjából nem volt pozitív hatása azoknak a tiszavirág életű államocskáknak sem, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása, s az ennek részét ké-

[571] Kende Péter: *A köztársaság törékeny rendje. Államiság a kommunizmus után.* Bp. Osiris, 2000. 268–270. Kende Péter életéről és eszméiről lásd *Egy magyar republikánus életútja. Kozák Gyula és Kőrösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel.* Bp. Osiris Kiadó, 2019.

[572] Pölöskei Ferenc: A köztársasági gondolat a magyar irodalomban. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében.* Bp. Napvilág Kiadó, 2007. 201. A köztársasággal összefüggő kérdésekről szóló szakirodalomátfogó bibliográfiája: *Köztársaság – republikanizmus. Köztársasági rendszerek*. Bibliográfia. Összeáll.: Szer Kálmánné Faragó Éva. Bp. Politikatörténeti Intézet, 2006. internetes elérhetősége: polhist.hu/ [adattarak/koztars/ letoltes/koztirod.pdf].

pező „nagy Magyarország” megszűnése során és után jöttek létre 1918/19-ben és 1921-ben az új Magyarország határain. Ezeket az államkezdeményeket különböző katonatisztek, karriervágyó néptanítók és művészek, kétes egzisztenciájú politikusok és szerencselovagok próbálták megalapítani, több-kevesebb (rendszerint: kevesebb) tömegtámogatással, egy kivétellel köztársasági formában, az új és valóságos magyar állam – a Párizs környékén tervezgetett leendő vagy már valóságosssá is tett trianoni Magyarország, azaz „kis Magyarország” – határain.

Ilyen volt a néhány napig, hétig vagy hónapig létezett Bánáti (Bánsági) Köztársaság, a Hiénc Köztársaság, a Hucul Köztársaság, a Kelet-Szlovák Népköztársaság, az Önálló Szepesi Köztársaság, a Vendvidéki vagy Murai Köztársaság és a Baranya-bajai Szerb–Magyar Köztársaság – az egyetlen monarchikus formában létrejött képződmény, a Lajtabánság mellett.

Ezek ma sokak szemében afféle „kísérleti államoknak” tűnnek, az utóbbi időben talán ezért is népszerű a velük való foglalatoskodás. Talán helyesebb folna fájdalmas történelmi jajj-kiáltásokként gondolni rájuk, amelyek az egykori Habsburg-birodalom, és a vele összeforrt, ellene fellázadt, majd végső menedékként azzal mégiscsak összefogott történelmi Magyarország („nagy Magyarország”) végnapjain voltak hallhatók.

VALÓSÁGOS KÖZTÁRSASÁGOK ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEM FRAGMENTÁLTSÁGA ◆ Fentebb úgy fogalmaztam: a monarchiák a folyamatosságot és a politikai élet megszakítatlanságát, a köztársaságok pedig annak rendszeres megújulásait és a változó körülményekhez való alkalmazkodást hangsúlyozzák. A francia történelemről szólva megjegyeztem: a köztársaságokból nekünk is több volt, de a franciákkal ellentétben náluk néha mg az is viták tárgya, hogy mikor melyikben is vagyunk, s az miként viszonyul a korábbihoz.

Az *első* magyar köztársaságot a Magyar Nemzeti Tanács 1918. november 16-án elfogadott 1918. évi I. néphatározata proklamálta,[573] formailag „minden más országtól független és önálló népköztársaságként”, a parlament kupolacsarnokában.[574] A népköztársaság és a köztársaság között ekkor csak annyiban volt különbség, hogy az előbbi a névben közölte annak legitimációs alapját is, s azt a (korábbi) „uralkodóval és urakkal szemben” fogalmazta meg. Azon három és fél hónap során, amíg létezett, lényegében *polgári demokratikus* politikai elveket kívánt a gyakorlatban megvalósítani.[575] Rendsze-

[573] A *Magyarország története* című kötet (szerk.: Romsics Ignác, Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. vö. 6.1.1.) a Magyar Nemzeti Tanács ezen ülését „egy budapesti népgyűlésnek” nevezi, ami meglehetősen különös megfogalmazás. A másik oldalon viszont a mintegy húsznappal azelőtt létrejött Magyar Nemzeti Tanácsot szívesen tekintik ideiglenes forradalmi törvényhozó hatalomnak, magát a néphatározatot pedig ideiglenes alkotmánynak; vö. Bénárd Emil: A Magyar Népköztársaság alkotmánya. = *Jogállam.* 18. évf. 1919/1–2. sz. 73–85.

[574] A korszakot jellemző szimbolikus térfoglalásokra (vö. Vörös Boldizsár: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. *Közép-Európai Közlemények*. 2. évf. 2009/2–3. (4–5.) sz. 100–106.) adott reakcióként talán az sem véletlen, hogy a magyar állam szempotjából oly sokféle jelentéssel bíró Szentkoronát 2000-ben pont parlament kupolacsarnokában helyezték el, vagyis arra a helyre tették, ahol az első magyar köztársaságot kikiáltották.

[575] Vö. Takács Imre: Az államforma változásai a polgári demokratikus és proletárforradalom államában. In: *A Tanácshatalom jogpolitikája 1919-ben*. Szerk.: Kovács Kálmán. Bp. Magyar Jogász Szövetség, Jogtörténeti Értekezések, 10, 1979. 16–32.

rében a forradalmi viszonyok között kialakult legfőbb képviseleti szerv „néptörvényeket” fogadott el, melyeket 1919. január 11-én megválasztott ideiglenes köztársasági elnöknek állt jogában megerősíteni. Ez a polgári köztársaság – nem sokkal azután, hogy március elején elfogadta az alkotmányozó nemzegyűlési választásokról szóló XXV. néptörvényt – vitatható körülmények között[576] tanácsköztársasággá alakult át.

A Tanácsköztársaság lényegében már akkor szovjet mintájú proletárdiktatúrának tekintette önmagát (ezért a kortársak nevezték „szovjet köztársaságnak” is); politikai értelemben pedig egy ki nem bontakozott totalitárius politikai rend nyitánya lett volna. Ez 1919. augusztus 1-én megbukott, s az államforma egy augusztus 2-i kormánydeklaráció szerint pár napra újra népköztársaság, majd 1919 őszén és végén (bizonytalan ideig, de csak néhány hétig vagy hónapig) – ugyancsak rendeleti szinten deklarálva – újra köztársaság lett. Azt a kérdést, hogy első magyar köztársaság meddig tartott, máig vitatják; e vitához fentebb, a király nélküli királyságról szólva néhány szempontot én is hozzátettem.

A *második* magyar köztársaságot a II. világháború végére összeomlott magyar állam újjáépítése – vagy nézőponttól függően: egy új magyar állam megalapozása – során, az 1945-ben megtartott választások alapján létrejött Nemzetgyűlés hirdette ki 1946. február 1-én, a fentebb jelzett körülmények között. Ez az első utódának tekintette magát; amennyiben az államforma kinyilvánítása után például a Nemzetgyűlés rögtön Károlyi Mihály érdemeit iktatta törvénybe. A köztársaságot kihirdető törvényt (1946. évi I. törvény) – mivel alapvető jogokról is rendelkezett, deklarálta, hogy „az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép”, mely „a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés útján gyakorolja”, valamint létrehozta és szabályozta a köztársasági elnöki tisztséget – később *kisalkotmány*nak (kritikusabban csonka vagy ideiglenes alkotmánynak) nevezték. Politikai tartalma ennek is *polgári demokrácia* volt, már amennyiben egy háborúban legyőzött, romokban álló, a győztes hatalmak által megszállt és „ellenőrzött” országban ez megvalósítható lett volna. A dolog szépségéből itt az vont le sokat, hogy mindössze három és fél évig állt fenn, mert az 1949. évi XX. törvény, Magyarország első kartális alkotmánya átalakította a közjogi szerkezetet, s népköztársasággá változtatta az államformát. Ez esetben a népköztársaság szó már nemcsak legitimációs alapot próbált jelenteni (sőt, gyakorlatilag azt jelentett legkevésbé, hiszen ebben az államban érdemben nem a nép uralkodott), hanem az állam tartalmi elemeire utal: a népköztársaság állama – bár önmagát szocialistának nevezte, a nemzetközi szóhasználatban pedig „kommunista államnak” mondták – egy totalitárius politikai rendszer része lett.

[576] Az átalakulás úgy történt, hogy 1919. március 21-én egy Károlyi Mihály hamisított aláírásával ellátott proklamációt tettek közzé, miszerint az elnök lemond, és átadja a hatalmat a Tanácsköztársaságnak. Vö. Bódi Csaba: A magyar köztársasági intézmény. *Rubicon*. 1997/8. (www. rubicon.hu). Lásd még ugyanerről Ripp Zoltán: Köztársaságok Magyarországon. *História* 1993/7. (www.tankonyvtar.hu). Az utóbbiban ez olvasható: „Károlyi tudta és beleegyezése nélkül… felolvasták, majd másnap meg is jelentették lemondási nyilatkozatát, amely szerint átadja a hatalmat a proletariátusnak. Károlyi ismerte ugyan a fogalmazványt, melyet két munkatársa készített, de azt nem írta alá – igaz, nyilvánosan nem határolódott el tőle. A Tanácsköztársaság vezetőit amúgy nem különösebben izgatta Károlyi állásfoglalása, ők az új hatalom legitimációját a proletárforradalom igazságában fedezték fel, nem pedig közjogi finomságokban.”

A *harmadi*k magyar köztársaságot 1989. október 23-án 12:00-kor kiáltották ki a parlament erkélyéről az egész Kossuth teret betöltő tömeg előtt, egy öt nappal azelőtt elfogadott alkotmánytörvény, az 1949. évi XX. törvényt alapvetően és minden lényeges elemében módosító 1989. évi XXXI. törvény hatályba léptető kihirdetéseként. Az ekkor keletkezett állam típusát illetően a magántulajdon és a piacgadaság rendjére épülő *polgári* államnak indult, politikai tartalmát illetően pedig *alkotmányos demokrácia* volt, melyben az addigi magyar történelemben először vált lehetővé a különböző politikai csoportok közötti politikai váltógazdálkodást békés körülmények között. Elismerte a legfontosabb polgári szabadságjogokat és vitathatatlul jogállam volt, amennyiben e kifejezést fokozati jellegűnek tartjuk, vagyis olyan eszménynek, amit csak megközelíteni lehet, de teljesen elérni nem, és az értékelő skála pozitív végpontja felé tendáló államokat soroljuk ide. Néhány dolog ugyanakkor csorbította az értékét. Gazdasági rendszere – részben a világgazdasági folyamatok, részben belső torzulások miatt – nem volt hatékony, a kezdetektől ki volt szolgáltatva, de ki is szolgáltatta magát a nemzetközi pénzügyi rendszernek, és nem tudott, sok jel szerint talán nem is akart hatékony védelmet kialakítani a korrupcióval szemben. A rendszerváltozás békés, jogállami jellegére tekintettel nem tudta, vagy a korábbi rendszer önmagukat átmentő „túlélőinek" kedvezve nem akarta egyértelműen meghatározni a múlthoz való viszonyát – sem az 1989 előtt elkövetett, de politikai okokból nem üldözött bűncselekmények megbüntetése kérdésében, sem az 1949 után államosított vagyonok tulajdonosainak konzekvens teljes kárpótlása vagy annak megtagadása ügyében, sem pedig az egyéb sérelmek narratív igazságtétellel, levéltári nyilvánossággal vagy más egyszerű módon történő biztosítása terén. S végül, szociális értelemben – részben a magyar elit hagyományos szociális érzeketlenségét[577] folytatva – rosszul működött mind a rászorulók támogatása, vagyis a szociális igazságosság terén, mind pedig a középosztály életkörülményeinek biztosítása vonatkozásában, ideértve a jóléti intézmények alacsony színvonalú működtetését is.[578]

A 2010-es választásokon – egy csaknem négy éves, addig ismeretelen eszközökkel vívott, rendhagyó jellegű delegitimálási folyamat (többek szerint „ostrom") és a 2008-as pénzügyi válság tartós hatást gyakorló megrázkódtatásai után – hatalomra került politikai erők 2011-ben új alkotmányt fogadtak el, s az azt követő néhány évben alapvetően átalakították a közjogi rendszert. Az alkotmány szerinti államforma – annak ellenére, hogy az alkotmányozó politikai erő vezetőjének egy korábbi nyilatkozata szerint a köz-

[577] Lásd erről Bibó István: Elit és szociális érzék. In: *Válogatott tanulmányok*. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1986 (3. kötet), 1990 (4 kötet). 1. köt. 221–242.

[578] A korszak közjogi fejleményeinek áttekintését lásd Smuk Péter: *Magyar közjog és politika 1989–2011. A harmadik Magyar Köztársaság alkotmány- és parlamentarizmustörténete.* Bp. Osiris Kiadó, 2011. A politikai rendszerre vonatkozóan – a *Magyarország politikai évkönyve* sorozatban megjelent kötetek áttekintésén túl – tanulságos a következő munkák „szinoptikus" olvasata: Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Bp. Osiris, 1998 (ennek két közreműködővel átdolgozott és kibővített új kiadása: Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer.* Bp. Osiris Kiadó, 2003, 2007) és *Magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Szerk.: Körösényi András. Bp. Osiris – MTA TK PTI, 2015. Az értelmiségi elittel kapcsolatosan lásd még Bozóki András: Gördülő rendszerváltás: az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977-1994). Bp. Kézirat [MTA Doktori értekezés], 2020. A korszak problémáit a közép-európai átmenet kontextusában lásd Visegrády Antal: Major Lessons of the Central-Eastern European Democratic Transitions. In: *Démocratie et liberté: tension, dialogue, confrontation. Mélanges en l'honneur de Sloboda Milacic.* Szerk.: Philip Claret. Brüsszel, Bruylant, 2007. 1103–1120.

társaság „üres szó” és „csak egy ruha” („az emberek, azok a nemzetben élnek, köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk”)[579] – továbbra is köztársaság maradt. Sőt, az Alkotmánybíróság 2016-ban – a hatalommegosztás, a közjogi autonómiák tisztelete, a parlamentarizmus” és több más fontosnak mondott érték mellett – “történeti alkotmányunk vívmányának” minősítette a köztársasági államformát is.[580] Az Alaptörvény VII. módosítása 2018-ban azzal egészítette ki az E) cikk (2) bekezdését, hogy az Európai Unió nem korlátozhatja “Magyarország államformájára és állami berendezkedésére” (valamint területi egységére és “népességére” [*sic*!] vonatkozó) „elidegeníthetetlen rendelkezési jogát”.

Az államformára tekintettel többek szerint a 2010 utáni korszak az azt megelőző két évtized folytatása, az „állami berendezkedés” más kérdéseire tekintettel viszont abban mégis általános az egyetértés, hogy a magyar állam 2010 után – mindenekelőtt a 2011-es alkotmány[581] alapján és keretei között – új korszakba lépett. Ez az új koszak sokféleképpen minősíthető – „nemzeti együttműködés rendszere”, illiberális demokrácia, (a szó hagyományos jelentését figyelmen kívül hagyó) „kereszténydemokrácia”, maffiaállam, tekintélyuralmi állam –, de republikánusnak nem mondható.

Erősíti az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot az is, hogy a 2011-es alaptörvény részben átnevezte az államot, ami – figyelemmel az azt követő jogalkotásra is – sokakban, s főleg a hivatalos személyekben azt a benyomást keltette, hogy a magyar államot, bár államformája köztársaság, nem szabad így (ti. Magyar Köztársaságnak) nevezni. Ezt egyes jogszabályi rendelkezések is megerősítették: a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény például úgy rendelkezett, hogy az ítéletek preambuluma 2012. január 1. után ne tartalmazza a Magyar Köztársaságra való utalást.

Az ítéleti preambulumok performatívumai (a bíróság, az állam és a polgár közötti viszonyt megteremtő verbális fordulatai) Magyarországon nemcsak az államformák zaklatott változásait, s ennek révén a magyar állam történeti fragmentáltságát jelzik, de a 2012 utáni korszak különleges jellegét is. E performatívumok az elmúlt száz évben a következőképpen alakultak. Az ítéleteket:

1918-ig *Őfelsége* nevében,	1945/46-ban a *Magyar Állam* nevében,
1918/19-ben a *Köztársaság* nevében,	1946/49-ben a *Magyar Köztársaság* ne-

[579] MTI-közlemény, 2006.03.14.

[580] Lásd 2/2016. (XII . 5.) AB határozat. Különös és érdemleges kommentárt fűzött ehhez Schanda Balázs. Így fogalmazott: “A köztársasági államforma említése jól mutatja, hogy a vívmányok körét dinamikus értelmezés határozhatja meg, hiszen a köztársasági államformát legalább annyira tekinthetnénk a történeti alkotmányunkkal történő szakításnak, mint a magyar alkotmányfejlődés szerves eredményének. Ugyanakkor Magyarország alkotmányos önazonosságára úgy tekint a határozat, mint a természetjog az emberi jogokra: az alkotmányos önazonosság adott, nem az Alaptörvény hozza létre, az Alaptörvény csak elismeri. Ebből az következik, hogy az alkotmányozó hatalom semmondhat le az alkotmányos önazonosságról, azt csak az államiság megszűnése szüntethetné meg.” Schanda Balázs: Az alkotmánybíráskodás új szerepe az Alaptörvény első évtizedében. Kompromisszumok, identitás és jogfejlesztés. *Acta Humana*. 2021/2. 122.

[581] Alaptörvényről afféle szinoptikus olvasatban lásd egyfelől *The Basic (Fundamental) Law of Hungary. A Commentary of the New Hungarian Constitution*. Szerk.: Csink Lóránt, Schanda Balázs és Varga András Zs. („első kiadás”); Patyi András, Schanda Balázs és Varga Zs. András („reprint” kiadás). Előszó (az első kiadáshoz) Jakab András, ill. Paczolay Péter (a „reprint” kiadáshoz). Dublin, Clarus Press, 2012. és (elektronikus) kiadás: Bp. NUPS [NKE], 2015.; másdelől *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Szerk.: Tóth Gábor Attila. Budapest, CEU Press, 2012.

1919-ben a *Tanácsköztársaság* nevében,
1920 és 1930 között a *Magyar Állam* nevében,
1930 és 1945 között a *Magyar Szent Korona* nevében,
vében (a népbíróságokét a *magyar nép* nevében),
1949 és 1989 között a *Magyar Népköztársaság* nevében,
1989 és 2012 között a *Magyar Köztársaság* nevében

hirdették ki.[582] 2012. január 1-től e performatívum megszűnt.[583]

E szimbolikus jelentőségű változás azt az ennél fontosabb tényt fejezte ki, hogy az új alkotmány sok intézményt átvett ugyan a 2011 előtti időkből, de az államrend működése jelentősen megváltozott. Vagyis az állam politikai tartalma 2010/2011 után a formálisan köztársasági keretek között is folyamatosan átalakult.

Az így alakuló magyar köztársaságok és a közéjük ékelődő király nélküli királyság, illetőleg népköztársaság sorát áttekintve megállapítható, hogy az a probléma, vajon egy korszak az előzőhöz tartozik-e vagy önálló, és ezért rendszertani szempontból egy másik típusba sorolható, nemcsak a mostani korszakban vetődik fel.

Egyik korábbi változata ez volt: ha a második magyar köztársaságnak valamilyen értelemben elődje volt az első népköztársaság, akkor a harmadik köztársaságnak miért nem lehetett elődje a „második" népköztársaság? Másként fogalmazva: a „második" magyar népköztársaság miért nem a harmadik magyar köztársaság, tekintettel arra is, hogy az első népköztársaság az első köztársaság? E kérdésre fentebb megadtam a választ, melynek lényege: azért, mert a „második" magyar népköztársaság politikai tartalma lényegesen különbözött mind a második, mind a harmadik köztársaságtól, s a magyar népköztársaságnak nevezett első köztársaságtól is. Ha nagyon meg akarnánk bonyolítani a problémát, mondhatnánk azt is, hogy valójában a „második" magyar népköztársaság volt az első igazi népköztársaság, ahogyan e szót manapság általában értik.

Egy másik probléma így fogalmazható meg: az a kérdés, hogy „meddig tartott a harmadiknak mondott köztársaság?" (amire pár sorral fentebb megadtam ugyan a magam válaszát, ám azt sokan nem fogadják majd el, tehát felteszik e kérdést), a következőképpen is megfogalmazható. A harmadik magyar köztársaság vajon a „második" magyar népköztársasággal alkot-e egységet, ahogyan azt a 2011-es alkotmányozás előtt, alatt és után egyesek állították, nyilvánvaló politikai célból, vagy az utána következő

[582] Lásd Kajtár István – Kengyel Miklós: „A Népköztársaság nevében!" Adalékok az ítéleti preambulumhoz. *Jogtudományi Közlöny*. 37. évf. 1982/2 sz. 34-38. A verbális performatívumok elméleti jelentőségétől lásd Stolleis, Michael: Im Namen des Gesetzes. In: Stolleis, Michael: *Das Auge des Gesetzes. Geschichte einer Metapher*. München, C.H.Beck, 2004. [3]2014, kötetben: *Rechts- und staatstheoretische Schlüsselbegriffe. Legitimität – Repräsentation – Freiheit. Symposion für Hasso Hofmann zum 70. Geburtstag*. Szerk.: Horst Dreier. Berlin, Duncker und Humblot, 2005. 33-66. Angolul: In the Name of the Law. In: *The Eye of the Law. Two Essays on Legal History*. Foreword by Costas Douzinas. Abingdon, Oxon, Birbeck Law Press, 2009. 53–75.

[583] A jogalkalmazók meglepetését és hiányérzetét személyes hangon tomácsolta egy győri ítélőtáblai bíró: „Abban az évben [ti. 2012-ben] hétfővel indult a munkahét, néhány nappal később már tárgyaltunk. Tudvalévő volt, hogy annak, aminek a nevében eddig ítéletet hoztunk, hétfőtől már nem az a hivatalos (közjogi) neve, hogy Magyar Köztársaság. Kinek a nevében hirdetünk? – hangzott a kérdés. És tényleg: kinek a tiszteletére állunk hát föl – mi, polgárisok, egyébként szokásjogi alapon –, s követeljük meg mindenkitől az ítélet kihirdetésének ekkénti végighallgatását? … Azóta is az ország tiszteletére állok fel, amely följogosított arra, hogy a nevében ítélkezzem, még ha ezt már ki sem mondhatom." Vö. *Hivatástudat építészet. Győri Ítélőtábla 2005-2015*. Szerk.: Pásztor Erika Katalina. Győr, Győri Ítélőtábla, 2015. 118–119.

korszakkal, ahogyan azt mások még manapság is mondják, ugyancsak politikai célból, de másféle megfontolásokat követve?[584] A fentebb kifejtettekkel ezt is megválaszoltam, amikor úgy fogalmaztam, hogy a harmadik köztársaság akkor sem volt folytatása a „második" népköztársaságnak, ha az 1989-es rendszerváltás békés és jogállami jellege folytán a jogrendszerben volt bizonyos folyamatosság, és egyes elitcsoportok átmentették a hatalmukat, illetőleg az új körülmények között is hatalmat tudtak szerezni. Az a tény, hogy a 1989. évi XXXI. törvény – melyet később az „1989-es alkotmánynak" neveztek – formailag az 1949. évi XX. törvény módosításaként jelent meg, éppúgy nem bizonyítja ennek az ellenkezőjét, mint ahogy az sem bizonyít semmilyen folyamatosságot, hogy a 2011-es Alaptörvényt – annak szövege szerint – az Országgyűlés ugyancsak az 1949 évi XX. törvény két rendelkezésére utalva fogadta el.

E helyzet összességében úgy értékelhető, hogy a magyar köztársaságok sora csak megerősíti a magyar történelem töredezettségéről másutt mondottakat: azt, hogy ez a történelem olyan „darabokból" áll, amelyeket, vagy amelyek közül egyeseket a közjogászok immár évtizedek óta a jogfolytonossági tanok alapján próbálnak egymáshoz passzintani,[585] de nem igen sikerül nekik.[586] Azért nem, mert a „jogfolytonosság" bűvös kifejezésével a politikusok, s nyomukban a közjogászok sosem a létező rendszer kívánatos módosításának, hanem az azt megelőző, vagy a még korábbi folytatásának lehetőségeit keresték és keresik, miközben a magyar történelem valóságos fragmentáltsága minden törekvésük és érvük ellenére fennmaradt. A magyar köztársaságok mozaikszerűsége tehát ennek az általánosabb érvényű összefüggésnek az egyik megnyilvánulása.

E mozaikszerűségnek az egyik fő oka alighanem az, hogy a magyar nemzet politikailag cselekvő csoportjai 1825 óta – vagy egy szimbolikus jelentőségű történelmi sze-

[584] Álláspontomat e disszertáció különböző pontjain már jeleztem. Megjegyzem: az én véleményem egy lehetséges ellenpontja az a – 2011-es alkotmányban tételezett jogfolytonossági tézis „bizonyítása" érdekében megfogalmazott meghökkentő – nézet, miszerint: „az 1989-ben kikiáltott Magyar Köztársaság azonosnak tekinthető az 1946 évi I. törvénnyel létrehozott Magyar Köztársasággal, vagyis az 1944-ben megszállt Magyar Királysággal". Vö. Pomeisl András József: A közjó védelmének szervezeti biztosítékai a közhatalom gyakorlása során. In: *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011*. Szerk.: Drinóczi Tímea – Jakab András. Bp. Pázmány Press, 2013. 2. kötet, 329. Ez a gondolat szerintem annyira zavaros, hogy a meghökkenésen kívül semmit sem lehet vele kezdeni.

[585] Lásd e tekintetben Tóth Zoltán József: Az Alaptörvény szellemisége: a Nemzeti hitvallás értékei, a jogfolytonosság és az Alapvetés. *Polgári Szemle*. 9. évf. 2013/3–6. sz. (www.polgariszemle.hu). A korábbi időkhöz Kukorelli István: Az 1946. évi I. törvény közjogtörténeti jelentősége és az alkotmányos jogfolytonosság. In: *Találkozások. Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Sulyok Elemér – Varga Mátyás. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2006. 236–246., Wiener György: Jogfolytonosság és megszakítottság a történeti alkotmányosság rendjében. *Közjogi szemle*. 10. évf. 2017./3. sz. 22–32., Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. (1–2 rész). *Közjogi Szemle*. 7. évf. 2014/1. és 2. sz. 8–17. és 9–20., újranyomva: Schweitzer Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs, Publikon Kiadó, 2017 .7–46., Varga Norbert: Ideiglenesség és jogfolytonosság. Történeti jogintézmények szerepe a magyar alkotmányozásban. *De iurisprudentia et iure publico*. 5. évf. 2011/2. sz. 312–324. A jogfolytonosság problémáinak kérdéséhez a viszonylag gazdag irodalomból lásd még Szente Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái. A történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle*. 4. évf. 2011/3. sz. 1–13. és uő: Az Alaptörvény és az alkotmányos változások szakmai és tudományos reflexiói 2010 után. *Fundamentum*. 19. évf. 2015/2–3. sz. 62–70.,

[586] Hasonlóan: „az új alkotmányos rezsim hívei eddig nem álltak elő a történeti magyar közjog folytonosságára építő általános vagy összefüggő elmélettel"; vö. Szente Zoltán: Az Alaptörvény és az alkotmányos változások szakmai és tudományos reflexiói 2010 után. *Fundamentum*. 2016/1. sz. 64.

mélyre és egyik metaforikus értelemben is felidézhető gondolatára utalva: Széchenyi István óta – szinte sosem jutottak arra az álláspontra, hogy ha valami elromlik, azt nem kidobni kell, hanem megjavítani. Igaz, gyakran azért nem jutottak ide, mert akik elrontották a szóban forgó dolgot, nem akarták belátni, hogy az már eleve sem volt tökéletes. Vagyis egyik oldalon sem értették meg azt a bölcsességet, amit Rousseau ajánlott a lengyelek figyelmébe, amikor arra kérték, hogy írjon nekik alkotmányt. Ekkor ugyanis az idős, s kora okán – ha konzervatívvá nem is, de – mérsékeltté váló Rousseau a mindenképpen új alkotmányra vágyó lengyel hazafiakat így figyelmeztette. „Drága lengyelek, legyetek óvatosak! Vigyázzatok, nehogy a jobbításra irányuló vágyatok rontson a helyzeteteken! Amikor arról álmodoztok, amit nyerni szeretnétek, sose feledjétek el, hogy mit veszíthettek! Javítsátok ki, ha lehetséges, alkotmányotok visszáságait, de ne vessétek meg azt az alkotmányt, ami azzá tett benneteket, amik vagytok!”[587] Mint tudjuk, a lengyelek nem fogadták meg e tanácsot, és nem voltak óvatosak. Nem sokára le is törtölték őket a térképről csaknem másfél évszázadra! A magyarok sokszor ugyanilyen meggondolatlanul cselekednek, sőt még abban sem tudnak megállapodni egymással, hogy melyik is az az alkotmány vagy alkotmányos rend, amely azzá tette őket, amik.

E megosztottságnak bizonyára lesznek következményei, de hogy mik lesznek azok, az nem a tudományos vizsgálódás körébe tartozik, mert a jövőre vonatkozó biztos tudás mindig csak utólag érkezik. Ahogy mondani szokták: „Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét”.[588]

[587] Vö. Rousseau, Jean-Jacques: *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée et sur sa réformation projetée* (1770–71), közismert címén: *Alkotmánytervezet Lengyelország számára*. 1. rész: État de la question; lásd http://classiques.uqac.ca. (classiques/Rousseau …considerations pologne.doc).

[588] Hegel, G. W. F.: *idézett mű* (1971) 23.

dc_1898_21